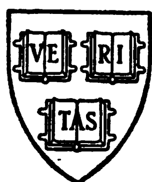

HARVARD LAW LIBRARY
3 2044 059 460 493

VE
RI
TAS

HRVATSKI USTAV

ILI

KONSTITUCIJA

GODINE 1882.

RAZLOŽIO

DR. BOGOSLAV ŠULEK.

U ZAGREBU

TISKOM I TROŠKOM DIONIČKE TISKARE

1883.

PREDGOVOR.

Svaka kuća ima svoj red, i tko se u koju kuću doseli, treba da drži taj red; nu to može samo onda, kad ga poznaje. I država je kao velika kuća, koja ima takodjer svoj red; posve je dakle naravno, da ima svaki član države, svaki državljanin, taj red proučiti, inače zadaje sebi i drugim sto neprilikah. Pojedini dielovi, pojedina pravila toga državnoga reda zovu se zakoni: svakomu dakle treba da prouči zakone svoje domovine. Jer ovi zakoni osiecaju njegova práva i dužnosti: pa kako će tko uživati svoja práva ili vršiti svoje dužnosti, ako jih nepoznaje? — Al ima tu medja; svaka država ima toliko zakonah, da jih samo onaj može do dna proučiti, koji se tomu poslu upravo posveti. Uzmimo našu domovinu za primjer: svi oni zakoni, koji su za nju do sada stvoreni, obuhvataju, ne jednu knjigu, nego čitavu knjižnicu, pak nedotječe proštiti ju jedan put, već ju treba upravo proučavati. To je posao pravoznanca. Za ostale državljane je dosta, ako poznaju barem one zakone, koji se svih tiču, a može jih svatko lasno naučiti.

Tako je i u ljekarstvu. Da tko izuči svu ovu znanost, da postane pravi liečnik, doktor, tomu se hoće puno puno vremena i truda. Tko se posveti ljekarstvu, nemože jošt i drugi posao raditi. Od pametna čovjeka samo se potrebuje, da nauči toliko od ljekarstva, kako će i bez pomoći ljekarske udržati svoje zdravlje i liečiti pomanje boljetice.

Isto tako mora dobra kućanica izučiti donjekle znanost, koja se zove lučba ili kemija, da može valjano kuću kućiti; nu zato joj netreba sve ono znati, što pravi lučbar zna.

Zidar mora takodjer proučiti donjekle nauk zvan matematika; al zato netreba da bude baš tako učen kao kakov učitelj matematike.

Od svakoga kršćanina se potrebuje, da zna kršćanski nauk; al za to netreba, da izuči potanko bogoslovje (theologiu), već je dovoljno, ako zna katekizam.

Ovako je i za poznavanje zakonah državnih. Ima zakonah, koje treba da svaki pametni državljanin znade, inače lasno posrne ili nabasa; a ima jih, koji su odviše zaviti, pak jim se hoće osobita i dugotrajna nauka (n. pr. gradjanski i kazneni zakon). Al komu od nas nebi trebalo znati, što će reći ustav, sabor, ban, županija, porezni ured i druge uredbe naše domovine? Da sve to poznajemo, to ište ne samo naša korist, nego i naša čast: tà nije li prava sramota, neznati, kako nam je domovina uredjena?

Ova knjiga je uprav onim namienjena, koji to žele naučiti bez velika truda, i samo toliko, koliko jim treba znati, da se mogu iznaći u političkom životu. Od jedno 24 godine tako su se gotovo sve naše državne uredbe preokrenule, da nije dosta poznavati stare zakone, jer su ovi ponajviše dospjeli, već treba učiti nove i najnovije zakone, ako nećeš da se pomutiš.

Radi smo ponositi se, da živimo u državi ustavnoj, konstitucionalnoj; ali jih vrlo mnogo ima, koji nepoznaju našega sadašnjega ustava ni malo, a takvih će biti najviše u negdašnjoj vojničkoj krajini: nadam se dakle, da će osobito njim dobro doći ova knjiga, koja će jih o svem tom obaviestiti, što jim znati treba, da postanu pravi sviestni ustavni hrvatski državljani. Da pako takvi postanu, to je prieko potrebito, ne samo za njih, nego i za svukoliku domovinu, koja može samo onda procvasti, kad sva njezina djeca oko njezina boljka svojski nastoje. Za to opet srećna domovina prosiplje svoj blagoslov na svakoga i sliednjega svoga sina. Ovo je uvjerenje vrelo pravoga rodoljubja, patriotizma, koji se posvuda slavi kao ponajljepša krepost državljanah; jer uz ovu krepost dižu se te jačaju i malene zemlje, a bez nje propadaju i najveće države.

UVOD.

Država i zakon.

„Težko drugu bez druga!" — kaže narod; a moglo bi se reći: težko čovjeku bez druga; jer čovjek sâm je kao posječen dub; visi kao kaplja o listu. Ovo je uzrok i razlog, zašto ljudi nigdje na svietu nežive posamce nego u zadruzi, te grade i svoje kuće na blizu jednu do druge, da može jedna drugoj lašnje u pomoć priskočiti, kad joj bude za nevolju. Tako su postala sela, i obćine, i gradovi.

Više obćinah jedne okolice čine opet jedan **kotar** (distretto), a više kotarah sastavlja se u **županiju**, što se u Dalmaciji i krajini zove sada **okružje** (circolo).

Ni time se nesavršuje udruživanje ljudih, nego se obično više županijah u jedno veliko družtvo sastavlja, koje se zove **država** (stato). Državah ima prerazličitih, većih i manjih, koje se krste svakojakimi imeni, obično prema svojoj glavi: ima dakle kneževinah, vojvodovinah, kraljevinah, carevinah i republikah. Dapače dogadja se, da se više pomanjih državicah sastaje u jednu veliku državnu zadrugu; tako n. pr. sadašnje njemačko carstvo sastavljeno je iz 25 državah.

Kazali smo, da se države obično razlikuju imenom svoje glave; samo republike imaju predsjednika, koji se na njekoliko godinah izabira. Glave treba svakoj državi kao što i svakoj kući. Zato govore Dalmatinci:

„Težko kući, gdje nije gospara,
A baštini, gdje nije pudara!"

I pravo kažu: svaka se kuća razpada, koja neima valjana gospodara, gdje svatko radi, kako mu se rači, gdje se nezna, tko pije i tko plaća. Nego kao što treba kući starješine, treba ga i obćini, i gradu, i županiji, i državi. Tà ljudi bi se za kratko poklali, da neima nikoga nad njimi, da neima, tko će braniti nejakoga od silnika, poštenjaka od hrdje.

A nije to sve. Čovjeku, da bude prava božja prilika, treba toga puno koješta, čega jedna kuća, jedna obćina nemože namaknuti, već se tomu hoće više njih, hoće se čitava država. Ona treba da se brine o nauku, o trgovini, o ratarstvu, o sigurnosti i o svakom dobru i napredku svih državljanah, to jest svega naroda stanujućega u jednoj državi. Što je kolievka za diete, to neka bude država za državljane; i kao što se brine roditelj za svoj porod, kuće gospodar za kuću, onako treba da skrbi vladalac (zvao se već knez, kralj, car, ili predsjednik) za svoj narod.

Nego da to može, tomu se hoće jošt i drugo nešto. Kao što mora diete slušati zapoviedi svoga otca, da od njega izadje valjan čovjek: isto tako moraju i državljani slušati zapoviedi svojih starijih, ako se želi, da država napreduje i uspieva. Ovakve državne zapoviedi, koje moraju držati državljani, to jest narod, zovu se **zakoni**, ako se nepotežu samo na ovo ili ono djelo, ako nevaljaju samo za danas ili sutra, nego sve dotle, dok se naročito neporeku ili nepromiene. U svakoj zemlji, u svakoj državi ima drugih zakonah, i države se nerazlikuju samo tim, što ima svaka svoga gospodara, nego još više tim, što ima svaka svoje zakone. Al opet može jedan vladalac imati pod sobom više državah, a u svakoj valjaju drugi zakoni, kao što na primjer u našoj monarkiji drugi su zakoni kod nas, drugi u Ugarskoj, drugi u ostaloj ustrojena monarkiji.

Svi zakoni jedne države zovu se njezino **ustrojstvo** (organismo); jer iz zakonah koje države razabira se, kako je ta država ustrojena, uredjena.

Ustav i samovlast.

Prema tomu, kako postaju zakoni u državah, diele se ove na dvoje.

Ima državah, u kojih drži vladalac svu vlast sâm u rukuh i zato se zove **samodržac**. On daje sâm narodu zakone, pa kad

mu se svidja, mienja jih opet ili ukida. On postavlja narodu sam poglavare, kakvi su njemu po ćudi, nameće mu poreza, koliko mu se svidja, diže vojsku, koliku hoće, zapovieda narodu, što ga um tekne, troši novac, kako ga je volja, — a računa nedaje narodu.

Ovako je od prilike bilo nedavno u našoj vojničkoj krajini.

U drugih državah nemože vladalac sâm ni zakonah stvarati, ni poreza nametati, već treba da to čini dogovorno s narodom. Nego buduć da se nemože ni pomisliti, kako bi mogao savkolik sakupljen narod viećati o kakvom zakonu (jer nebi jedan drugoga ni čuo), i buduć da nisu i onako svi državljani tako pametni, da bi znali stvarati vrstne zakone: to se je posao malko drugčije udesio, da se dobiju valjani zakoni i da sav narod sudjeluje donjekle kod njihova stvaranja. Kad treba kakov zakon, onda narod izabere najpametnije i najpoštenije ljude, za koje znade, da razumiju stvar i da će sve po duši raditi, pak jih šalje k vladaocu, da š njim uglave, što zemlji treba. Ovi narodni poslanici sabiraju se kod vladaoca, pak viećaju š njegovimi doglavnici i uzdanici o potrebah naroda. Buduć pako narodni poslanici negovore samo u svoje ime, nego u ime svega naroda, koji jih je izabrao i poslao, ter ovako zastupaju i brane práva i korist naroda: zato se zovu **narodni zastupnici**, a skupština svih narodnih zastupnikah zove se **sabor** (dieta, parlamento). U državah, gdje ima saborah, valja samo ono kao zakon, što sabor s vladaocem uglavi i ustanovi. To treba da drži i narod, i vladalac. Ondje se dakle nevlada samovoljno, nego po stalnih i **stavnih** zakonih. Skup glavnih zakonah takve zemlje zove se **ustav** ili **konstitucija**, i buduć da si je te zakone sâm narod (preko svojih zastupnikah) stvorio, to se za takove zemlje kaže, da su slobodne; jer slobodan sam, kad mogu živiti po svojoj volji. Samo što u državi ustavnoj (kao što i u svakom družtvu) mora svatko svoju slobodu donjekle stegnuti, inače se nebi ni pomisliti moglo kakvo družtvo, a kamo li država, kad bi svatko baš po svojoj ćudi živiti htio; jer „koliko ljudih, toliko ćudih.“

U zemlji ustavnoj gospoduje takodjer vladalac; al mu nije zvanje stvarati i mienjati zakone po svojoj volji, nego samo nastojati, da se izvršuju zakoni, koje je stvorio dogovorno s narodom, a zapoviedati za ono, za što neima zakona. Jer niti najnaprednije države neimaju zakona baš za svaki slučaj, već se ostavlja razboru

vladaoca i njegovih doglavnikah, da za pojedine potrebe odrede i narede što valja; al te njihove naredbe i odredbe moraju biti prema postojećim zakonom.

U državah je dakle kao što i po kućah. U njekojih narodah imao je otac neomedjašenu vlast u kući; što je on zapovjedio, morao je svatko u kući vršiti, a nitko mu nije smio prigovoriti. Ova samovolja pružala se je i dalje: obćinski glavar gradio se je onako u obćini, kao što domaćin u kući, naredjujuć, ne kako je po obćinu dobro, nego kako je njemu po volji. Ele svaka ptica ima svoga kobca, a taj kobac je bio seoskomu knezu ili sudcu vlastelin (zemaljski gospon, spahija), kojemu se je morao svaki seljanin pokoravati. A vlastelin se je opet morao klanjati svomu vladaocu do zemljice crne, pa kud onaj okom, tud on skokom.

Drugčije bijaše kod starih Hrvatah i u obće Slavenah. Kod njih nije bio otac neomedjašenim gospodarom kuće, već su svi ukućani izmedju sebe izabirali domaćina, za kojega su mislili, da je za taj posao najvrstniji, najsposobniji. Ovaj domaćin nije mogao po svojoj volji raditi, već je samo ono izvršivao, što su ukućani uglavili i odlučili, pak jim je morao o svom gospodarenju račun polagati. Ako ukućani nisu bili zadovoljni š njegovom upravom, a oni su izabirali drugoga. Isto tako se je postupalo u obćini, gdje su svi domaćini jednoga sela ili obćine izabirali svoga obćinskoga starješinu (kneza, sudca, prisežnika itd.) pod istu pogodbu, pod koju su i oni sami bili izabrani za gospodare kućah, naime da upravlja obćinom sdušno i mudro. Više selah je opet izabiralo svoga vojvodu, županije svoga župana, a sav narod svoga kralja.[1]

Pita se: koje državno ustrojstvo je bolje po narod, da-li ono, kad vladalac ima svu vlast u rukuh; ili ono drugo, gdje vladalac mora tako postupati, kako je s narodom uglavljeno i ugo voreno? Što je probitačnije: samovlast ili ustavnost?

---

[1] Možda će tko pomisliti, da je ovo pusto nagadjanje, a dokazati se nebi moglo. Al se to bogme može dokazati; jer ima jedna 800 godinah stara povelja (diploma), u kojoj hrvatski kralj Zvinimir ili Zvonimir sam povieda, kako je bio izabran hrvatskim i dalmatinskim kraljem jednoglasno od svega svećenstva i naroda. Preštampana je ta povelja u djelu dra. Račkoga: Documenta historiae chroaticae, na strani 103.

Ima vladalacah, koji zbilja dobro misle po narod, koji rade, neprestaju, kako će usrećiti državu svojim rukama povjerenu. Al je bilo i takvih, koji plivahu u razkošju, dok je narod ginuo od gladi; koji su vadili od siromaha posljednji novčić, a prosipali tisuće medju udvorice itd. Jao nesretnomu narodu, koji se namjeri na takva gospodara!

Nego i oni vladaoci, koji dobro misle po narod, posrću više putah, te želeć narodu pomoći, a oni mu odmažu. Drugčije niti nemože biti. Kako će jedan vladalac doznati, što svakomu njegovomu podložniku treba, kad jih ima po koji milijun? Nemože bogme zarediti od kuće do kuće, da sam sve izpita, pa kad bi to i pokušao, nebi mnogo opravio (kako ćemo niže vidjeti), a svakako nebi dospio sve izpitati.

Kazat ćeš, da može pozvati i postaviti valjane ljude, pak svi neka mu pomažu državom vrstno upravljati. Valjao bi ti savjet, da je svakomu na čelu napisano, kakav je čovjek. Nego upravo to je zlo, što se vladalac više putah prevari, te misleć, da je odabrao najvještije i najpoštenije ljude za svoje savjetnike, doglavnike i ministre, a on kadšto dobije ovejane glave ili površne neznalice. Oni gledaju samo na oko ugoditi vladaocu, inače pako rade, kako je po njih bolje, a boljak naroda deveta jim je briga. Zato namještaju u ostale službe sve samo svoje ljude, koji š njimi drže i š njimi zajedno ovce strigu. Da vladalac nebi kako doznao, kako je u istinu, nepuštaju nikoga pred njegovo lice, za koga sumnjaju, da bi mogao istinu odkriti. Ako se tko i provuče slučajno do priestola i potuži vladaocu radi pretrpljene krivde: il ga opišu kao nemirnu i smušenu glavu, koja pretjeruje; il obećaju vladaocu, da će kazniti (pedepsati) krivdočinca, a kad tamo, a oni navaljuju na tužitelja, kad se kući vrati, kako se je usudio tužiti. Videć ovo ostali klonu duhom i vole mučkê podnositi krivdu, što jim ju nanosi starješina, da nenabasaju sa zla na gore. O tom bi znali negdašnji krajišnici puno pripoviedati; jer je u njih postala poslovica: „dao bi car, al nedaju carići“ (t. j. častnici i činovnici).

Kad bi vladalac pregnuo obaći zemlju, da vidi svojima očima, što je i kako je: njegovi doglavnici zapovjedili bi brže bolje narodu, da ga liepo i svečano dočeka, da nepoštedi truda ni troška, da brže bolje pobieli kuće i popravi pute, kud će vladalac prola-

ziti — pa jao onomu, koji bi drznuo očitovati gospodaru zemlje jade i nevolje ugnjetenoga naroda! — Govoreć ovo neprevršujemo ni malo, dapače ima tu jošt i veće biede. Tako je ruski ministar Potemkin, da zavara caricu Katarinu II., koja je bila god. 1787. nakanila posjetiti jednu svoju pokrajinu (Tauriu), zapovjedio, da se brže bolje posagrade i napuče uz put, kojim će carica prolaziti, sela i gradove, neka carica vidi, kako je pod njegovom rukom sva Tauria procvala. A pokle se je carica kući povratila, dade opet sve razgraditi, a narod svojim pravim kućam povratiti.

Tako siromah vladalac nemože uz najbolju volju ni doznati, kako je u njegovoj državi, a kamo-li može izliečiti rane svoga naroda.

Ovako je u državi, koja ima samodržca. Posve drugčije nam se prikazuje **ustavna zemlja**, gdje moraju svi, pak i sám vladalac, držati stavne zakone, stvorene sa samim narodom, to jest s njegovimi zastupnici, u saboru. Nijedna njegova zapovied neima valjanosti, ako ju uz vladaoca nepodpiše i koji ministar, pak ovaj mora onda jamčiti za njezinu zakonitost. Ovako moraju svi ministri odgovarati saboru za svoja djela. Saboru se mora podnositi račun o svih potrošenih državnih novcih; pak ako što nije u redu, mora nadomjestiti onaj, koji je kriv. Sabor pazi, vrše-li se kako valja državni zakoni; saboru se može pritužiti svatko, komu je učinjena krivda, a nije našao lieka kod oblastih. Sabor gleda, da se nenameće više poreza, nego što prieko treba, da se nehrani veća vojska, nego što potrebuje sigurnost zemlje; da sudovi svakomu po zakonu pravdu kroje, da se namještaju samo pošteni i vrstni činovnici, pak da jih nebude više nego treba. U zemlji ustavnoj obćine su slobodne, koje same izabiraju činovnike za opravljanje obćinskih poslovah, ter ovi moraju isto tako račun davati obćini o svojih djelih', kako ministri saboru. Državni poglavari paze samo, da obćina neprestupi vlast, koju joj zakon daje.

Sad će svatko lasno odgovoriti na stavljeno gore pitanje: što je bolje po narod, vladalac samovlastnik, imajući neomedjašenu vlast, ili pako vladalac, kojemu je gospodstvo ustavom stegnuto?

Doista će svaki pravodušni čovjek priznati, da je ustavni način vladanja puno probitačniji i primjereniji od samodržtva. To potvrdjuje očevidno i poviest, historija državah: čim je veća samo-

vlast gdje, tim je veće siromaštvo, neukost, samovolja, tim su teži porezi i nameti, tim silniji državni dugovi, tim rjedja pravda i pravica. U zemlji pako ustavnoj narod napreduje u svakom dobru, razborit je, prosvietljen, slobodan i bogat; ondje cvate nauk, cvate trgovina, obrt i ratarstvo, širi se svaki napredak. Pogledajmo u ustavnu Englezku, Belgiju, Holandiju, Švedsku, Francezku, pak ćemo na prvi pogled razabrati, koliko su naprama njim zaostale zemlje, u kojih do nedavno nije bilo ustava, ili gdje ga još niti danas neima.

Kad bi vladaoci znali potanko za sve, što u njihovoj državi biva; kad bi težili samo za tim, što je najbolje po njihov narod, pa kad bi i znali i mogli sve to izvesti, što su pronašli da je po državu najkoristnije — nikad pametnije stvari, nego povjerit jim sasvim sudbinu naroda. Takvo samovlastno državno ustrojstvo bila bi zbilja prava blagodat po narod, i nikomu razboritomu nebi na um palo pristrizati i prikraćivati veliku vlast vladaoca. Ele gospodari državah nit su sveznajući, nit svemogući, nit svedobri, nego takodjer ljudi slabi. Poviest uči, da i najslavniji, najumniji samodržci, n. pr. Josip II., Petar Veliki, Napoleon I. i drugi, koji su se svojom vladalačkom mudrosti proslavili i povjerene sebi narode u mnogom pogledu napried pomakli, da su isti ovi umni velikani u mnogo koječem ljuto posrnuli. Pak se ovakvih za sto godinah jedva po jedan radja. — **Samovlast** nepruža dakle u obće nikakva jamstva ni boljku naroda, ni sreći države.

Nego i za **ustav** valja, da nije sve zlato što se sija: nije svaki ustav izvor narodne sreće. Tomu je uzrok sad sam ustav, sad sami državljani. Tako n. pr. imali smo i mi do godine 1848. s Ugarskom zajednički ustav; al nit je od njega procvala Ugarska, nit naša domovina. Zašto nije? Jer je sva dobročinstva ustava uživao samo jedan stališ, plemstvo (pod ovom rieči razumievali su se i velikaši i svećenstvo). Plemstvo je uživalo sve blagodati ustava, a ostali narod je nosio sve terete državne; plemstvo je imalo sva práva, a ostali narod samo dužnosti. Ustav je bio dakle samo plemstvu u prilog, a ostali narod jedva je sastavljao kraj s krajem. — Bilo i bitisalo!

Godina 1848. protegnula je ustavna práva na savkolik narod; pak jesmo-li sada srećni? Malo ćete jih naći, koji bi se

htjeli svojom srećom pohvaliti; al tomu nije već toliko sâm ustav kriv, koliko ljudi, kojim je povjereno izvodjenje i vršenje ustavnih zakonah.

Razjasnit ćemo to jednim primjerom. Sve se tuži na prevelike daće i poreze: al tko je nametnuo narodu ta težka bremena? Sabor, dakle isti oni ljudi, koje si je narod izabrao, da nastoje oko njegova boljka, da ga brane i zastupaju naprama vladi, da odkrivaju i lieče njegove rane i jade.

Već odavde će svatko razabrati, koliko je za tim stalo, kakve ljude šaljemo u sabor. Jer oni stvaraju u saboru zakone, koji nas sve vežu. A ima jih opet mnogo i premnogo, koji slabo razmišljaju, koga treba poslati u sabor; nego daju svoj glas jedan nekomu za ljubav, drugi za kakvu malenu korist ili baš za čašu vina, treći da se nezamjeri svomu starijemu i tako dalje — pak onda stradamo i trpimo svi skupa.

Ovdje nam se nameće pitanje: koga da izaberemo za narodnoga zastupnika? — Odgovor je kratak: koji hoće i umie zastupati po duši narod i njegovu pravu korist. Tomu se pako hoće

1) da narodni zastupnik bude poštenjak i kremenjak, to će reći, da bude pošten i postojan, da se nikako neda odvratiti od svoga uvjerenja, ni molbom, ni prietnjom, ni obećanjem, ni darom, ni službom, ni vitežkim redom, nego svagda i svagdje da brani ono i glasuje za ono, što misli, da je po narod dobro, pa makar to nebilo po ćudi velikoj i najvećoj gospodi, pa makar joj se i zamjerio do zla boga. Al su takvi kremenjaci riedke ptice; jer zastupanje narodne koristi neradja uviek sladkim rodom, nego više putah i pregorkim, pravim progonstvom.

2) Nego i najtvrdji poštenjak neće mnogo opraviti u saboru, ako neima potrebita znanja. Drugo su obični seoski poslovi, a drugo državni; tko je onim prvim vješt, to još nije dokaz, da se razumie i u državne. A najmanje se to dokazuje dugovječnim zanovietanjem, kao što se obično na selu misli, da je dobar govordžija podoban i za narodnoga zastupnika, gdjeno i ovdje ponajviše valja ona naša: „čim više grmi, tim manje kiše pada“.

Kad bi sabor bio sastavljen iz onakvih čelik-pametnjakah, nestajalo bi tužbih na prevelike poreze, na kojekakve nepravde, na sporost činovnikah i koješta drugo. Nu žalibože za nijedan sabor nemože se kazati, da je upravo tako sastavljen; ovejane mudrice

umiju narod, osobito prost, liepimi besjedami, a još ljepšimi obećanji tako obsjeniti, da jim povjeruje, te jih izabira za svoje zastupnike, i tek kasnije progleda i razabira, kako je nasio; al mu pamet dolazi po tragu.

Sabor sastavljen iz ljudih, koji nisu pravi rodoljubi, samo je **jedna** mána ustava; al ima jih i više, zato neće biti s gorega, ako ovdje nacrtamo, to jest u kratko razložimo

Glavna načela ustava.

Da tko može ocieniti preimućtva našega ustava, mora ponajprije znati, kakav treba da bude ustav. U tom pogledu ima jošte puno krivih pomislih u državah ustavnih, osobito pako kod nas, gdje se je do sada slabo i razmišljalo o pravom cilju ustava, o najboljem ustrojstvu države. Nije dakle čudo, što ima ljudih, koji misle, da bi s ustavom imali prestati svi porezi i druge neugodne državne dužnosti. Drugi opet misle, da u državi ustavnoj neima poglavarah, nego da je svatko sâm svoj gospodar, onako kako se veli, „svatko je vladika svoga doma", i zato da je dužnost svakoga državljanina, stezati vlast državne vlade što se više može, i smetati njezinu poslovanju gdje se god prilika nadâ.

Ovakvo mišljenje nije ustavno nego ništavno, jer goni zemlju u bezvladje, a kraj je svemu razsulo.

Kao što svakomu družtvu, tako se hoće i državi osobite glave, koja ima samo o tom nastojati, kako će družtvo, država, svoj cilj postići; a bez glave se tomu cilju nikako nemože dospjeti. Zato kažemo i za čovjeka, koji sve naopako radi, da leti kao muha bez glave. Državi je glava **vladalac** (zvao se već kralj, car itd.), a njegovi doglavnici i pomoćnici (jer sâm vladalac nebi mogao nikako sve državne poslove obaviti) — zovu se jednom rieči **vlada.**

Ludo bismo dakle radili, kad bismo priečili državnu vladu u njezinu poslovanju, koje mora sve samo na to smjerati, da bude zemlja srećna; jer to je jedini cilj svakoga državnoga ustrojstva i u obće države. Zato će svatko pametan priznati, da moramo u tom pogledu i sami vladi na ruku ići, svesebice ju pomagati, da se posluži zakonitimi sredstvi, kako će čim prije svoj uzvišeni cilj postići — državu usrećiti.

Vlada mora dakle imati potrebitu vlast, da može vladati, to jest o tom nastojati, da sve biva prema ustavu. Ovamo ide, da može, dapače ima nadgledati sve, što zasieca u državne poslove i paziti, vrše li se zakoni. Toga radi mora vlada prigledati svim manjim oblastim, bile one postavljene od vlade ili od samoga naroda, vrše li svoje zvanje prema zakonu. Da jih pako može ovako nadzirati, dužnost mora biti svim manjim glavarom i činovnikom, da vladu potanko obavješćuju o svem, što rade i što biva u njihovoj oblasti.

Kazano je, da je vlada tomu odredjena, da radi o narodnom boljku. Ovamo ide ponajprije, da svatko bude osiguran za svoje zdravlje, život i imutak. Treba dakle da vlada skrbi preko manjih oblastih i činovnikah, da se nigdje nezametne kakva obća bolest ili rednja (pošast), da se zaprieče ubojstva, kradje, požari i poplavi. Pak da svatko može svoju imovinu i umnožiti, tomu se hoće, da se podiže ratarstvo, obrt, trgovina. Nu to se nemože bez duševnoga razvitka, bez školah: dakle nastojanje oko nauka mora biti prieka briga vladi. A jer i u naprednih državah ima dosta štetočinjah i krivdočinjah: dužnost je vlade paziti, da se oštećenik može sudu potužiti, pak da sudovi prema zakonom pravdu kroje svakomu državljaninu.

Napokon mora vlada i o tom raditi, da zemlja živi sa susjednimi državami u miru i prijateljstvu. Ako bi se pako prohtjelo kojemu susjedu neprijateljski postupati, da suzbije svaku navalu i obrani svojoj zemlji slobodu i samostalnost.

Svatko će razabrati, da se izvršivanju tolikih i tako zamašnih vladinih dužnostih hoće potrebitih sriedstvah: novacah i ljudih. Tkogoder dakle želi, da vlada vrši svoje dužnosti, da radi o duševnom i tjelesnom boljku naroda, mora joj na ruku ići, da namakne potrebita tomu sredstva.

Ovo su povlastice državne vlade. Ona mora imati vlast zapoviedati, a državljani moraju te zapoviedi vršiti; nu samo se kaže, da takve zapoviedi nesmiju biti samovoljne, već se moraju osnivati na zakonu. Kao što se svaki putnik nepočasiv časa drage volje povjerava provodiču (kalauzu), za kojega je uvjeren, da će ga pravim putem voditi i dopratiti onamo, kamo je zaputio: isto tako će se svaki razboriti državljanin dragovoljno pokoravati vladi, za koju je uvjeren, da hoće i umie usrećiti državu.

No uprav u tom grmu leži zec. Sâm bog može i hoće samo ono što je najbolje; a ljudi su mlohavi i slabi. Sad jih zavede s pravoga puta lakoumnost, sad mržnja, sad srčba, sad zavist, sad pohlepa za slavom i časti, sad lienost, sada druga koja strast, te zabasaju lievo ili desno s pravca; sad jih zaludi slaba pamet, pak eto jih, gdje su zalutali stranputicom.

Ovo je uzrok, zašto se narod nemože sliepo povjeriti svakoj vladi, kao što se nejako diete pokorava svomu otcu; jer se hoće više pameti i dobre volje za upravljanje države nego za uzgajanje djeteta. Pak opet je sila djece nastradalo ili baš poginulo s nemarnosti i neznanstva svojih roditeljah: kud i kamo neće propasti država, kad zapane šakah nevješte i nevaljale vlade!

Kao što se je dakle zakonom stegla vlast roditeljah na djecu, da je nebi zlo upotrebili i da se djeca barem donjekle osiguraju od propasti: isto tako mora se osigurati narod od nezakonitih zapoviedih i nevaljalih djelah vlade. Upravo tomu su namienjeni oni stalni zakoni, koje zovemo jednom rieči **ustav**, i koje treba da drži ne samo vlada nego i narod.

Jer kao što može posrnuti vlada izvršujuć svoje zvanje, tako može zabrazditi i narod prisvajajuć si práva, koja ga neidu i stežuć vladi vlast, koje joj prieko treba, da može raditi prema svomu zvanju. Nije ona država najsretnija, u kojoj se narod najviše pača u državne poslove, nego ona, u kojoj narod tako prigleda vladi, da ova mora dobro upravljati zemljom.

Narod sâm nemože toga neposredno činiti, nego samo preko svojih pouzdanikah sakupljenih u saboru. Upravo zato je sabor neizmjerno znamenita uredba ustavne države; tà bez sabora nemože se niti pomisliti ustav. Jer i onda, kad bi koja država imala najbolje zakone, i kad bi se ti zakoni sdušno vršili, nebi to još dosta bilo. Buduć da svi zakoni moraju biti prema potrebam države, a te potrebe se s vremenom mienjaju: to se moraju dakle i zakoni mienjati. Priljubljivati dakle zakone državnim potrebam — prva je zadaća sabora. Nego i ovdje treba da vlada pomaže narodu, pripravljajuć osnove potrebitih zakonah, jer ona ima sama na okupu svu gradnju za takav posao, a nar. zastupnici mogu onda s najboljim uspjehom prosudjivati pojedine momente i dielove zakona. Upravo zato valja da budu u saboru zastupani svi stališi

naroda, jer samo onda može sabor stvarati zakone prema potrebam svakoga stališa.

Drugo glavno zvanje saborá je odredjivanje državnoga **dohoda**, to jest porezah, nametah, daćah i carinah; pak i **razhoda**, naime plaćah činovničkih i učiteljskih, zatim troška na državne sgrade, ceste i željeznice, škole i druge zavode. Jošte sabor ustanovljuje i broj vojske, a potvrdjuje ugovore ugovorene s drugimi državami.

Treća zadaća sabora je prigledanje, postupa li vláda prema zakonom državnim, pak je li sve ono, što vláda radi i odredjuje, prema potrebam državnim. Ako se pronadje, da je vlada u čem posrnula, ili da je koji zakon hotice povriedila: onda joj sabor izjavlja, da se u nju više neuzdaje; a vladalac videć, da njegova vlada neuživa više narodnoga povjerenja, povjerava drugim ljudem državno krmilo, a prvašnje doglavnike odpušta od službe.

Ako pako vlada i krupnije zagazi, ter uradi kakvo bezzakonje ili počini oveću štetu državi: onda ju sabor na odgovor pozove, i ako se sasvim neopravda, predaje ju osobitomu (kod nas kraljevinskomu) sudu, da joj ovaj presudi, kako je zavriedila.

Sada će svatko razumjeti, zašto svaka vláda iz svih silah o tom nastoji, da što više svojih ljudih u sabor spravi. „Vlast je slast,“ kaže naša rieč, i prema njoj nastoji svatko, da svoju vlast uzdrži. Zato se kod izborah za sabor kojekako šara, a bogme i vara, da se ovaj ili onaj, makar i nebio baš pouzdan, izabere za narodnoga zastupnika. To se dašto protivi zakonu; ele stara je poslovica, da „vrana vrani očijuh nevadi“. Tako se onda dogadja, da ljudi od vladine strane, jer jih je u saboru najviše, odlučuju, da je ovaj ili onaj zakonito izabran, makar je u istinu samo kradomice u sabornicu dospio. — A kakvih ljudih saboru treba, razloženo je već na strani 12.

Kad čovjek pročita malo prije nacrtanu osnovu ustava, mora i nehotice zaželiti svojoj domovini onakov ustav; jer doista, gdje se postupa po njegovih ustanovah, zemlja mora uspievati i u svakom boljku napredovati. Al se i ovdje opet potvrdjuje, što smo već gore bili natukli, da nije dovoljan dobar ustav, već mu se hoće i pravih ljudih, pak za takve mora se sam narod pobrinuti. Gdje ovaj nemari za to, zaludo mu sav ustav, on će kadšto gore proći, nego da živi pod kakvim pametnim samovlastnikom. Samo

se pita, kako bi se narod opametio i orazumio, da shvati znamenitost ustava i sabora, pak da prema tomu i postupa. Tu pomaže samo nauk. Najsgodnije bi dakle bilo, da se već u školah razlažu načela državnoga ustava, ne samo pravoznancem, nego svim budućim državljanom. — Ele to se malo gdje čini, jer se vlade boje, da bi se onda narod odviše bavio oko državnih poslovah, a to jim neide u prilog. Svaki pravi rodoljub, pravi prijatelj naroda nastojat će dakle sâm, kako bi svakom sgodnom prilikom poučio neuki narod o tom, što mu znati treba od državnih stvarih, po imenu o znamenitosti sabora i saborskih izborah. Tomu je namienjena i ova knjiga: čitajte ju dakle i sami, ako želite, da budete pravi domoljubi, a gledajte, da ju i drugi čitaju, nebi li nam se narod pameti dozvao.

Što sam do sada onako u kratko samo natuknuo o ustavu, to sam zato učinio, da svaki štioc znade, što se potrebuje od valjana ustava i kako treba da se taj ustav oživi, pak neka onda omjeri našu sadašnju konstituciju o tom uzornom (idealnom) ustavu. Tad će razabrati, što već imamo i čega nam nedostaje. Jer neima sumnje, da je i naš ustav (kao što i svako čovječje djelo) nedostatan: treba dakle nastojati, da mu ono, čega neima, pridobavimo, a ono, što se je prikazalo nepraktičnim ili baš nevaljanim, primjereno promienimo, pak tako naš ustav sve to više dotjerujemo, da bude savršenoj konstituciji sve to sličniji. Nije to lak posao; jer neima zla, neima opačine, koja nebi gdjekomu išla u prilog, pak taj onda kopa rukama i nogama, da mu se korist neizmakne: zato se i hoće svagda ljute borbe, dok se dokine kakva zla poraba, dok se izčupa kakva predsuda. Al bez boja neima pobjede, zato kaže i sveto evangjelje: „tko uztraje do kraja, spasit će se.“

A sada idemo da razlažemo naš **sadašnji ustav**, koji valja u Hrvatskoj i Slavoniji, pak, ako bog dâ, valjat će do skora i u posestrimoj Dalmaciji.

HRVATSKI USTAV.

Trojedna kraljevina.

Ovako se zove u kratko dalmatinsko-hrvatsko-slavonska kraljevina; jer akoprem se u zakonih navode napose kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, to se opet smatraju sve tri kraljevine samo kao jedno državno tielo; nu žalibože za sada samo na papiru, jer je Dalmacija jošte sasvim od nas odieljena. Po pravoj pravici imao bi naš ustav valjati u svojkolikoj trojednoj kraljevini; nu za sada valja samo u dvojednoj, to jest u Hrvatskoj i Slavoniji i to isto tako u provincijalu, kao što i u negdašnjoj vojničkoj krajini, koja je bila lani sjedinjena s materom zemljom; al nekoji ustavni zakoni nisu ondje još uvedeni. Da pako nebi naše právo na sdruženje s Dalmacijom nekako zaspalo i zastarjelo: govorimo više putah o trojednoj kraljevini, gdje se kadšto ima razumievati samo dvojedna; valja bo nam naše právo izticati, dokle ga nepostignemo.

Postanak i dospjetak vojničke krajine. Pošto su Turci sve to žešće navaljivali na našu domovinu, a kraljevi naši su smalaksali, nit su već mogli suzbijati sve te navale: ustupi nesretni kralj Ludovik II. (koji je poslije kod Muhača poginuo) god. 1522. više gradovah hrvatskih (po imenu Krupu, Liku, Ostrvicu, Škradin, Senj, Knin i Klis) šurjaku svomu Ferdinandu, austrijskomu nadvojvodi, a po smrti Ludovika kralju hrvatsko-ugarskomu, da te gradove brani od turske sile, koja je prietila pogibijom samoj Austriji, ako Hrvatska propane. Ferdinand je smjestio u te gradove austrijsku vojsku, koja je stajala pod zapovjedničtvom autrijskih vojvodah.[1]

[1] Godine 1553. služili su se ti vojskovodje ovim naslovom: „Styriae et gentium caesarearum in confiniis croaticis et slavonicis capitaneus“.

To vam je prva klica vojničke krajine, koja se je iza toga sve više razvreživala i unutra u zemlju sve to dublje sizala, jer su Turci svejednako napredovali. Do skora je nestalo civilne Slavonije, jer polovina stajaše pod Turčinom, a polovina pod vojničkom oblasti. U Hrvatskoj je ova dopirala sve do Varaždina, te je i sam ovaj grad do 200 godinah pod gjeneralom stajao (odtuda ime varaždinsko-križevačke krajine). Pod banovom vlasti ostala je samo banovačka krajina. Napokon bude i ova stavljena pod bečki „hofkriegsrath“. U zalud pritužbe i našega i zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga sabora radi ovoga samovoljnoga širenja vojničke vlasti na ustavnoj zemlji. Svi kraljevi naši počevši od Ferdinanda I. pak do Franje Josipa I. zavjerivali su se svečano, da će vladati ustavno u svih zemljah krune ugarske — al je krajina stenjala pod vojničkom sabljom sve do lani.

Još godine 1703. pisao je Leopoldo I. našemu saboru: „Buduć da se zasluge vaše oko nas i naše prejasne kuće po cielom gotovo kršćanskom svietu razliežu, i buduć da ste od vjekovah na glasu, što službi našoj žrtvujete svoj zavičaj, imutak, djecu, krv i život, i to uviek, osobito pako u vrieme posljednjega turskoga rata i meteža, kadno ste se, na neumrlu slavu svoga imena, takodjer iz svih silah trsili, da pribavite junačku sreću našemu oružju i žazlu, te negledajuć na to, da ste više putah svoju propast očima gledali, dapače u nju srnuti morali, ipak voliste sve svoje, dapače i samoga sebe na kocku metnuti, nego se odmetnuti od svoga starodavnoga i prirodjenoga junačtva, ter od vjernosti i stalnoga posluha prama nam i našoj prejasnoj kući: zato po svom osobitom i otčinskom nagnuću prama vam i po svojoj želji priskočiti vam u svakoj potrebi, dostojno nagradjujemo ovu vašu toliku, nam i cielomu našemu dvoru dobro poznatu krepost i vjernost, kojoj se i u napredak od vas nadati možemo. Nepodnosi bo nam duša, da granice vaše domovine ostanu i nadalje onako stegnute, pošto je Bog blagoslovio naše pobjedonosno oružje; nego milostivno odredismo, kao primjerenu nagradu vaših zaslugah i svega onoga, što ste podnieli i učinili, da se opet pritieli vašoj kraljevini i banskoj vlasti, i to za sve vieke, ne samo svakolika zemlja i krajina medju Unom, Kupom i Savom, štono ste ju svojom hrabrošću predobili i udržali, nego i sve one strane, koje od starine spadahu na vašu kraljevinu i na bansku oblast, da š njom priek i viek sdružene ostanu“.

Iza ove rezolucije opremio je isti kralj još jedno dva tri kraljevska odpisa na naš sabor, i u svakom tvrdu svoju odluku ponavljao, da će dokinuti krajinu; isto su opetovali njegovi nasljednici; ele prošlo je do blizu pol vieka, dok je bio barem jedan diel Slavonije (naime sadašnje županije sriemska, virovitička i požežka) banskoj oblasti povraćen; pak opet je minulo čitavo stoljeće

al ostala krajina svejednako je bila samo krvava haljina. Nu od godine 1848. navrli su hrvatski sabori krepče i odvažnije nego ikad prije zahtievati, da se krajina povrati materi-zemlji, pa kad je bila godine 1868. uglavljena nagoda trojedne kraljevine s ugarskom, morala se je ova potonja obvezati, da će nastojati iz svih silah, da se krajina razvojači.

Napokon budu previšnjim proglasom od 8. lipnja 1871. gjurgjevačko-križevačka (belovarska) krajina, pak i Senj i Sisak pod gradjanstvenu oblast stavljeni, a u ostaloj krajini bude uveden posve nov način upravljanja, koji je imao pripraviti krajinu za prielaz pod bansku vlast. Ele prodje i opet desetak godinah, a krajine neima te neima u našem saboru. O čem je sada zapinjalo? U Ugarskoj bila je svakolika krajina već godine 1873. razvojačena: a kod nas? I kod nas je bila krajina s **Ugarskom** već godine 1871. sjedinjena; jer su već iste ove godine uvedeni bili svi financijalni zakoni i državni tereti, koji su valjali u provincijalu; nego kad se je imala krajina u ostalom spojiti s provincijalom — eto zapriekah!

Godine 1873. bude u krajini dosadašnje vojničko ustrojstvo dokinuto, a š njim i dosadašnjih 10 pukovinah; u mjesto njega bude i ondje (još godine 1871) uveden obći zakon o vojnovanju, koji valja i za ostalu monarkiju, ustrojene dvie nove pukovine, ter krajina podieljena na 6 okružjah, a ova na kotare, da se i u tom pogledu približi ustrojstvu provincijala. I krajiški sudovi bili su već godine 1872. preustrojeni onako od prilike kako su u provincijalu.

Uslied svega toga nadao se je hrvatski narod, da će se krajina do skora sasvim ujediniti s provincijalom, kako se je obećavalo od strane Ugarske. Al dalje od obećavanja nije se išlo, pak se je tako i ovdje izpunila istina poslovice „od rečena do stvorena ko od neba do kamena.“

Uz obću nadu sjedinjenja dodje i godina 1878. kad je trebalo obnoviti financijalnu nagodu s Ugarskom, al sjedinjenja neima te neima. Sad je ugarska vlada tvrdo obećala, da će se to sjedinjenje odmah izvesti, ako prihvatimo onakvu nagodu, kakvu Ugarska želi. A pokle ju je naš sabor i zbilja prihvatio, krajina se ipak nije sjedinila, jer ugarska vlada izjavi, da se to sjedinjenje nesmie izvesti, dok se nepromieni § 32. nagode od godine 1868. Prema ovomu §-u i prema broju hrvatskoga naroda imala bi bila trojedna kraljevina zajedno s krajinom pošiljati na ugarski sabor jedno 54 narodna zastupnika; nu Magjari su se uplašili tolika broja našinacah (akoprem Ugarska ima u tom saboru svojih 413 zastupnikah), pak zahtievahu, da ze zadovoljimo sa 40 zastupnikah, inače da nemogu pristati na sjedinjenje krajine. Sabor naš popusti i u tom mjeseca veljače 1881.; al krajina nebje ipak sje-

dinjena. Stoprv previšnjom rješitbom od 15. srpnja iste godine bude ban imenovan kraljevskim povjerenikom, te mu bude 1. kolovoza 1881. predana uprava krajine, da ju priudesi podpunomu sjedinjenju. Isti dan prestade vlast zagrebačke generalkomande kao krajiške upravne oblasti.

Nu podpuno izjednačenje krajine s ostalom Hrvatskom i Slavonijom nije tim još izvedeno. Glavno je ustavno právo, da sabor osieca proračun zemlje, to jest da vieća o njezinu dohodu i razhodu; al je carskimi odredbami odredjeno, da do godine 1888. ima ugarski ministar financijah s banom uz odobrenje njegova veličanstva sastavljati proračun za bivšu krajinu. Buduć da naš sabor nije htio na to bezuvjetno pristati, javljeno mu je od strane ugarske vlade, da dok on toga neprihvati, nemože biti govora o pozvanju bivše krajine na sabor, a prije nego dodju krajišnici na sabor, nemože se krajina u administraciji sasvim stopiti s ostalom zemljom. Samo da pospješi to pozvanje, pristao je sabor i na to, te je 3. siečnja 1883. proglašen izborni red za bivšu krajinu, po kojem ova ima poslati već na bližnji naš sabor 35 zastupnikah.

Al eto opet belaja! Za žumberačku krajinu nevaljaju niti naredbe o razvojačenju, niti onaj izborni red, dok se nerieši pitanje, spada-li Žumberak na Hrvatsku, kamo je do sada spadao, ili na Kranjsku, kamo da bi imao po historičkom pravu spadati — a za posljednjih 300 godinah nije bilo vremena za riešenje toga pitanja.

Tako dakle do godine 1888. neima prilike, da će krajina početi uživati **sva** ustavna práva; pak hoće-li onda — tko bi to znao, kad se pomisli, koliko nam je u tom poslu klipovah pod noge bačeno?

Možemo dakle negdašnjim krajišnikom doviknuti sa svetim pismom: „skupo ste kupljeni!“ To neka svaki Hrvat duboko usieče u srce i neka se sjeća poslovice, da se zlato u vatri kuša, a prijatelj u nevolji. Pa tko nam je prijatelj u toj našoj nevolji? — Nitko.

Okoliš trojedne kraljevine orisili su ovako §§. 65 i 66. nagode:

„Kraljevina Ugarska priznaje zemljištnu cjelokupnost kraljevine Hrvatske i Slavonije, i nastojati će o tom, da se ova oživotvori.

U smislu prijašnjega paragrafa priznavaju se kao k teritoriju kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadajuće:

1. Sve ono zemljište, koje sada skupa s gradom i kotarom bakarskim spada k županiji riečkoj, s izuzećem grada i kotara riečkoga, koji grad, luka i kotar sačinjavaju posebno s ugarskom krunom spojeno tielo (separatum sacrae regni coronae adnexum

corpus), i glede kojega kao takova posebne autonomije i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošajah uredjenja, imat će se putem odborskih razpravah izmedju sabora kraljevine ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje postići; 2. županija zagrebačka sa gradovi Zagrebom i Karlovcem i slobodnim kotarom turopoljskim; 3. županija varaždinska sa gradom Varaždinom; 4. županija križevačka s gradovi Križevci i Koprivnicom; 5. županija požežka s gradom Požegom; 6. županija virovitička s gradom Osiekom; 7. županija sriemska.

Nadalje sliedeće krajiške pukovine:

1. Lička. 2. Otočka. 3. Ogulinska. 4. Slunjska. 5. Banovačka prva. 6. Banovačka druga. 7. Varaždinsko-križevačka. 8. Varaždinsko-gjurgjevačka. 9. Gradiškanska. 10 Brodska. 11. Petrovaradinska. Napokon sadašnja Dalmacija".

Ovako je otesao medje našoj domovini 1. zakonski članak od godine 1868. iliti tako zvana hrvatsko-ugarska nagoda, o kojoj ćemo još više putah govoriti. Samo za Rieku odredjuje pomenuti § nešto osobita, naime da je grad i luka Rieka sa svojim kotarom osobito tielo krune ugarske i zato da će imati ugarski i hrvatski sabor dogovorno ustanoviti njezine osobite pravice, njezinu autonomiju. Zbilja su lani oba sabora izabrala odbore, da se dogovaraju radi Rieke, al ti dogovori nisu jošte započeli.

Rieka. 66. §. hrvatsko-ugarske nagode u njekom je pogledu prava zagonetka, jer mu neima doista para na svietu. Nije napisan na cielom listu, nego na krpici, koja je prilieplјena na izvornoj hrvatsko-ugarskoj nagodi, umah za 65. §-om. Mora da je bilo izprva drugo nješto ondje napisano; jer neima pametna razloga, zašto da se na bieli papir cedulja liepi. Al što je pod tom ceduljom napisano? To i jest **prva** zagonetka, koja će se moći sasvim odgonetnuti, kad njetko cedulju odliepi ili kad se ona sama od vlage odliepi. Za sada se samo nagadja, da je ondje valjda napisano, kako se hrvatski sabor s ugarskim za Rieku nije pogodio, jer je hrvatski sabor tvrdio, da je Rieka cjelokupni to jest pravcati grad hrvatski, a ugarski sabor se je ukopistio, da je Rieka magjarski grad.

Pak zašto je ta krpica onamo prilieplјena i nije sve na jednom listu papira napisano? — to je **druga** zagonetka. U tom pogledu je glavna stvar, je li ta krpica prilieplјena prije nego je

kralj sav zakon podpisao, ili stoprv iza kako ga je podpisao; jer nemože njegov podpis valjati i za ono, što je pod ceduljom napisano, i za ono, što se čita na samoj krpici. Ljudi, koji su imali posla u kraljevom kabinetu, kažu, da je naš kralj vrlo sdušan i tačan (akuratan), pak da se nemože vjerovati, da bi on svoj podpis stavio pod onakvo krpano pismo. Prema tomu bi onda valjao njegov podpis za ono, što je pod krpicom napisano, pak tada nebi valjalo ono, što je na krpici. Nego naš preklanjski sabor, viećajuć o toj krpici, priznao je doduše jednoglasno, da stvar nije sasvim u redu; jer da je § 66. neobičnim načinom dospio u zakon: al većinom glasovah ipak je riešeno, da je ono pravi zakon, što je na krpici napisano.

U saboru odlučuje uviek većina glasovah; manjina može osudjivati odluku većine, al joj se mora pokoriti; jer se inače nemože pomisliti ustavno saborovanje. Tako i ovdje: dok ima sadašnja vlada u saboru većinu — jezik za zube. A kad bi sadašnja saborska manjina postala većinom, možda bi onu odluku promienila.

Da se stvar bolje razumie, treba nešto natuknuti iz poviesti grada Rieke. Da je Rieka prije 600 godinah bila samo mjesto (locus), a imutak premogućih krčkih knezovah zvanih Frankapani, kojim je i strmeći nad Riekom grad Trsat pripadao, to se jasno razabire iz darovnicah hrvatsko-ugarskih kraljevah Andrije II. i Bele IV., kojimi su god. 1223 i 1260. pomenute Frankapane nadarili ondašnjom županijom vinodolskom, protežućom se do Rieke i potoka Ričine. Nasljednici njihovi prodadoše godine 1365. Rieku divinskim knezovom (Duino u Istri), od kojih je prešla napokon u vlast austrijskih nadvojvodah.

Kraljica Marija Terezija, želeć ugoditi i Hrvatskoj i Ugarskoj, povratila je Rieku njezinoj prvotnoj domovini, Hrvatskoj. Ovu svoju odluku izjavila je kraljica u dvorskom odpisu (Hofrescript) od 14. veljače 1776., u kojem kaže naročito, da se ima primorski grad Rieka i sa svojim zemljištem spojiti s kraljevinom hrvatskom, pak da ga u napredak ima nadgledati i upravljati kr. ugarska dvorska kancelarija preko hrvatskoga kr. namjestničtva, te je Rieka zbilja pod njega podpádala, dokle god nije bilo ukinuto na molbu samoga hrvatskoga sabora. Ovu svoju izjavu ponavlja kraljica u mnogih svojih odpisih, kažuć naročito, neka se Rieka neposredno **opet** utjelovi (reinkorporuje) Hrvatskoj, što je najočitiji dokaz, da je Rieka i prije već pripadala našoj domovini.

Nego godine 1779. 23. travnja podielila je kraljica i Rieci i Bakru po jednu povelju ili diplomu, u kojoj svakomu gradu osigurava njegove sloboštine. U riečkoj diplomi kaže uz ostalo: „da se Rieka ima i u buduće smatrati kao posebno tielo krune ugarske". Iz ovih riečih izvodili su i Magjari i nekoji talijanski Riečani, da Rieka nepripada Hrvatskoj, nego neposredno Ugarskoj. Al ovo

tumačenje nestoji nikako. Jer prvo, i za Hrvatsku se kaže, da je zemlja krune ugarske, dakle i Rieka može biti diel Hrvatske, pak opet i krune ugarske. Da ovo nije samo naše mudrovanje, nego da su tako tu stvar shvaćali već prije 100 godinah, tomu ima više dokazah u ondašnjih izpravah i javnih pismih, u kojih se veli, da je Rieka utjelovljena hrvatskoj kraljevini, a preko nje sv. kruni ugarskoj.[1]

Al u diplomi se veli, da je Rieka „osobito tielo, dakle nije diel Hrvatske. Što će reći one bjesede „osobito tielo", na to odgovara sama diploma. Ona kaže, da je Rieka osobito tielo, koje se nesmie stopiti s Bakrom. Dakle je Rieka samo naprama Bakru osobito tielo, osobit municipij, imajući takve sloboštine i pravice kao što i Bakar; a da bi Rieka bila osobito tielo napram Hrvatskoj, to jest odieljena od nje — tomu neima nigdje traga nit u javnih izpravah, nit u zakonih. Dapače je Rieka bila godine 1808. zakonskim članksom 8. našega sabora, potvrdjenim od kralja, naročito izjavljena cjelokupnim dielom Hrvatske, pak je i zbilja sve do godine 1868. stajala pod hrvatskimi oblastmi i zakoni. Pomenute godine pako predala je ondašnja hrvatska vlada Rieku na prosto Ugarskoj i neupitav našega sabora. A Ugarska, da si pridrži Rieku, stavila je u hrvatsko-ugarsku nagodu onu izreku, da je Rieka osobito tielo, i uslied toga da podpada neposredno pod ugarsku vladu. Nego iz onoga, što je malo prije kazano, svatko će i bez velika umovanja razabrati, da je to samo mudrolija, u istinu pako da Rieka spada na Hrvatsku, kako prije sto godinah, tako i dan danas. Toga je uvjerenja i sadašnji hrvatski sabor, zato je lani izabirajuć odbor, koji će imati viećati s odborom ugar-

---

[1] Da je na izmaku prošloga vieka Ugarska za taj predmet uprav onako mislila kako mi danas, to nam svjedoči školska knjiga „Erdbeschreibung zum Gebrauche der studirenden Jugend im Kön. Hungarn und den damit verbundenen Staaten. 3. Theil. Cum speciali Privilegio Sac. Caes. Reg. Apost. Majestatis. Ofen und Tyrnau 1787. U njoj čitamo na strani 81. „Die Severer Gespannschaft (Severinensis) ist erst 1776 auf köngl. Befehl neu errichtet worden, und begreift einen Theil der ehemals gar zu grossen Agramer Gespanschaft, nebst jenen wichtigen Stücken der Länder, welche die seelige Monarchin (Maria Theresia) der Krone Kroatien grossmüthig einzuverleiben befohlen hat, nämlich die Stadt Fiume mit ihrem Haven, die Stadt Karlstadt und die auf der rechten, das ist, nördlichen Seite der Karolinenstrasse gelegenen Güter, welche sonst zu der Stadt Buccari gehört haben".

Ovako su prije 100 godinah učili u školah ugarskih, a dan danas se tomu svi Magjari nevješti čine, pak jašu s talijanskimi Riečani na svom „corpus separatum" kao na kakvom šiboletu. Nu zalud jim sve maštanije, „die Weltgeschichte ist das Weltgericht". — „Istina je cedar na Libanu, duvajući na nju vjetrovi posvud šire njenu miris-manu".

skoga sabora o riečkoj stvari, jednoglasno izjavio, da je Rieka cjelovit diel Hrvatske.

A to uvjerenje treba da goji svaki Hrvat: Rieka je naša te naša, i svojom legom (jer leži u području Hrvatske), i svojom poviesti (jer je prije god. 1365, i poslje 1776. dielila sudbinu Hrvatske), i svojim pučanstvom (jer osim nešto malo Talijanah stanuje ondje sve čisto hrvatsko pleme), i svojim prometom (jer ju sve naokolo okružuje hrvatska zemlja).

Ovdje nam je samo još primietiti, da je kraljica Marija Terezija samo pravedno postupala, povrativ Hrvatskoj grad, koji je bio njekoć samovoljno od nje odkinut; al je Hrvatska morala za taj dar dati znamenito uzdarje: morala je za Rieku ustupiti vojničkoj krajini oveći kotar s gradovi Steničnjak, Kamensko itd. morala je dakle Rieku upravo kupiti, zato je Rieka i s toga pravnoga razloga prava hrvatska imovina.

Osim Hrvatske i Slavonije imao bi se naš ustav protezati po pravdi i pravici jošt i na sliedeće zemlje:

1. Na Dalmaciju.

Pod ovim imenom nije se uviek razumievala sadašnja Dalmacija, nego sad više toga, sad pomanje. U staro doba zvalo se je ovako obično samo iztočno primorje Jadranskoga mora s otoci, počevši od Istre pak do Kotora, te se je onda i za Rieku govorilo, da leži u Dalmaciji. Što je bilo dalje od mora, naročito ondašnje zagorje — sve je to bila Hrvatska do medje srbskih zemaljah. Prema tomu su se već samostalni hrvatski kraljevi zvali „kraljevi hrvatski i dalmatinski;“ jer jim se je država pružala od potoka Raše u Istri sve do Kotora.

Al u posjedu te primorske Dalmacije bio jim je vazda opasan takmac stara mletačka republika, koja je bila svom snagom uprla, da spravi Dalmaciju pod svoju vlast. Za onih nemirnih vremenah, kad su vladali kod nas prvi hrvatsko-ugarski kraljevi, podje joj to velikom stranom za rukom; nego Ludovik I. prisili Mletčane opet, te su prema zadarskomu miru (godine 1358), morali povratiti sve što su od Dalmacije bili osvojili počevši od Kvarnera do Kotora.

Za Ludovikovih slabih nasljednikah nastojali su Mletci i opet zaposjesti Dalmaciju, što jim prilično za rukom podje, osobito za Ladislava napuljskoga, koji je Mletčanom za 100.000 dukatah predao sve ono što je posjedovao u Dalmaciji, dapače prodao jim sva svoja tobožnja práva na tu kraljevinu, te su Mletčani uslied toga godine 1409. posjeli Zadar, pak iza toga, koje milom, koje silom predobili malo po malo (od prilike do godine 1420.) i ostale primorske gradove i otoke osim slavnoga Dubrovnika. On jedini znao se je izmaći mletačkomu lavu, ter ostao i na dalje pod okri-

ljem hrvatsko-ugarske krune, priznajuć njezinu vrhovnost i plaćajuć godišnji danak sve do polovine 16. vieka. Pokle je Budim dopao turskih rukuh, presta danak; al se tim neprekide prijateljstvo. Kad su Mletci godine 1684. prihvatili ponudjeni jim od Leopolda I. savez proti Turčinu, poboja se Dubrovnik, da ga lukavi Mletčani nesapnu: zato posla u Beč Rafu Gučetića, da obnovi starodavnu svezu s krunom hrvatsko-ugarskom, što mu i za rukom podje ugovorom od 20. kolovoza 1684. Leopoldo obaviesti o tom Mletčane, a u Dubrovnik posla god. 1686. carskoga pukovnika Dinka Coradinia kao svoga residenta, komu je bilo skrbiti za sigurnost grada, i paziti, da se ugovor drži. Po smrti Coradinia (god. 1690.) stupi na njegovo mjesto barun Ivan Saponara. Kad se je mir sklapao u Karlovcih god. 1699, zastupali su carski poslanici i grad Dubrovnik kao carskoga štićenika. Ovako je bivalo i za priegovorah o miru god. 1718. u Požarevcu.

Ostala Dalmacija ostade u mletačkoj vlasti sve do propasti mletačke republike; al joj nebje nikada kakvim ugovorom ustupljena. Mletčani, akoprem u ratovih na Turčina više putah saveznici hrvatsko-ugarskih kraljevah, nisu jih ipak nikada skloniti mogli na to, da jim formalno ustupe Dalmaciju, akoprem su o tom svom snagom nastojali, a ta je bila u Mletčanah za ono vrieme vrlo jaka. Pitanje za Dalmaciju ostade neriešeno, jer je hrvatsko-ugarski kraljevi nisu mogli nikako pregorjeti. Smatralo se je, kao da u tom pogledu vlada svejednako primirje sklopljeno s kraljem Sigismundom (Šišmanom) god. 1437. u Pragu. A Mletci su znali medjutim u dalmatinskih gradovih sve to bolje utvrditi svoje gospodstvo, gojeć lukavo razdor medju plemstvom i gradjanstvom, te braneć na zgodi sada jednu sada drugu stranku, al uviek pretežniju i jaču. Tako se više putah dogodi, da stranka slablja pomisli kadšto potražiti naslon u brata Hrvata. Najživlje se je očitovala ta želja dalmatinskih gradovah za sdruženjem s Hrvatskom za kralja Vladislava (god. 1510—1513). Tada dodje malo ne u svih dalmatinskih gradovih do prave bune; nu Mletčani su znali predobiti mitom prvake u budimskom kraljevskom dvoru, gdje se je već bilo odlučilo, s dovoljnom silom sići u Dalmaciju i priskočiti gradovom u pomoć.

Iza toga nisu više mogli dalmatinski gradovi ni pomisliti na kakvu svezu s Hrvatskom, koju bijaše Turčin ponajviše podjarmio, pak se i istim dalmatinskim gradovom primaknuo, te su se ovi imali samo Mletčanom zahvaliti, što nije i njih osvojio.

U to je mletačka republika sve to dublje propadala, dovoljno je bilo, da njom Napoleon I. potrese, pak mu je pala kao zrela jabuka u krilo, akoprem su ju zadnje doba upravo Dalmatinci vrlo hrabro i požrtvovno branili. Sve zaludo! Napoleon je u primirju učinjenom s austrijskim carem Franjom I. u Ljubnu

(Leoben) ustupio ovomu Istru i Dalmaciju. Gjeneral barun Matija Rukavina naviesti godine 1797. u posebnom proglasu Dalmatincem da dolazi k njim s vojskom u ime hrvatsko-ugarskoga kralja Franje I. Jedan grad i otok za drugim budu od njega posjednuti, ter od svakoga primi prisegu vjernosti od Krka do Budve. Malo kašnje nadodje Rajmundo Thurn, da ustroji novu upravu. Mirom (17. listopada 1797.) u Campo-Formiu sklopljenim od Franje i Napoleona bude Dalmacija definitivno predana Franji I. i to naročito na temelju historičkoga práva kao kralju hrvatsko-ugarskomu.

Nego nije za dugo trajalo njegovo kraljevanje u Dalmaciji, jer već godine 1805. bude Dalmacija u požunskom ugovoru za mir od hrvatske kraljevine odkinuta i s talijanskom spojena. Sliedeće godine preuze ju francezki gjeneral Molitor, osim Kotora, koji su medju tim Rusi posjeli. Molitorov nasljednik maršal Marmont, uljeze u Dubrovnik i dokine ondašnju republiku, zato je dobio od Napoleona naslov vojvode dubrovačkoga; al Boke kotorske nepredobi, već je bila ugovorom tifliškim od godine 1807. Francezom predana.

Porazom kod Lipska (godine 1813.) pomrča za uviek Napoleonova zviezda, te hrvatski gjenerali s hrvatskom vojskom preuzmu i opet Dalmaciju, koju je bečki kongres (godine 1815.) Franji I. za uviek predao.

Hrvatsko-ugarski sabor je već godine 1802. podnio kralju molbu, da se Dalmacija privali kruni ugarskoj, kamo po starom právu pripada. Isto uradi svaki sliedeći sabor, osobito poticanjem naših zastupnikah. Jer Hrvatska nije nikada zaboravila svoje sveze s Dalmacijom, zato nije nikada propustila dodati naslovu ovih kraljevinah i Dalmaciju, da se nebi s uma smetnulo, da je naša te naša. Zato je svaki naš sabor napućivao zastupnike za ugarski sabor, neka o tom nastoje, da se iz zajedničkoga sabora podnese kralju molba za povratak Dalmacije.[1]

Austrijska se je vlada izprva oglušivala, pak da u Dalmaciji uguši svaku hrvatsku uspomenu i simpatiju, a ona udari u potalijančenje ondašnjega našega naroda: hrvatski jezik bude izključen ne samo iz javnoga života, nego i iz škole, a gdje se je

---

[1] Za dokaz tomu, evo naputka, što ga je dao hrvatski sabor god. 1802. svojim poslanikom za ugarski sabor:

Pošto je Dalmacija, koju je odprije mletačka republika posjedovala, za slavnoga vladanja njegova veličanstva natrag dobivena, te bi se sada imala povratiti k svetoj kruni kraljevine ugarske prema krunitbenoj zakletvi, štono ju bje njegovo posvećeno veličanstvo položilo: nastojat će gospoda poslanici iz sve snage, da se ovaj cjelokupni diel kraljevinah opet njim pridruži i pod zakonitu oblast bansku stavi, pak tako sa svetom krunom ugarskom opet sjedini.

moglo, baš i iz crkve. Ovim svojim zanešenim širenjem talijanštine postigla je austrijska vlada, da je narod dalmatinski zaostao u napredku; al se je i ovdje pokazalo, da krv nije voda. Uzprkos svemu naporu nije ugušila austrijska vlada svojim nenaravnim postupkom u Istri i Dalmaciji hrvatskoga duha; — za to si je ondje sama uzgojila najljućega neprijatelja — irredentu. Oglušivanje austrijske vlade nije zaplašilo hrvatskoga i zajedničkoga sabora, oba su svejednako zahtievali reinkorporaciju Dalmacije, te je napokon Franjo I. godine 1825. obećao, da će ju izvesti. Al rieči održao nije, kao što ni Ferdinando V., koji se je bio kod krunisanja zavjerio, da će ugarskoj kruni sve, što na nju spada, povratiti. Isto tako zavjeri se god. 1868. i kralj Franjo Josip I.

Bànu godina 1848. Prva je bila briga hrvatskomu narodu oko cjelokupnosti trojednice. Zato je u svom saboru člankom 5. odlučio zamoliti njegovo veličanstvo kralja Ferdinanda, da pripadajuću i po zakonih, i po historiji, i po srodstvu kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji kraljevinu dalmatinsku istim kraljevinam, kao njihov od njegda cjelokupni diel, reinkorporuje, te ju stavi zbilja pod vlast bana, koji je zajedno i ban Dalmacije.

Ujedno izdade naš sabor bratinski proglas na Dalmatince, u kojem jih pozivlje, da kao cjelovit diel trojedne kraljevine sve sile upotrebe, kako bi se što prije s hrvatsko-slavonskom braćom složili i stopili.

Na pomenutu malo prije molbu stiže našemu saboru godine 1850. kr. odpis, u kojem se za Dalmaciju veli: „naša je volja, da o priklopljenju Dalmacije kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji viećaju poslanici Dalmacije i zemaljski sabor Hrvatske i Slavonije pod posredovanjem izvršujuće vlasti (onda bečkoga ministarstva) i posljedak da se podnese cesarskomu našemu potvrdjenju“.

Kad su bečki ondašnji državnici vidjeli bunu Talijanah proti Austriji, razabraše, da na iztočnih obalah Jadranskoga mora, to jest u Dalmaciji, neima talijanskim težnjam ozbiljna uztuka bez sdruženja Dalmacije s Hrvatskom: zato su se i prikazivali onako sklonimi tomu sdruženju, a to su najočitije posvjedočili, kad su imenovali Jelačića bana gubernatorom Dalmacije. Iza 400 godinah imala je trojedna kraljevina opet jednu te istu glavu.

I Dalmatinci su se prenuli godine 1848. iz dugotrajna sna. Njihovi prvaci Petranović i Ivičević, Knežević i Pucić itd. svi su se izjavili za sdruženje s Hrvatskom. Kotorani su udiljno sjedinjenje u svojoj skupštini jednoglasno zaključili. Putujući Dalmacijom ban bio je svagdje s velikim oduševljenjem naroda dočekan. — Kratke li radosti!

Nasta tamna doba absolutizma. Netom uzpirena vatra prestala je plamtiti; al je ipak tinjala pod pepelom, pak čim je nakon desetgodišnje tmuše i zapare opet se nebo razgalilo nad au-

strijskimi narodi: podigli su opet glavu i hrvatski i dalmatinski rodoljubi, te su se ovi potonji usrdno odazvali pozivu prvih i na zastavu svoju napisali „sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom!"

I saboru našemu stiže god. 1861. kr. predlog, da pitanje glede sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom u sporazumljenju sa izaslanici dalmatinskimi uzme u pretres, a zajedničke zaključke da podnese kraljevskomu potvrdjenju.

Do takvoga viećanja nije i opet došlo Medju to su dalmatinski rodoljubi zametnuli boj na peru s talijanaši i autonomaši, protivnici sdruženja; a dubrovački vlastelin Nikola Pucić pohiti god. 1861. u Beč, te podnese njegovu veličanstvu kralju Franji Josipu spomenicu, u kojoj razloži, kako je to sdruženje probitačno po hrvatski narod, a koristno po dinastiju. Njegovo veličanstvo odgovori: „I ja držim, da je to sdruženje dobro i koristno po Dalmaciju, po Hrvatsku i po carevinu austrijsku. Dalmacija je pokrajina slavenska. Njezina je budućnost u slavenstvu. Osamljena neće se moći razviti. Moja je želja i briga, da se to sdruženje izvede". — Stjepan Ljubiša izjavio je iste godine u novinah „Presse" na ime vladike Kneževića, da 80.000 Dalmatinacah, koji pripadaju iztočnoj crkvi, svi u obće žele i čeznu za sjedinjenjem. Nu pokle je onda u Austriji zavladala njemačka stranka, bijaše joj najpreči posao, da uguši u Dalmaciji onaj pokret unijonistički.

Napokon bude godine 1868. udaren tvrd temelj našemu nastojanju oko sdruženja s Dalmacijom. Nagoda hrvatsko-ugarska kaže izriekom u §-u 65.: „kraljevina ugarska priznaje zemljišnu cjelokupnost kraljevinah Hrvatske i Slavonije i nastojat će o tom, da se oživotvori, po imenu pako neće prestati zahtievati, na temelju práva svete krune ugarske, reinkorporaciju Dalmacije, i da se Dalmacija pridruži kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji; nu svakako će se imati saslušati i Dalmacija ob uvjetih te inkorporacije."

S te strane nas pako nije briga; jer je u saboru dalmatinskom narodna hrvatska stranka već godine 1870. dobila opet većinu, a prva je izjava toga sabora bila poslanica na njegovo veličanstvo s preponiznom molbom, da se povrati Dalmacija u staru svoju državnu zajednicu, pak toga radi da se mogu sastati zastupnici dalmatinski sa zastupnici Hrvatske i Slavonije i zametnuti dogovore, kako da se nadoveže prekinuta nît naše državne zajednice. Dalmatinski sabor od godine 1871. još rječitije dokaza potrebu sdruženja i zaište ga. Godine 1877. dalmatinska vlada, nemogav privoliti saborsku većinu, da nezahtieva sdruženja, zatvori sabor. Za to je središni odbor narodne stranke u svom proglasu za izbore i opet iztaknuo oživotvorenje cjelokupnosti dalmatinsko-hrvatsko-slavonske. Pak narodna stranka ima i sada većinu u saboru dalmatinskom. Pošto je pako malo prije spomenuta hrvatsko-ugarska nagoda temeljni zakon, potvrdjen od njegova

veličanstva kralja dalmatinskoga: hora je, da upremo svi složno, kako bi se odredba njezina za povratak cjelokupnosti trojednoj kraljevini čas prije izvršila. Znamo mi, da to neće biti bez težke i dugotrajne borbe; nu právo i zakon je s nami, a borba je život. U boj dakle! — i onako se u tom boju neće prolievati krv nego samo tinta, a još više rieči.

2. Na **tursku Hrvatsku.**

Sjeverno-zapadni diel sadašnje Bosne, koji leži medju riekama Bosnom i Vrbasom, dakle od prilike ono, što je sada u Bosni „krajina", zove se jošt i dan današnji „turska Hrvatska" (Türkisch-Croatien). Odkuda mu to ime? — Jer je to bio cjelokupan diel Hrvatske sve do godine 1463., kad je Mahomet II. osvojio svu današnju Bosnu. Do toga vremena sastojala se je ta turska Hrvatska iz 4 županije: vrbaške, sanske, glažke i mrenske. Pošto je slavni Matijaš kralj (Korvin) još iste ove godine Turke iz dolnje Bosne prognao, stvori ondje dvie banovine: jajačku i srebreničku, prozvane po gradovih Jajce i Srebrenik. Kao jajački banovi proslaviše se, odbijajuć hrabro turske navale, čuveni junaci Berislavić, Krsto Frankapan i Petar Keglević. Nego pokle su Turci god. 1526. hametom potukli ugarsku vojsku kod Muhača, gdje je i kralj Ludovik II. zaglavio: osvojiše oko godine 1528. i opet Bosnu, a š njom i tursku Hrvatsku, nit je više Hrvatom za rukom pošlo osloboditi onaj diel svoje domovine turskoga jarma. Nu „svaka sila do vremena", tako evo dospieva i vrieme turske sile, pa kada dospie, bit će hora, da Hrvati potraže, što je njihovo od starine.

3. Na **Medjumurje.**

Da su Medjumurci diel hrvatskoga naroda, o tom nitko pametan nesumnja, jer je svekoliko Medjumurje naseljeno čistim hrvatskim plemenom, i to ne možebiti od nedavno (kao što šaka kalvinskih Magjarah u Legradu) nego od davnih davninah. Poviest nezna od jedno 1000 godinah za drugi narod u Medjumurju nego za hrvatski. Ni toga nitko nenijeće, da Medjumurje podpada pod zagrebačku nadbiskupiju od njezina postanka pak sve do dana današnjega. Nego pita se, je li Medjumurje cjelokupan diel trojedne kraljevine. Da je ono od godine 1848. do 1860. nam pripadalo, to zna svatko; al i to je istina, da sada više nepripada, i da sâm onaj kratkovječni posjed od 12 godinah nedaje nam práva prisvajati si taj priedjel. Mi bismo ga mogli tek onda svojatati, kad bismo dokazali, da je on već u staro doba Hrvatskoj patrio. Pak što kaže stara poviest za Medjumurje? Je li ono zbilja od pamtivieka pripadalo samo Ugarskoj, pak je to samo željkanje sadašnjega naraštaja hrvatskoga, da bude Medjumurje naše, a stari povjestnici zar ništa za to neznaju? Da vidimo!

Medjumurje je od prvoga početka spadalo na biskupiju zagrebačku, utemeljenu okô 1091—3. godine po kralju Ladislavu. Da je ono tada spadalo na Ugarsku, jamačno ga ne bi bio kralj privalio zagrebačkoj biskupiji, nego bi ga stavio bio pod pećujsku biskupiju, koja je davno prije zagrebačke bitisala.

Najstarija izprava dokazujuća da je Medjumurje pod hrvatskoga bana spadalo, potiče od kralja Andrije II., koji je godine 1215. Medjumurje banu Buzadu poklonio. Od onoga vremena pak sve do XVII. vieka bila je veća strana Medjumurja bansko vlastelinstvo, te mnogi banovi nisu nit imali drugoga posjeda; a po starom zakonu i običaju nije mogao nitko banom biti, ako nije bio vlastelin **hrvatski.** Odmah za Buzadom bio je godine 1232. suvlastelin medjumurski Okić ban, podjedno varaždinski veliki župan, a njega je nasliedio mogućan ban Rolando, koji nam je u jednoj listini pisanoj godine 1264. u Preloku (trgovištu medjumurskom) ostavio jasan dokaz, da je onda Medjumurje Hrvatskoj pripadalo.[1]

Godine 1226. dosudio je Bela, vojvoda trojedne kraljevine, zagrebačkomu biskupu Stjepanu medjumursku Bistricu i Otok, što jih je prije njeki Muterin posjedovao. — God. 1256. nagadjao se je medjumurski župan (comes) Hoholdo pred Aleksandrom podbanom i zagrebačkim velikim županom, kojemu je bio tužen od zagrebačkoga kaptola radi desetine, pak su se nagodili.[2]

Godine 1267. banovao je Dimitar Čak, koji je takodjer posjedovao velik diel Medjumurja i sagradio ondje tvrdi grad, prozvan po njem Čakovec (Csaktornya, Csakathurn). Malo zatim postade banom hrvatskim i suvlastelinom medjumurskim Henrik od Gusnika (Giessing); ovaj se je odvrgao od kralja Stjepana V. i pristao uz slavnoga al nesretnoga češkoga kralja Otakara, koji je bio i vojvodom austrijskim, kranjskim i štajerskim. Tako je Medjumurje dospjelo pod Štajer i ostalo pod njim do god. 1328., kadno bude povraćeno Karlu Robertu. God. 1350. i 1357. nalazimo Medjumurje opet u posjedu banovah Stjepka Lackovića i

---

[1] U toj listini pripovieda ban Rolando, kako je župan Mogek, vlastelin zaladske županije, podigao parnicu pred kraljem Belom IV. proti Lanceredu, sinu Buzadovu, za imanje Trnovu u Medjumurju (Dravamuraköz); a kralj je poslao tužbu banu Rolandu, da ju izpita i rieši, pa „kralj da je morao tako postupati po starom običaju Slavonije". Kao što će se svatko iz ove knjige uvjeriti, od starine je po zakonu i običaju samo ban rješavao parnice proti plemićem hrvatsko-slavonskim. Ova znamenita izprava čuva se u našem narodnom muzeju.

[2] Pisma o tom čuvaju se u pismari zagrebačkoga kaptola, a preštampana su u djelu I. Tkalčića „povjestni spomenici zagrebačke biskupije" I. str. 56. i 112.

Ivana Čuza (Thuza). Lackovići su svoj diel posjedovali do god. 1396., kad su ga kao veleizdajice izgubili, a Medjumurje darova kralj Sigismundo god. 1405. svomu tastu Hermanu grofu Celjskomu i Zagorskomu, koji je bio takodjer hrvatski ban, kao što i njegovi nasljednici Friderik i Ulrik. Po smrti ovoga potonjega posjede Matija Korvin sva njegova imanja pak i Medjumurje. Ovo posljednje prodade god. 1474. svomu novčaru Ivanu Ernuštu, pa ga imenova hrvatskim banom. Nego š njegovim sinom Gašparom zamre ova porodica i Ferdinando I. pokloni Medjumurje god. 1546. na viek vieka hrvatskomu banu Nikoli Zrinskomu. Od onda ostadoše Zrinski vlastnici Medjumurja, a ponajviše i banovi sve do god. 1671., kadno je Petar Zrinski zaglavio, ili pravo govoreć do god. 1682., kadno je bio Ivan Baltazar Zrinski radi puste sumnje u tvrdjavu Rottenburg bačen, gdje je i skapao, a carska gradačka komora posvojila je njegova imanja. Na zahtievanje mnogih saborah bila su napokon ta imanja opeta domaćim sinovom darovana ili prodana, a nekoja kralj. ugarskoj komori predana.

Do Zrinskih nas je vezala s Medjumurjem zajednica imena, jezika — narodnosti, te politička zadruga, pak od onda jošt i zajednica duševnoga života. Što je bio nekada Dubrovnik za južne Hrvate, to bijaše u XVI. vieku Medjumurje za sjevernu Hrvatsku: grof Juraj Zrinski (sin neumrloga sigetskoga junaka) sakupio je bio u Čakovcu mnogo učenih ljudih oko sebe, zaveo škole po svem Medjumurju i osnovao god. 1570· u medjumurskom Nedelišću štampariju, u kojoj su tiskane sve same hrvatske knjige, i to pisane kajkavskim razriečjem, jer su bile namienjene Medjumurcem i drugim sjevernim Hrvatom. Ovdje je ugledao svjetlo medju ostalim prvi hrvatski prievod novoga zavjeta i Prgošićev prievod Werböczyeva Tripartituma (gledaj niže „Vrela“). Nadošli poslije ježuvite uništili su doduše malo ne sve te knjige, i samu tiskarnicu; al osnovane škole pomnjivo su se pazile, i u Medjumurju ima još i dan danas medju prostim pukom više pismenih ljudih nego drugdje. Nu odkada su Magjari i ondje počeli uvoditi magjarski jezik u škole, udarit će jamačno natrag taj duševni napredak.

Možda će tko pomisliti, da je ovo samo naše mudrovanje, a odprije nitko da nije pomislio, da bi Medjumurje Hrvatskoj pripadalo. Varao bi se, tko bi tako umovao. Faedericus de Vit stavlja Čakovec u svom zemljokazu (mappi) od god. 1688. u Hrvatsku, po imenu u županiju varaždinsku. Tercas Alexandrinus kaže u svom Lexicon geographiae illustratae (god. 1670.), da Mura utječe u Dravu na **medji** ugarskoj. Innocentius a D. Thoma Aqu. piše (prije 200 godinah), da Štrigovo (medjumursko trgovište) pripada Hrvatskoj; a Inchoffer (ugarski pisac XVII. vieka) kaže zanj, da

je četiri milje daleko od medje ugarske; glasoviti barun Valvasor pako tvrdi, da je Štrigovo u Slavoniji (t. j. u Hrvatskoj). Učeni Farlatti (I. str. 331.) povieda, da se je varaždinska županija protezala i preko Drave. Uz njega pristaju i Vitezović, Krčelić i Beleković.[1]

A što su ovi tvrdili, imali su razloga tomu, jer to potvrdjuju mnoge povelje. Po smrti pomenutoga Ulrika Celjskoga privalio je bio Matija Korvin zakonskim članakom 50. god. 1486. zagorsku županiju (na koju je onda spadalo i Medjumurje) županiji varaždinskoj. Ovo potvrdjuje i njegova darovnica od god. 1470., kojom darova Repiću selo Gardinovec, „ležeće u županiji varaždinskoj, a u kotaru medjumurskom". Ovu darovnicu potvrdi i popuni plemenitim dvorom Tomaševcem kralj Rudolfo II. u povelji od godine 1603., u kojoj izriekom kaže, da ta mjesta „leže u kotaru medjumurskom, županiji varaždinskoj i u kraljevini našoj slavonskoj". Ovu povelju potvrdi Ferdinando II. god. 1635., koji opet ponavlja, da Gardinovec leži u županiji varaždinskoj, a u kotaru medjumurskom.

U povelji kralja Ladislava posmrtnoga, koju je bio godine 1455. podielio paulinskomu samostanu (manastiru) u Čakovcu, kaže se za Čakovac naročito, da leži u (gornjoj) Slavoniji (tako se je onda zvala sadašnja sjeverna Hrvatska do Kupe). Isto kažu četiri druge povelje, koje isti samostan dobi od hrvatsko-ugarskih kraljevah, naime dvie od Matije Korvina, a dvie od Ferdinanda II. (god. 1554).

Sjedinjenje Medjumurja s varaždinskom županijom nije ostalo samo na papiru, već je postojalo i u životu: medjumursko plemstvo smatralo se je dielom varaždinskoga plemstva i viećalo je š njim u njegovih skupštinah. Zato piše ugarski zemljopisac Bombardi još u početku prošloga vieka: „Zaladska županija drži svoje skupštine u Egersegu, a na nje dolaze kadšto i čakovački plemići, koji su inače dionici i varaždinskih skupštinah. Ima jih, koji Medjumurje pripisuju varaždinskoj županiji, zato što njegovi plemići i sada polaze varaždinske skupštine".[2] Nije čudo dakle, što je sveta stolica rimska, kad je odjeljivala ugarsku državu (provinciu) paulinsku od hrvatske, dopitala Medjumurje državi hrvatskoj i to po naročitoj želji Leopolda I., jer tamo da već po svojoj naravi spada.[3] A Medjumurje je onda već faktično pripadalo zaladskoj županiji. Nije čudo ni to dakle, da je ban Zrinski sazvao bio je-

---

[1] Nemislimo tu sadašnjega ministra, nego pisca učenoga djela „Natale solum S. Hieronymi" str. 227.

[2] Bombardi: Topographia Hungariae str. 88.

[3] Sve ovo razlaže potanko Bedeković u pomenutom djelu str. 299.

dan put hrvatski sabor u Čakovac (oko god. 1660.), jer se je to smatralo hrvatskom zemljom; inače mu tamo hrvatska gospoda nebi bila došla, kao što nisu bila došla na poziv kralja Sigismunda god. 1396. u Temišvar, te je morao sazvati za god. 1397. nov sabor u Senj.

Al će tko kazati, „da sve ovo još nedokazuje pripadanje Medjumurja Hrvatskoj, jer u zakonih neima tomu traga, pak tu odlučuje samo zakon."

Da mučimo o pomenutom već zak. članku 50. od god. 1486., evo što kaže III. dekret 34. članak kralja Vladislava od godine 1498. „U Slavoniji glavne su harmice: Zagreb, Varaždin i (medjumursko) **Nedelišće**". A da nebi tko pomislio, da je to samo pogrešno ili slučajno kazano, evo što veli zak. članak 91. od god. 1715. „U Hrvatskoj postoje ove tridesetnice (harmice): glavna u Varaždinu s podružnicami Nedelišće, Preseka, Vinica, Završje Legrad.

Što će vam više dokazah? Nedokazuje li već ono, što smo do sada naveli, naše 1000ljetno državno zajedinstvo s Medjumurjem?

Sad se pita, kada i kako je odpalo Medjumurje od Hrvatske? Težko je na to odgovoriti, kad tomu neima traga u zakonih, kao što bi trebalo. Marljivi Bedeković, koji je to još prije 100 godinah iztraživao, kaže, da nije o tom nigdje, nit u arkivu zaladske županije kakva pisma našao. Nego Medjumurac i čovjek vrlo učen, grof Cikulini, da mu je pripoviedao, kako se je to dogodilo. Juraj Zrinski (unuk Nikole) poželio je veležupanske časti; al u Varaždinu je nije mogao dobiti, jer su ondje grofovi Erdödy nasljedni veliki župani bili, a u zaladskoj nije mogao, jer ondje nije imao imanja. Privoli dakle kralja, neka dopusti, da se Medjumurje privali zaladskoj županiji, i on bude zbilja imenovan zaladskim velikim županom. U ondašnjem pako metežu, gdje je išlo od Turčina svakomu za glavu, nije tomu nitko prigovorio, pak je ostalo tako do god. 1848. Ovako je Hrvatska s taštine jednoga čovjeka lišena svoga perivoja.[1] Nu ako ima još na svietu práva, to se naše právo na Medjumurje nije moglo tim postupkom ugasiti; ako je ono za sada samo virtualno, dakle kano obamrlo: tim je življa naša dužnost, da nam se onaj ogranak hrvatskoga naroda neizrodi, nepropane.

---

[1] Bedeković pripovieda (str. 188): U staro vrieme zvalo se Medjumurje perivojem gornje Slavonije, kao što se zvao Sriem perivoj dolnje Slavonije.

Prostranstvo ili obseg.

Hrvatska i Slavonija zaprema 43.615 kilometarah, Dalmacija 12.835 kilom., turska Hrvatska 10.500 kilom., a Medjumurje 735□ kilom.

Dakle svakolika trojedna kraljevina obsiže 68.000□ kilometarah, a njoj pripada svakolika iztočna obala jadranskoga mora i svi otoci do crnogorskoga Bara dolje na jugu.

Ako poredimo ovo prostranstvo naše domovine s drugimi manjimi europskimi državami, naći ćemo, da ima državah puno manjih od prave trojednice. Tako n. pr. Srbija ima do 49.000□ kilom., Crna gora 9.500□ kilom., kraljevina Grčka 64.700□ kilom., bugarska kneževina 64.000□ kilom., kraljevina saska 15.000□ kilom., kraljevina Würtemberg 19.500□ kilom., vel. vojvodovina Baden 15.000□ kilom., vel. vojvodovina Hessen 7.700□ kilom., vel. vojvodovina Sachsen-Weimar 3.600□ kilom., vel. vojvodovina Meklenburg 13.300□ kilom., vel. vojvodovina Oldenburg 6.400□ kilom., da mučimo o drugih manjih državicah.

Pučanstvo ili narod.

Po svoj trojednoj kraljevini, dakle ne samo po onih zemljah, gdje zbilja valja hrvatsko-slavonski ustav, nego i po ostalih, gdje bi imao valjati, prebivaju, osim nešto tudjinacah, sve sami Hrvati i donjekle Srbi.

U Hrvatskoj i Slavoniji (razumievajuć dašto i Rieku) ima po popisu god. 1880. svega naroda 1,937.000, medju njimi Niemacah 83.139, Talijanah 2.044, Magjarah 41.417, a Židovah 13.488. Prema tomu imade Hrvata preko 90%.

U Dalmaciji ima našega naroda 477.000, a Talijanah do 20.000.

U turskoj Hrvatskoj ima našega naroda od prilike 177.000.

U Medjumurju ima Hrvatah do 70.000.

Dakle svekoliko pučanstvo trojedne kraljevine čini preko 2,600.000 dušah.

Ako omjerimo prostranstvo i pučanstvo trojedne kraljevine o druge slične države, tad razabiramo s velikim zadovoljstvom, da naša domovina nije ni pučanstvom „najmanja medju zemljami

europskimi", dapače da zauzimlje odlično mjesto medju njimi; jer n. pr. kraljevina Srbija ima 1,800.000 dušah, Crna gora 236.900, kraljevina Grčka 2,000.000, kraljevina Würtemberg do 2,000.000, velika vojvodovina Baden 1,500.000, velika vojvodovina Hessen neima podpun miliun, velika vojvodovina Sachsen-Weimar ima samo 300.000, velika vojvodovina Meklenburg do 600.000, velika vojvodovina Oldenburg preko 300.000, a ima državicah, koje imaju još puno manje stanovnikah.

Možda će tko upitati: koliko ima u trojednoj kraljevini **Hrvatah**, a koliko **Srbah**? — Lasno bi se odgovorilo na ovo pitanje, kad bi se mogla potanko osjeći prava razlika medju Hrvatom i Srbinom. Kolika je razlika medju dva rodjena brata, pak baš i medju dva blizanca, što se svaki zove posebnim imenom: tolike ima razlike medju Hrvati i Srbi. Na tielu njihovom nećeš bar naći biljege, po kojoj bi jih mogao razpoznati, osobito odkad su stali ne samo Srbi nego i Hrvati bježati od Turčina, pak se ženitbom sve to više miešaju Srbi s Hrvati, a tomu ima već jedno 400 godinah. Možda će tko reći, da se razlikuju vjerom; jer Srbi da su iztočne crkve, a Hrvati zapadne; pak zbilja pravoslavni žitelji trojedne kraljevine kažu u novije doba obično, da su Srbi; a pravovjerni, da su Hrvati.[1] Nu kao što vjera nemože biti u obće narodnim obilježjem, a najmanje ondje, gdje se dva srodna plemena miešaju, tako ni kod nas. Tà medju našimi pravoslavnimi ima i u Zagrebu dosta pravih Rumunjah i Grkah: jesu li ovi takodjer Srbi? Isto tako ima medju pravovjernimi dosta katoličkih Niemacah: jesu li ovi Hrvati? — Pak što je onaj katolik, koji je prešao na iztočnu vjeru, ili onaj pravoslavni, koji se je pokatoličio? Nije li smiešno i pomisliti, da je tko promjenom vjere promienio i narodnost? Može li tko narodnost onako kao kabanicu preobući? Nesmijemo li se svakomu magjaronu, kojemu se prezime završuje sa -ić, kad nam veli, da je „magyarember?" — A kojega su plemena bosanski Turci, pa koje su bile narodnosti bosanski bogomili i patareni? Pa napokon kojemu plemenu da se privale Hrvati i Srbi, koji su prešli na protestantsku vjeru? — Nego pustimo sve to; bilo je vrieme, kad kršćanska crkva nije bila razciepljena na iztočnu i zapadnu: kako su se onda razlikovali Srbi od Hrvatah? — U srednjem vieku bilo je načelo, da podanici moraju izpoviedati istu vjeru koju i njihovi vladaoci: pa kako su se onda medje često mienjale, tako i vjere.

---

[1] Po zadnjem popisu od god. 1880. imade u Hrvatskoj i Slavoniji katolikah 1,346.477. a pravoslavnih 497.746. Katolikah dakle imade od ukupnoga žiteljstva preko 71% a pravoslavnih 26%.

Kad se i u hrvatske crkve posvuda uvede staroslavenski jezik (a to će biti valjda doskora), nestat će i onako glavne vanjske razlike u vjeri; a **prvotnom razlikom**, naime o polazku duha svetoga od otca ili od otca i sina, i onako se dan danas malo ljudih zanima. Nemojmo dakle tražiti u jajetu dlake, ni u vjeri plemenske razlike: već prionimo uz našu krasnu poslovicu: „brat je mio, kojegod on vjere bio, ako bratski misli i postupa". — Sam slavni crnogorski vladika Petar Petrović Njeguš liepo pjeva:

„Nepita se, ko se kako krsti,
No čija mu krvca grije prsi,
Čije li ga zadojilo mlieko".

Drugi kažu, da se Hrvati razlikuju od Srbah **jezikom**; oni, koji govore **ča** (čakavci), da su Hrvati, a oni, koji govore **što** (štokavci), ti da su Srbi. Tako je mislio donjekle i pokojni Daničić; nego marljivim izpitivanjem naše knjige uvjerio se je, da ta razlika nestoji, da ima i medju pravimi Hrvati štokavacah, koji od starine govore **što** a ne **ča**. Ovamo idu n. pr. i Slavonci. Tu će njetko prigovoriti, da Slavonci govore **lîpo**, **srîda**, a Srblji kažu **lepo**, **sreda**. Pak što su onda oni, koji govore **liepo**, **srieda**, kao što govore iztočni Dalmatinci i Hercegovci, pak i mnogi kajkavci? A gdje je prava medja medju štokavci, čakavci i kajkavci? Zaputi od Varaždina u Biograd ili u Dalmaciju, pak ćeš se uvjeriti i začuditi, kako ta razriečja neimaju nigdje stalne, osječene medje, nego prelaze nevidom jedno u drugo.[1] Ovako je i u drugih narodah. Kud i kamo je veća razlika medju njemačkim Švajcarom, Tirolcem, Švabom i Prusom; medju Piemontezom, Mletčićem, Toskancem i Napuljcem; medju sjevernim Francezom i Provençalom — al još nikomu nepade na um tvrditi, da su to različiti narodi; već se svojski nastoji, da se i ta plemenska razlika što više izgladi. A tomu služi jedan te isti književni jezik, koji, hvala bogu, imaju već i Srbi i Hrvati.

Al dà, Srbi pišu doduše istim jezikom, kojim i Hrvati; nego Srbi se služe ćirilicom, a Hrvati latinicom. Kao da nisu i Hrvati pisali ćirilicom! Dapače najstarija hrvatska izprava katoličkoga benediktinskoga samostana sv. Ivana u Pavlah na Braču od god.

---

[1] Tomu će biti uzrok i negdašnja bježanija od Turčina: kad se je primicala turska vojska, bježali su ljudi kud koji, pak su se zaustavili na sigurnu mjestu; ako je Turčin i tamo dospio, bježalo se je opet drugamo, a vraćalo se onamo, odkuda je Turčin odmaknuo, al niti su svi bježali, niti su se svi vraćali. Da to nije samo naše mudrovanje, evo dokaza. Iz Slavonije su bili mnogi pobjegli od Turčina u Ugarsku, pak je bilo zak. člankom 72. od god. 1550. odredjeno, da se slavonski podložnici, koji su bili pobjegli u Ugarsku, moraju pustiti u Slavoniju, ako se žele povratiti. Isto je bilo ponovljeno u zak. čl. 36. od god. 1596.

1185. i 1250. pisana je ćirilicom, kano što su pisane suvremene izprave srbske. Hrvati u Poljicah, hrvatski velikaši Keglevići, Zrinski i drugi služili su se takodjer ćirilicom. Svaki dakle Hrvat bio bi prava neznalica, kad nebi priznavao, da je ćirilica i hrvatska svojina. Dapače Hrvati imaju svoju posebnu staru tako zvanu bosansku ćirilicu, pak imaju jošt i svoju osobitu glagolicu! A zašto su je napustili? Da se približe europskomu zapadu; jer već sveto pismo uči, da „slovo ubija, a duh oživljuje“. — Isto uradi već Petar Veliki, isto rade današnji Rusi, dapače i sami Srbi, priljubljujuć i prilagodjujuć staru crkvenu azbuku latinskoj abecedi. Pokojni Daničić bio je pod starost, dakle poslje zrela razmišljanja, sasvim prionuo za latinicu; al mu toga nijedan Srbin nije zamjerio, a kamo li mu zanijekao njegovo „srbstvo“. — I Niemci su napustili staro gotsko pismo, počeli ostavljati švabah i služiti se takodjer latinicom; al bi oni svakoga proglasili na prosto ludjakom, koji bi stao Niemce poloviti na dvoje, na one, koji se služe švabahom, i na one, koji pišu latinicom. Kod nas ima žalibože jošt uviek tobože mudricah, koji misle, da je bog zna kolik jaz puknuo medju onima, koji ovako ili onako pišu. — Il zar nas ciepa koledar stari i novi na dva naroda? Smiešno je takva šta i pomisliti.

Čim se dakle razlikuju Hrvati od Srbaljah? Prema tomu, što smo naveli, neima tu nikakve sućne, esencijalne razlike, van ako želimo dlaku na četvero ciepati. Zato se niti nemože brojem osjeći, koliko ima u trojednoj kraljevini Hrvatah i koliko Srbaljah pogledom na pleme ili poreklo. Nego osim tako zvane etnografske narodnosti ima jošt i politička narodnost, kod koje se negleda na poreklo, nego na zemlju, državu, kako se zove. Evo jednoga primjera. Tko se je rodio u Zagrebu, on je Zagrebčanin, bio on već poreklom Hrvat ili Niemac, kršćanin ili izraelac. Svaki belgijski državljanin je Belgijanac, bio poreklom Francez ili Vlam. Isto tako je svaki srbski državljanin u političkom pogledu Srbin, makar bio porekla bugarskoga ili rumunjskoga (zato se i drže srbski državljani za prave Srbe, a Srbi preko Save su jim samo Švabe). Prema tomu su dakle i svi oni, koji su se rodili u Hrvatskoj, u političkom pogledu Hrvati, kao što se i talijanski žitelji Dalmacije zovu izriekom Dalmatinci, a porekla mogu biti oni prvi srbskoga, potonji talijanskoga.

Da se ova stvar još bolje razjasni, evo još nekoliko primierah. Pokojni Cavour bio je poreklom i imenom Francez, al nit je on posumnjao o tom, da je pravi Talijan, nit itko drugi. Slavni Gambetta bio je poreklom i imenom Talijan: nu je li tko ikada čuo, da mu se je zanijekalo francezko rodoljubje? Dapače ga je sviet zvao prvim Francezom. Pokojni englezki lord Beaconsfield bio je porekla izraelskoga, pak se je i zvao izprva Disraeli; al

nikomu nepade na um kazati, da nije Englez. Pak bar je veća razlika medju Francezom i Talijanom, medju Englezom i Židovom, nego medju Hrvatom i Srbinom.

A je li pokojni Šenoa bio pravi Hrvat? Tko će to poreći? — Al otac njegov bio je puki Niemac iz Češke. Tko će poreći dru. Politu srbstvo? — Al on je poreklom Grk. Isto tako se je držao pokojni Preradović za pravoga Hrvata, akoprem je dobro znao, da su mu predji bili pravoslavni i da su se od nekuda doselili u belovarsku županiju, nego odkuda? Toga nije znao.[1]

Prosto mora biti dakako svakomu, podpisivati se, ako ga je volja, onako kako pokojni Kurelac: „rodom iz Bruvna, a starinom Ogulinac“, jer bi griešio proti historiji i zakonom, tko bi rekao, da u Hrvatskoj neima Srbah. To je priznao naročito i hrvatski sabor g. 1867., kad je svečano proglasio istovietnost i ravnopravnost srbskoga naroda s hrvatskim. Nu ovo nemože i nesmie srbskoj braći smetati, da ljube uz narodno poreklo i domovinu; jer je živa istina, što Schiller pjeva:

„An's Vaterland, an's theure schliess dich an,
Das halte fest mit deinem ganzen Herzen,
Das sei dein Stolz, dess' Adels rühme dich!
Hier sind die starken Wurzeln deiner Kraft“. —

Zato treba svaki sin trojedne kraljevine da u srce usieče zlatne rieči doktora Polita izušćene prije dvie tri godine u saboru ugarskom: „Srbi i Hrvati mi smo jedan narod, pa nas neće razdvojiti ni vjera, ni dva imena, koje nam nadjenu historija. Budućnost je naša“.

Prema tomu izjavio se je i barun Živković u hrvatskom saboru: „Moja je politika trojedne kraljevine, ili, ako se hoće, Hrvatske. Razboriti Srbi netraže nikakove političke individualnosti i nemogu ništa drugo zahtievati, nego da jim se priznaje njihovo ime i da jim se dade autonomija u nastavnih i vjerskih stvarih“.

Kad bi se sve ovo na umu držalo, prestale bi u trojednoj kraljevini sve i onako sulude razpre radi hrvatstva i srbstva, prave bezposlice, pod kojimi se taje kojekakve nečiste namjere samoživah, egoistah.

---

[1] Predsuda je, da su svi oni, koji su se u trojednu kraljevinu doselili za turske sile, bili sami Srbi; bilo je tu i puno Hrvatah bježećih iz Bosne i Dalmacije dalje na sjever. Srbi dolaze u latinskih zakonih pod imenom „Valachi“, al isti zakoni spominju medju doselicami uz „Valachi“ i „Sclavi“ i vrlo jih razlikuju. Gledaj Bogišićeve „pisane zakone na slovenskom jugu“ str. 166. Ondje ćeš se uvjeriti, da su se baš Srbi (Valachi) znali vraćati natrag u Tursku.

Vrela našega ustava.

U narodah, koji su svoj ustav dobili u novije doba, sastavljen je taj ustav u posebnom pismu, koje se zove **ustavna izprava**, (talijanski Statuto, njemački Verfassungsurkunde). U tom pismu su potanko nabrojena sva glavna práva i dužnosti vladaoca i vlade, pak ostalih državljanah, zatim način vladanja i stvaranja zakonah. Ovakvu ustavnu izpravu ima n. pr. austrijska carevina, a podieli joj ju sada vladajući car i kralj Franjo Josip I. diplomom od 20. listopada 1860. i patentom od 26. veljače 1861. Nu obje ove izprave su od onda znatno promienjene novijimi zakoni carevinskoga vieća.

Mi neimamo takve ustavne izprave, jer naš ustav nije postao naprečac preko noći, već je on preko 1000 godinah star, kao što ću malo niže potanko razložiti. Pita se dakle: kako može čovjek proučiti naš ustav? U kakvoj su knjizi pobilježeni naši ustavni zakoni? Na to ćemo sada odgovoriti.

Kako smo mi s Ugarskom imali 800 godinah zajednički ustav, to je naravna stvar, da imamo š njom i zajedničko vrelo toga ustava, naime „Corpus juris hungarici, seu decretum generale inclyti regni Hungariae et partium eidem adnexarum" to će reći: „sbornik zakonąh slavne Ugarske kraljevine i pridruženih joj stranah".

Corpus juris. Ova ogromna knjiga (ili pravo govoreć dvie knjige) sastoji se iz tri diela:

Prvi diel je „Tripartitum opus juris consvetudinarii" to će reći: običajno pravo razdieljeno na troje, a napisao ga je slavni pravoznanac Stjepan Vrabec (magjarski zvan Werböczy) i potvrdio kralj Vladislav II. godine 1514. U ovoj knjizi su samo pravni običaji sustavno popisani, koji su radi svoje dugotrajne valjanosti postali pravcati zakoni. Na hrvatski jezik bilo je to djelo prevedeno već godine 1574. (dakle prije nego na magjarski). Preveo ga je Ivan Prgošić, a naštampao u medjumurskom Nedelišću o trošku profa Jurja Zrinskoga.

Drugi diel je: Decreta, constitutiones et articuli serenissimorum apostolicorum regum et inclytorum statuum et ordinum regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. To će reći: odluke, ustanove i članci prejasnih apoštolskih kraljevah, te締 stališah i redovah kraljevine ugarske i pridruženih joj stranah.

Ovo su dakle zakoni stvoreni na saborih počevši od prvoga kralja ugarskoga svetoga Stjepana (god. 1038.) pak do Ferdinanda V. god. 1848.[1]

„Decretum“ se je zvao skup zakonah na jednom saboru stvorenih i od kralja na jednom potvrdjenih; pojedini zakoni zvali su se (i zovu se do danas) „articuli“ to jest zakonski članci.

U **trećem** dielu toga corpusa nalazimo ove razprave:

1. Index omnium decretorum et constitutionum regni Hungariae, t. j. kazalo svih zakonah; (kažu, da ga je Telegdy sastavio).

2. Cynosura universi juris hungarici t. j. kazalo pojedinih predmetah (od J. Szegedya).

3. Syllabus indigenarum t. j. imenik onih plemićah i velikašah, koji su dobili ugarsko državljanstvo (indigenat).

4. Index personarum decretalium t. j. imenik osobah, koje se spominju u zakonih.

5. Praxis criminalis et forma processus judicii criminalis t. j. u kratko: kazneni postupak. Ovo je latinski prievod austrijskoga kaznenoga postupnika od god. 1656., a preveo ga je Szentivanyi.

6. Directio methodica processus judiciarii. Ovo je naputak za gradjanstvene (civilne) parnice, a sastavio ga je hrvatski plemić Ivan Kitonić iz Kostajnice. Tomu je dodata „Centuria contrarietatum et dubietatum t. j. stotinjak svakojakih pravničkih prigovorah i dvojbah, od istoga pisca.

7. Articuli juris tavernicalis t. j. članci[1], po kojih su veliki tovarnici (o kojih ćemo malo niže govoriti) rješavali gradske parnice.

8. Observationes processus causarum militaris curiae regiae in facto honoris t. j. vojnički sudbeni postupak u parnicah za poštenje.

9. Variae jurisjurandi formulae t. j. različiti obrazci prisege ili zakletve.

10. Regulae juris antiqui canonici et hungarici t. j. pravila staroga crkvenoga práva.

11. Catalogus regum, comitatuum, archiepiscoporum strigoniensium et palatinorum t. j. imenik kraljevah, županijah, ostrogonskih nadbiskupah i nadvornikah.

12. Regulamentum militare Mariae Theresiae t. j. naputak M. Terezije o izdržavanju vojske.

Ovaj **corpus juris** ili sbornik zakonah je, kako rekoh, velika knjižurina; al nemoj misliti, da to sve još i danas valja, što je u njem; dapače većina navedenih ondje zakonah i pravilah neima kod nas više kreposti. Sve je to samo dokaz, kako je odprije kodnas bilo.

---

[1] Nego ova sbirka zakonah nije podpuna, pak drugčije nemože ni biti; jer su te zakone skupili privatni ljud', i to nitranski biskup Mossoczy i pečujski Telegdy, a na svjetlo su jih izdali god. 1584. Dva marljiva i učena Hrvata, Martin Gjuro i Nikola Kovačić sabrali su izim glavnoga sbornika još tri pune knjige saborskih odlukah, kojih neima u glavnom sborniku.

Iz opisanoga malo prije „corpus jurisa“ naučit ćeš poznavati zajednički hrvatsko-ugarski ustav, kakav je bio do g. 1848. Nego trojedna kraljevina imala je od pamtivieka osim zajedničkoga s Ugarskom sabora (diaeta) još i svoj osobiti sabor, na kojem su se stvarali zakoni, valjajući samo u trojednoj kraljevini. Tko dakle želi sasvim proučiti naš hrvatsko-slavonski ustav, mora poznavati i te zakone. Nu eto belaja! Do sada nije još nitko sabrao tih zakonah u kakov „corpus juris croatici“, već leže žalibože ponajviše zakopani u našoj zemaljskoj pismari (arkivu). Tko bi to mogao i imao učiniti, nemari; a tko bi htio, nemože. Samo jedan diel toga našega narodnoga blaga izdali su na svjetlo Ivan Kukuljević u latinskoj knjizi „Jura regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae“, a pisac ove knjige u svom djelu „Naše pravice“, u kojem ima i hrvatski prievod svih latinskih listinah; jer kao što svatko znade, Hrvati su se do godine 1848. u svih javnih poslovih služili latinskim jezikom; a naštampani su u „Naših pravicah“ jošt i svi naši domaći zakoni, stvoreni od godine 1848. do izmaka godine 1867., pak i druga znamenita pisma tičuća se našega javnoga práva.

Osim toga izlazi od godine 1863. „Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju“. Svake godine zlazi po jedna knjiga. Iz ovoga sbornika možeš potanko proučiti sadašnje državno ustrojstvo naše domovine. A naš ustav, kako je valjao do godine 1861., opisao je pisac ove knjige u svom djelcu „Hrvatsko-ugarski ustav ili konstitucija“. Nego budać da se je od onda ustav do dna promienio, nastala je potreba knjige, u kojoj se razlaže, kakov je ono ustav, koji dan danas kod nas valja.

Toj potrebi hoće da doskoči ovo djelo, nego samo toliko, koliko prieko treba znati svakomu Hrvatu i Slavoncu; a tko želi ustav naš potanko proučiti, neka čita gore navedena „vrela“.

Razvitak i miene našega ustava.

1. *Razdoblje samostalnih vladalacah (od VII. do XII. vieka).*

Iztraživati prvi početak hrvatskoga ustava, značilo bi iztraživati Markove konake; jer je hrvatski ustav tako star kao što i hrvatki narod. Doklegod natrag dopire naša poviest, svagdje nalazimo tragovah ustavna uredjenja zemlje. Od ono nekoliko pisamah pisanih od starih hrvatskih knezovah i kraljevah, štono su doprla

do nas, zasvjedočuje malo ne svako, da ti hrvatski kraljevi nisu bili samodržci, nego ustavni kralji, dieleći vrhovnu državnu vlast s narodom. U saborih (koji se zovu „congregatio", „synodus", „concilium" = skupština) bijaše zastupano plemstvo, svećenstvo i puk. Ovdje se je birao kralj, ako se je nasljedstvo prekinulo; birani su banovi i župani, stvarali se zakoni, odlučivalo se o miru i ratu, a rješavali i njeki upravni i sudbeni poslovi, n. pr. znatne razmirice. Uz kneza, kašnje i kralja, bilo je vieće, sastojeće se od županah i dostojanstvenikah (primates, principes) zemlje. Bez toga vieća nije knez, kralj, nijednoga većega posla obavljao. Prva osoba uz kralja bijaše ban. Banska čast je tako stara, kako je star hrvatski narod u ovom dielu Europe. Nasljednik priestola imao je za živa kralja ime vojvode (dux); tako se je pisao Stjepan, sinovac kralja Petra Kresimira; a i sam Zvinimir prije krunitbe. Uz kneza, kralja bijahu nadalje dvorski dostojanstvenici, imenito dvorski župan (palatin), dvorski sudac ili tepčija, kancelar (ujedno biskup dvorski), ded, posteljnik, komornik (koji je blagajnom upravljao), ubrusar, peharnik, konjušnik i volar, štitonoša, buzdovanar, vratar. Sama imena naznačuju službu tih dvoranika. Zemlja bijaše podieljena u županije sa župani na čelu, pod kojimi su bili podžupani i satnici, kano dostojansvenici okružjah i kotarah. Gra dovi su se za sebe upravljali, imajući takodjer svoje skupštine, zatim načelnika, sudca itd.

2. Razdoblje od Kolomana do Ferdinanda I. (od godine 1100 do godine 1527.)

Pošto je porodica samostalnih kraljevah dospjela, te je Koloman, ugarski kralj, zasio hrvatski priestol: tim se nije u samom ustrojstvu hrvatske države izprva gotovo ništa promienilo; jer se je i on god. 1102. okruniti dao u Biogradu (Zara vecchia), nekadašnjoj stolici hrvatskih kraljevah (nedaleko od sadašnjega Zadra), za hrvatsko-dalmatinskoga kralja, pak se je zavjerio, da će sva práva i sloboštine nove svoje kraljevine štovati i u kreposti uzdržati. Jedna njegovih diplomah, u kojoj se prisegom zavjerava dalmatinskomu gradu Trogiru (Trau), da će ga uzdržati u uživanju starih pravicah, dospjela je do našega vremena.[1] Valjda su i

[1] Prevedena i preštampana je u „Naših pravicah" na str. 2.

ostali gradovi dobili takvih poveljah.[1] Al uz 800 godinah mnogo je propalo.

Da se Koloman nije gradio osvojiteljem Hrvatske i Dalmacije, nego da se je držao za pravnoga nasljednika hrvatskih samostalnih kraljevah, to se vidi i odtuda, što je godine 1111. potvrdio povlastice podieljene od prvašnjega hrvatskoga kralja Kresimira crkvi rabskoj; tom prilikom je podielio svemukolikomu dalmatinskomu svećenstvu sva ona práva, koja imaše i ugarsko.

Kako Koloman onako su i njegovi nasljednici darivali dalmatinske gradove (po ondašnjem običaju) povlasticami i privilegijami, po imenu Stjepan II. (god. 1124.), Gejza (god. 1143.), Stjepan III. (god. 1169.), Andrija II. (god. 1207.) — svi su ovi kraljevi u tih poveljah izjavili, da će doći u Dalmaciju okruniti se i viećati o javnih poslovih, što su i učinili.[2] Kralj Karlo Roberto okrunjen je bio u Zagrebu za ugarskoga kralja.

Kao što sam malo prije spomenuo, prvi su kraljevi glavom dolazili u Hrvatsku, da opravljaju zemaljske poslove. Nego nemogav kraljevi uviek dospjeti u Hrvatsku (osobito zbog premnogih ratovah): da državni poslovi nezapnu, postavljali su ondje kraljevske namjestnike, vojvodami (duces) zvane, pod kojimi stojahu banovi. Odličnu čast vojvode obnašali su obično prvorodjeni sinovi kraljevah, koji su bili ponajviše već za života svojih otacah za kralja krunisani, te su zbilja kraljevskom vlašću vladali. Ovakvi su vojvode bili Konrad (1123.), Gejza (1137.) i Ladislav sinovi kralja Bele II., Beluš (1151.), Mirko sin Bele III. (1194.), Andrija njegov brat (1198.), Bela (kašnje kralj Bela IV.), Koloman, Dionizij (1242.), Ladislav (1245.), Stjepan (1282.), Andrija sin kralja Stjepana, Ladislav sin Karla Roberta i brat mu Stjepan, Ivan, Karlo drački, Ivan Korvin. Za Mirka kaže naročita njeka povelja, koja se čuva u zadarskoj pismari, da je bio dva puta okrunjen i da je od god. 1194. vladao Dalmacijom i Hrvat-

---

[1] To potvrdjuje zakletva mletačkoga dužda Ordelafa Faledra, kojom se bio zakleo dalmatinskomu otoku Rabu, da će mu ostaviti istu slobodu, koju bje podielio „vam Dalmatincem Koloman kralj ugarski“.

[2] Dotična pisma možeš čitati u Kukuljevićevu djelu „Jura regni“ I. str. 29 i sliedećih. Al i ovdje nisu dakako naštampane sve onakve diplome; jer jih je puno propalo bez traga.

skom, te je u Kninu njeku parnicu kraljevskom vlasti presudio. — Andrija zove u svojih poveljah[1] Hrvatsku i Dalmaciju „svojom“ kraljevinom, te je u njoj zbilja izvršivao kraljevsku vlast, jer je potvrdjivao darovnice (donationes regiae) svojih kraljevskih roditeljah. Zato je i imao (kao što nas uče njegove povelje) kraljevsko dvoranstvo, to jest ministre, kancelara, blagajnika (tovarnika).

Turovo polje dobilo je prve svoje povalstice od vojvode Bele (godine 1224. i 1225), koji se u svojih pismih zove prvorodjenim okrunjenim sinom kralja Andrije II. Drugo svoje pismo, kojim je nadario crkvu spljetsku (u Dalmaciji) zove naročito kraljevskom darovnicom.[2]

Vojvoda Koloman podielio je Virovitici, Petrinji i Vukovaru osobite povelje.

Posljednji ovakov vojvoda bio je, koliko ja znam, Ivan Korvin (god. 1495.)[3] Tako su sve do vladalačkoga doma habsburžkoga Hrvatskom vladali vojvode.

---

[1] „Naše pravice“ str. 8.

[2] Kukuljević Jura regni str. 51. i sl.

[3] Ovdje mi je koju reći o imenih trojedne kraljevine, jer se nezove u svih pismih jednako, nego sad samo „Croatia“, sad „Croatia et Dalmatia“, sad „Slavonia“, ili „tota (ciela) Slavonia“, a najposlje „Dalmatia, Croatia et Slavonia“.

Što se je u staro doba razumievalo pod imenom „Dalmacija“ i „Croatia“, već je razloženo na strani 25, ovdje treba dakle samo još nagoviestiti, što će reći „Slavonia“. Ovim imenom krstili su od prije tudjinci svaku zemlju slavensku. Prema tomu su već stari grčki pisci sadašnju Macedoniju zvali „Slavonijom“, isto tako zvali su njemački pisci sadašnji Meklenburg „Slavonijom“, država Kocela u staroj Panoniji (oko B(a)latona) dobi takodjer ime Slavonije; stari Dubrovčani zvali su Srbiju Slavonijom; Toma arcidjakon spljetski (koji je živio oko god. 1200.) govori o Slavoniji u Dalmaciji, a njeka povelja od god. 1076. (Jura regni I., 18.) zove hrvatskoga kralja Zvinimira kraljem Slavenah. Prvi put nailazimo na ime slavonske kraljevine u nekoj povelji kralja Bele IV. od god. 1246 (Jura regni I., 67). Od onda su se kraljevi naši obično služili ovim naslovom uz ime hrvatsko i dalmatinsko; nu opet su više putah razumievali po Slavoniji, osobito po „cieloj Slavoniji“, svukoliku trojednicu; al se je i pod imeni „Dalmacija, Hrvatska i Slavonija“ razumievala obično samo jedna država.

U starih zakonih se je pod imenom Slavonije razumievala ponajviše sadašnja Slavonija i Hrvatska do Kupe (dapače u zak. članku 7. od god. 1601. kaže se za Kupu, da je u Slavoniji), i to sadašnja Slavonija bila je dolnja Slavonija, a ostalo zvalo se je gornja Slavonija. Nu o tom će biti još govora; jer magjarski pisci tvrde još i sada, da je bila sadašnja Slavonija uviek cjelokupan diel Ugarske, a nikada trojednice. — Pa kako je onda Ugarska

Kako je počeo jenjati ugled našoj domovini, [osobito pokle su Mletčani Dalmaciju osvojili, od onda nije bilo više kraljevskih vojevodah na čelu trojednice, nego su se postavljali samo banovi, sad jedan sad više njih. Banovah je bilo i od prije; jer je banska čast u hrvatskoga naroda starija od kraljevske. Već u najstarije vrieme, dokle samo dopire luč povjestnice, imala je hrvatska država banovah, te su ovi već onda prvo mjesto za vladaocem zauzimali. I za vojvodah je bilo banovah, al jim dostojansvo nebijaše onoliko, koliko kasnije, kad su malo ne kraljevskom vlasti u trojednoj kraljevini vladali.[1] Naši banovi su imali ne samo toliku vlast koliku u Ugarskoj nadvorni župani (palatini, magy. nádorispán), nego su jih u mnogom pogledu i nadmašivali, kao što ćemo poslije vidjeti. Zato je banska čast malo po malo tako prošla u narodnu sviest, da ju je hrvatski narod uviek smatrao središtem i amanetom svoje samostalnosti, svoga samopravlja ili autonomije; zato ju je uviek čuvao i branio kano oko u glavi. Zakonik, i posebni naš, i hrvatsko-ugarski, pun je ustanovah smjerajućih na neokrnjeno uzdržanje banske vlasti i banskoga dostojanstva. Još godine 1608., za Matije II., bude u zajedničkom saboru odredjeno: „banska čast neka se, uz njenu starodavnu oblast od Drave do Jadranskoga mora, podjeljuje zaslužnomu čovjeku“. Ovo se je više putah ponavljalo; nu pored svega toga banska se je čast sve to više krnjila, dok nije bila u oči godine 1848. mal ne sav ugled izgubila. Želeć dakle poznati pravu vlast i područje banskoga dostojanstva, treba nam se povratiti u ona stara vremena, kad je banska čast u najvećem bila naponu, te je trojedna kraljevina uzpored s Ugarskom uživala podpunu autonomiju.

Podpunu, kažemo izriekom, a knjiga ova će dokazati, da služeć se tom riečju nismo ni malo prevršili.

U staro doba bio je ban u istinu glava zemlje, zato su ga više putah i u zakonih zvali **podkraljem** (prorex), jer je zbilja kraljevskom vlasti upravljao; on bo je stajao na čelu i saboru, i vladi, i sudu, i vojski.

---

pristala na rieči zak. članka 50. od god. 1741., u kojem se naročito veli, da ono, što će se od Slavonije povratiti sv. kruni kraljevine, stavit će se pod vlast kraljevine (slavonske) i bana.

[1] Ivan ban služi se u jednoj povelji od god. 1320. naročitom izrekom „auctoritate regia“, t. j. kraljevskom vlasti.

Naš sabor zvao se je od starine onako kako i ugarski „generalis regni congregatio", „regni conventus", „diaeta"[1] (jer se je ondje latinski viećalo); Ugarska prihvati poslije naslov „comitia", a mi smo ostali kod staroga imena.

Pošto je nestalo vojvodah, sazivali su banovi naše sabore i nepitajuć kralja (kako će se niže potanje razložiti). Al ne samo da su jih sazivali i njim predsjedali, nego su i saborske odluke potvrdjivali i izvršivati dali. Tomu ima sila dokazah u našoj zemaljskoj pismari, a njekoliko i u „Naših pravicah", po imenu na strani 24. gdje Matija ban g. 1273. potvrdjuje odluke ondašnjega sabora.

Sabor je razpravljao sve državne poslove, dakle ne samo upravne, nego i financijalne (po imenu je odlučivao porez), pak i sudbene i vojničke. Sve ovo spominjem ovdje samo u kratko, zato, jer će o svih tih strukah državnoga života napose biti govor, pak bi se onda opet moralo ponavljati.

Dapače su banovi saboru njekoje osobite povlasti podjeljivali ili potvrdjivali. Tako n. pr. ima poveljah od bana Nikole Gorjanskoga (de Gara; god. 1398.) i Matka Talovca,[2] kojimi potvrdjuju plemstvu (saboru) pravicu, da može izabirati prabilježnike (protonotarii, o njih ćemo jošte poslije govoriti). Potonju povelju potvrdi kralj Matija I. god. 1465.

Banovi su bili od pamtivieka i vrhovni sudci trojedne kraljevine (judex regni ordinarius), koju čast su do godine 1861. obnašali kao predsjednici našega vrhovnoga suda, banskoga stola, pak su svojega namjestnika, podbana, sami imenovali. Samo jim naloži kralj Vladislav II., da podbanom imenuju domaćega sina; jer se je bio sabor pritužio kralju na bana Ivana Korvina, što je bio postavio za podbana „inostranca", naime nekakvoga Magjara Ivana Gyulaya.[3] Svaka odsuda mogla se je u trojednoj kraljevini samo s banovom privoljom ovršiti. Kraljevi Karlo Roberto i Ludovik I. bili su naročito odredili, da niti ugarski palatin, niti veliki kraljevski sudac (judex curiae regiae) nesmie Hrvata pred svoj

---

[1] Tako su ga prozvali isti kraljevi Ludovik II. i Maksimilian u svojih odpisih na hrvatsko-ugarski sabor god. 1525. i 1571. („Naše pravice" str. 84. i 106.)

[2] „Naše pravice" str. 50.

[3] „Naše pravice" str. 76.

sud zvati; nego ako tko nije zadovoljan s banovim sudom, može se uteći samomu kralju. (Jer za onda su kraljevi sami rješavali tužbe.) Kasnije su tu vlast prenieli na velikoga kraljevskoga sudca i tako se sbude, da su banovi zauzeli mjesto za njim, jer je bio zbilja sudcem svih kraljevskih zemaljah.[1] Ugarski sabor je bio g. 1660. odredio, neka u trojednoj kraljevini ovrši osudu palatin, kad toga ban nebi htio učiniti, ili kad bi bio interesiran. Nu sabor naš nehtjede toga nipošto dopustiti, ter odluči protestaciju pred ostrogonskim kaptolom.[2] Kako je sabor naš pazio, da se vlast palatina nebi protegla na našu domovinu sa uštrbom banske časti, to je pokazao još god. 1762., kad se je od njega zahtievalo, da svoju punomoć o državnom zajmu predade palatinu. Sabor je to učinio samo na ponovljen kraljičin zahtjev i uz ogradu, da se tim neokrnji banska čast.

Ban je upravljao zemljom zajedno sa saborom, te je bio vlastan imenovati zagrebačkoga i križevačkoga velikoga župana.[3]

U financijalnih poslovih vršio je ban sa saborom podpunu autonomiju, odredjujuć prema potrebam državnim koliki i kakvi porezi da se plaćaju. Osim toga je ban pobirao osobiti porez zvan založina i tako zvani dobitak blagajne.[4] Ovo bijaše u Ugarska. prava pravcata kraljevska pravica (jus regale).

Kao što su u Ugarskoj novce davali kovati kraljevi, tako su u trojednoj kraljevini banovi; novci ti su bili poznati pod imenom „banovacah" (moneta banalis). U tom pogledu je znamenita povelja kralja Andrije II. od god. 1217., kojom potvrdjuje povlastice zagrebačke crkve. U toj povelji kaže se naročito: „Akoprem nije nijedan kralj ugarski kovao kraljevskih novacah u banskoj ili vojvodskoj kraljevini; nu ako bi to ipak učinili naši nasljednici (čega nevjerujemo), neka se ljudi biskupski i kaptolski nesile na kupovanje ili prodavanje robe za te novce, a kraljevski novčari neka se neusude za svojim poslom dolaziti na koji biskupski trg, pak ako se ondje zateku, neka se zatvore na 40 danah i neka jim se uzme sve što budu imali.[5] Kovnice se spominju u Zagrebu, Virovitici i Sriemu.

---

[1] „Naše pravice" str. 36. i 42.
[2] „Naše pravice" str. 202.
[3] „Naše pravice" str. 35.
[4] „Naše pravice" str. 40.
[5] „Naše pravice" str. 16.

Hrvatskoj vojsci bili su takodjer banovi načelnici, te su sve do bana Šokčevića imali naslov „vojvodah kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske“ (supremus regnorum capitaneus); al odprije nisu imali samo taj naslov, nego su zbilja hrvatsku vojsku svagdje predvodili, a vojničke poslove sa saborom opravljali.[1]

U Ugarskoj je hrvatski ban takodjer svagda zauzimao odlično mjesto i brojio se od najstarijega vremena medju kraljevske zastavnike. U staro doba sliedio je odmah za palatinom.[2]

Ovdje se nameće pitanje: čim i kako se je dakle onda očitovala državna sveza medju Ugarskom i trojednom kraljevinom? — U istinu samo tim, što je jedna i druga država imala istoga kralja, koji se je napose krunisao u Ugarskoj, a napose u Hrvatskoj, pak je u Ugarskoj vladao prema ugarskomu ustavu, a u trojednoj kraljevini prema hrvatskomu.

Jer da je Hrvatska imala svoj osobiti ustav prije sdruženja s Ugarskom, to je već na strani 41. dokazano, a ona ga je zadržala i pošto se je bila s Ugarskom sdružila, samo što je (ne odmah, nego poslje više vjekovah) sve više toga našega osobitoga ustava nestajalo. Nu sasvim ga nije nikada nestalo; tako zvane municipalne pravice bile su otražci toga ustava, kao što ćemo poslije vidjeti.

Odavde se razabira, kako se varaju, koji misle, da smo mi ustav dobili od Magjarah; dapače izpitav mnoge političke magjarske rieči, mogli bismo s većim razlogom tvrditi, da su Magjari naše državno ustrojstvo usvojili.[3]

Izprva je dakle trojednu kraljevinu vezala s Ugarskom samo istovietnost kralja (personalna unija). Poslje dva tri vieka počela je Ugarska sve to jače udarati svoj biljeg na naše državno ustrojstvo, počela je presti pouzicu realne unije; al to je sve bivalo polako i nevidom.

---

[1] Kralj Matija podielio je godine 1467. posebnom poveljom našemu saboru právo, da izabira vojvodu kraljevine („Naše pravice“ str. 44.), a kraljica Marija Terezija potvrdila je tu našu povlasticu, uz nadu, da će sabor uviek izabrati svoga bana vojvodom kraljevine.

[2] „Naše pravice“ str. XXXVI.

[3] Ovamo idu rieči: király = kralj, ispán = župan, megye = medja (županija), nádorispán = nadvorni župan, tárnok = tovarnik, pohárnok = peharnik, asztalnok = stolnik, udvarnok = dvornik, pristaldus = pristav itd.

Najprije su ugarski kraljevi prestali dolaziti u Hrvatsku, da se krunišu Zvinimirovom krunom napose, te su pozivali našince na svoju krunitbu u Ugarsku, koja se je obavljala ponajviše u Stolnom Biogradu (Alba regia, Stuhlweissenburg). Karlo Roberto bio je posljednji hrvatsko-ugarski kralj, okrunjen god. 1301. u Zagrebu za kralja hrvatsko-ugarskoga. Nego buduć da je Ugarska od vajkada puno do toga držala, da bude svaki njezin kralj ovjenčan krunom sv. Stjepana: to se je Karlo Roberto g. 1309. po drugi put dao krunisati tom krunom u Budimu i pozvao na tu svečanost i hrvatske velikaše i dostojanstvenike, koji su onamo zbilja došli.

Prvi put je onda krunisanje obavljeno u Ugarskoj na oči hrvatskih zastupnikah, te se je od onda krunisanje za ugarskoga i hrvatskoga kralja zajedno obavljalo, a ban hrvatski nosio je tom prigodom kraljevsku zlatnu jabuku.

Nego godine 1490. nije bilo hrvatskih stališah i redovah kod krunitbe Vladislava II., zato što je ovaj propustio podieliti na vrieme kraljevsku zavjernicu (inaugurale diploma) trojednoj kraljevini, u kojoj kralj daje vjeru, da će po obstojećih zakonih kraljevati i sloboštine zemlje uzdržati.[1]

Inače nisu našinci obično dolazili na ugarski sabor sve do XVI. vieka. Koliko ja znadem, prvi put se spominju u ugarskom zakoniku poslanici trojedne kraljevine u 5. zakonskom članku od

[1] Vladislav II. bio je predložio god. 1490. hrvatskomu saboru onu istu krunitbenu diplomu, koja bijaše predložena stališem i redovom ugarskim. Ovi potonji prihvatiše ju; nu naši stališi i redovi nisu je prihvatili s više razlogah, naročito ni zato, što se medju ostalimi u početku veli: „Kraljevina Ugarska s ostalimi kraljevinami i pokrajinami sebi podloženimi“, odkuda bi se moglo izvoditi, da je Hrvatska i Slavonija podložena kraljevina. Stališi i redovi trojedne kraljevine, nemogav prije krunitbe izposlovati, da se izpravi ova, po njihovu pravnu sviest i narodni ponos uvredljiva tačka, uzkratiše dielničtvo kod krunitbe, i kao što poviest potvrdjuje, nagnuše takmacu kralja Vladislava, Ivanu Korvinu. Videći ovo Vladislav i bojeć se, da mu se neodmetne ova kraljevina, a š njom i onaj diel Ugarske, koji je više naginjao Ivanu Korvinu nego Vladislavu, molio je stališe i redove hrvatske pismom od 16. travnja 1491., neka se od njega neodvraćaju. Ovo pismo nije bilo kadro prikloniti mu nagnuće stališah i redovah hrvatskih, zahtievajućih medju ostalim, da se ukloni tegoba u krunitbenoj zavjernici ležeća ili izdanjem posebne krunitbene zavjernice ili popravkom već izdane. Ovaj potonji način odabrao je Vladislav, te je na saboru od 1492. taj izpravak ugovoren i diploma ovako izpravljena bijaše uzakonjena ujedno sa riešenjem tegobah u: „Articuli nobilium regni Sclavoniae“.

god. 1575. (za Maksimilijana): ondje se veli: „nuntii regni Slavoniae".

Kad je bio Vladislav II. god. 1510. Hrvate pozvao na ugarski sabor, u Ostrogon sazvan, nisu htjeli onamo poći, nego su kralju dojavili, da jih ondje netreba. jer da imaju po starom običaju i právu svoj vlastiti sabor u Hrvatskoj.[1]

Da trojedna kraljevina nije bila redovito zastupana na ugarskom saboru sve do XVI. stoljeća, to nam svjedoči i 1. zakonski članak od god. 1608., u kojem se nabrajaju svi oni, koje valja pozivati na ugarski sabor; al medju njimi neima poslanikah trojedne kraljevine. Najviše ako su pojedini velikaši i dostojanstvenici onamo dolazili, da zastupaju interese svoje domovine. Turski ratovi i odavle nastala potreba, da se Ugarska i Hrvatska složno opru silnomu neprijatelju, mnogo su doprinieli, da su Hrvati stali redovito dolaziti u sabor ugarski, gdje se je viećalo, kako da se ona zajednička pogibija odvrati.

Tako je dakle trojedna kraljevina još i pored zajedničke krunitbe uživala podpunu autonomiju u zakonarstvu, upravi, sudstvu i vojničtvu.

---

[1] U ugarskom zakoniku nalazi se medju zakonima saborah XIV. i XV. vieka veoma malo njih naznačenih osebno za Hrvatsku, (što potvrdjuje i s drugih stranah poznati faktum, da Hrvatska nije slala svojih poslanikah na ugarske sabore ni redovito ni često), pa i ovi se riedki zakoni većinom odnose ili na poslove, koje je kruna svojom vlasti rješavala, ili na odluke, koje su živuće običaje i pravne odnošaje samo pripoznavale i potvrdjivale, jer je vazda glavnim zakonodavnim vrelom za Hrvatsku bio hrvatski sabor. Kako su Hrvati smatrali ugarske sabore još pri kraju ove dobe, razabira se iz svjedočanstva mletačkoga poslanika Petra Pasqualiga, koji u pismu upravljenu svojoj vladi iz Zagreba 11. februara 1509. god. o tom piše ovako: „Di nuove nulla o pocho habbiamo ad significator a la celsitudine vostra; una solum è stà vulgata da qui, ma non autentica, che nomine regie majestatis istius sono stà chiamati tutti questi signori et nobili croati a la proxima dieta, ordinata per la dicta maesta nel zorno di s. Gregorio, che è cosa ultra et solito; imperochè questa dieta è in loco di quella se sol far ogni anno a s. Zorzi a Buda, nella qual ordinamente non se sol chiamar dicti Croati, perchè dicono, aver loro auctorità, ex concessione eis atributa, far la loro dieta in Croatia da per se. (Bogišić Pisani zakoni str. 122.)

*

3. Razdoblje od Ferdinanda I. do Ferdinanda V. (od godine 1527. do godine 1848.)

Mlado ljeto 1527. vrlo je znamenito po trojednu kraljevinu, jer joj je onda posljednji put prosinulo njezino suverensko právo, kad je naš sabor izabirao Ferdinanda I. i njegove nasljednike za kralja trojedne kraljevine. Evo kako se to dogodi. Pokle je kralj Ludovik II. god. 1526. kod Muhača poginuo i š njim dospjela i zamrla kraljujuća kuća; nastade pitanje: tko da bude kralj hrvatski i ugarski? Ugarski sabor izabra iste godine u Požunu za ugarskoga kralja Ferdinanda, do onda češkoga kralja i nadvojvodu austrijskoga, klicu habsburžke kuće, brata Ludovikove udovice Marije, a supruga Ane, kćeri pok. našega kralja Vladislava. Nu to se Ferdinandu neučini dosta i za trojednu kraljevinu, te je poslao na sabor naš (držan u gradu Cetinu) osobite poslanike, da bi ga ovaj priznao napose za hrvatskoga kralja. Sabor mu izpuni želju izmedju ostaloga i zato, što je i onako već izabran za ugarskoga kralja i što je Hrvatsku krepko branio od Turčina; pak izabravši ga za kralja ujedno mu prisegao prisegu vjernosti kao kralju hrvatskomu, (tako se čita naročito u dotičnoj saborskoj odluci). Kraljevi punomoćnici izjaviše na ime kralja u posebnom pismu (kasnije od Ferdinanda samoga napose potvrdjenom), da će njegovo veličanstvo svekolike povlastice, pravice, sloboštine i zakone hrvatskoj kraljevini i njenim stanovnikom od prvašnjih kraljevah podieljene, jošte i njihove stare običaje i navade nepovriedjene uzdržati, pak i samo obdržavati.[1]

Da je pako sabor naš posve samosviestno postupao, to nam dokazuju rieči njegova poslanstva kralju: „Neka znade vaše veličanstvo, da Hrvatske nije nikada nitko osvojio, nego da se je po smrti posljednjega kralja sama dragovoljno pridružila svetoj kruni ugarskoj“. Ovako se je sabor naš izrazio i god. 1578: „Slavonska kraljevina bila je uviek slobodna, te se je ugarskim kraljevom dobrovoljno podložila“.

Ovim djelom potvrdjena je bila svečano samostalnost trojedne kraljevine; al od onda poče sve to više malaksati, dok se napokon godine 1848. nenadje na rubu propasti. Nu sve je to bi-

---

[1] „Naše pravice“ str. 94. i sliedeće.

valo malo po malo, i trojedna kraljevina izvi se njekoliko putah do podpune državne samosviesti, da do mala opet duhom klone, kao što ćemo se odmah uvjeriti. — Najviše su tomu bili uzroci neprestani ratovi s Turčinom, koji je bio malo ne svu staru Hrvatsku i sadašnju Slavoniju osvojio, pak sve dalje prodirao, tako da se je naš sabor god. 1568. s razlogom prozvao: „mi ostanci kraljevine hrvatsko-slavonske" (Dalmacije je već davno prije nestalo), nije bilo dakle kad, boriti se za abstraktna ustavna práva, kad je išlo za glavu.

Uza svu svoju nevolju zanećaše Hrvati doći na krunitbu Ferdinanda II. (g. 1618.), zato što je ovaj u svojoj krunitbenoj zavjernici propustio navesti pritužbe trojedne kraljevine i obećati, da će jim doskočiti. Uslied toga izdao je isti kralj posebnu inauguralnu diplomu našoj domovini,[1] a sabor ugarski je to god. 1622. odobrio osobitim zakonskim člankom 49.

Kako je naša domovina jošt i onda ugledna bila, baš i u samom ugarskom saboru, to najbolje svjedoči njegov poziv, da bi i trojedna kraljevina pristupila konfederaciji ugarsko austrijskoj u Požunu god. 1608. — Jer Turci bijahu više od polovice Ugarske podjarmili, a na Budim-gradu vijao se turski barjak paše od tri tuga. Strah, da će Turci još dalje napredovati, privoli preostalu Ugarsku i Austriju, da učine savez za svoju obranu, i budući da je onda i naša domovina slovila kao predzidje kršćanstva, pozvali su i nju kao trećega saveznika, a tim ju priznali svojom premicom. Sabor naš se je god. 1608. odazvao tomu pozivu; a godine 1620. sklopio je osobitu konfederaciju sa slovenskom braćom, po imenu s kranjskim, štajerskim i koruškim saborom, i nepitav Ugarske.

Isto tako su poslanici našega sabora sudjelovali kod bečkoga mira god. 1606. i kod požarevačkoga god. 1718., dapače je za Ferdinanda I. na ugarskom saboru od god. 1536. člankom 48. naročito bilo uglavljeno, da se k prigovorom o miru s Turci prizove i jedan povjerenik našega sabora.

Već sam na strani 47. razložio, kolika je bila vlast našega bana, po imenu, da je on i nepitajuć kralja sabore sazivao, Najprije se je počelo ovu bansku vlast krnjiti. God. 1568. htio si je právo

---

[1] „Naše pravice" str. 126.

to prisvojiti kralj Maksimilijan II., pozivljuć se na to, da ovakvo právo uživa u Ugarskoj. Al sabor naš odgovori, da bi se tim okrnjila sloboda trojedne kraljevine, i da se stanje njezino neima uzporedjivati s Ugarskom: zato moli sabor, neka se banovom dozvoli i u napredak sazivati sabor, kako su to činili do sada. Na to odgovori kralj, da će banove uzdržati u tom starom običaju, samo neka ga unapried obavieste, rad kojih poslovah sabor sazivlju. Ovako je bilo do god. 1790., kad je na ugarskom saboru ta pravica iznova bila stegnuta, te člankom 58. bilo odredjeno, da ban ima uz kraljevu dozvolju sabor trojedne kraljevine sazivati. — I ona banska povlast, po kojoj su odluke našega sabora potvrdjivali, sankcionirali, bila je pomenutim kraljem Maksimilijanom II. stegnuta, a još više na ugarskom saboru od godine 1715. člankom 120., koji odredjuje, da odluke našega sabora, ako se tiču kraljevske vlasti, pravosudja ili sudbenogu postupka, trebaju kraljevske potvrde. Pak još god. 1608. za kralja Matije II. bilo je na istom ugarskom saboru odredjeno: „neka se banska čast uz njenu starodavnu i **podpunu** oblast podieli kakvomu zaslužnomu. čovjeku". A članak 11. od god. 1741. duži kralja naročito, da se u važnih poslovih tičućih se trojedne kraljevine posavjetuje s njezinim banom.

Ovako je nestajalo trojednoj kraljevini jedne sloboštine za drugom. Što se je više stezalo područje njezinoga sabora, to se je više širila oblast ugarskoga sabora na našu domovinu, osobito od kada je ova redovito tamo slala svoje poslanike, prozvane „oratores" ili „nuntii regni", obično dvojicu trojicu, koji su ondje zastupali trojednu kraljevinu kao saveznu državu.

Izprva su se obje kraljevine na zajedničkom saboru dobro pazile: trojedna kraljevina nije mnogo umovala, spada li što u područje ugarskoga zakonarstva, već kad joj se koji na ugarskom saboru stvoren zakon nije svidjao, na svom ga je saboru promienila ili baš zanećala; a Ugarska nije radi toga svadje zametala, ostavljajuć trojednoj kraljevini, da promišlja za svoj interes. Ovako se dogodi godine 1571., ovako god. 1609.[1] U obće bude usvojeno načelo, da ugarski zakoni valjaju kod nas samo onda, kad se proglase na našem saboru, ter jih ovaj prihvati. Evo samo jednoga

---

[1] „Naše pravice" str. XLVI.

dokaza tomu. Na ugarskom saboru od god. 1588. stvoreno je 48 članakah; nu kad su jih naši poslanici hrvatskomu saboru predložili; ovaj jih preinači — pa nikom ništa.

Više putah su poslanici naši samo izjavili, da ovo ili ono spada na naš sabor, pak je to i ugarski sabor u zakonu na prosto konstatovao; n. pr. kad se je radilo ob ustanku (insurrectio) god. 1662., ob utvrdjivanju Koprivnice god. 1575. itd.

Dapače kadšto je ugarski sabor i sam promienio zakon za našu domovinu na njezino zahtievanje (n. pr. god. 1500.[1]); ili je domovinu našu naročito izvadio izpod vlasti kakvoga zakona; n. pr. god. 1649. glede članka 41.[2]

Znamenito je, što se dogodi na ugarskom saboru od god. 1608. Sabor podieli protestantom slobodu za sve područje krune ugarske, a kralj Leopoldo I. potvrdi taj zakon. Na to otidje prabilježnik i zastupnik trojedne kraljevine kralju, da protestuju proti saborskoj odluci i kraljevskoj sankciji; jer se tim vriedjaju práva trojedne kraljevine, koju ide u vjerskih poslovih podpuna autonomija. Ovo energično postupanje tako je djelovalo i na sabor i na kralja, da su se ondašnji protestanti, dogovorno sa saborom, izriekom odrekli podieljenoga jim práva glede trojedne kraljevine, a kralj Leopoldo je o svem tom izdao osobitu povelju.[3]

O stezanju naše autonomije počelo se je raditi osobito od početka XVIII. vieka. Nu još jedan put su se Hrvati u početku toga stoljeća osokolili i narodnu svoju samosviest na vidik iznieli, kad su god. 1712. samosvojno pragmatičnu sankciju prihvatili.

Godine 1527., izabiruć Ferdinanda I. za svoga kralja, namienili su nasljedstvo krune samo potomstvu mužkoga spola: al Karlo III. nije imao sina, nego samo kćeri, pak osim njega nije živila nijedna mužka glava od porodice habsburžke. Poslje njegove smrti trebalo bi birati novoga kralja, a nije bilo prilike, da će se sve zemlje u izboru složiti. Karlo III. odluči dakle promieniti nasljedstveni red i ostaviti svoje krune svojoj kćeri Mariji Tereziji.

---

[1] „Buduć da je obdržavanje oktavalnih sudovah, odredjeno po prvašnjem zakonu, protivno slobodi i običaju Slavonije: odlučeno bje, da se u Slavoniji mogu i drugi oktavalni sudovi držati“.

[2] „Nego ustanove Slavonske kraljevine u tom pogledu ostaju u kreposti“.

[3] Kukuljević „Jura regni“ I. str. 348.

Doznav za to hrvatski sabor god. 1712. odluči, i nepozvan na to od kralja, prihvatiti nasljedstvo ženskoga spola. Toga radi odabra osobito poslanstvo, koje ima o tom izviestiti kralja, pa zamoliti od njega posebno pismo, u kojem bi kralj ujamčio trojednoj kraljevini njezine stare pravice i sloboštine, po imenu pako, da trojedna kraljevina nebude morala nositi terete gospode ugarske, kao što su joj to i na izmaku god. 1711. naprtiti hotjela.

Karlo III. prihvati dašto ovu odluku, koja je prokrčila put, te je god. 1723. i ugarski sabor primio taj red nasljedstva iliti pragmatičnu sankciju. Hrvati su pako dobili željenu diplomu.[1]

Nu sva ova njihova lojalnost nije smetala, da su jim po sada stare pravice sve to više bile pristrizane. Dok se je ugarski sabor zvao dosljedno „diaeta“, našemu saboru prišivano je isto tako dosljedno ime „glavne skupštine“; akoprem ima dosta kraljevskih poveljah, u kojih se i naš sabor zove dietom, i akoprem su se odprije upravo ugarski sabori zvali „glavne skupštine“. Isto tako su počeli preko Drave zvati naše domaće zakone „municipalia statuta“, samo da jim smanje vriednost, akoprem jih je odprije baš i ugarski sabor priznavao za prave zakone.[2]

Godine 1715. stvoren je na ugarskom saboru zakonski članak 120., koji odredjuje, da samo onaj municipalni statut ima zadržati krepost i valjanost, koji je bio od samoga kralja potvrdjen; a vidjeli smo gore, da su ne samo kraljevi nego i banovi potvrdjivali saborske odluke.

Za one naše domaće zakone, koje je sam kralj potvrdio, odredi isti sabor, neka se o valjanosti tih zakonah nikad više ne-

---

[1] „Naše pravice“ str. 162. — Prije nego je poslanstvo zaputilo ka kralju, obaviestiše odličniji članovi sabora pismeno kralja o toj odluci. U tom pismu (koje je po svoj prilici sastavio prabilježnik [protonotarius] Juraj Plemić), znamenite su ove rieči: „Mi smo doduše — kako njeki zakoni vele — pridružene strane Ugarske, ali nismo joj podanici. Mi imasmo njekoč svoje domaće a ne ugarske kraljeve. A nisu nas Ugri zasužnjili, niti silom sebi podložili, već smo se samohotno i svojom voljom podvrgli, ne ugarskoj kraljevini, nego njezinomu kralju. I sada priznajemo njezinoga kralja za svoga, dok bude austrijskoga koljena. Nedajmo se zavesti zamamljivom slobodom izbora ili izborom slobode; nemislimo, da se moramo svakako za Ugarskom povesti. Mi smo ljudi slobodni, a ne robovi“.

[2] N. pr. u 66. zak. članku od god. 1681. kaže se: „Kraljevine Hrvatska i Slavonija neka ustaju na oružje (insurgent) po svojih zakonih i običajih.

posumnja; nu kao što ćemo poslje vidjeti, sumnjalo se je bome i to gotovo na svakom ugarskom saboru.

Neizmjerne žrtve, koje je naša domovina za sedmoljetnoga rata prinosila, učiniše, da je kraljici Mariji Tereziji trojedna kraljevina vrlo bila omiljela. Kazano je već gore, da je odprije ban sa saborom zemljom upravljao. Videć kraljica, da takva uprava nije prema potrebam državnim, odpremi našemu saboru godine 1767. rezoluciju, u kojoj kaže, da je odlučila za trojednu kraljevinu stvoriti osobito kraljevsko namjestničko vieće (consilium regium locumtenentiale), onakvo, kakvo je u Ugarskoj od godine 1723., koje bi pod predsjedničtvom bana upravljalo zemljom, a stajalo pod kr. ugarskom dvorskom kancelarijom. Samo se kaže, da bi takva oblast stezala ondašnju vlast sabora u poslovih upravnih. To pako nebijaše po ćudi našemu saboru. Namjestničko to vieće bude doduše iste godine stvoreno, al se je od njega svejednako zaziralo i tako podje za rukom gospodi ugarskoj privoliti kraljicu, te je bilo već godine 1779 opet ukinuto: zar zato, da se našemu saboru povrati prvašnje područje? Tomu su se našinci nadali, al kad tamo, naša domovina bude stavljena pod kr. ugarsko namjestničko vieće. Ova odredba je zadala najteži udarac našoj samostalnosti. Jer ugarsko namjestničko vieće tako je sve to jače stezalo práva i bana i sabora našega, da su postali napokon samo figuranti. Sabor naš se je sakupljao samo na jedan dva dana u oči ugarskoga sabora, da izabere zanj poslanike; a poslje njega, da proglasi stvorene na njem zakone. Ban pako nije napokon imao nikakova područja, nego je samo predsjedao saboru i vršio naloge namjestničkoga vieća, u kojem je, da nam se oči zamažu, svagda sjedio i jedan Hrvat kao savjetnik, dakako samo onaj, koji je prianjao uz osnove Ugarske, smjerajuće već onda na centralizaciju, na neposredno podloženje trojednice pod Ugarsku. Kao što ćemo vidjeti, Hrvati su se pokajali, što su svoje namjestničko vieće onako lakoumno iz rukuh izpustili — al je bilo po nehari.

Marija Terezija povrati materi zemlji ne samo Rieku (kako smo na strani 22. vidjeli) nego i velik diel primorja, koje je dotle pod vojničkom oblasti stajalo. Al se tomu daru Hrvatska nije za dugo radovala; jer do skora stvori odatle Ugarska „ugarsko primorje“ (littorale hungaricum), stavi ga pod osobitoga gubernatora i tim odieli faktično od Hrvatske.

Na molbe hrvatskoga sabora povrati Marija Terezija godine 1741. pod oblast kraljevine i bana (tako kaže naročito zakon) prvašnju Slavoniju (sriemsku, virovitičku i požežku županiju), koje su poslje protjeranja Turakah ostale pod vojničkom vlasti. Akoprem je već ugarski sabor od godine 1464. uglavio u 13. zakonskom članku: da se slavonska kraljevina ima u svojih starinskih sloboštinah, pravicah i običajih uzdržati (što je bilo i poslije u premnogih drugih zakonih ponavljano); akoprem je bilo godine 1608. u spomenutom već 11. zakonskom članku izriekom izjavljeno, da se banska vlast proteže od Jadranskoga mora do Drave (ne do Save) — sve badava: ugarska vlada i ugarski sabor nastojahu sve jednako odciepiti Slavoniju od Hrvatske, i napokon zaključi pomenuti sabor i zbilja, da su ono samo tri prekodravske županije.

Dok je ovako bivalo, preminu Marija Terezija, a priestol je zasjeo njezin duhoviti i plemeniti sin Josip II. On je već od davna opazio bio dvie velike mane državnoga ustrojstva ugarske krune, smetajuće svakomu obćemu napredku, naime prvo, feudalni sustav, po kojem je plemstvo uživalo sâmo sva ustavna práva, a ostali narod nosio sve državne terete; drugo, porabu latinskoga mrtvoga jezika, koja je priečila razvitak obće narodne obrazovanosti. Nego Josip II., da doskoči zlu, nije upotrebio žalibože pravih sredstavah: u mjesto da razširi ustav na savkolik narod, a on ga je sasvim obustavio; u mjesto da dozvoli narodom, da svaki svoj jezik goji i obradjuje, a on samo zamieni latinski jezik njemačkim, dakle jedan tudji jezik drugim tudjim. O tom su se razbile njegove doista plemenite namjere i osnove; ovo je bilo najuspješnije oružje za njegove protivnike, koji su pod njim u istinu samo svoje egoističke želje skrivali. To se je pokazalo najočitije po smrti Josipa II., kad se je zabacilo sve i najbolje, što je on zasnovao, a povratilo se k staromu ustavu; gdjeno se je u ostaloj monarkiji mnogo toga pridržalo i to je glavni uzrok, zašto je ondje knjiga, obrt, trgovina više nego kod nas procvala.

Za Josipa II. spavao je dakle i naš ustav, i naše državno právo, da uzkrsne godine 1790, al ne u starom sjaju, nego u vrlo uhabanoj odjeći. I hrvatski „stališi i redovi“ zazirali su od Josipove sisteme, pak da se od takve biede u napredak osiguraju, nisu pronašli pametnijega sredstva, nego prisloniti se na Ugarsku, koja jih je dakako objeručke prigrlila tako, da je napokon sva naša stara

samostalnost pod težkim pritiskom toga ogrljaja gotovo izdahnula. God. 1790. počimlju naši pravi jadi, koje je tek g. 1848. dokinula.

Sabor naš imao je od pamtivieka právo odredjivati i rukovati porez, dozvoljivati ustanak i novake, skrbiti za domaću vojsku. On se je tim právom vazda u punoj mjeri služio (kao što nebrojeni zakoni dokazuju), sve do Josipa II. — Povratkom ustava pa^ko odreče se sâm toga práva 59. zakonskim članom od godine 1790. na korist ugarskoga sabora, uz taj jedini uvjet, da se naš porez (izim poreza Slavonije, koji se je s ugarskim odredjivao) ima napose odredjivati. Za ovo temeljno ustavno právo dobila je naša domovina u zakonskih člancih 10. i 12. nekoliko obćenitih praznih frazah o neodvisloći Ugarske i „pridruženih stranah", zatim o vršenju zakonarske i upravne vlasti.

Al je i ovu tobožnju stečevinu trojedna kraljevina skupo platila. Kad je Karlo III. godine 1723. ustrojio za Ugarsku kralj. namjestničko vieće, sabor naš se je godine 1725. ogradio proti svakoj podložnosti pod tu oblast. Na saboru našem godine 1790. bude odlučeno na predlog zagrebačkoga biskupa Vrhovca, neka se poslanikom za ugarski sabor pod prisegu naloži, da nastoje oko ustrojenja kraljevinskoga starješinstva (senatus regni) i to jednoga za Ugarsku, a drugoga za trojednu kraljevinu. Članove bi izabirao dotični sabor, kojemu bi i odgovorni bili, a predsjednik bio bi ugarskomu palatin, a našemu ban.

Mjesto ovoga odluči ugarski sabor godine 1790. zakonskim člankom 58.: „da se ima trojedna kraljevina i opet staviti pod ugarsko kralj. namjestničko vieće", a one osnove našega sabora da se odgadjaju za ono vrieme, kad bude trojednica cjelokupna. Tako smo spali sa zla na gore; jer što je kraljica Marija Terezija sama svojom rezolucijom odredila, to je bilo sada upravo uzakonjeno, te su si Hrvati sami naprtili hudu maćehu, koje se više nisu mogli oprostiti akoprem su kasnije složno o tom radili. A nije to sve. Istim zakonskim člankom, dakle rek bi istim potezom pera, bilo je ukinuto i drugo jedno municipalno právo: za bane je bilo odredjeno, da mogu sazivati sabor samo uz kraljevu dozvolju. Te od prije nije trebalo.

Bilo bi se toga onda još više stvorilo, da nije zagrmio sâm hrvatski ban grof Ivan Erdödy: „jedna kraljevina nepropisuje zakonah drugoj" (regnum regno non praescribit leges).

Medju tim je bila u Beču banova vojnička vlast za krajinu, potvrdjena tolikimi zakoni, s hrvatskoga bana prenešena na dvorsko vojno vieće (Hofkriegsrath).

Uza sve to prietila je hrvatskomu narodu još i druga pogibija. Do godine 1790. bili su svi narodi krune ugarske sasvim istopravni. Stoprv godine 1790. počeli su si Magjari prisvajati nekakvu suprematiju nad ostalimi narodi ugarske krune, te graditi se kao njihovi gospodari;[1] pa dok su tako živo osudjivali postupak Josipa II., što jim je narivao kulturni njemački jezik, počeli su sad isto činiti, zahtievajuć, da se magjarski jezik uvede u javne poslove. Tomu su se Hrvati dakako žestoko opirali, al se nije propustilo na nijednom saboru iznovice jim ga narivati. S kakvim uspjehom, vidjet ćemo malo niže.

Da se pako hrvatska samosviest što se bolje može uguši, prestalo se je u zakonih upotrebljavati isto ime trojednice, ter se je ova okrstila (kao što smo već gore vidjeli) imenom „pridružene strane“, gdjeno nam je zakonit naslov: „kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija“. Pa kako se je to sbilo? Ružnom doskočicom. Kad je koji zakon za savkolik obseg ugarske krune valjao, to se je označivalo odprije sliedećim izrazom: „**regna** Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, **partes**que Transylvaniae“ tako se čita n. pr. u III. C. od godine 1471.; ili pako: „regnum Ungariae, cum caeteris **regnis**, scilicet Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, et **partibus** Transylvanis“. (Vladislav II. godine 1492.). Odavde se bar jasno vidi, da se rieč **regnum** (kraljevine) nas tiče, a rieč **partes** (strane, česti) da se poteže na Erdelj. U kraljevskih zavjernicah (sve do Ferdinanda V.) čita se: „regnum Hungariae et alia **regna partes**que eidem adnexae“, to jest: kraljevina Ugarska i druge joj pridružene kraljevine i strane. U istoj pragmatičnoj sankciji od godine 1723. veli se takodjer: Ugarska i pridružene joj strane, kraljevine i pokrajine. Tko ima i malo soli u glavi, on će razumjeti, da ako smo mi u jednom zakonu naročito **kraljevine**, a Erdelj **strane**: da nemožemo u drugom zakonu mi biti **strane**. Uz prkos tomu izpustiše Magjari iz zavjernice Ferdinanda V. naše ime i uvrstiše u nju samo „pridružene strane“. Kad su naši poslanici na ugarskom saboru dokazivali, da smo mi naprama Ugarskoj kraljevine-družice

---

[1] **Zato imamo po sada više posla s Magjari nego s Ugarskom.**

(regna socia), sabor se je tomu žestoko opirao, nit je toga priznao Pak prema francezkoj poslovici, da čovjek pravo ogladni, kad počme jesti, dogodi se i ovdje: dok su Hrvatsku pretvarali u nekakve „strane", Slavoniju su sasvim prisvojili.

Uz ovakovu zlu kob završila je naša domovina prošlo stoljeće, a uz još veće jade nastupila sadašnje, jer je Napoleon svu Hrvatsku do Save osvojio i ova je bila stoprv godine 1825. ustavu opet povraćena. Na ugarskih saborih navaljivalo se je sve žešće na naše pravice i na našu narodnost. Srećom je onda već i kod nas počela zora pucati, a do skora i svitati, osobito pokle je Ljudevit Gaj godine 1834. počeo izdavati prve hrvatske novine. Nu kao što svagdje na putu narodnoga razvitka, tako se i ovdje očitovala zla volja prekodravskih susieda. Jer uprav oni su najviše priečili, da Gaj nedobije privilegije za hrvatske novine; al je grof Kolovrat bolji nam bio prijatelj od naših sudržavljanah.

Od kada se je počela buditi ljubav k narodnomu jeziku i k hrvatskoj narodnosti, uzbujala je i opet narodna samosviest i težnja za samostalnosti. Uslied toga je naš sabor godine 1845 odlučio, da se ima u kralja zamoliti za trojednu kraljevinu osobito kraljevsko namjestničko vieće, a godine 1847., da se ima hrvatski jezik uvesti u javne poslove.

Odavde se razabire, da se je gradja za razdor medju Ugarskom i trojednom kraljevinom preko 50 godina nabirala, i u oči godine 1848. bio je sud već pun puščanoga praha, i trebala je samo jedna iskra da vrcne u sud, pak bi sve buknulo. A ta iskra pade godine 1848.

4. Razdoblje od Ferdinanda V. do Franje Josipa I. (od godine 1848 do godine 1882.).

Plamen slobode, koji bijaše projurio svom gotovo Europom, nije mimoišao ni trojedne kraljevine: ona se je na veliko čudo svojih neprijateljah prenula iz dugovječna sna i uzavrela plemenitim čuvstvom narodne samosviesti, kako nije možebit od 800 godinah. I hora je bila. Od sabora ugarskoga dolažahu glasovi crnji od crnjega. Neobziruć se ni malo na našu staru slobodu i narodnost, kovali su ondje zakone, koji bi bili trojednoj kraljevini grob izkopali, da su kod nas krepost i valjanost dobili. Kako se je malo

prije zanijekao bio Slavoniji i naslov kraljevine, te se je (barem na papiru) sasvim bila s Ugarskom stopila: tako se je sada počelo sumnjati, ima li na svietu Hrvatske. Da ovu grozeću pogibiju sa sebe stresemo, trebalo je doista puno i samosviesti, i odvažnosti, i postojanosti. U dobri čas bude onda imenovan banom slavni Jelačić, koji je svoju zadaću kako valja shvatio[1] i banskoj časti starodavnu vlast i slavu povratio.

Kako sam već na strani 11. napomenuo, sabor naš se je do te godine sastojao iz prelatah i velikašah, iz plemenitih poslanikah svake županije i gradjanskih svakoga slobodnoga i kraljevskoga grada. Narod sam nije bio nikako zastupan, jer je onda bio još podanikom (kmetom) zemaljske gospode (spahijah).

Razumjev Jelačić glas vremena sazove, nepočasiv časa, odlične rodoljube, te š njimi izradi osnovu, kako da se sastavi sabor prema duhu i potrebam vremena. Tu bude odlučeno, neka savkoliki narod, provincijalni i krajiški, bira svoje zastupnike za sabor, a tko je do sada právo imao sjedjeti u saboru, neka mu se ostavi i u napredak. Pak nečekav nikakve sankcije sazove Jelačić poput starih banovah novi sabor po novom sustavu. Prvi put nadje se sada sabrana sva Hrvatska i Slavonija u sabornici, da prema novim potrebam stvara nove zakone. Sabor ovaj ukide tlaku, protegne dužnost porezovanja na sve državljane, ustroji zemaljsku vladu pod imenom banskoga vieća, i nacrta osnovu, prema kojoj je trojedna kraljevina voljna nastaviti savez s Ugarskom.

Kako se odavle razabira, sabor naš od godine 1848. udario je nov temelj svemu našemu državnomu ustrojenju, pak da toga nije učinio, bila bi naša samostalnost onako potonula, kako je erdeljska.

Pita se: jesmo li mi bili vlastni onako postupati? Narodna poslovica kaže: „prema glavi i otca po glavi“, to će reći, kad komu ide za glavu, voljan je braniti se, kako god zna najbolje.

---

[1] To je potvrdio već svojim prvim proglasom, u kojem reče: „Revolucija potresla je i srušila stare osnove socialnoga života, narodnih i državnih odnošajah, naročito pako i naš odnošaj prema staroj našoj saveznici Ugarskoj: zato nastaje potreba, obzirom na prastari savez s krunom ugarskom, da nastojimo postaviti naše odnošaje prema njoj na nove osnove, dostojne slobodnoga i junačkoga naroda; a dotle neka bude svaka sveza prekinuta sa sadašnjom ugarskom vladom“.

A svenarodno právo uči, da kad jedan od saveznika nedrži ugovora, nije ga dužan držati nit onaj drugi. Da su Magjari pogazili svojimi zakoni od godine 1848. svoje zakonito odnošenje prema nam, to ćemo malo niže dokazati, kad budemo te zakone razlagali. A ti zakoni nisu ostali na papiru, nego su se počeli ozbiljno izvoditi.[1]

Mi smo dakle posve korektno postupali povrativ se i s banom u prvobitno odnošenje s Ugarskom, kadno je bio ban vlastan sazvati sabor za nevolju i bez znanja kraljeva, ter izvršivati saborske odluke i bez kraljevske sankcije. Pak i sabor naš, ustrojiv novu vladu, postupao je samo onako, kako sabor, koji se je bio sastao godine 1573. u Križevcu, a bana nije bilo. Sabor je onda izabrao samostalnu vladu od četvorice i povjerio jim upravu zemlje. Pa kao što je onda Ferdinando I. postupak sabora odobrio[2]: isto tako je i sada vladajući kralj Franjo Josip I. kraljevskim odpisom od 7. travnja 1850. sankcionirao odluke našega sabora.

Tako je hrvatski narod počeo opet uživati staru svoju autonomiju. Al sunašce slobode, koje mu bijaše iza toliko vjekovah opet ogranulo, nije mu dugo sjalo, nego mu opet za goricu zadje. Jer je već godine 1849. proglašen bio i kod nas oktroirani (t. j. od samoga cara bez sabora sastavljeni) ustav od 4. ožujka 1849., namienjen svojkolikoj carevini. U tom ustavu osigurava nam se doduše podpuna nezavisnost od Ugarske i cjelokupnost (Rieka i Dalmacija) osim Krajine; al druga autonomija je prilično pristrignuta. Nego ovaj ustav nije kod nas nikada pravo oživio, jer je bio već na mladu godinu 1852. svečano opozvan i čista samovlast (absolutizam) u svu monarkiju uvedena.

Može biti, da će tko prigovoriti: „zakoni ugarskoga sabora od godine 1848. dobili su takodjer sankciju, a protežu se i na

---

[1] Evo tomu jednoga primjera. Netom je stvoreno bilo prvo ugarsko ministarstvo, poslalo je zapovied ondašnjemu zagrebačkomu gradskomu načelniku Kamaufu, neka pohvata sve odlične hrvatske rodoljube (njih 20) i neka jih odpremi u Peštu, a zapoviedajući gjeneral u Zagrebu da je već napućen, da mu ide s vojskom na ruku. Kamauf, poznati inače prijatelj Magjarah, al pošten i ustavan čovjek, zapitan od gjenerala, zašto nevrši ministarske zapoviedi, odgovori, da nemože te ljude hvatati, kad nisu ništa skrivili, a mi živimo u zemlji ustavnoj. — Može biti, da bi nam bilo odzvonilo, kad bi Kamauf bio izvršio onu naredbu. Slava mu!

[2] Jura regni II. str. 88. i slied.

trojednu kraljevinu: dakle valjaju i kod nas". Ovaj prigovor, na oko tako jasan, razpada se u ništa, kad se uzme na um, što sve treba, da koji zakon po starom hrvatsko-ugarskom ustavu dobije podpunu krepost zakona. Tomu se hoće, da ga je sabor zakonito skupljen prema svomu poslovniku stvorio, a zakonito okrunjen kralj podpisom i pečatom potvrdio, pak da je onda bio zakonito proglašen.

Zakonski članci hrvatsko-ugarskoga sabora imaju sva svojstva zakona osim posljednjega: oni nisu bili kod nas zakonito, t. j. u našem saboru, proglašeni, a to je dovoljno i u Ugarskoj[1] i kod nas, da im se poreče moć zakona.[2]

Pak zašto nije htio naš sabor proglasiti tih zakonah?

Na to neka odgovara izvještaj naših ondašnjih poslanikah za ugarski sabor podnešen našemu saboru. Trećim zakonskim članko m „o samostalnom ugarskom ministarstvu" ukida se faktično svaka vlast bana, svaka neposredna sveza trojedne kraljevine s kraljem; jer je ondje odredjeno, da samo ona kraljevska naredba ima valjanost, koju je podpisao kralj i koji ministar; a svakolika izvršujuća vlast predana je palatinu. Uz to se je ugarski sabor vrlo žestoko opirao i čednomu zahtjevu naših poslanikah, neka se uzakoni, da se ima kod svakoga ministarstva ustrojiti osobit odsjek za naše poslove i namještati ondje sinovi trojedne kraljevine. Tako je bilo unapried oteto našoj domovini svako jamstvo, da se njezina práva neće vriedjati.

Pod jedno je odredio ugarski sabor osobit proglas na naš narod; al u njem ni spomenuti nije htio našega zakonitoga naslova, imena trojedne kraljevine, već se tu govori samo o pridruženih

[1] Verböczyev Tripartitum (gl. stranu 40) bio je od kralja Vladislava II. podpisan; al nije bio njegovim pečatom potvrdjen i nije bio zakonito proglašen: zato mu se sve do danas poriče krepost pravoga zakona, akoprem je imao faktičnu valjanost. Ovako piše Kiss István u svom djelu „Magyar közjog". Eger 1880. na strani 4.

[2] Da ovo nebi tko držao za pusto mudrovanje, evo mu svjedoka B. Krčelića, inače velikoga prijatelja Ugarske, koji piše u svom djelu „Historia ecclesiae Zagrabiensis" na str. 274: „ex praemissis credimus, annis his in usu fuisse, post reditum nunciorum e diaeta articulos diaetales in considerationem accipi et sub quo sensu et qualitate in Slavonia observandae erant, statui". To će reći u kratko, da sabor naš nije na prosto primao ugarske zakone, već je sam odredjivao, kako da se vrše.

stranah i o Hrvatskoj (Slavonija i Primorje bilo je onda već tobože progutano), a zahtieva se, da se s Ugarskom mora dopisivati magjarski.

Zakonskim člankom 22. ustrojava se narodna straža, ne samo u Ugarskoj nego i u trojednoj kraljevini, koja je od pamtivieka sve, što se obrane domovine tiče, na svom saboru ustanovljivala, pak to njezino právo bilo je nebrojenimi zakoni utvrdjeno, (kao što ćemo poslje vidjeti, kad bude govor o vojski). Zalud svi prigovori naših zastupnikah.

U svih zakonih te godine neima više govora o trojednoj kraljevini, nego samo o pridruženih stranah. Prema tomu se i naš sabor nezove više „saborom“, nego samo „provincialna skupština“. Njoj se nalaže, da oteše izborne kotare, koji će birati za sabor ono 19 hrvatskih narodnih zastupnikah za dolnju kuću, pak i poslanika za stol velikašah.

Zakonskim člankom 20. proglašena je bila podpuna sloboda vjere i nepitajuć našega sabora, akoprem su vjerski poslovi mnogimi zakoni odpućeni na našu autonomiju.

Zakonskim člankom 21. dopušta nam se poraba našega grba i naših narodnih bojah **samo** uz ugarske.

Tomu dodaj bezobzirno izvršivanje tih zakonah, osobito od strane ministarstva, kojemu je najpreči posao bio svrgnuće s časti bana Jelačića itd. Ako se trojedna kraljevina nije htjela odreći svoje prošlosti i svoje budućnosti: to nije mogao sabor njezin prihvatiti pomenutih zakonah, već i zato ne, jer bi se odtuda pogubne po nas posljedice bile mogle izvoditi. — Zakoni ugarskoga sabora od godine 1848. valjaju daklè kod nas samo u toliko, u koliko se navode posebce u nagodi i u sliedećih zakonih nam i Ugarskoj zajedno namienjenih.

Nu vratimo se k našemu ustavu ili pravo govoreć k ustavnoj noći; jer sam već gori kazao, da je na mlado ljeto 1852. ukinut bio ustav u svojkolikoj austro-ugarskoj monarkiji, i kako u Ugarskoj tako su i kod nas uvedeni bili zakoni valjajući u Austriji. Ovaj neustavni mrak pritiskivao nam je domovinu sve do 20. listopada 1860., kadno je bila proglašena tako zvana listopadska diploma, kojom je sada vladajući kralj ukinuo za uviek samovlast u svojoj

monarkiji, te povratio nam i Ugarskoj (izim vojničke Krajine) prvašnji ustav, osim poslovah tičućih se svekolike monarkije, koji bi se imali razpravljati u carevinskom vieću (Reichsrath), koje je bilo ustrojeno prema oktroiranom ustavu od 26. veljače god. 1861. Ovom diplomom je nam ustavni dan opet osvanuo; al bismo bili nepravedni, kad nebismo priznali, da smo i za one ustavne noći znamenito napredovali osobito u pravosudju i upravi; jer je baš u tom pogledu stari ustav bio vrlo nedostatan. Nego tim više smo stradali, što se je gušila svaka samosviest, ugnjetavala naša narodnost i narivala posvuda niemština, a uz to se naprćivali težki državni tereti. Zato je i kod nas zavladalo obćenito veselje s po vraćena ustava. Da se pako uzmogu odmah oživiti ustavne uredbe, sazvao je ondašnji ban, barun Josip Šokčević, najodličnije rodoljube u bansku vieću (konferenciju), koja je na izmaku godine 1860. i u početku godine 1861. viećala, i koliko se je dalo na brzu ruku preustrojila svu domovinu na ustavnu; izhodila u kralja i dvorsku oblast (zvanu izprva dvorski dikasterij, a poslije na molbu sabora dvorska kancelarija), te je bila posrednikom medju trojednom kraljevinom i krunom. Pod jedno bude zamoljeno njegovo veličanstvo, da izvoli čim prije sazvati sabor po izbornom redu od godine 1848., što kralj i učini, te ga sazove na dan 15. travnja godine 1861.; nego s izključenjem vojničke Krajine. Zato je sakupljen sabor prije svega zamolio, da se i Krajina pozove, pak i tomu bude udovoljeno.

Glavna je bila zadaća ovomu saboru, da osieče naš odnošaj i prama kraljevini Ugarskoj, i prama ostaloj monarkiji. Ono prvo uglavio je sabor člankom XLII., koji je bio poslije i od kralja potvrdjen — al je napokon ipak ostao samo na papiru, kao što ćemo malo niže vidjeti. Pak budući da sabor nije htio prihvatiti pomenute listopadske diplome, a kamo li carskoga patenta od 26. veljače godine 1861. za temelj svoga odnošenja naprama monarkiji, nego je u svojoj adresi[1] na široko i temeljito dokazivao, da trojednu kraljevinu ide od starine právo dozvoljivanja novakah i poreza, (što bí se po navedenih carskih izpravah imalo bilo rješavati u carevinskom vieću sabranom od zastupnikah svekolike monarkije) : bude naš sabor na izmaku godine 1861. razpušten, a ista sudbina zadesi

[1] Naše pravice str. 407. i 440.

i sabor od godine 1865/6. I ovaj je bio sazvan, da rieši konačno malo prije navedena dva predmeta; al je i opet zanećao carski patent od 26. veljače godine 1861. Dva su bila tomu glavna razloga, što trojedna kraljevina, godine 1848. spremna na bliži savez s austrijskimi zemljami, sada se je toga saveza vrlo žacala: prvo, što se je bila austrijska vlada (s razlogah već navedenih) za vrieme absolutizma kod nas jako omrazila; drugo, što je i veljački patent od 26. veljače 1861. smjerao na centralizaciju svekolike monarkije, u kojoj bi Niemci kolo vodili.

S druge strane vabila nas je Ugarska k sebi na svaki način, nudjajuć nas listom biele hartije, na koji da napišemo naše uvjete, pod koje hoćemo da se opet s Ugarskom udružimo. Naš se je sabor odazvao tomu pozivu, te je izabrao godine 1866 odbor, koji je imao s jednakim odborom ugarskoga sabora viećati o budućem savezu našem s Ugarskom. Al kad tamo, Ugarska stavljaše savezu takve uvjete, da na nje naš odbor po duši nije mogao pristati, jer je mislio, da bi tim okrnjio našu samostalnost i samopravlje. Pošto je pako i naš sabor pristajao uz mnenje svoga odbora, bude godine 1867. razpušten.

Dok je sve ovo bivalo, dogodiše se u našoj monarkiji velike promjene. Početkom godine 1865. stegnuo je sam car valjanost veljačkoga patenta na kraljevine i zemlje preko Sutle i Litave, a godine 1867. bude utanačena nova nagoda medju njimi i Ugarskom, uslied koje se je dao kralj u Budimpešti krunisati (bez sudjelovanja trojedne kraljevine).

Sve je ovo učinilo, da su se Magjari i u samom Beču velika ugleda dokopali, pak jer jim je za tim stalo, da trojednu kraljevinu čim prije Ugarskoj privežu, a oni smisliše inaku osnovu. Videć da u dotadašnjem stanju stvarih ove svoje svrhe neće moći postići, okrenuše drugčije.

Najprije budu postavljeni kod dvorske kancelarije i kod zemaljske vlade sve samo ljudi, koji su zazirali od naše autonomije i težili na sdruženje s Ugarskom; pak uklonjeni od svake javne službe svi oni, za koje se je sumnjalo, da ljube svoju domovinu više nego uniju s Ugarskom. Onda bude oktroiran nov izborni red za sabor, jer po dotadašnjem nebi se bio mogao sastaviti namjeram magjarskim poćudan sabor. Da se javno mnenje neorazumi, morale su liberalne novine bježati iz domovine.

Sabor se je sakupio i odmah izabrao odbor za nagodu, da vieća s ugarskim. Akoprem se je gledalo spraviti u taj odbor sve same prijatelje Ugarske: ipak se je našlo i u tom odboru ljudih, koji su vidjeli, da Magjari zasižu predaleko u našu njivu, te se je dogovaranje završilo stoprv godine 1868. mjeseca rujna, a za §. 66. toga ugovora hrvatsko-ugarskoga ili nagode priznaje se obćenito, da je dospio u nagodu neobičnim načinom. Ele sila boga nemoli, te je nagoda dobila kraljevsku sankciju 8. studenoga 1868., pak je bila u saboru proglašena.

Buduć da je ta nagoda postala upravo temeljem našega državnoga ustrojstva, te se u ovoj knjizi vrlo često na nju pozivljemo: zato smo ju na kraju knjige diljem pretiskali, kao što i njezine dopunjke i promjene.

Jer akoprem je bila ova nagoda sklopljena tobož za viek vieka, ter osigurana od svakoga napadanja i preziranja osobitim zakonskim člankom 14. od godine 1870., koji proglašuje zločinom smetanja javnoga mira ili baš veleizdajom svako neprijateljstvo nagode: to su ipak sami Magjari već godine 1873. uvidjeli, da ju treba u koječem promieniti; pak isto se dogodi godine 1881.

Svak pravedan sudac mora priznati, da je nagoda golem napredak naprama našemu stanju u oči g. 1848.; jer njom se je prilično utvrdila naša državna samostalnost, a osigurala naša narodnost, te se možemo puno slobodnije kretati u političkom i narodnom pogledu nego li do godine 1848.; naš sabor nije više samo jednodnevna, efemerna skupština, nego pravo zakonotvorno tielo; naše oblasti nedobivaju sve zapoviedi iz Budimpešte, već mi imamo svoju zemaljsku vladu u Zagrebu. Al se ni to nemože nijekati, da je nagoda žrtvovala mnoge starodavne pravice trojedne kraljevine. Po imenu pako najviše joj se prigovara:

Što u 1. §-u govori samo o državnoj zajednici, a neiztiče se naročito, da su trojedna kraljevina i Ugarska savezne (konfederirane) kraljevine, koje su stupile u užu državno-pravnu svezu (prema XLII. zakonskomu članku našega sabora od godine 1861.).

Što se nagoda u §-u 7. odriče našega práva dozvoljivati novake i skrbiti za obranu zemlje.

Što u §-u 8. predaje svekolike naše financije i novčane poslove Ugarskoj.

Što se §-om 9. otimlje našemu saboru zakonarstvo glede

zavodah za vjeresiju i osiguravanje, zatim u obće právo mjenbeno, pomorsko i rudno, zakoni o željeznicah, poštah, lukah, brodarstvu, trgovini itd., a §-om 10. jošt i poslovi obrtnosti, kućarenja, putnih listovah, redarstva za strance, državljanstvo i zavičajnost.

Što se §-om 15. namjenjuje samo malen diel našega dohodka našim potrebam, a ostalo sve ide u obću blagajnu.

Što §. 22. predaje ugarskomu ministru financijah i ovršujuću vlast u trojednoj kraljevini za sve poreze i dohodke; a po §-u 24. mora ga u tom zemaljska vlada podupirati, to jest njegove naredbe vršiti.

Naši zastupnici na zajedničkom saboru imajuć po §-u 32—36. samo toliko práva koliko i ugarski, t. j. osobno právo glasa — osudjeni su na vjekovitu manjinu, kad god naš probitak dolazi u sukob s ugarskimi interesi. Upravo zato, što Ugarska ima svagda većinu, neizabiraju za delegaciju austro-ugarsku Hrvati hrvatske delegate, nego Ugri.

Ministar hrvatski, neimajuć po § u 44. nikakva područja, nomože nam biti od kakove koristi, tim manje, što ga kralj imenuje na predlog ugarskoga ministra-predsjednika i što je odgovoran većini ugarskoga sabora: mora dakle nastojati, da njoj ugodi, ne nam i našemu saboru.

§-om 48. ustupljeni su pomorski poslovi Ugarskoj, akoprem ova neima ni za pedalj kakvoga mora osim Balatona, a pravo more je sve hrvatsko.

Po §-u 54. imenuje bana kralj, al na predlog ugarskoga ministra-predsjednika, koji će dakako uviek samo **svoga** čovjeka predlagati, to jest čovjeka, koji je zauzet za interese ugarske, a ne za slavu i korist hrvatsku.

Pravi je pokor bio za nas §. 52. Ugarski ministri mogu biti gjenerali, kao što je bio n. pr. i grof Andrassy; al hrvatskim banom nesmie biti nipošto gjeneral. Zašto ne? Jer slavni Jelačić-ban zadaje jošt i po svojoj smrti straha gospodi magjarskoj; oni se plaše, da bi mogao uzkrsnuti, kako se priča za Kraljevića Marka, da će ustati od mrtvih, kad dodje hora.

Ovakov Ugarskoj poćudan ban predlaže kralju za imenovanje ostale članove zemaljske vlade.

§. 66., kako je izpod ruke u nagodu dospio, tako nam izpod ruke otimlje Rieku.

Ovo su od prilike glavne mahne, koje se prigovaraju nagodi, i koje su uz ostale nepravionosti privolile gdjekoga, te nieče valjanost nagodi. Al to nestoji. U zemlji ustavnoj poglavito je načelo **većina**; bez toga načela ni kud ni kamo. Kad bi se dakle i dokazalo, da sabor od godine 1868. nije bio izraz narodne većine; al se to nemože reći za sliedeće sabore, a nijedan od njih nije većinom svojom uzkratio valjanost nagodi, dapače ju je faktično priznao. Drugo je dašto odobravati nagodu, a drugo je pokoravati joj se. Dok se nenadje saborska većina, koja će uz kraljevu sankciju ukloniti nagodu, (a tomu se slabo tko nada): dotle neima za nas druge, nego nastojati iz sve snage, da se dokinu njezine gore navedene mahne. Dotle ostaje svakako žalac u srcu.

Evo absolutistička vlada proglasila je kod nas gradjanski i kazneni zakon, gradjanski i kazneni postupnik i bog zna što sve ne; nit je naš sabor išta od toga stvorio, nit potvrdio, dapače niti vidio, već je samo banska konferencija godine 1861. odredila, da valjaju svi obstojeći zakoni, dok se nepromiene; po zakonih absolutne vlade ustrojen je banski stol, ustrojena su srednja učilišta, osnovan je katastar, uvedena gruntovnica — pak opet se obćenito priznaje njihova valjanost.

O valjanosti nagode nemože se dakle za sada sumnjati; al bi Magjari svakako bolje bili prošli, da su održali rieč i ostavili nam popunjenje „bieloga lista hartije“; jer bi onda nagoda bila postala vrelo zajedničke bratske ljubavi, gdjeno je sada izvorom nepovjerenja i razdora; pak da je uzajamna ljubav narodah u državi mnogonarodnoj najtvrdji njezin temelj, o tom će se Magjari jamačno jošte jedanput uvjeriti. Samo da nebude prekasno.

Pošto smo evo u kratko nacrtali poviest našega ustava, prelazimo razlaganju samoga toga ustava, kako dan danas valja.

I.

Temelji hrvatskoga ustava.

1. Odnošenje k Ugarskoj i Austriji.

Trojedna kraljevina je cjelokupan diel austro-ugarske monarkije, i ova se opet sastoji iz tako zvanih austrijskih nasljednih zemaljah i iz zemaljah krune ugarske.

Po §-u 1. nagode stoje pod krunom sv. Stjepana s jedne strane Ugarska, sjedinjena s Erdeljem, a s druge trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, te sačinjavaju jednu ter istu državnu zajednicu tako naprama ostalim pod vladom njegova veličanstva stojećim zemljam, kao što i napram inim državam.

Inostranstvo smatra svukoliku monarkiju kao jednu jedinu državu, jer su zbilja njezini dielovi po pragmatičnoj sankciji (gl. str. 55.) nerazdružni i nerazdielni, pak austro-ugarska nagoda znade samo za „obje pole monarkije“, nigdje se nesmatraju zemlje ugarske krune posebnom državom, onakvom od prilike, kakva je Norvegija naprama Švedskoj.[1]

Nego to nesmeta, da se sada Ugarska smatra posebnom državom naprama Austriji.

A što je trojedna kraljevina? Naprama Austriji je po nagodi jedna ter ista država zajedno s Ugarskom; naprama Austriji dakle nit je sama Ugarska, nit je sama trojedna kraljevina državom, već samo obje zajedno. Al tu se nameće novo pitanje: što je trojednica naprama Ugarskoj?

Da je „kraljevina“, o tom sada već niti Ugarska nesumnja, jer nas nagoda i hrvatsko-ugarski zakoni svagda zovu, il naročito „kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija“, il u kratko „posestrime kraljevine“.

---

[1] Da to nije samo naše osobno mišljenje, potvrdjuje Rus Martens u svom „Международномъ праву“ I. str. 243.: „Въ основѣ актовъ основавшихъ дуализмъ лежитъ безъ всякаго сомнѣнія мысль, что Австрія и Венгрія составляютъ вѣчно нераздѣльное государство, подъ властью Австрійскаго императора и короля Венгерскаго, представляюшаго международные интереси какъ Австріи, такъ и Венгріи, нераздѣльно“.

Nu jesmo-li mi naprama Ugarskoj **država**, onako kako su to sve zemlje krune ugarske skupa naprama ostalim zemljam njegova veličanstva? Il smo samo kakova prikrpica, kakva pridružena strana?

Da uzmognemo odgovoriti na ovo pitanje, treba nam prije svega znati: što će reći u obće „država?"

Da nam se nebi prigovorilo jednostrano umovanje, navesti ćemo, kako su orisili (definirali) državu glasoviti naučnjaci. Dr. Hermann Schulze kaže u svom „Lehrbuch des deutschen Staatsrechtes" I. str. 19.: „država je ujedinjenje stalno nastanjenoga naroda u jednu zadružnu osobu (Gesammtpersönlichkeit), stojeću pod jednom vrhovnom vlasti, ter imajuću stanovit ustav, a sve to za postignuće obćih svrhah, ponajprije pako prâvlja ili pravnoga reda (Rechtsordnung)".

Državi se dakle hoće ponajprije **naroda** (jedna porodica ili obćina nije država); zatim **zemlje** (territorium), gdje je taj narod nastanjen, (jer od skitalicah neima države); onda treba, da je taj narod udružen u jednu osobu, to jest da ima jednu skupnu volju, koju prikazuje i izvodi jedna **vrhovna vlast** (n. pr. vladalac, starješinstvo); pak da ima svoj **ustav** (u obćem smislu), t. j. pravila, koja osiecaju odnošenje medju vladom i narodom. Ovako ujedinjen narod neteži za privatnimi nego za **obćimi** ciljevi, a taj je ponajprije **pravna zaštita**.

Georg Mayer („Lehrbuch des deutschen Staatsrechtes" str. 4) kaže: „država je čovječja zadruga (Gemeinwesen) na stanovitom zemljištu, a za obće svrhe".

Pomenutomu već Martensu (str. 231) država je savez ljudih, sdruženih na jednom zemljištu i pod jednom vrhovnom vlasti, zajednicom svoga práva i svojih interesah".[1]

Nu ovo su samo obćeniti orisi države, a državah ima prerazličitih: jedinstvenih i sdruženih, sad više sad manje souverainih (t. j. od druge države neodvisnih).

Ako omjerimo one definicije o trojednu kraljevinu, onda ne ima sumnje, da je i ona u obće država; al samo naprama Ugarskoj, a š njom zajedno naprama Austriji, a s ovom zajedno je suverena država naprama ostalim državam.

[1] Onako od prilike orisio je državu i Cicero, kažuć: „respublica est coetus multitudinis juris consensu et utilitatis communione sociatus". De republica lib. I. c. 25.

Jer trojedna kraljevina ima sva ona svojstva (atributa), koja potrebuje znanost od države: ima svoj narod i svoje zemljište, na kojem vrši njezina vrhovna vlast državne funkcije, neodvisno od svake druge države (jure proprio). Sve ovo potvrdjuje naročito §. 59. nagode hrvatsko-ugarske, u kojem se izriekom veli, da smo mi politički narod imajući svoj posebni teritorij, vlastito zakonarstvo i autonomnu vladu. Više se toga neište od države.

Što smo mi s Ugarskom sklopili realnu uniju, to nemože smetati pojmu države: tà Ugarska stoji takodjer u realnoj uniji s Austrijom, pak je za to ipak posebna država. Što će to reći „realna unija?“ To je zajednica **nekojih** državnih institucijah, koju su dvie države ili više njih dogovorno prihvatile i to temeljnjm zakonom proglasile. Tako su n. pr. sastavine sadašnjega njemačkoga carstva, njih 25, takodjer države, akoprem stoje pod jednim carem, imaju više zajedničkih poslovah i zajedničko zakonarstvo. Ali uza sve to zajedinstvo imaju pojedini dielovi njemačkoga carstva ipak još obilježja države, samo što jim je nestalo podpunoga suverenstva; nu drugo je suverena država, a drugo je država u obće.

Da trojedna kraljevina nije Ugarskoj samo pridružena, kao kakva pokrajina, prikrpa, ili š njom sasvim sjedinjena i stopljena kao Erdelj, nego da je š njom ugovorom svezana (konfederirana), to jest da ima jedna i druga jednaka práva: to dokazuje svakolika nagoda, to potvrdjuju sami zakoni, koji nas nezovu više „pridružene strane“, nego „posestrime kraljevine“ ili „kraljevine družice“ (regna socia, társországok). Mi dakle (po nagodi) nestojimo **pod** Ugarskom, već smo **š njom** sdruženi, kao što je ona s nami, ter imamo š njom zajedničkih poslovah, kao što jih ona ima s Austrijom. Kad se kralj kruni, nekruni se samo kao kralj ugarski, nego naročito i kao kralj dalmatinsko-hrvatsko-slavonski: zato mi nedobivamo samo priepis inauguralne diplome, nego pravi original, onako kako Ugarska, u kojem se kralj naročito zavjerava, da će braniti **naš** ustav i **našu** cjelokupnost.

Zato treba svaki Hrvat da upeti: da mi s Ugarskom sačinjavamo državnu zajednicu, ugovorenu samo za nekoje poslove, a ne za sve državne atribute; u ostalom pako smo posebni politički narod, s posebnim teritorijem, zakonarstvom i vladom, t. j. mi smo državna osebina za sebe.

2. *Temeljni ili stožerni zakoni.*

Ustav je skûp pravnih pravilah (zakonah), kojimi se uredjuje odnošaj vlade k podložnikom i izvršivanje državne vlasti. Samo se kaže, da nisu svi zakoni jednako znameniti i važni. Ustav je kao kuća, u koje je temelj glavna stvar: uzdrmaj temelj — sva se kuća ruši. Ustav ima takodjer svoj temelj, svoj stožer, i to su oni zakoni, koji sadržavaju ustavna načela i sućne (esencijalne) državne uredbe. Imenom „temeljni ili stožerni zakoni" hoće da se kaže, da su to zakoni, na kojih je sam ustav osnovan, da su mu stožerom, oko kojega se sav ustavni život kreće, te bi se š njihovim razsulom i sam ustav razsuo.

U državah, koje su dobile u novije doba ustav, uvršćuju se ovakvi zakoni u samu ustavnu izpravu (statuto, Verfassungsurkunde), te su ondje na okupu. U starih ustavnih državah postali su takvi zakoni malo po malo: zato su s drugimi izmiešani i po zakoniku raztrešeni. Ovako i kod nas, koji se ponosimo tisućljetnim ustavom. Pak opet treba, da svaki državljanin te stožerne zakone poznaje: poradi toga nabrojiti ćemo jih ovdje u kratko.

Naši temeljni zakoni su koje naši posebni, koje zajednički s Ugarskom. Jer §. 69. nagode kaže: „Zajedničkimi prâvi i temeljnimi zakoni ugarske krune imaju se i u buduće smatrati sva ona ustavna práva i svi oni temeljni zakoni, kojih se užitak i zaštita u prošlosti jednako protezala kako na kraljevinu Ugarsku, tako i na kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, ako s nagodom nestoje u opreci".

Prema tomu ima temeljnih zakonah, koji samo u Ugarskoj valjaju (n. pr. zakoni od godine 1848.), i opet drugih, koji samo kod nas krepost imaju (n. pr. naši zakoni od godine 1848.) Nekoji zakoni se naročito zovu temeljnimi, drugi su to samo svojim sadržajem, jer govore o kakovom temeljnom právu države.

Evo jih pojedince!

1. Najstarijim temeljnim zakonom smatra se zlatna pečatnica (aurea bulla) od g. 1222., povelja od kralja Andrije II. izdana i zato tako prozvana, jer o njoj visi zlatan pečat. (Naši stari su takva carostavna pisma zvali po grčkom hrizovulje = chrysobullon). U njoj se osieca pravno odnošenje medju kraljem i plemstvom prema običaju onoga vremena, i potvrdjuju se sve sloboštine od sv. Stjepana plemstvu podieljene, dapače se u §-u 31. dopušta svakomu plemiću, da se digne na kralja ovužjem, kad bi koji kralj zastranio.

Od onda se zaklinje svaki kralj kod krunitbe, da će obdržavati taj zakon Andrije II. (osim onoga završka, kojim se plemiću podjeljuje právo, da može ustati na kralja, ako povriedi taj zakon). Dan danas nije ovo u istinu nikakav temeljni zakon, i mi ga ovamo uvrstismo samo zato, jer se je tako uobičajilo, te se zakon taj pominje i u zakletvi Franje Josipa I. (gledaj ju na kraju ove knjige). Odkada se je ustavna sloboda protegla na sav narod, neimaju navedene ondje sloboštine gotovo nikakve vriednosti (n. pr. da se desetina mora plaćati u naravi; da plemić nemora ići izvan kraljevine s vojskom, van uz plaću; da kralj nesmie odsjesti kod plemića, ako ga ovaj nepozove), il su posve obična pravna pravila (n. pr. da se plemić nesmie osuditi, ako nebude na sud pozvan). Al nekada je to bilo sve znamenito, jer je stezalo težnju kraljevah na samovlast.

2. Ugovor sabora hrvatskoga s kraljem Ferdinandom I. (preko njegovih punomoćnikah) uglavljen u gradu Cetinu 1. siečnja 1527.[1]

Kao što je razloženo na strani 52., hrvatski sabor bio je izabrao Ferdinanda I. i njegove nasljednike mužkoga spola za svoje kralje, a Ferdinando se zavjeri, da će braniti zemlju i uzdržati njezine sloboštine.

3. Pragmatična sankcija prihvaćena saborom trojedne kraljevine godine 1712., kojom se prenosi právo nasljedstva krune i na ženski spol.[2]

Hrvatsko-ugarski sabor prihvatio je pragmatičnu sankciju stoprv god. 1723., nego buduć da se ondje dotična sankcija potanko razlaže, pak su ondje i naši poslanici sudjelovali (rad šta se i na više mjestih spominju: „Regnum Hungariae, cum partibus, regnis et provinciis eidem adnexis), to se naš malo prije navedeni zakon o pragmatičnoj sankciji ovim popunjuje.

4. Zakonski članci, koji ustanovljuju i potvrdjuju cjelokupnost, nerazdielnost i neodvisnost ugarske kraljevine, i pridruženih stranah, te zahtievaju povratak odkinutih dielova. Ovamo idu osim starijih krunitbenih zavjernicah osobito zakonski članci 10., 12., 13., 14. i 19. od god. 1791.[3]

5. Za našu pravoslavnu braću temeljni je zakon u pogledu vjere zakonski članak 27. od godine 1791. (a donjekle i 19. od godine 1792.), jer jim se njim ustavno ujamčuje podpuna sloboda vjere, koju su dotle uživali samo na temelju privilegijah od kra-

---

[1] Naše pravice str. 94.

[2] Naše pravice str. 156.

[3] Prva dva članka preštampana su u Naših pravicah str. 218., ostali u Jura regni III str. 177.

ljevah jim podieljenih. Al ustavni kraljevi nisu vlastni podjeljivati takve povlastice: zato i jesu sabori, naš i zajednički, uviek napadali na te privilegije. Napokon budu pravoslavni pomenutim zakonom izjednačeni u političkom i vjerskom pogledu sa svojom pravovjernom braćom.

Za izraelićane temeljnim je kod nas zakonom zakonski članak od godine 1873., kojim se sljedbenici izraelitičke vjere sasvim izjednačuju sa sljedbenici drugih priznanih vjeroizpoviestih.[1]

Za evangjelike neima zakona, nego samo (do sada neopozvani) patent od 1. rujna 1859.[2]

6. Zakonski članci našega sabora od god. 1848., u koliko su bili potvrdjeni od kralja.[3]

Akoprem se ovi zakonski članci nigdje nezovu naročito temeljnimi, al oni su to svojim sadržajem. Ovimi zakoni bio je stari ustav u mnogom pogledu do dna uzdrman i na novu podlogu postavljen. Ovamo idu osobito članci o našem odnošenju k Ugarskoj i Austriji, o protegnuću državnih teretah, pak i političkih právah na sve državljane, o ukinuću tlake, o ustrojenju domaće vlade itd.

7. Nagoda hrvatsko-ugarska od god. 1868. promienila je još više naše državne odnošaje, te se na njoj osniva svekoliko naše sadašnje državno ustrojstvo.

8. Nagoda austro-ugarska od god. 1867. jeste takodjer po nas vrlo znamenit zakon, akoprem nismo kod njegova stvaranja neposredno sudjelovali, te ga je nagoda hrvatsko-ugarska na prosto prihvatila. Što ga pako nismo pomagali stvarati, to se dogodi ovako. Nagoda naša s Ugarskom podje za rukom stoprv godine 1868; al Ugarska se je bila s Austrijom već god. 1867. nagodila. Bilo bi dakle trebalo s naše strane zametnuti s Austrijom nove priegovore za nagodu. To se nije račilo ondašnjoj našoj zemaljskoj vladi, pak ni saboru, a Magjarom takva šta takodjer nije bilo po ćudi. Dapače to već niti moguće nije bilo, pošto je bila nagoda š njimi već ugovorena i u njoj uglavljeno, da smo s Ugarskom jedna državna

[1] Po 19. zak. članku od god. 1729. imali su se iztjerati svi Židovi iz trojedne kraljevine.

[2] Do ovoga patenta bilo je evangjelikom po zakonu zabranjeno i stanovati u trojednoj kraljevini, a kamo li vjeru svoju izpoviedati. Nu faktično je ta zabrana već godine 1848. dospjela. Stvoren o tom zakon nije dobio kralj. saokcije. (Gledaj Naše pravice str. 481).

[3] Gledaj kralj. odpis od 7. travnja 1850. (Naše pravice strana 325).

zajednica. Uslied toga bude i s naše strane austro-ugarska nagoda primljena uz uvjet, da ćemo u napredak i mi biti neposredno dionici svakih sličnih priegovorah i dogovorah s Austrijom.

Evo u kratko jezgre toj austro-ugarskoj nagodi, koja se u našem sborniku zakonah navodi kao 12. zak. članak od god. 1867. Sveza postojeća medju zemljami krune ugarske i medju ostalimi zemljami njegova veličanstva osniva se na pragmatičnoj sankciji prihvaćenoj g. 1723. Ovaj svečani ugovor, odredjujuć nasljedstveni red ženskoga spola, izriče podjedno, da su zemlje stojeće po tom nasljedbenom redu pod jednim zajedničkim vladaocem nerazdielan i nerazdružan zajednički posjed, to će reći, da austro-ugarska monarkija mora imati sva istoga vladaoca i da se nesmie ciepati. Prema tomu izvire iz pragmatične sankcije uzajamna dužnost skupne obrane i uzdržavanja zajedničke sigurnosti zajedničkom silom. Nego uz to je pragm. sank. jošte naročito ustanovila, da se ima ustavna, državopravna i nutrašnjo-upravna **samostalnost** Ugarske od povrede čuvati.

Primjereno ravnanje izvanjskih poslovah prvo je sredstvo zajedničke obrane: treba dakle da bude zajedničko svojkolikoj monarkiji. Zato će u područje zajedničkoga ministra izvanjskih poslovah spadati diplomatsko (preko poslanikah) i trgovačko (preko konzulah) zastupanje monarkije naprama inostranstvu, pak i ugovori, koji bi se imali s drugimi državami ugovoriti — nu sve to se mora obavljati dogovorno s ministri obajuh dielovah monarkije.

Drugo sredstvo zajedničke obrane je vojska i u obće vojničtvo. U to ime se prema ustavu povjerava njeg. veličanstvu vodstvo i ustrojstvo vojske ukupne, dakle i ugarske, kao cjelokupnoga diela; a zemlja si pridržava pravo dozvoljivanja novakah, pak uprave i preustrojstva vojske.

Financijalne poslove priznaje ugarski sabor takodjer zajedničkimi, koliko se potežu na trošak zajedničkih poslovah. Ovaj trošak će se dogovorno po delegacijah ustanoviti. Sve ostale državne potrebe ustanovljivat će sam ugarski sabor.

Dosadašnje državne dugove uebi morala Ugarska priznati, jer su počinjeni bez njezine privolje: nego ona je voljna preuzeti jedan diel tih dugovah, inače bi lasno sva monarkija nastradala. Al u napredak priznati će Ugarska samo onaj dug, koji učine oba diela monarkije dogovorno.

Ima jošte zajedničkih poslovah, koji neizviru iz pragmatične sankcije, al njihovu zajednicu potrebuje interes obajuh dielovah monarkije. Ovamo idu: 1) trgovački poslovi, po imenu zakonarstvo o carini (Zoll; dazio); 2) zakonarstvo o neizravnih nametih (indirekte Abgaben); 3) ustanovljenje pjeneztva (Münzwesen); 4) odredbe za željeznice, koje vežu oba diela monarkije; 5) ustanovljenje obranbenoga sustava (Wehrsystem).

Trošak zajedničkih poslovah namirivat će se razmjerno po osobitom ugovoru. Zajedničkimi poslovi upravljat će osobito zajedničko delegacijam odgovorno ministarstvo. (O tih delegacijah i ministrih govorit ćemo poslije napose.)

Posebnim zakonskim člankom (14.) uglavljeno je razmjerje, po kojem ima svaki diel monarkije doprinositi na podmirenje zajedničkih troškovah. Prema tomu članku ima Ugarska s posestrimami kraljevinami doprinositi za svaki takov trošak 30 postotakah, a druge zemlje njegova veličanstva 70%. Nu ovo razmjerje valjalo je samo 10 godinah počevši od 1. siečnja 1868., pak se je onda moralo iznova ustanoviti.

Pošto je pako vojnička krajina faktično razvojačena, ustanovljen je taj prinos za zemlje krune ugarske na 32%, a za ostale na 68%.

Zakonskim člankom 15. uglavljeno je, da će zemlje ugarske krune doprinositi za podmirivanje ukupnih državnih dugovah svake godine 29,188.000 for.

Zakonskim člankom 22. utanačen bje trgovački i carinski ugovor medju oba diela monarkije, po kojem neima carine (harmice) medju zemljami krune ugarske i ostalom monarkijom, kao što je postojala do godine 1850.

9. Temeljnim zakonom može se donjekle smatrati i krunitbena zavjernica sada vladajućega kralja Franje Josipa I.; jer je kao ugovor medju kraljem i zemljom, zato smo ju na kraju knjige diljem preštampali.

Ova zavjernica znamenita je po nas još s tri razloga: **prvo**, što je minulo 260 godinah, odkada je trojedna kraljevina posebnu ovakvu zavjernicu bila dobila i to god. 1622. od kralja Ferdinanda II.; **drugo**, što je ovo prva prema nagodi udešena kraljevska izprava; jer dok se u magjarskom tekstu svagdje govori samo o „pridruženih stranah“, u našoj zavjernici čitaju se mjesto tih riečih uviek „posestrime kraljevine“. Ova razlika postala je tim, što je bio magjarski tekst ove kraljevske diplome sastavljen po prvašnjem kalupu (jer prije nagode), a hrvatski sastavak morao se je priljubiti nagodi. — Treće, ovo je **prva** hrvatski pisana zavjernica.

Municipalne pravice. Do g. 1848. bio se je kod nas dugotrajan i žestok boj za municipalne pravice. Ta na prvi pogled kao smiešna borba bila je od zamašne znamenitosti za sudbinu trojedne kraljevine. Neima sumnje, da bi bez toga žilavoga prianjanja i bez odlučne borbe za ta municipalna práva Hrvatske bilo do danas nestalo, jer bi ju bila Ugarska sasvim absorbirala, raztopila, onako, kako je to u Slavoniji do god. 1848. uspješno radila, pošto su se ondje bila nekoja municipalna práva utrnula. S razlogom su se dakle mogla ta municipalna práva smatrati do god. 1848.

temeljem od ono malo hrvatske samostalnosti, koju je bila u borbi gotovo tisućljetnoj spasila, te se je na njoj sav hrvatski bitak osnivao, a vriedno se je spomenuti te časti dostojne starine, koja je postala podlogom sadašnje naše puno prostranije autonomije: zato ćemo u kratko nabrojiti negdašnje municipalne pravice.

Ovdje se ponajprije nameće pitanje: što će to reći „municipalno právo?“ „Municipia“ zvali su se u rimskoj državi oni gradovi, koji joj nisu bili podloženi, nego š njom sdruženi, i zato su imali svoj posebni ustav. Naša municipalna práva bila su dakle ostanci negdašnje podpune samostalnosti, pak upravo zato Magjarom zazorna, a nam dragocjena. Poradi toga nisu te municipalne pravice u kakvom posebnom pismu pobilježene, nego kojekuda po naših zakonih razasute, (pače nekoje i običajem samo utvrdjene), prema potrebi i vremenu preinačivane, a mnoge tek u novije doba naročito uzakonjene, više putah posve obćenito, a više putah napose, i to u zakonih na ugarskom saboru stvorenih. Tako ima zakonski članak 13. od god. 1464., potvrdjen od Matije Korvina, u kojem ovaj kaže, da će svoju kraljevinu Slavoniju u svih starih dobrih sloboštinah i právih uzdržati. Koji su ti običaji i sloboštine i práva, to se nigdje nenabraja. A što se spominje samo Slavonija, to je očevidno samo obće ime za trojednu kraljevinu, jer u zak. članku 6. od god. 1471. naročito spominje kraljevine Slavoniju, Dalmaciju i Hrvatsku, a malo niže navedenim zak. člankom od godine 1649. proteže se ovaj zakon izriekom i na Hrvatsku. Vladislav II. obriče 1. zak. člankom od godine 1492. opet obćenito, da će kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju uzdržati u starih pravicah, povlasticah, sloboštinah i običajih, što su jih do sada uživali. Ovo ponavlja malo drugimi riečmi u 8. članku od god. 1492., gdjeno se veli, da će njegovo kraljevsko veličanstvo sva práva i povlastice kraljevine Slavonije podieljene joj od pokojnih predšastnikah njegova veličanstva potvrditi izvoliti. Isto kaže u kratko 27. zak. čl. od god. 1600., potvrdjen od Rudolfa, naime: „da izvoli njegovo carsko veličanstvo potvrditi kraljevinu Slavoniju u njenih sloboštinah, a bansku vlast u vojnicah“. Zakonski članak 33. od godine 1649., potvrdjen od Ferdinanda III., kao da još jedan put sve ono utvrdjuje, što smo do sada naveli, jer se u njem kaže: „Uglavljeno je jednoglasno od svihstališah i redovah, uz privolju njegova posvećenoga veličanstva, da se ima kraljevina Hrvatska i Slavonija, prema 27. članku od god. 1600. i prema 13. članku kralja Matije I. od god. 1464., uzdržati u svihkolikih svojih sloboštinah, oprostih (immunitas), povlasticah, právih, zakonih i odobrenih običajih“.[1] Isto kaže jošt izrazitije zak. članak 66. od god.

[1] Ovaj zakon, napominjuć izriekom i „Hrvatsku“, dokazuje očevidno, da se je u navedenih prije zakonih po rieči „Slavonija“ razumievala sva trojedna kraljevina.

1681. potvrdjen Leopoldom I.: „Odlučeno je, da se imaju kraljevine Hrvatska i Slavonija u svojih pravicah, povlasticah, ustanovah (statuta), zakonskih člancih i običajih (što se sve ovdje ponavlja i potvrdjuje) uzdržati". — Nego budući da se je na saboru od god. 1715. koješta prigovaralo našim muzicipalnim ustanovam: odlučio je sabor s kraljevom privoljom u članku 120.: neka se više nikada neposumnja o valjanosti onih municipalnih statutah[1] kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koja su napose od kralja potvrdjena".

Mislio bi čovjek, da je to bar jasno rečeno, i da su Hrvati po sada mir imali u tom pogledu od Ugarske; al sve to nije pomoglo: u naše municipalne pravice zadievalo se je svejednako, i našemu saboru nijekalo se je baš i právo stvara i zakone, akoprem je to právo jošt i 58. zak. članak od god. 1790. naročito priznao. Napokon, kad je dogorjela luč do nokatah i nadala se živa sgoda godine 1848, Hrvati prekinuše dlaku s Ugarskom i stvoriše novi ugovor na novom temelju. Municipalne pravice imaju dakle sada za nas samo historičku vriednost, a nije s gorega poredjivati jih s ustanovami hrvatsko-ugarske nagode, da se vidi, u čem smo napried pokročili, a u čem zaostali, te valja da složno upremo, kako ćemo i u ovom pogledu izmiriti sadašnjost s prošlošću. Evo dakle poimence tih municipalnih právah!

1. Kraljevina dalmatinsko-hrvatsko-slavonska smatra se kano poseban diel krune ugarske, te se kao takva po svojih posebnih zakonih i običajih upravlja. (Kasnije ćemo razložiti, kako se je trojednoj kraljevini mjesto njezina prava naslova podmetnuo tudji lažljivi naslov „partes adnexae = pridružene strane", koji se u istinu ticao samo Erdelja).

2. Na čelu trojedne kraljevine stoji za kraljem samo **ban**, koji je kod nas vršio toliku, dapače i veću vlast nego palatin u Ugarskoj. Zato se je od strane ugarske svejednako nastojalo okrnjiti tu vlast i prenieti ju barem dielomice na palatina; al nikad nisu bili Hrvati složniji nego u obrani banske vlasti, pak su ju i obranili, a erdeljskih vojvodah nestade bez traga. Malo dalje, gdje govorimo o banu, navest ćemo potanko sva njegova stara preimućtva.

3. Ban neupravlja trojednom kraljevinom samovlastno nego s njezinim saborom. Kako ćemo vidjeti, ban je bio odprije vlastan i bez kraljeva znanja sabor sazivati.

4. Sabor trojedne kraljevine vlastan je bio stvarati posebne zakone za svoje potrebe i podnosio jih neposredno kralju za sankciju. Ovo je ona autonomija, koju je 58. zak. čl. od god. 1790. potvrdio.

---

[1] To će reći zakonah na našem saboru stvorenih.

5. Sabor je birao vojvodu, zatim prabilježnika i praliečnika kraljevine. Dapače je u staro vrieme predlagao kralju vrstne osobe za bansku čast.

6. Sabor je dozvoljavao poreze i novake sve do godine 1790.

7. Osim svoga sabora sudjelovala je trojedna kraljevina i kod sabora ugarskoga; al ne poput ugarskih županijah, već je bila sva trojednica zastupana kao posebna kraljevina po dvojici „oratores ili nuntii regni", i po svom prabilježniku.

8. Trojedna kraljevina je imala svoj posebni prizivni sud „banski stol", od kojega se je u staro doba moglo samo kralju apelovati.

9. Hrvatska je plaćala samo polovinu poreza nametnuta u Ugarskoj jednoj „porti", o čem ćemo potanko govoriti u poglavju o „državnom kućanstvu".

10. Hrvatska je bila posebnom poveljom Leopolda I. i zak. člankom 48. od god. 1741. oproštena od dužnosti primati vojsku na stan, van ako je bilo za nevolju.

11. Hrvatska je svojom insurekcijom i vojskom sama upravljala; i o tom ćemo poslije više govoriti.

12. Hrvatska je bila vlastna kupovati jevtinu morsku sol; što ćemo kasnije potanko razložiti.

13. Trojedna kraljevina je sama odlučivala u poslovih vjere: zato nije htjela dozvoliti protestantom, da se ovdje mogu nastaniti, jer joj je Ugarska tu dužnost upravo narivala.

14. Trojedna kraljevina odredjivala je, koji jezik da bude u njoj službeni. Buduć da su Magjari sve do godine 1790. to právo priznavali i zakonskim člankom 7. od pomenute godine naročito se tim zadovoljili, da se magjarski jezik predaje u naših viših školah kao izvanredni predmet, poslije su pako nam sve to žešće i sâm jezik narivali — došlo je napokon do očita rata.

15. Još jedno nam je navesti, ne baš političko, al opet vrlo znamenito preimućtvo trojedne kraljevine, koje joj mnogi drugi narodi zavide, a ona dan danas slabo zanj mari, naime dragocjenu dozvolju papah Hadriana II. i Ivana VIII., podieljenu svim Slavenom god. 880., a od Inocentija IV. god. 1248. potvrdjenu hrvatskomu narodu, to jest, da može službu božju služiti u narodnom jeziku, kao što se u senjskoj biskupiji i u njekih dalmatinskih biskupijah do dana današnjega zbilja služi, a odprije se je služila i po zagrebačkoj biskupiji, dapače kadšto i u samomu Zagrebu. Samo je stalo do složne i krepke volje hrvatskoga naroda, da se ova uzvišena povlastica posvuda opet uzkrisi. Što je dosada doušavanju pojedinih zavidnikah potajno za rukom pošlo, zapriečiti obnovu toga preimućtva, jer narod tobože za njega nemari: sve će to zaniemiti, kad zagrmi narod iza glasa, jer „glas naroda, glas sina božjega".

Grb i zastava trojedne kraljevine.

Po 61. §-u nàgode imadu se u trojednoj kraljevini u poslovih autonomnih upotrebljavati sjedinjeni grbovi tih kraljevinah, al jim treba nadstaviti krunu sv. Stjepana.

Hrvatski grb sastoji se iz 40 kocakah, koje su izmjenice crvene i srebrne, tako da jih je sve skupa 20 crvenih, a 20 srebrnih. Grb je ovaj prastar. Uzduž **slavonskoga** grba teku dvie rieke (Sava i Drava), koje diele sav prostor grba na tri polja: gornje i dolnje polje je modro; u gornjem vidi se zviezda, a u srednjem zelenom desno tekuća kuna. Ovim grbom nadari Slavoniju kralj Vladislav II. god. 1496. (Dotična diploma čuva se u zemaljskoj pismari).

Dalmatinski grb ima tri okrunjene leopardske glave u modrom polju. I ovomu grbu neima pametara.

Hrvatski i dalmatinski grb okrunjen je krunom Zvinimira, a slavonski nosi na vrhu kacigu. Nego buduć da ove kraljevine nikad nisu imale posebnih kraljevah, rad šta se i zovu **trojedna** kraljevina, jer su i za sva buduća vremena (do sada barem) zakonom sdružene: to bi jih išla u skupnom grbu njihova stara Zvinimirova kruna; al da nebi nikada zaboravili, da smo sada pod krunom sv. Stjepana, to nam ju nagoda na stari naš grb nadstavi.

Po nagodi je dakle naš grb sada evo ovakov:

Nego osim ovoga našega posebnoga grba imaju se po 62. §-u upotrebljavati, kano obilježje (emblem) poslovah svim kraljevinam krune ugarske zajedničkih, sjedinjeni grbovi kraljevinah Ugarske, pak Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Evo takva grba!

Za boje i zastavu odredjuje 63. §. nagode, da se ima na sgradi, u kojoj saboruje zajednički sabor, za razpravljanja zajedničkih poslovah, uz ugarsku zastavu razviti i sjedinjena zastava kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Ova zastava vije se uz ugarsku i sa sgrade, u kojoj vieća delegacija hrvatsko-ugarska. Sjedinjena zastava sastoji se iz tri pole jedna na drugoj, od kojih je gornja pola crvena, srednja biela, a dolnja modra. Ovakvom zastavom služe se u naše doba u obće Slaveni.

Državljanstvo.

1. *Kako se dobiva i gubi.*

Članovi koje države zovu se njezini državljani, a njihovo pravno odnošenje k državi zove se državljanstvo (Staatsbürgerschaft), koje sadržavá i právah i dužnostih. Država bez državljanah nemože se dakle niti pomisliti, oni su prava podloga državi. Zato pristupajuć razlaganju državnoga ustrojstva, najprije treba da progovorimo o njih. Al se tu nameće pitanje: tko je pravi član države, tko je pravi državljanin?

Pošto je nagoda u 10. §-u priznala državljanstvo zajedničkim poslom: to valja i za nas 50. zakonski članak od godine 1876., koji govori o stečenju i gubitku državljanstva. Prema tomu zakonu državljanstvo je jedno te isto u svih zemljah krune ugarske, to će reći, da n. pr. Ugrin uživa kod nas sva državljanska práva (o kojih ću malo niže govoriti), kao što Hrvat u Ugarskoj.

Stari Hrvati su drugčije mislili. Koloman, prvi kralj hrvatsko-ugarski, morao se je god. 1108. prisegom zavjeriti dalmatinskomu gradu Trogiru: „neću dopustiti, da u vašem gradu stanuje koji Magjar ili inostranac, van ako bude vam po volji“.[1] — Nego poslije bilo je zakonom uglavljeno, da se po rieči „Hungarus“ ima ju razumievati i sinovi trojedne kraljevine.[2] Tomu je dala povod zla poraba. Mnogi zakoni odredjuju, da se službe imaju podjeljivati samo Ugrom, pak su ovi počeli uslied toga izključivati Hrvate iz javnih službah.

---

[1] Naše pravice str. 2.

[2] Zak. čl. 61. od god. 1741. Regnorum: Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae filii nativi sub denominatione Hungarorum quoad officia et beneficia ecclesiastica et secularia etiam comprehensi intelliguntur.

Hrvatsko-ugarsko državljanstvo dobiva se **porekłom** (n. pr. ako ga otac ima, dobivaju ga i djeca zakonska, a **pozakonjenjem** dobivaju ga nezakonska djeca). **Udajom** dobiva ugarsko državljanstvo tudjinka, koja se je udala za ugarskoga državljanina; **podomaćenjem** (naturalizacijom) podjeljuje ga podobnim za to ljudem u Ugarskoj ministar nutarnjih poslovah, a kod nas ban, al onda mora dotičnik priseći vjernost državi.

Na predlog ministarstva može i kralj podieliti državljanstvo kojemu zaslužnomu inostrancu; samo treba da onda takodjer položi prisegu.

Kako se to državljanstvo gubi, to odredjuje potanko isti zakon.

Od državljanah razlikuju se inostranci, inozemci, stanujući obično samo njeko vrieme u državi. Ovi dakle neuživaju ili barem neuživaju u punoj mjeri državljanskih pravicah, o kojih ću sada govoriti.

2. *Obća práva državljanah.*

Práva državljanska su od tri vrsti:

1. Osobna ili naravna, kao što su: právo bitisanja ili življenja, odabiranja stališa, stjecanja imutka.

2. Gradjanstvena (civilna) práva; ovamo idu: osobna sloboda, sloboda savjesti ili vjere, nepovriednost imutka (i druga u gradjanskom zakonu naznačena práva oko imutka, kao što je kućno právo, prema poslovici „moja kućica moja slobodica"; zabrana razpečaćenja tudjih pisamah i brzojavkih itd.), sloboda očitovanja svojih mislih besjedom i tiskom, sloboda udruživanja i sastajanja, (ove sloboštine su kaznenim sudom, zakonom o štampi, zakonom o udruživanju potanko ustanovljene i omedjašene), právo moljenja i pritužívanja, jednakost pred sudom (u tom pogledu se negleda na čiji stališ, vjeru ili narodnost).

Ova práva uživaju sada ponajviše i inostranci; al odprije nisu, već su bili u prometu, trgovini i posjedu vrlo stegnuti; n. pr. zanata nije smio inostranac kod nas tjerati, niti imanja kupiti.

3. Politička su práva državljanah, koja jih po ustavu ovlašćuju na sudjelovanje i utjecanje u javne poslove. Ovamo ide: právo na sudjelovanje kod zakonarstva, to jest právo na izabiranje zastupnikah narodnih za sabor, i právo na izbor za takva zastup-

nika; právo na obnašanje javne službe (Ako ima i druge sposobnostih za to: prema tomu može Magjar obnašati kod nas državnu službu, a Hrvat u Magjarskoj — ako ju dobije); právo sudjelovanja kod županijske i obćinske uprave, právo sudstva (to jest može biti izabran za porotnika i prisežnika) itd.

Nu za vršenje ovih potonjih právah nije dosta biti u obće državljanin, već treba da imaš i **zavičajno** právo (Heimatsrecht) onoga mjesta ili kotara, u kojem želiš takva práva vršiti, to će reći, da patriš i pripadaš kojoj obćini. O tom zavičajnom právu govori na široko naš zakon od 30. travnja 1880.

Svaki državljanin mora imati u kojoj (al samó u **jednoj**) obćini zavičajno právo; al ga postići može samo hrvatsko-ugarski državljanin. Tko ima zavičajno právo u kojoj obćini, vlastan je u njoj stanovati, politička práva vršiti, pa, kad osiromaši, oskrbu zahtievati.

3. *Obće dužnosti državljanah.*

Ovamo ide ponajprije vjernost prama državi (po imenu i prama njezinomu vladaocu), te pokornost prama zakonom i naredbam zakonitih oblastih. Ove treba jošt i onda posluhnuti, kad se komu učine nezakonite: samo što je onda svatko vlastan pritužiti se višoj oblasti ili baš saboru. (Nego 42. zak. člankom od g. 1870. §. 17. podjeljuje se ugarskim oblastim právo, da se nemoraju pokoriti vladinoj naredbi, koja bi od njih zahtievala stavljanje novakah ili pobiranje porezah od sabora nedozvoljenih.)

Druga obća dužnost državljanah duži jih, nositi sve javne terete, to jest doprinositi javnim potrebam ne samo države, nego i obćine. Ovamo idu dakle: 1. razni državni i obćinski porezi i nameti; 2. namet za uzdržavanje škole; 3. odkupnina javne rabote; 4. odstupanje konjah državi uz odkup, kad se oprema vojska za rat, primanje vojske na stan itd.

Treća obća dužnost državljanah je dužnost vojnovanja, koja je zakonskim člankom 40. od god. 1868. protegnuta na sve državljane, a do g. 1848. podpadali su pod tu dužnost takodjer samo neplemići, koje su upravo lovili i pod silu u vojsku pisali, zato se je to zvalo: hvatanija, vezanija, lovina; a danas kažemo novačenje, stavnja (Recrutirung, Stellung).

Tko nije sposoban za vojnovanje, mora platiti odkupninu. Kako se kod nas vrši dužnost vojnovanja, o tom ćemo govoriti, kad dodjemo do „vojske".

Do godine 1848. nosili su sve javne terete samo neplemići, t. j. gradjani i seljaci; plemići su bili samo dužni ići u vojsku za rata.

II.

Državna vlast.

I. Kralj.

Trojedna kraljevina diel je austro-ugarske monarkije; u njoj dakle vlada isti onaj kralj, koji u Ugarskoj kraljuje, a u ostaloj monarkiji (u Austriji) caruje. Sva je monarkija ustavna, pak takva treba da ostane priek i viek po listopadskoj diplomi (gl. 65 str.) i po austro-ugarskoj nagodi. Kralj je član kuće Habsburg-Lothringen, a nasliedi priestol prema pragmatičnoj sankciji (str. 55). Po njoj prelazi carska i kraljevska kruna s otca na najstarijega sina, ako pako vladalac neima djece, na najstarijega rodjaka; a kad bi nestalo svih mužkih potomakah, prelazi pravo nasljedstva istim redom na članove ženskoga spola.

Da tko bude hrvatsko-ugarski kralj, tomu se hoće prvo, da ga po pragmatičnoj sankciji zapada priestol, drugo, da je katolik (u to ime ide ga naslov apoštolskoga kralja i právo vrhovnoga savjetnika katoličke crkve, i kao takov imenuje katoličke biskupe), treće, da bude okrunjen krunom sv. Stjepana i to uz šest mjesecih, odkada je zasio priestol.[1] Buduć da je krunisanje tako potrebito, progovorit ćemo o njem napose.

[1] Ovo je bilo zakonskim člankom 3. od god. 1790. zato ustanovljeno, da se zaprieči povratak Josipove tvrdoglavosti, koji se uz 10 godinah svoga kraljevanja nije dao okruniti za kralja. Da se takva šta još bolje unapried osujeti, uzakonjeno je podjedno i to, da kralj može upravljati zemljom, dok se neokruni, samo po postojećih zakonih, a nit mu je prosto nove zakone stvarati, niti dosadašnje ukidati, ili kakve povlastice podjeljivati. Poradi toga se Josip II. nigdje u zakonih nespominje kao pravi kralj, jer nije bio okrunjen. Nu sila dogodjajah jača je od sile zakonah.

1. Krunisanje.

Krunisanje našega kralja obavlja se neobično svečano; al to nije puka svečanost, izprazna ceremonija, nego čin po zemlju vrlo znamenit. Jer prije nego postavi nadbiskup ostrogonski novomu kralju krunu sv. Stjepana na glavu, mora kralj podpisati pismo, kojim utvrdjuje sva práva i sloboštine, i to ne samo ugarske, nego napose i trojedne kraljevine. Ovo se pismo zove **kraljevska zavjernica** (diploma inaugurale), jer se u njoj kralj zavjerava, to jest vjeru daje:

1. Da će sam tvrdo držati, pak nastojati, da svatko nepovriedjene drži sve sloboštine, pravice, povlastice, zakone i običaje od prvašnjih kraljevah potvrdjene, pak i one, koji će se u napredak u saboru stvoriti.

2. Da će svetu krunu države u kraljevini čuvati dati.

3. Da će sve zemlje spadajuće na državu hrvatsko-ugarsku njoj opet privaliti.

4. Kad habsburg-lotrinžka kuća zamre, da si ove zemlje mogu izabrati novoga kralja.

5. Da svaki budući kralj ima prije svoga krunisanja izdati narodu ovakvu zavjernicu i potvrditi ju prisegom.[1]

Pokle kralj podpiše zavjernicu i preda ju saboru, odprate ga gospoda saborska u crkvu, da se ondje okruni krunom sv. Stjepana i zaodjene njegovim plaštem. Oko njega stanu državni zastavnici medju njimi i ban (malo niže su svi popisani) držeć u rukuh znakove kraljevskoga dostojanstva, naime krunu, mač, jabuku, žazlo, plašt, čarape i cipele. Kralj polaže na sv. evangjelje tri prsta i prisiže, da će uzdržati sav narod u njegovih sloboštinah, pravicah i zakonih, a činiti samo ono, što ide narodnomu boljku u prilog. Ova se prisega zove **juramentum de justitia et pace** (prisega za pravdu i mir). Poslje zakletve nakiti se kralj znakovi svoga dostojanstva i zasjedne priestol uz radostno klikovanje naroda, tutnjavu svih zvonah i gruvanje topovah.

Kasnije otidje pješke na polje, te na uzvisitu mjestu pod vedrim nebom, a na oči naroda prisiže iza glasa po drugi put, i to se zove **juramentum decretale**.

---

[1] Gledaj zavjernicu našega sadašnjega premilostivoga kralja na kraju ove knjige.

Ovim krunisanjem prima kralj **sva kraljevska práva**, koja ga idu po zakonu, te ćemo je sada na broj nabrojiti.

Naši samostalni kraljevi bili su takodjer krunisani i to Tomislav i njegovi nasljednici krunom dobivenom od cara iztočno-rimskoga, a Zvinimir krunom dobivenom od pape Grgura VII. Prvi hrvatsko-ugarski kraljevi dali su se takodjer krunisati, i to valjda istom ovom krunom; nego predji naši kao da nisu mnogo morali za krunisanje. Tako se dogodi, da je posebno krunisanje za kralja trojednice sasvim prestalo, i sada pošilja naš sabor samo osobit odbor na krunisanje i ovaj odbor zastupa ondje svu trojednu kraljevinu.

Sabor naš od godine 1861, izjavio je u svojoj adresi,[1] da „ako se krunitba nebi mogla zajedno s Ugarskom obaviti, trojedna kraljevina pridržava si právo njegovo veličanstvo kao svojega kralja posebice okruniti“. A njegovo veličanstvo nije toga naprosto odbilo, već je u kraljevskom odpisu od 2. studenoga 1861. izjavilo: „dok još nisu uredjeni odnošaji medju Ugarskom i trojednom kraljevinom, ako nas i jest ugodno dirnula želja vaša: nije nam moguće dati privoljenje naše na moljeno od vas posebno krunjenje za kralja ovih naših kraljevinah (Dalmacije, Hrvatske i Slavonije)“. — Da se pako takova šta za buduća vremena zaprieči, stvoren bje §. 2. nagode, koji odredjuje, da se ima kralj (ugarske i trojedne kraljevine) okruniti **jednom te istom** krunom i **jednom ter istom** krunitbom“.

Iza krunitbe daruje sabor kralju novčanu svotu, obično 50.000 dukatah, pak isto toliko dobiva i kraljica, kad se kruni. Sadašnja veličanstva namieniše veledušno taj dar nemoćnim honvédom od god. 1848., ter udovam i sirotam onih honvédah, koji su onda poginuli.

2. *Kraljeva práva.*

Kralj naš zove se **apoštolski**[2] i služi se odličnim naslovom **veličanstvo** (majestas). Njegova je osoba sveta i nepovriedna, svaka uvreda kralja i kraljice sudi i kazni se kao velik zločin, jer kralj se smatra personifikacijom državne vlasti, to će reći, da je u njem skupljena sva državna vlast, te je on glava zakonarstva i vladavine, vrelo pravosudja i vrhovni zavjetnik (patron) katoličke crkve. On dieli povlastice, časti i odlike, vrhovni je vojvoda vojske i zastupa svoju državu naprama drugim. Ova njegova práva zovu se práva

[1] Naše pravice str. 324.

[2] Jer je prvi ugarski kralj sv. Stjepan privolio Magjare, dotle pogane, te su se pokrstili. Ovaj naslov bi podieljen kraljici Mariji Tereziji,

veličanstva (jura majestatica), te ćemo je sad napose razgledati. Nego pamtiti treba, da kralj nevrši ova svoja práva osobno, neposredno, nego preko odgovornoga ministarstva (u trojednoj kraljevini preko bana): upravo zato nemože se kralj za svoja vladalačka djela na odgovor povući, nego ministri i ban.

1. U **crkvenih poslovih.** Kao vrhovni zavjetnik katoličke crkve nepredlaže (nepresentira) samo papi za potvrdu crkvene dostojanstvenike, kao drugi vladaoci, nego upravo imenuje (dakako dogovorno sa svetom stolicom) sve nadbiskupe, biskupe, kanonike, a ponajviše i prepošte i opate. Zato biskup od njega imenovan uživa odmah sva svjetovna práva, samo u duhovnih poslovih mora čekati papinsku odluku. Kralj je vlastan i nove biskupije ustrojiti, samostane (manastire) ukinuti i broj redovnikah ustanoviti. On nadzire biskupe i svekoliko svećenstvo, vrše-li svoje dužnosti, a nadgleda sve crkvene zadušbine i zaklade (fundacije), da se upotrebljavaju kako valja. Dohodke od upražnjenih biskupijah bere kr. blagajna.

I u pravoslavnoj crkvi izvršuje kralj práva vrhovnoga zavjetnika. Samo š njegovim dopuštenjem može se držati kongres i sinoda, u kojih sjedi i kraljevski povjerenik. Izabrana ondje patriarha, mitropolita, kralj treba da potvrdi, prije nego nastupi svoje zvanje. Tako i vladike (episkope), koje bira sinoda ili skup episkopa s mitropolitom. On premješta i vladike iz jedne eparkije (biskupije) u drugu; al nebere dohodakah od upražnjenih eparkijah kr. blagajna, nego zaklada pravoslavne crkve.

U protestantskoj crkvi vrši kralj takodjer vrhovni nadzor; šalje svoga povjerenika na njezine skupštine, te potvrdjuje njezine odluke. U izbor crkvenih dostojanstvenikah neutječe.

2. U **političkih poslovih.** Sâm kralj je vlastan sazvati, odgoditi i razpustiti sabor (naš i zajednički), i to još prije zakonite dobe (3 godine danah); nego onda mora uz tri mjeseca nov sabor sazvati. — **Zakonotvornu** vlast vrši kralj dogovorno sa saborom: samo one zakonske osnove primljene od sabora dobivaju krepost zakona, koje kralj potvrdi (sankcionira); on jim dakle može i uzkratiti potvrdu, il predložiti kakvu promjenu. S druge strane može i sâm predložiti saboru zakonske osnove (kraljevske predloge), da o njih vieća. Ovakve predloge izradjuje vlada, al prije nego jih

podnese saboru, treba da jih kralj odobri (to se zove predtečna sankcija).

Kralj je vrhovna glava **vladavine**, to jest one oblasti, koja nastoji oko izvršivanja zakonah (zato se i zove obično „izvršujuća vlast" = Executivgewalt). Ovu svoju vlast vrši kralj preko ugarskoga ministarstva i bana: zato neima nijedna njegova zapovied ili naredba pravne kreposti, ako ju nepodpiše koji ministar ili ban. Zato moraju ovi kod svih poslovah, kojih riešenje visi o kralju, dotični posao kralju pismeno ili ustmeno razložiti, pak samo ono valja onda kao kraljevska odluka, što kralj sam podpiše. Toga radi ima kralj osobitu pisaru (Kabinetskanzlei).

Kralj postavlja sve dostojanstvenike i više činovnike uz predlog dotičnoga ministra ili bana; bana imenuje po predlogu ministra-predsjednika, a ministra-predsjednika uz predlog prvašnjih ministarah; kralj jih i odpušta. Samo čuvare krune izabira zajednički sabor.

Kralj je vrhovni nadzornik **nastave** i nauka, ter imenuje sve ravnatelje i učitelje viših učilištah.

Kralj dieli povlastice, plemenštinu, darovnice, dostojanstva, časti, vitežke redove, svake vrsti naslove i odlike.

3. **Sudbena vlast** vrši se takodjer u ime kralja, zato počimlju sve odsude riečmi: „U ime njegova veličanstva kralja". Kralj imenuje sve sudce, nadgleda poslovanje sudovah; prima pritužbe proti sudovom i odredjuje iztrage, proglašuje prieki sud, a vlastan je osude ublažiti, dapače krivce sasvim pomilovati.

4. Samoga kralja ide právo kovati i izdavati novce.

5. Svakolika **vojna sila**, dakle vojska, ratna mornarica i domobran, stoji pod njegovom neposrednom zapoviedi, kralju pripada njezino ustrojstvo, ravnanje i vodstvo.

Kralj brani zemlju od neprijatelja, navješćuje rat, ugovara mir, stupa u savez; nego ako mu za to treba novacah i novakah i ako se zemlji nameću novi tereti ili mienjaju granice, valja da zaište privolju sabora.

6. Kralj zastupa monarkiju naprama drugim državam, imenuje zastupnike (poklisare, poslanike) kod drugih državah, a prima zastupnike tih državah.

Dobro treba pamtiti, da od godine 1867. kralj ova práva vrši preko ministarstva i bana, a do pomenute godine nisu bili hrvatsko-ugarski kraljevi u vršenju upravne vlasti nikakvom odgo-

vornom vladom stegnuti, nego su vršili kraljevska práva više putah i neposredno.

Za uzdržavanje kraljevskoga dvora skrbi država, te sabor odredjuje svake godine u to ime stanovitu svotu. Tako n. pr. za godinu 1879. bilo je u to ime dozvoljeno 4,650.000 for.; isto toliko dobio je kralj i kao austrijski car, te je ukupna svota iznosila 9,300.000 for. Ovdje se nerazumieva dohodak kralja privatan.

II. Zakonarstvo.

Zakone kod nas valjajuće stvaraju tri različita sbora, po imenu sabor trojedne kraljevine, zajednički hrvatsko-ugarski sabor i delegacije austro-ugarske. O svakom ovom zakonotvornom tielu progovorit nam je napose.

A. Dalmatinsko-hrvatsko-slavonski sabor.

1. Ustrojstvo našega sabora.

Sadašnji naš sabor uredjen je 2. zakonskim članom od god. 1870. Prema njemu sazivlje kralj sabor dalmatinsko-hrvatsko-slavonski, i to u glavni zemaljski grad Zagreb. Kralj ga i otvara i zaključuje (obično preko svoga namjestnika ili povjerenika),[1] a vlastan ga je i odgoditi, dapače razpustiti, prije nego izteče zakonito saborsko razdoblje (perioda), koje je ustanovljeno na tri godine. Al onda valja da se razpišu odmah novi izbori i da se drugi sabor sastane najkašnje uz tri mjeseca iza razpusta prijašnjega.

Sabor se sastoji iz narodnih zastupnikah i banskih pozvanikah.

Narodni zastupnici izabiraju se za svukoliku saborsku periodu. Ako se uprazni koje zastupničko mjesto, prije nego mine saborsko razdoblje, ima se razpisati nov izbor, i to ako sabor nesaboruje, do njegova saziva, ako pako saboruje, uz tri nedjelje danah.

Koliko narodnih zastupnikah, gdje i kako da se izabira, to ustanovljuje potanko izborni red za sabor, o kojem ćemo malo niže govoriti.

---

[1] Nego u staro doba su kraljevi glavom ne samo otvarali i zatvarali naš sabor, već su mu bili i predsjednici. Tako n. pr. god. 1464. kralj Matija Korvin u Križevcu.

Prema njemu imati će naš budući sabor 112 narodnih zastupnikah i 48 banskih pozvanikah.

Evo tih banskih pozvanikah, koji imaju u našem saboru právo sjedala i glasa: nadbiskup zagrebački, patriarh srbski (mitropolit dolnjo-karlovački), svi diecezanski biskupi (pravovjerni i pravoslavni), prior vranski, veliki župani, župan turopoljski. Svaki velikaš, t. j. knez, grof ili barun, koji je sâm ili kojega su predji do sada imali právo glasa u saboru, ili koji je uvršten u zakonik hrvatsko-ugarski kao indigena, ako se je u zemlji rodio, ili u zemlji stanuje, il je ondje kao pripadnik, samostalan, 24. godinu navršio, a posjeduje u Hrvatskoj ili u Slavoniji kakovo imanje, upisano na njegovo ime u zemljištnik (gruntovnicu), koje je imalo do godine 1848. vlasteosko pravosudje, pak nit je dotičnik pod stečajem (konkursom), ili skrbničtvom (kuratorstvom), nit pod iztragom, a kamo li da je osudjen radi kakva zločina ili radi kakva griešna djela, počinjena iz pohlepe za korišću (n. pr. prievare, lihvarstva i t. d.), jednom rieči, mora da je neporočna života.

Kako su ova gospoda do toga odličnoga práva došla, to ćemo malo niže razložiti.

Saboru predsjeda osobit predsjednik ili jedan od dvojice podpredsjednikah, koje sabor izabira po „saborskom poslovniku" (gl. ga niže) za svu saborsku periodu, a dojavlja kralju do znanja. Osim toga izabira sabor bilježnike, koji sastavljaju potrebita saborska pisma, i rednika, koji pazi na red, a bira jih svake godine izmedju članovah sabora.

Za zastupnika može se izabrati svaki rodjeni Hrvat ili Slavonac, ili pripadnik koje hrvatsko-slavonske obćine, ako je sâm vlastan birati, ako je navršio 24. godinu svoje dobe i ako je pismen. Nemože se pako izabrati, nego čovjek neporočna života; po zakonu od god. 1874. „o sudačkoj vlasti" sudac izabran za narodnoga zastupnika, ako želi tu čast primiti, mora se odreći sudačke časti. Isto tako (po zakonu o političkoj upravi od godine 1874.) nemogu politički činovnici (osim bana, odjelnih predstojnikah, ter obćinskih bilježnikah i blagajnikah) primiti čast narodnoga zastupnika, dok stoje u službi. Nego velikaši negube právo glasa u saboru, makar bili i politički činovnici.

Sabor vieća o svih poslovih državnih, koji se tiču samo trojedne kraljevine, osim onih, koji su nagodom hrvatsko-ugarskom i

austro-ugarskom namienjeni zajedničkomu hrvatsko-ugarskomu saboru i austro-ugarskim delegacijam, te ćemo jih poslije nabrojiti. — Viećanje sabora uredjeno je osobitim poslovnikom, o kojem će biti malo niže govora. Da sabor može započeti svoje poslovanje, treba da bude u sabornici više od polovine onih članovah, koji su na sabor došli, a neima jim prigovora. Za valjan zaključak pako treba da bude u sabornici barem 35 ovjerovljenih članovah, t. j. kojim neima prigovora kao članovom.

Pravo inicijative ide krunu i sabor, to će reći, da može jedan i drugi podnieti saboru kakvu osnovu zakona i u obće potaknuti u saboru viećanje o kakvom predmetu.

Zastupnikom nemogu njihovi birači naložiti, da ovako ili onako postupaju ili glasuju; u tom pogledu valja za njih samo naša narodna rieč: „bog ti i duša ti!"

Zastupnici narodni dobivaju osim putnoga troška po pet forintih dnevnice i jednu forintu stanarine, dokle god sabor saboruje. Banski pozvanici dolaze na sabor i žive u Zagrebu o svom trošku.

Prvašnji sabori. Da razumiemo, zašto je naš sabor ovako sastavljen, treba nam se povratiti u prošlost.

Da je hrvatski narod od pamtivieka imao svoje sabore, to nam svjedoče nesumnjivi dokazi. Došlo je do nas njekoliko prastarih pisamah od hrvatskih vojvodah i kraljevah, koja to potvrdjuju.[1] Ima poveljah od vojvodah Trpimira (god. 837.) i Mutimira (god. 892.), u kojih ovi izriekom kažu, da su ovo ono odlučili dogovorno sa svojimi župani, ili u obćem viećn sa svojimi vjernimi i s prvaci naroda. Ovako je bivalo kod nas još onda, kad se za Magjare u Evropi nije znalo; jer su se ovi prvi put pojavili okolo god. 890. Isto ovo potvrdjuju i preostale povelje hrvatskih kraljevah Držislava, Kresimira i Zvinimira. Još god. 1076. držao je nesretni kralj Zvinimir sabor u Kninu (sada u Dalmaciji). Dakako da to nisu bili onakvi sabori kao što jih danas ima, nego više samo kao vieća; al i ova dokazuju, da naši stari kraljevi nisu kraljevali samovlastno.

Neima ovdje mjesta obširnomu razlaganju tih starih saborah, zato ćemo se obazreti samo na novije sabore, kakvi su se držali do godine 1848.

Striliši i redovi Stare države razlikuju se od novih osobito tim, što je u starih pretezala sila i njezina sestrica samo-

[1] Rački, Documenta historiae chroaticae str. 3. i sliedeće.

volja, prema poslovici „tko je jači, taj tlači"; a sadašnje države osnivaju se na právu. Vladalac je po svojoj volji darivao junake, a bogme i nevaljale udvorice kakvim selom, pak je ovo postalo njihova „gospoština", a seljaci njihovo roblje, kasnije zvano „nevoljnici, podložnici", (u hrvatskom provincijalu „kmetovi"). Nu kako je onda bila vjera u velikoj časti, to su i njezini službenici t. j. svećenici, osobito odlikovani, jošt i zato, što su svojim znanjem sve ostale nadmašivali. Tako zauze visoko svećenstvo (**prelati**) svojom duševnom pretežnosti prvo mjesto do vladaoca; uz njega druga velika gospoda, (**velikaši, velmože**), a za njimi idjahu pomanji junaci i potomci junakah — **plemići**; nego više putah su se i sva ova tri striša zvala na prosto plemići, **plemstvo**. Za ova tri striša kaže Verböczy (gl. str. 40.)[1] da se zovu zajedno **narod**. A ostali narod? — Bio je samo roba, imutak tih strišah. God. 1608. pridruže jim se slobodni kraljevski gradovi (varoši) kao četvrti striš; al ovaj nije stekao nikada tolike vlasti, koliku su imali prva tri striša, već se je uzimalo, da čitav jedan grad toliko vriedi koliko jedan plemić.

Ova četiri striša prikazivala su državu sve do godine 1848. i prisvajala si (osobito prva tri striša) malo ne sva práva, obarajuć na bezpravni puk malo ne sve dužnosti.

Evo tih plemićkih preimućtvah! 1) Nitko nije mogao plemića uhvatiti i zatvoriti, dok nije bio redovitim sudom odsudjen. 2) Plemstvo je stajalo samo pod vlašću zakonito okrunjenoga kralja, pak i taj nije smio van zakonitim putem dirnuti u njegovu osobu ili imovinu.[2] 3) Plemić je mogao svoja práva i svoj dohodak po svojoj dragoj volji uživati; nije morao nikomu služiti, prost je bio od svakoga poreza i javnoga tereta (n. pr. malte, harmice, podprege, javne rabote, primanja vojnikah na stan itd.); samo je morao ići u vojsku o svom trošku, kad je trebalo domovinu braniti. 4) Do godine 1844. mogao je samo plemić (izvan slob. kr. gradovah) obnašati javnu službu i posjedovati imanje. 5) Plemić je podpadao samo pod plemenitu oblast (županiju). 6) Samo plemić je imao svoj osobiti grb, a mogao se je njim služiti. 7) Plemić je vršio na svom imanju právo crkvenoga patronata, uživao manja kraljevska práva (jura regalia, kao što je právo točenja, pijačevine, gradjenja pivare i mlina itd). 8) Plemić je bio sudac svomu podložniku. 9) Mogao je ustrojiti povjerbinu (fidei-commis).

Al najodličnije právo plemstva bijaše, što je ono samo sudjelovalo kod zakonarstva, uprave i pravosudja. Jer kao što je bio sabor za dugo iz samih plemićah sastavljen, isto tako su plemići

[1] Tripartitum II. tit. 4.

[2] Seljaci su bili pod vlašću svoje vlastele (zemaljske gospode, spahijah), koja u staro doba nije imala gotovo nikakve medje.

obnašali i sva državna dostojanstva; a u županijah vršili gotovo podpunu autonomiju.

Nu osim toga imao je još svaki stališ osobitih povlasticah, zato ćemo progovoriti o svakom napose.

1. **Crkveni dostojanstvenici** (prelati) prvi su stališ zemlje od izkoni do sada, zato jih ide svagdje prvenstvo. Medju prelate idu nadbiskupi, biskupi, mitropoliti i vladike, zatim opati i prepošti, koji su pravi predstavnici kaptola ili kojega reda i uživaju imanja kraljevskom darovnicom jim podieljena; još i vranski prior. Svi ovi imaju sjedalo i glas u našem saboru, pak i u ugarskom. Odprije su ga imali i u županijskih skupštinah, nu mogli su ga vršit i po svom zastupniku. U osobnih poslovih podpadahu pod kanoničko právo (osim kaznenih parnicah); na sudu nepolažu zakletve, nego se zavjeravaju čistoćom svoje svećeničke savjesti. Osudjeni na smrt nemogu se pogubiti, dok se nerazpope. Nadbiskupi i biskupi vrše u svojoj biskupiji u crkvenih poslovih duhovno pravosudje, a na svojih imanjih vršili su i svjetsko (obično preko „dvorskoga sudca“ = comes curialis, kakvoga su imali i zagrebački biskupi). U svojih biskupijah pobirahu od poljskoga priroda desetinu (dežmu), i to u naravi, gdje nije odkupljena. Vlastni su obnašati sve i sudbene službe, zato je bio odprije i kod banskoga stola uviek jedan „praelatus tabulae banalis“; a zagrebački biskup ima do sada naslov vjekovitoga velikoga župana brezničkoga (de Berzéncze), dapače imali smo i biskupah-banovah, kao što je bio slavni Berislavić. Al nadvornikom (palatinom) nije mogao biskup postati, niti čuvarom krune, niti predsjeduikom dvorske komore. Crkvene časti mogli su obnašati i neplemići.

Mnoga od ovih preimućtvah jošt i sada imaju krepost, a nekoja su jenjala.

Ostalo svećenstvo imalo je za svoju osobu prava plemićka.

2. Za crkvenimi dostojanstvenici idu **velikaši** (Magnates). Ovi su od dvie vrsti: jedni su velikaši po svojoj časti, drugi po svom naslovu; ovamo idu svi domaći ili podomaćeni knezovi, grofovi i baruni. Velikaši po časti diele se opet na dva razreda: u prvi idu kraljevinski zastavnici (barones regni), naime: **nadvornik**, **vrhovni dvorski sudac** (judex curiae regiae), **ban**, **veliki tovarnik** (tavernicorum regalium magister), **veliki dvornik** (aulae regiae magister, Oberst-Hofmarschall), **veliki konjušnik**, **veliki posteljnik** (Oberst-Kämmerer), **veliki stolnik** (Truchsess), **veliki vratar**, **veliki peharnik** (Oberstmundschenk) i **satnik tjelesne straže** (Leibgarde-Capitän). U drugi razred velikašah idu **veliki župani**.

Svi su ovi glavom dolazili u sabor, i to u velikaški stol.

3. U treći stališ idu oni **plemići**, koji nit su bili crkveni dostojanstvenici, nit velikaši. U staro doba dolazili su i plemići

glavom u sabor; nego poslije bude odredjeno, da plemići svake županije izabiraju za sabor po dva poslanika. Za to su plemići do god. 1848. u županijske skupštine glavom dolazili, pak i županijsko poglavarstvo (osim velikoga župana) svake treće godine obnavljali (to se je zvalo **reštauracija**).

4. Četvrti stališ su sačinjavali **slobodni kraljevski gradovi** i nekoji **povlašteni kotari**. Gradovi su slali u sabor zastupnike, i buduć je bio svaki grad kao jedan plemić, to su gradovi morali ići onako u vojsku kako plemići. U svom kotaru uživahu manja kraljevska práva kao plemići; nestoje pod županijskim sudom, nego pod vlastitim poglavarstvom, koje si svaki grad sám izabira. Svaki grad uživa u svom području právo zavjetnika, právo sajmovah (vašarah) i nekoje druge pomanje sloboštine. Al ovo sve ide samo ukupni grad, a pojedini gradjani neimaju već tolike sloboštine kolike plemić, osim što neplaćaju malte, nemogu se radi dugovah zatvoriti, a mogu obnašati duhovne, vojničke i nekoje civilne službe sve do tajnika kakve više oblasti. Nego kod županije nemogu dobiti službe, porez moraju plaćati državni i gradski; podpadaju hvataniji (regrutaciji), moraju uzimati vojnike na stan i davati desetinu. Plemićko imanje nemogu posjedovati, a plemića nemogu sami tužiti nego to mora sám grad u njihovo ime.

Ova četiri stališa prikazivala su narod kod nas i u Ugarskoj, te se je i sam sabor (jer je bio iz njih sastavljen) obično zvao i kod nas i u Ugarskoj **„stališi i redovi“** (status et ordines).

A što je bio onda ostali narod? — pitat će gdjetko. „Jadni porezujući puk“ (misera contribuens plebs). Tako su ga obično zvali, i s razlogom, jer je bilo njegovo stanje do god. 1848. vrlo žalostno. Buduć da je to pako sada već slabo poznato, osobito u mladjega naraštaja, neće biti s gorega, ako to stanje u kratko nacrtamo.

U staro vrieme vladalo je načelo, da je sva zemlja kraljeva, te je bio kralj vlastan darivati zaslužnim ljudem (il do smrti njihove il i njihovim mužkim potomkom), ne samo pojedina zemljišta, nego i čitave priedjele (župe) sa svim što je na njih bilo, dakle i s narodom ondje nastanjenim. Pismo, kojim je to to kralj darivao, pak i sam dar zvao se je „donatio regia“. Takvim darom je postao obdarenik plemićem i podjedno neograničenim gospodarom darovane zemlje i naroda na njem, koji je bio vječni sluga (perpetuus servus) svoga vlastelina. Sve što je seljak privriedio, bilo je vlastelinsko, njegovo je bilo samo to, što mu je vlastelin ostavio, da se nekako kukavno prehrani. Seljak je morao raditi za sebe, i raditi za vlastelina sve što je ovomu trebalo. Strahota je, što je onda jadni narod patio, osobito kad se je namjerio tko na kakvu nezasitnu pijavicu; pak opet mu je bilo zakonom strogo zabranjeno, drugamo se preseliti. Ako su narodu napokon dozlo-

grdili njegovi jadi, te se je pobunio, kao što n. pr. pod svojim vodjom (seljačkim kraljem) Matijom Gubcem (kadno su sve pohvatane povješali) — onda još gore po njega. Godine 1547. izjavio je napokon u 26. članku sâm ugarski sabor, da se jauk ugnjetenih podložnikah do boga čuje, i buduć da se je bojati božje osvete, za to se dopušta seljakom, koji imaju oštrijega vlastelina, da se mogu drugamo preseliti. To je bilo sve, pak i za to se nije marilo. Stoprv Marija Terezija ublažila je donjekle seljačku sudbinu ure divši ponešto njegov odnošaj k vlastelinu, t. j. tako zvani urbar. Al je seljak još uviek ostao njegov „nevoljnik“ (Leibeigene), dok nije zak. člankom 35. od god. 1790. nevoljničtvo (perpetua colonorum servitus) i kod nas bilo ukinuto, onako kako ga je Josip II. u Austriji ukinuo, te seljaku bude sbilja dozvoljeno, da može seliti drugamo s proljeća, ako je to svomu vlastelinu već u jesen prijavio.

Još više je seljaku odlanulo godine 1836., kadno je bio urbar pslje dugotrajne saborske borbe izpravljen. Nego i onda jošte je bilo stanje seljaka vrlo žalostno. Podložnik je morao od čitava selišta (sesije) davati vlastelinu 52 vozna težaka ili 104 pješaka; osim toga 3 težaka za lov, 2 vozna težaka u ime dugačke foringe, vozne težake za dovoz 1 hvata drvah iz šume ne dalje od 2 milje; k tomu je morao plaćati od kuće 1 for., a devetinu davati u naravi ili odkupnini. Ovamo ide jošt i daća od rakijskoga kotla, od dućana, mlina, pašarina, žirovina, gornica, činž itd. Ovo je sve išlo vlastelinu, nego seljak je morao jošt i sve državne terete nositi: on je plaćao desetinu, gotovo sav državni porez i obćinski prirez, a plemići su mu ga odmjerivali; plaćao je županijski danak, premda u županiji glasa nije imao; o njegovom trošku uzdržavali su se svi činovnici, a on sam nije mogao dobiti nikakove službe; držao vojsku kod sebe na stanu, pak je išao (ili pravo govoreć) hvatan i lovljen je bio za vojsku; vozikao je gospodu i vojsku, kamo jim se je prohtjelo, a uz to je morao davati vojski krmu i hranu za neznatnu naknadu; morao je sâm graditi i popravljati puteve, a plaćati sâm maltu; morao je primiti župnika, kojega mu vlastelin postavi, i gotovo sâm ga uzdržavati, a biskupu desetinu plaćati.

Pored tolikih teretah lišen je bio za svoju osobu (imenito do godine 1836.) gotovo svakoga práva: on nije mogao državne ili županijske službe obnašati, nije mogao nikakova imanja steći, nije mogao plemića neposredno tužiti; a njemu je sudio vlastelin (posredno ili neposredno) i u parnicah proti vlastelinu zametnutih (urbarskih), a vlastelin ga je mogao zatvoriti i batinati dati.

Ovako se je mučio i izdirao naš nevoljni puk sve do godine 1848. Tako je od prilike bivalo i u Francezkoj sve do na izmak prošloga stoljeća; nego ondje su se opirali i kralj i gospoda oslobodjenju puka, te je došlo ne samo do krvi, nego upravo do stra-

hovita pokolja, u kojem su kralj i plemstvo ponajviše zaglavili. A kod nas su svi oni jadi bili pa prošli, prošli bez krvi, hvala mudrosti i pravdoljubju našega plemstva, koje, videć nepravdu što se puku nanosi, godine 1848. pristade i samo uz ondašnju lozinku: „sloboda, jednakost i bratinstvo", pak se odreče svojih preimućtvah dragovoljno, a na svoju veliku sreću, jer dobi kakvu takvu nagradu u razteretnicah, pak da je došlo do bune — zlo i naopako![1]

Vojnička krajina je jošt i poslje godine 1848. ostala krvava haljina. Težko je doista osjeći, tko je više patio, il naš seljak, il krajišnik, čijeg jade je sam ban Jelačić u jednoj pjesmi tako živo a vjerno naslikao. Ako nije krajišnik morao vlastelinu na tlaku, a ono je morao eraru; ako nije platio poreza, a ono je platio mito; ako i nije stajao pod vlašću kakvoga vlastelina, a ono je imao drugih deset gospodarah, počevših od desetnika pak sve do gjenerala; ako i nije davao desetine, a ono je proljevao krv po tudjoj zemlji; ako ga i nisu lovili za vojsku, to je bilo samo zato, jer je bio rodjen vojnik. Plod je bio isti: puk naš je zaostao u prosvjeti neizmjerno i ovdje i ondje, pak se zbog toga nemože oporaviti i podkožiti nit uz dobivenu slobodu, kako su se njom pomogli seljaci drugih naprednih državah.

Nu vratimo se k našemu saboru. Sada će, mislim, svatko razabrati, zašto je naš sabor onako sastavljen, kako razložismo na strani 92. Kod novoga uredjivanja sabora radilo se je o tom, da se právo nikomu neotme, nego da se razširi: tako su dakle prelati i velikaši zadržali svoja mjesta; a právo plemićah na izabiranje zastupnikah proteglo se je na sav puk. Isto bude i u gradovih: dok je prije svoje saborske zastupnike izabirala samo šaka gradjanah (tako zvano izvanjsko vieće); sad jih bira malo ne svekoliko gradsko pučanstvo.

Kako i koliko se bira narodnih zastupnikah, to odredjuje

2. *Zakon ob izborih za sabor.*

Sabor je sastavljen ponajviše iz narodnih zastupnikah (banski pozvanici slabo se svojim pravom služe i riedko dolaze u saborske sjednice): kod glasovanja odlučuje dakle obično većina narodnih zastupnikah. Odavde se razabira, kako je to znamenit posao izabiranje zastupnika za sabor; jer o tom, tko se izabira, da-li čovjek razuman, vješt, postojan i pošten, ili kakov šarenjak, glasujući

---

[1] Za odkup urbarskih daćah platiti je zemlji 16 milijunah i pol forintih, a za odkup gornice itd. dobivaju vlastela 5 mil. i pol for.

onako u saboru, kako je velikoj gospodi po ćudi, a ne kako je po narod bolje — o tom visi uspjeh saborskoga poslovanja, a više putah sudbina domovine. Da su narodni zastupnici u njekih poslovih drugčije odlučili, bilo bi nam u mnogom pogledu bolje. A zašto su baš tako odlučili? Jedni od neznanja, drugi od straha pred velikom gospodom, treći prema poslovici „badava se ni božji grob nečuva“, a kamo li se radi proti svomu uvjerenju. Dakle progledajte, kad birate!

Radi velike znamenitosti sabornoga reda preštampasmo diljem na kraju ove knjige i zakon našega sabora od 15. srpnja godine 1881. ob izbornom redu, i privremeni izborni red za razvojačenu krajinu izdan od bana, kao kr. povjerenika za sjedinjenje krajine 3. siečnja god. 1883, a ovdje ćemo samo njegovu jezgru u kratko na vidjelo iznieti.

Za saborske izbore podieljena je sva domovina na izborne kotare, a svaki kotar bira po jednoga zastupnika. U provincijalu ima tih kotarah 77, a u negdašnjoj vojničkoj krajini ima jih 35, dakle svega skupa 112. Zagreb je podieljen na 3 kotara, Rieka, Osiek i Varaždin svaki na 2, ostali gradovi biraju po jednoga zastupnika, il sami, il s bližnjom okolicom, ako neimaju 10.000 stanovnikah. Ovo potonje valja samo za gradove negdašnje krajine.

Tko izabira? Svaki član one obćine, gdje želi birati, ako je navršio 24 godine, a nit je propalica, nit ima skrbnika (kuratora), nit je bio osudjen radi kakva zločina ili radi kakvoga drugoga nedjela proti javnoj ćudorednosti (n. pr. silovanje), ili počinjena iz pohlepe za korišću (n. pr. kradja), u kratko, ako je neporočan.

Al nebiraju svi ovi jednako, nego ovdje **neposredno**, ondje **posredno.** U svih **gradovih**, zatim u **Samoboru**, **Krapini**, **Tvrdji Ivaniću**, **Virovitici**, **Djakovu**, **Vukovaru**, **Rumi**, bira se narodni zastupnik **neposredno**, a biraju ga: 1) mjestni gradjani, koji su već godinu danah gradjani; zatim 2) vlastnici kakvoga nepokretnoga imutka (t. j. kuće ili zemlje) u našoj domovini, od kojega plaćaju barem 15 for. (u prvašnjoj krajini 10 for.) izravna poreza; 3) obrtnici (zanatlije, meštri), trgovci, vlastnici brodovah i činovnici onakvih družtvah, koja idu za dobitkom (n. pr. štedionice, banke itd.), a plaćaju takodjer barem 15 for. (u prvašnjoj krajini 10 for.) kakva izravna poreza; 4) javni članovi kakve

obrtničke ili trgovačke kuće (firme), ako zapada svakoga člana 15 for. (u krajini 10 for.) izravnoga poreza; 5) svećenici svih kod nas priznatih vierah (dakle i rabini), zemaljski, gradski i obćinski činovnici (koji služe ili su u miru), umirovljeni vojnički častnici, odvjetnici, doktori, pravi članovi jugoslavenske akademije, magistri vidarstva (kirurgije), ljekari (apotekari), diplomirani mjernici, pomorski kapetani i učitelji gradskih javnih učionah — jednom riečju oni, koji spadaju na „inteligenciju". Kako rekosmo svi ovi biraju neposredno narodnoga zastupnika.

U ostalih izbornih kotarih biraju ga jedni neposredno, drugi posredno. Neposredno biraju ga: 1) gospodari (bilo vlastitoga, bilo zajedničkoga) negibućeg ili nepokretnog imutka, od kojega plaćaju barem 50 for. (u ličko-otočkom i ogulinsko-slunjskom okružju 15 for., a u ostaloj krajini 25 for.); a u Krasici, Novom, Delnicah, Čabru i Netretiću 30 for. izravnoga poreza; 2) tako zvana inteligencija; 3) obrtnici, trgovci, vlastnici brodovah, gospodarski, šumarski i novčarskih zavodah činovnici plaćajući barem 30 for. (u negdašnjoj krajini 20 for.) izravnoga poreza.

Ostali narod nebira neposredno, nego **posredno**, to će reći, on nebira samoga narodnoga zastupnika, nego **izbornike**, a ovi izabiraju zastupnika, kako ću malo niže razložiti.

Izbornike biraju: 1. oni, koji kao gospodari (svoga ili zadružnoga) nepokretnoga imutka plaćaju barem 5 for. (u krajini 3 for.) izravnoga poreza; 2. obrtnici, trgovci i privatni činovnici plaćajući barem 5 for. izravnoga poreza. U ostalom može svatko birati samo u onom izbornom kotaru, u kojem stanuje. Tko stanuje izvan domovine kao javni službenik, može birati u onom izbornom kotaru, u kojem ima nepokretna imutka, od kojega plaća barem 50 for. izravnoga poreza.

Da se pako sazna, tko ima právo birati, morala su gradska i obćinska poglavarstva popisati napose sve birače i izbornike (i to za svaki izborni kotar osebice), a to će morati činiti iznovice mjeseca siečnja svake godine, pak još tomu dodati imenik onih, koji su uz prošlu godinu stekli právo izabiranja, a i onih, koje treba izbrisati iz listine biračah ili izbornikah, zato što su umrli, ili su pogreškom u tu listinu dospjeli, ili su svojstva izbornika izgubili. Oba ova izkaza moraju se uz osam danah staviti na ogled u viećnici ili obćinskoj kući i pribiti na obćinski ured, pak da je to

učinjeno, ima se po obćini razglasiti i svatko pozvati, ako misli, da što nije u redu u tih listinah, (zato što je njetko uvršten, koga to právo neide, ili što je koji pravi birač (izbornik) izpušten), a ima za to dokazah, neka to dojavi uz pomenutih osam danah gradskomu (obćinskomu) poglavarstvu, te će ove prigovore proti onim listinam riešiti osobiti reklamacionalni odbor, i to uz tri dana, pak se onda opet uz tri dana odredi biranje izbornikah prema izpravljenoj listini. Dan i mjesto toga biranja treba tri dana unaprieda po svoj obćini razglasiti. Biraju se pako izbornici javno i ustmeno na oči odbora, koji se sastoji iz obćinskoga načelnika i dvojice od zastupstva izabranih obćinskih zastupnikah. Sadašnji izbornici zadržati će tu čast do svrhe godine 1884.

Birači se diele na skupine od 50 njih. Svaka takva skupina bira po jednoga **izbornika**; a od svake skupine mora da dodje barem 5 biračah na birališće, ter ovi onda, pozvani od predsjednika odbora, glasuju za nekoga, i tko dobije više od polovine svih glasovah jedne skupine, on je izbornik. Imena izabranih izbornikah ima odbor odmah na biralištu proglasiti, pak onda onako, kako je odredjeno za listine biračah, na ugled staviti. Tko prigovara izboru kojega izbornika, mora svoju reklamaciju uz tri dana predati obćinskomu poglavarstvu, a ovo će ju dostaviti odmah reklamacionalnomu odboru, koji će svaki prigovor proti kojemu izborniku uz pet danah riešiti. Proti njegovim rješitbam može se prigovarač, ako misli da nisu pravedne, uteći uz 5 danah najvišemu našemu sudu, kralj. stolu sedmorice, a ovaj će svaki prigovor konačno razpraviti uz osam danah. Prema rješitbam vrhovnoga suda izpravit će onda i podpisati reklamacionalni odbor listinu izbornikah, pak ju predati načelniku obćine. Ove listine imaju se svake godine revidirati; a svake treće godine imaju se listine biračah sastaviti.

Izbor. Sve ove potanke priprave dokazuju veliku znamenitost saborskih izborah. Najposlje, kad bude sve po zakonu pripravljeno, odredi zemaljska vlada dane za izbor. Mjesto i dan izbora, pak i sat kada izbor počimlje i kada se svršuje, objavlja narodu gradsko poglavarstvo, a u ostalih kotarih podžupanija (u krajini kotarska oblast), i to barem deset danah u napried. Čim se to sbude, imadu se listine izbornikah cieloga kotara u viećnici ili u obćinskoj kući staviti na ugled, pak uz to ima se sastaviti imenik izbornikah po abecednom redu.

Izborom ravna osobit odbor u svakom izbornom kotaru. Predsjednika tomu odboru imenuje u gradovih poglavarstvo, a drugdje podžupanijska (kotarska) oblast; članove izabiraju obćinska zastupstva. Predsjedniku izbornoga odbora osobita je dužnost uzdržavanje reda, mira i zakonita postupanja, i to **za nevolju** baš i pomoću oružane sile.

Izbornici dolaze glavom k izboru, gdje se abecednim redom čitaju imena njihova, pa kad se koji od njih zovne, onda glasuje ustmeno, to će reći, kaže na glas ime onoga, koga želi imati narodnim zastupnikom; a glasuje po svojoj volji, svako strahovanje je bezakonje. Ako izbornika nebude ondje, kad se prvi put zovne, mora počekati, dok se imenik izbornikah po drugi put odčita. Tko je za koga glasovao, to bilježi osobit bilježnik, a njega pripažaju odbornici, pak i drugi tko. Kad mine vrieme odredjeno za biranje, broje se glasovi: izabranim se drži onaj, za koga je glasovalo više od polovice nadošlih izbornikah. Ako nije nitko dobio toliko glasovah, glasuje se iznova, al samo za jednoga od one dvojice, koji su dobili kod prvoga glasovanja najviše glasovah.

Tko može biti izabran za narodnoga zastupnika? Na ovo pitanje odgovorili smo već potanko na 92. strani, govoreć ob ustrojstvu našega sabora. Nu povrh toga, prije nego tko bude izabran, mora u gradovih i trgovištih 10, a drugdje 5 izbornikah prikazati izbornomu odboru svoga kandidata, to jest onoga, koga namjeravaju birati za narodnoga zastupnika. Obično razlaže svaki kandidat svoje misli, načela, po kojih će se u saboru vladati, predloge, koje će braniti, ter osnove, koje će pobijati. Ovakvo razlaganje mora se dopustiti svakomu kandidatu, prije nego započme izbor, a to je zato koristno, jer narod treba da zna, kako onaj misli, koji će govoriti u saboru u njegovo ime; pak ako bi u saboru drugčije radio, nego što je kod izbora obrekao, onda ga može na račun pobrati, pak mu izjaviti, da mu više nevjeruje, dakle da je nevjera. Za poštenjaka nemožeš pomisliti veće sramote, pak i kaštige; al dašto ima i takvih ljudih, koji se drže ružne poslovice: „obraz pod noge, a korist preda se!“

Kad se izbor dovrši, mora se o njem sastaviti osobit zapisnik (protokol), u kojem se potanko kaže, kada i gdje se je biralo, koliko je došlo izbornikah i koliko je glasovah dobio izabrani zastupnik. Taj zapisnik mora se onda još jedan put prepisati, a

odbor mora oba primjerka (exemplara) podpisati, pak se jedan primjerak predaje poglavarstvu ili podžupaniji, a drugi se izručuje izabraniku, da mu bude na saboru vjerodajnicom, t. j. svjedočbom, da je zakonito izabran za narodnoga zastupnika.

Odpratimo ga sada u sabor, da vidimo, što će i kako će ondje, to jest proučimo u kratko

3. *Poslovnik našega sabora.*

kako ga je sabor od godine 1875. stvorio, sabor od godine 1878. izpravio, a sabor od godine 1882. popunio.

Na dan odredjeni u kraljevskoj sazovnici sastaju se članovi sabora u saborskoj dvorani, a najstariji dobom zasjedne predsjedničku stolicu i javi po odboru, da se je sabor sakupio. Tada dodje u sabornicu njegovo veličanstvo kralj, ili u njegovo ime napose imenovani kralj. namjestnik (obično ban). Ovaj pročitav kraljevsku poslanicu otvara sabor, pak odlazi; a članovi sabora predaju svoje banske pozivnice ili izborne zapisnike dovremenu predsjedniku sabora. Pridošli članovi diele se ždriebom (Los, sorte) na pet odsiekah: jedan odsjek izpituje valjanost izborah i pozivah drugoga odsjeka, da se nebi tko uvukao u sabor, koji tamo nespada, pak to se zove verifikacija. Jer kolikogod nastoji zakon o izboru zastupnikah, da se ti izbori obave kako valja, opet se dogadjaju vrlo često svakojake nepodobštine kod izbora. Odsjeci pregledaju dakle pisma, ako razaberu iz vjerodajnice (to jest iz banske pozivnice ili izbornoga zapisnika), da pozvanika neide mjesto u saboru, ili iz podnešene pritužbe, da koji izbor nije po zakonu obavljen, podnesu o tom izviešće saboru, koji odmah ili poslje povedene iztrage odlučuje tajnim glasovanjem o valjanosti pozivnice ili izbora. Pritužbe proti pozvanikom može podnieti saboru svaki njegov član; a valjanosti izbora kojega zastupnika mogu prigovarati samo njegovi sukandidati ili izbornici. Ovakove pritužbe moraju se poduprieti potrebitimi dokazali, a podnieti saboru prije dovršene verifikacije; jer se na pritužbe podnešene saboru, pošto budu njegovi članovi ovjerovljeni, sabor više neobazire. Ako se koji izbor proglasi nevaljanim, ili ako se koje mjesto uprazni smrću, ostavkom itd., odredjuje zemaljska vlada odmah nov izbor. Isto biva, kad koji zastupnik nedodje na sabor niti na naročiti poziv predsjednika, a nezaište od njega dopusta (Urlaub, permesso).

Kad se dovremeni predsjednik uvjeri iz odsječnih izviešćah, da je više od polovice članovah sabora ovjerovljeno, to jest da njihovu pozivu ili izboru neima prigovora: sazivlje sabor u sjednicu, pak se onda tajnim glasovanjem izabiraju pravi predsjednik, dva podpredsjednika, četiri bilježnika (koji sastavljaju saborske zapisnike i druga pisma, čitaju saboru prispjela pisma i broje glasove poslje glasovanja), te rednik (koji pazi na red). Predsjednik i podpredsjednici obnašaju svoju čast dok se god nov sabor nesazove; a bilježnici i rednik biraju se svake godine. Pošto novi saborsk častnici zauzmu svoja mjesta, izjavlja predsjednik, da je sabor **pun** (konstituiran); ovo i imena izabranih predsjednika i po predsjednikah obznanjuje se njegovomu veličanstvu.

Sve do godine 1870. bio je predsjednik saboru ban, a sabor je samo podpredsjednike izabirao. — Čast bilježnika obnašao je do godine 1861. prabilježnik (protonotar).

Predsjednik ili (ako je on zaprečen) podpredsjednik sazivlje sabor u sjednicu, otvara ju i završuje, kaže, na kom je red da besjedi, sastavlja pitanja, o kojih treba glasovati, objavljuje uspjeh glasovanja, prima i otvara pisma, koja saboru stignu, a podpisuje (s jednim bilježnikom) pisma, koja sabor izdaje. U obće nastoji, da se sabor drži poslovnika kod viećanja, te pazi na mir i red: zato može slušaoce iz sabora ukloniti, ako halabuče, ili su drugčije nemirni.

Dužnost je **članovah sabora** dolaziti u sjednice i odbore saborske (ako nemogu, treba da zaištu dopust). Jer svaki predlog vlade ili kojega saborskoga člana, kao i sve pritužbe i molbenice, koje su saboru stigle, moraju se prije viećanja u saboru odputiti kojemu odboru, da o njih svoje mnenje saboru podnese, pak tim da se olakoti saborsko viećanje. Takovih **odborah** ima 10 (za svaku struku po jedan, n. pr. za pravosudje, škole, zemaljski proračun, molbe i pritužbe itd.). Ako uztreba, može se i više odborah n. pr. za pojedine predmete izabrati. Samo za veoma prešan predlog (od kojega se neima stvoriti zakon) može sabor sa dvie trećine glasovah odlučiti, da takov predlog nebude odpućen na odbor, nego da se o njem odmah vieća.[1] Odbori se biraju tajnim glasovanjem,

---

[1] Kod §-a 66. hrvatsko-ugarske nagode mimoišao se je ovaj propis po slovnika (koji čitamo i u saborskom poslovniku od godine 1868.); jer ako prem se je imao od dotičnoga predloga stvoriti zakon, ipak nije bio taj predlog odpućen prije odboru, da ga formulira, nego na prosto prihvaćen.

a većinom glasovah. Njihovi izvještaji i odluke podnose se saboru za razpravljanje.

Predlozi pojedinih članovah sabora moraju biti napisani i podpisom desetorice članovah poduprti; a **pritužbe** i **molbenice** upravljene na sabor mora barem jedan član sabora poduprieti. Članovi sabora mogu vladu upitati o kakovom predmetu. Takav **upit** (interpelacija) mora biti napisan i podpisan, a vlada je dužna odgovoriti nanj, al ne umah.

Saborske **sjednice** su javne; al na predlog predsjednika ili desetorice članovah mogu se pretvoriti u tajne. Na završetku svake sjednice navješćuje predsjednik dan i sat buduće sjednice, pak i **dnevni red** t. j. stvari, o kojih će se viećati.

O svakoj sjednici vodi se **zapisnik**, u kojem se osim drugih pomanje znamenitih stvarih (n. pr. broja nazočnih članovah, imena predsjednika itd.) u kratko navodi predmet, o kojem se je viećalo, i stvoreni zaključci.

A sve što god se je u sjednici govorilo, dolazi u hitropisni (stenografski) **dnevnik**, koji se tiska i medju članove dieli.

Kad se otvori sjednica, najprije se pročita zapisnik prvašnje sjednice, onda svakojaka pisma i izvještaji, koji su prispjeli, pak tad se pristupa dnevnomu redu, to jest **viećanju** o predmetu odredjenom za to već u prvašnjoj sjednici. Tko želi besjediti, mora se prije prijaviti bilježniku, pak onda svatko govori prijavljenim redom, kad ga predsjednik pozove; al svatko mora govoriti na pamet, nije prosto čitati besjede; a dva puta o istom predmetu može besjediti samo izvjestitelj (t. j. onaj, koji izvješćuje sabor, što je dotični odbor odlučio za predmet, o kojem se vieća), predlagaoci kakvoga predloga, i članovi vlade.

Nitko nije vlastan prekidati čiju besjedu. Samo predsjednika ide právo opomenuti besjednika, ako je zastranio, da se povrati k predmetu, o kojem se vieća. Ako tko nebi mario za takve opomene, može mu se većinom glasovah zabraniti dalnji gozor. Ako tko u svojoj besjedi koga napadne ili drugčije povriedi pristojnost, ima ga predsjednik opomenuti na red; ako pako ponovi tu nepodobštinu u istoj sjednici, može mu s dozvoljom sabora uztegnuti besjedu za svu sjednicu. Ako tko vrlo ružno govori, može mu se na predlog predsjednikov zabilježiti ukor u zapisnik. Dapače ako koji član sabora, koji je b'o uz posljednjih 30 danah ukoren,

iznova težko povriedi pristojnost, dostojanstvo sabora ili predsjednika, ili pako je početnik gungule u saborrici: može ga sabor ukoriti, pak uz to ga izključiti na jedno 8 danah iz svojih sjednicah uz gubitak dnevnicah.

Iza kako izvjestitelj ili predlagalac po drugi put progovori o predmetu viećanja, izjavlja predsjednik, da je razprava završena, pak onda nije više nikomu prosto govoriti o tom predmetu, nego predsjednik predlaže pitanje za glasovanje, i to tako, da se može na svako pitanje odgovoriti samo sa **da**, ili sa **ne**. Glasuje se ustajanjem i sjedjenjem, a na predlog desetorice članovah poimence. Predsjednik obično neglasuje, nego kad se glasovi razpolove, odlučuje glas predsjednika; a inače odlučuje većina glasovah, osim njekih osobitih slučajevah (n. pr. za promjenu poslovnika ištu se dvie trećine svih glasovah).

Za predloge, koji imaju postati zakonom, treba da se glasuje tri puta, al nipošto zasebice.[1]

Većinom glasovah izabiraju se i naši zastupnici za hrvatsko-ugarski sabor.

Predsjednik proglasuje uviek uspjeh glasovanja, pak uslied njega odluku sabora o predmetu, o kojem se je viećalo.

U sabornicu se nepuštaju nikakve deputacije, a kamo li drugi tko osim članovah sabora. Tko želi gledati i slušati saborsko viećanje, mora si izhoditi ulaznicu za galeriju kod rednika ili kod kojega člana sabora; al ako nebude miran, može ga predsjednik odatle odpraviti.[2]

4. *Preimućtva članovah sabora.*

Od svakoga člana sabora zahtieva se u zemlji ustavnoj, da u saboru govori i glasuje po duši, po svom uvjerenju. Al tim se lasno zamjeri velikoj gospodi, pa bi ga mogli povući na red ili baš kazniti za njegovo postupanje u saboru, ako jim nije po ćudi. Ako se pako u saboru ima samo onako raditi, kako žele velika gospoda, onda sabora niti netreba, jer njegova je prava zadaća: odkrivati vladi potrebe, želje i tužbe narodne, jednom rieči, izno-

[1] Za §. 66. hrvatsko-ugarske nagode nije se naročito glasovalo niti jedan put, dakle ni s te strane nije stvar u redu.

[2] Sav poslovnik sabora ima 74. §§., al ono, što rekosmo, dosta je za občinstvo, ostalo treba da prouče članovi sabora.

siti na vidik javno mnienje i prema njemu stvarati zakone. Da se dakle s te strane narodni zastupnici osiguraju, stvorio je sabor naš (uz kraljevsku potvrdu) evo ovaj članak o **nepovriedivosti i neodgovornosti saborskih poklisarah.**[1]

„U duhu našega ustava i ustavnih naših zakonah utemeljena je neodgovornost i nepovriedivost članovah saborskih, dakle:

a) da nijedan član sabora nije nikomu osim saboru samome odgovoran za mnienja izjavljena pri razpravi kakvoga predmeta, ili pri glasovanju o kojem predmetu u saboru, ter da se toga radi nemože na nikoji način progoniti ili kazniti;

b) da svaki član saborski stoji, dok traje sabor, pod osobitom zaštitom naših zakonah glasećih o „salvus conductus". Prema tomu se dakle svaka uvreda nanešena kojemu članu sabora ima kazniti po tih zakonih; pak isto tako se nijedan član sabora nesmie, osim ako se zateče u samom djelu, za vrieme sabora bez osobite njegove dozvolje radi kakva kažnjiva djela zatvoriti ili progoniti, nit se može proti kojemu članu sabora, dok traje sabor, dopustiti zatvor, osobito radi kakva duga".

Dalmatinski sabor. Nadamo se, da nam se neće zamjeriti, ako ovdje reknemo koju i o dalmatinskom saboru, pak ako ga sa našim poredimo.

Dalmacija je dobila svoj sabor carskim patentom od 26. veljače 1861. Prema tomu patentu zastupa zemaljski sabor zemaljske poslove.[2] Povlasti zemaljskoga zastupstva vrši koje sâm sabor, koje zemaljski odbor. Sabor je sastavljen od 43 člana, naime od pravovjernoga nadbiskupa i pravoslavnoga biskupa u Zadru. Ovi su jedini viriliste, ostali članovi (njih 41) biraju se, i to 10 jih biraju oni, koji najviše poreza plaćaju (ovo su dakle kao naši velikaši), 8 biraju gradovi, 3 trgovačko-obrtničke komora, a 20 obćine. Tko i kako da se bira, to osieca izborni red.

Car imenuje izmedju članovah sabora zemaljskoga predsjednika i njegova zamjenika, i to za cielo saborsko razdoblje (6 godinah). Netreba pako misliti, da je taj zemaljski predsjednik i glava zemaljskoj vladi, ovoj stoji na čelu osobiti carski namjestnik, a onaj je predsjednik samo zemaljskomu saboru i odboru.

Car sazivlje sabor svake godine i to obično u Zadar. Stupajuć u sabor njegovi članovi zavjeruju se (kao da prisižu) na ruke predsjednika, da će biti caru vjerni i poslušni, da će držati zakone i sdušno vršiti svoje dužnosti.

---

[1] Sbornik zakonah i naredabah od god. 1874. str. 169.

[2] Koji i kakovi su to poslovi, o tom niže.

Predsjednik otvara i zatvara sabor, te ravna njegovim viećanjem.

Zemaljski sabor izabira izmedju svojih članovah za sve saborsko razdoblje **zemaljski odbor**, koji izvršuje odluke sabora i sastoji se iz četiri člana i četiri zamjenika; pravi članovi moraju stanovati u Zadru, zato dobivaju godišnju nagradu, koju osieca sabor.

Područje sabora. Zemaljskomu je saboru zvanje, da sudjeluje kod stvaranja zakonah o zemaljskih, t. j. ob onih poslovih, koji nespadaju na carevinsko vieće. Vlada će saboru podnositi predloge o takvih zakonih, a može i sam sabor predlagati osnove takvih zakonah. Svakomu zemaljskomu zakonu hoće se saborske privolje i carske potvrde.

Zemaljski poslovi: 1. naredbe o zemaljskoj kulturi, o gradjevinah i dobrotvornih zavodih, koji se o zemaljskom trošku uzdržavaju. 2. Proračun zemaljski i računi o zemaljskom dohodku (ovamo ide zemaljska imovina, zemaljski prirez i zemaljski zajmovi), i o zemaljskom razhodu. 3. Potanje naredbe za obće u carevinskom vieću stvorene zakone, po imenu za obćinske, crkvene i školske poslove, za podprege (Vorspan), oskrbljivanje i nastanjivanje (ukonačenje) vojske. 4. Naredbe o predmetih, koji se tiču dobrobiti i potriebah zemlje, pak se napose na sabor odpute. — Jošte može sabor viećati i vladi podnositi predloge o postojećih obćih zakonih i uredbah pogledom na njihovo djelovanje na dobrobit zemlje; zatim predloge ob obćih zakonih, kojih bi zemlji trebalo; napokon predloge o predmetih, za koje vlada upita sabor.

Sabor upravlja pomoću zemaljskoga odbora svomkolikom zemaljskom imovinom i závodi o trošku zemlje uzdržavanimi; odredjuje zemaljski prizez na poreze, ako nedotječe obični dohodak zemaljske imovine, i nadgleda poslovanje zemaljskoga odbora, upravljajućega po naputku dobivenom od sabora neposredno zemaljskom imovinom, zakladami (fundacije) i zavodi; on imenuje potrebito osoblje, izpituje vjerodajnice saborskih članovah (a sabor odlučuje), izvodi priprave za sabor itd.

Poslovnik dalmatinskoga sabora je prilično sličan našemu, al ima samo 11 §-ah (a naš 74). Samo se odredjuje, da za svaku promjenu saborskoga ustrojstva treba da glasuju barem dvie trećine, a članovah da budu u sabornici tri četvrti.

Kad poredimo naš sabor s dalmatinskim, svakomu će udariti u oči golema razlika, koju Dalmatinac Pavlinović[1] sa malo riečih ovako bilježi: „Hrvatska ima podpunu samoupravu u poslovih nutrnjih, bogoštovnih, školskih i sudbenih; Hrvata u Hrvatskoj

[1] Hrvatski razgovori na strani 55 i 272.

nitko ne sudi do Hrvat; u Hrvatskoj ne vladá[1] drugi jezik do hrvatskoga. — Istina, Hrvata je dopao uz Magjara kriv dio, al je bolje i kriv dio, nego nikakov dio. Pa opet gore u Posavini i dan danas sto put je bolje, nego kod nas; jer znaš, koga neima na djelu, neima mu diela. Istina je, barjak u Zagrebu ne vije sad uviek naoposum; ali, brate, opet hrvatski vije; pa će doći i bolji vjetar s gore, i barjak će se okrenuti na desnu, i kolo će se okrenuti na desnu. A mi ovdje nit imamo kola, nit imamo barjaka. I kad ga imamo, nesmiemo ga razviti, nego na dan izbora".

„Naša je velika nesgoda, što kralj danas, prije nego podpiše, valja da za svaku upita viećnike (ministre), a ti su viećnici Niemci, i to oni oštre dlake. Radi nas nemože kralj svoje viećnike tjerati i promjenjivati, jer je naših zastupnikah (u carevinskom vieću) malo, a Niemaca je više, pa Niemci vole, što mi nećemo. — S toga, vidite-li, braćo, mi valja da tražimo hrvatske svoje viećnike uz našega kralja, a tih nećemo imati nikad, ter nikad, dok nepristupimo u kolo hrvatske naše kraljevine".

Pravo reče Pavlinović, o tom će nas uvjeriti jedan pogled na Dalmaciju. Kakva to krasna zemlja, kako krasno leži uz Jadransko more, koje ima upravo na toj strani svoje najbolje luke! Tu bi dakle imalo cvietom cvasti i brodarstvo, i trgovina, i ratarstvo, i obrtnost, onako od prilike, kako u Englezkoj. A kad tamo, žalosti moja, jedva ćeš traga tomu svemu naći: morem plove ponajviše tudji brodovi, trgovine neima, još manje ima obrtnosti, ratarstvo je primitivno, a nauci u povoju: neima ondje nijedne više škole ili drugoga zavoda za višu obrazovanost (bilo umnu, bilo praktičnu) — pak sve to, jer „neima bolećega", jer dok se u Trstu prosiplju miliuni u more, za Dalmaciju jedva ostaje koja mrvica.

Hrvatska se nemože takodjer ponositi bog zna kolikim napredkom, al da opet napreduje, to priznaju i najveći protivnici, to svjedoči očevidno sam Zagreb, pod prvašnjom vladom po gotovu selo, a pod svojom evo liepa grada! I sva zemlja napreduje stoprv od onda, odkada je svojski prionula za svoja práva, za svoju autonomiju, odkada si je izvojštila svoju domaću vladu, te razširila područje svomu saboru. Dok su nam upravljali domovinom iz Beča i Pešte, nije bilo ni kod nas bolje, nego je sada u Dalmaciji. A moglo bi još bolje biti, da nam nisu krila odviše pristrignuta. Nu vrieme rani, vrieme i lieči, samo treba priskočiti vremenu u pomoć, da rana prije zacieli.

[1] Po zakonu.

B. Hrvatsko-ugarski sabor.

Hrvatsko-ugarska nagoda nabraja u §§. 8—12. puno poslovah, koji da su nam zajednički s Ugarskom, i zato spadaju u područje stranom ugarskoga sabora, stranom ugarskoga ministarstva. Da se prema ustavu zajednički saborski poslovi i uz naše sudjelovanje rješavaju, uglavljeno je nagodom, da mi imamo slati na ugarski sabor svega skupa 40 narodnih zastupnikah. Tko pročita gore navedene §§-e nagode, uvjerit će se, da su ono vrlo važni poslovi, koji se proglašuju zajedničkimi; al ova znamenitost tih poslovah čini, da je po nas i sâm ugarski sabor, pak i ugarsko ministarstvo znamenito. To i jest razlog, koji nas je potaknuo, da opišemo potanko taj sabor, a poslije i ministarstvo, koliko se nas tiče.

Ugarski sabor sastoji se od prilike iz istih elemenatah, iz kojih i naš hrvatski; al je ugarski sabor razpolovljen na dvie **kuće** (prije stolovi = tabula zvani), naime na kuću velikašah ili gornju kuću, i na kuću zastupnikah ili dolnju kuću. Ona prva kuća sastoji se iz virilistah t. j. iz velikašah, koji se glavom pozivlju na sabor; a dolnja kuća iz narodnih zastupnikah, koje narod izabira.

a) **Gornja kuća** ili **kuća velikašah** slabo se je promienila i poslje godine 1848. Predsjedniku desno sjedi prabiskup (primas) na uzvišenome mjestu, do njega nadbiskupi i biskupi, katolički i grčko-katolički, zatim posvećeni i naslovni biskupi, vranski prior, veliki opat od Sv. Martina i varadinski prepošt. Lievo do predsjednika sjedi hrvatski ban, ostali kraljevinski zastavnici (gl. str. 95.), veliki župani, dva hrvatska zastupnika i riečki gubernator; za posebnim pako stolom lievo sjede pravoslavni nadbiskupi i biskupi, a za drugimi stolovi ostali punoljetni velikaši. Po običaju pozivlju se i oni nadvojvode austrijski, koji imaju u Ugarskoj imanja. Prema tomu sastoji se sada kuća velikašah iz 2 nadvojvode (Albrechta i Josipa), iz 28 diecezanskih katoličkih nadbiskupah i biskupah, iz 15 drugih kat. biskupah i prelatah, 7 pravoslavnih nadbiskupah i biskupah, 10 kraljevinskih zastavnikah, 2 čuvara krune, 64 velika župana, 1 gubernator, 18 knezovah, 380 grofovah, 208 barunah, 6 erdeljskih regalistah i 2 hrvatska zastupnika — dakle svih skupa ima do 700· nego slabo jih dolazi i deseti diel u sjednice.

Pamtiti treba, da za sada imaju i svi hrvatski crkveni dostojanstvenici, veliki župani i velikaši právo sjedala i glasa u gornjoj kući.

Predsjednikom joj je bio odprije palatin, a njegovi zamjenici veliki državni sudac i veliki tovarnik; sada pako imenuje kralj izmedju članovah prvoga i drugoga predsjednika (obično velikoga državnoga sudca i velikoga tovarnika), a bilježnike bira sama kuća.

b) **Dolnja kuća** se je iza godine 1848. sasvim promienila. Dan danas se sastoji iz samih narodnih zastupnikah, njih 413, od kojih bira Erdelj 73, Rieka 1, a ostala Ugarska, i to svaki izborni kotar po jednoga; ovim dodaj još 40 hrvatskih zastupnikah, koje naš sabor izmedju svojih članovah bira.[1] — Predsjednika, podpredsjednike i bilježnike izabira kuća iz svoje sredine.

Stališki stol. Do godine 1848. zvala se je dolnja kuća **stališki stol** (Ständetafel), a bila je posve drugčije ustrojena, pak i Hrvatska je bila u njoj drugčije zastupana.

Predsjednikom je bio tako zvani personal (personalis praesentiae regiae; predsjednik suda zvanoga „tabula regia"; uviek plemić), a do njega su sjedili članovi istoga suda (koji nisu bili prelati ili velikaši), hrvatski prabilježnik i dva poslanika trojedne kraljevine (oratores regni), izabrana u našem saboru. Predsjedniku su bili zamjenici vice-palatin i vice-judex-curiae. Dalje su sjedili poslanici kaptolah, prepošti i opati, nadareni od kralja imanjem, zastupnici izbivajućih crkvenih dostojanstvenikah i velikašah; jer kojigod od njih nije došao glavom na sabor, t. j. u velikašku kuću, mogao je (a mogle su i velikaške udovice) poslati u dolnju kuću svoga zastupnika, (al je morao biti plemić). Zatim su sjedila za stališkim stolom po 2 poslanika svake županije, koje su samo plemići izabirali, po jedan ili po dva poslanika sl. kr. gradovah, koje je njihovo vieće ili baš samo poglavarstvo izabiralo, poslanici (po jedan ili po dva) slobodnih kotarah jazigo-kumanskoga, hajdučkoga, kövarskoga, riečkoga i bakarskoga; turopoljski župan.

Kako spomenusmo, trojedna kraljevina imala je onda samo dva u saboru izabrana zastupnika; nego slavonske županije slale su od godine 1741. osim toga svaka po dva poslanika. Zašto su to činile, dugačka je stvar, i zato se nemože ovdje razlagati: svakako je ova okolnost najviše dala povod, da su se Magjari ukopistili, te tvrdili, da su ono prave magjarske županije.

---

[1] Schwicker (Statistik des Königreiches Ungarn str. 748.) je izračunao, da u Ugarskoj zapada jedan poslanik 27.500 dušah, u Erdelju 28.900 dušah, u Hrvatskoj i Slavoniji 31.000 dušah, a u bivšoj vojničkoj krajini tja 63.000 dušah.

Pita se, što je po nas probitačnije: ono prvašnje zastupanje trojedne kraljevine na ugarskom saboru po **dvojici**, ili sadašnje po **četrdesetorici**? Na prvi pogled se čini, da je ovo potonje svakako bolje, jer više očijuh vidi više. Al izkustvo uči protivno. Prvašnjim našim kraljevinskim poslanikom nije se glas u saboru **brojio**, nego **potegnuo**, **vagnuo**, jer su zastupali čitavu trojednu kraljevinu. Zato, kad su god mogli dokazati, da se kakvom odlukom stališah i redovah vriedjaju municipalna práva trojedne kraljevine, kralj je obično uzkratio potvrdu takvoj odluci, il je nije na trojednu kraljevinu protegnuo. — Sada je pako drugčije. Sada imamo razmjerno tobože toliko zastupnikah, koliko i Ugarska, njihovi se glasovi dakle na prosto broje kako i ostalih zastupnikah — nu tad smo mi, makar nas bilo 40 ondje, naprama 400 ostalih uviek u velikoj manjini, tako, da kad si što Magjari ubiju u glavu, makar bila stvar nepravedna, mi nikako nemožemo prodrieti, a kralj se sada nemože više na nas obazirati, jer u saboru odlučuje većina.

Kazat će tko, da bi trebalo upućivati ugarski sabor o pravednosti naše stvari. Nu kako? Oni našinci, koji znadu magjarski, obično nemare za naše interese, il se žacaju borbe sa saborom ugarskim, il nisu vješti parlamentarci, a svakako jih ima vrlo malo. Ostali pako naši zastupnici, neznajuć magjarski, nerazumiju o čme se vieća i što tko govori, dakle su samo kao mrtvi kipovi; a kad počmu hrvatski govoriti, nerazumiju jih opet Magjari, pak bježe iz sabornice. Ovo je uzrok, da naši tobožnji zastupnici ponajviše niti nedolaze u sjednice ugarskoga sabora, jer jim se dnevnice (5 for. na dan i 800 for. stanarine na godinu) i onda plaćaju, kad jih neima u Budimpešti. Nije čudo, što jih onda Magjari smatraju kao kakove plaćenike, pak jih više manje preziru. Svatko će uvidjeti, da takvo tobožnje zastupanje nedolikuje kraljevini, koja je znala odprije ponosito zagrmiti u saboru ugarskom na usta svoga bana: „regnum regno non praescribit leges". Al je to i drugčije očevidno i veliko zlo; jer mi na ovaj način faktično nismo zastupani na ugarskom saboru, pak opet moramo priznavati sve za zakon, što se ondje odluči. Pa kako je razloženo na 68. strani, vrlo su zamašni predmeti, o kojih ugarski sabor za nas odlučuje.

Saborovanje. Kralj sazivlje, otvara, odgadja, završuje i razpušta sabor, koji treba da se svake godine sastaje i da vladi potrebite poreze i dohodke, pak i troškove (jednom rieči: proračun) dozvoli; ako se dakle prije toga odgodi ili razpusti, treba da se iste još godine sazove, inače bi vladi nestalo potrebitih novacah; a bez dozvolje sabora nesmie vlada pobirati nikakva poreza ili nameta, niti uzajmiti novacah. Kralj predlaže saboru zakonske osnove za viećanje; a svaka odluka saborska, koja ima

postati zákonom, podnosi mu se za potvrdu, pak ako pronadje, da nije prema probitku države, uzkraćuje sankciju ili ju pošilja natrag saboru, da svoju odluku preinači. Ako koji zakon nije jasan, tumači ga kralj sa saborom.

I sabor ima právo iniciative, t. j. može viećati o kakvoj zakonskoj osnovi, koje mu nije vlada predložila, nego koji član sabora ili više njih.

Sabor se otvara po starom običaju stoprv četvrti dan iza roka kraljem u sazivnici odredjena.

Najstariji član dolnje kuće zasjeda dovremeno predsjedničku stolicu, a najmladji je bilježnik (dok se neizjavi kuća, da je puna). Onda počimlje ovjerovljenje članovah i tu se postupa od prilike kao kod nas; al o valjanosti izborah odlučuje sud zvani „curia regia“.

Predsjednik i bilježnici dolnje kuće imaju od prilike ona ista práva i dužnosti koje i kod nas. Predmeti, o kojih se ima viećati, il se predaju osobitim odborom za izviest, il odsjekom. Jer u dolnjoj kući pripravlja ono 9 odsjekah, na koje je sva kuća za verifikaciju podieljena, jošt i poslije, uprav onako kako kod verifikacije, predmete saboru za razpravljanje. Prema tomu vieća se o dotičnom predmetu u svakom odsjeku napose, tada se sastaju izvjestitelji pojedinih odsiekah u središnji odsjek, pak tu se onda odlučuje skupni izvještaj, koji se ima saboru podnieti. U saboru se o samom predmetu vieća od prilike onako, kako kod nas, to jest najprije se vieća u obće o predmetu, pak se glasuje, ima li se predmet podvrći posebnomu pretresanju. Ako se to većinom glasovah odluči, onda se razpravljaju pojedine tačke predmeta, pak se opet o svakoj tački ili dielu napose glasuje. Kad se završi viećanje, glasuje se još jedan put o cielom predmetu.

Da može započeti viećanje, treba da bude u sábornici barem 40 članovah, a za odlučivanje treba da jih bude ondje još više.

Kraljevski predlozi predaju se najprije dolnjoj kući za viećanje, pak ova onda dojavlja svoju odluku poput poruke (nuntium) gornjoj kući; jer da se može što podnieti kralju za sankciju, treba da na to pristanu obje kuće.

Postupak kod konstituiranja gornje kuće vrlo je jednostavan. Ministar nutrnjih poslovah dostavlja najstarijemu dobom članu,

kao dovremenomu predsjedniku, imenik pozvanikah, pa kad se onda na odredjeni dan sastanu članovi gornje kuće, izabere se izmedju njih većinom glasovah odbor petnaestorice, koji presudjuje, jesu li svi pozvani i vlastni doći u kuću velikašah, pak jesu li svi vlastni doći i zbilja pozvani. Čim odbor obaviesti predsjednika, da je 50 pozvanikah ovjerovljeno, predsjednik sazivlje sjednicu, u kojoj se čitaju kr. odpisi, kojimi se imenuje prvi i drugi predsjednik. Jedan od njih zasjedne predsjedničku stolicu, kuća izabere tajnim glasovanjem 8 bilježnikah i rednika, a predsjednik izjavlja, da je kuća puna. Onda se pristupa viećanju. Da se može viećati, treba da u sjednicu dodje barem 50 članovah. Predmeti viećanja upućuju se najprije odboru. Na temelju njegova izviešća vieća se onda o predmetu onako kako u dolnjoj kući.

Poruke dolnje kuće donosi u gornju bilježnik. Ako velikaši odluku većinom glasovah zabace, ili ako ju prime — to se dojavlja dolnjoj kući odporukom (renuntium): u prvom slučaju smatra se odluka dolnje kuće i sav predmet za one saborske sjeditbe uklonjenim; u potonjem pako podnosi se kralju za potvrdu. Ako pako gornja kuća odluku dolnje prima s njekimi promjenami, onda joj to takodjer odporuči i to svagda pismeno, te sada viećaju izmjenice sad jedna sad druga kuća o tih promjenah sve dotle, dok se neslože.

Prije nego se kakva skupna odluka podnese kralju za potvrdu, pregleda ju mješovit odbor od velikašah i zastupnikah, da se nebi uvukla u nju kakva pogreška ili nejasnoća (kao što se je dogodilo i god. 1868). Ovako ustanovljena zakonska osnova, podpisana od predsjednikah jedne i druge kuće, šalje se ministru-predsjedniku, da ju podnese kralju na potvrdu.

Ima slučajevah, gdje se obje kuće sastaju u jednu, **mješovitu** sjednicu (ponajviše u kraljevskom gradu), po imenu onda, kad se sabor svečano otvara i završuje ili razpušta; al se tada dotični kraljevski odpis jošte jedanput u svakoj kući javno čita; a na priestolnu besjedu podnosi obično svaka kuća posebnu adresu. Još se sastaju zajedno obje kuće, kad kralj predaje saboru podpisanu krunitbenu zavjernicu, i u obće smatra se čitava krunitba kao mješovita sjednica.

Prije 1848. godine sastajale su se obje kuće više putah u mješovitu sjednicu, po imenu svagda onda, kad se nisu mogle slo-

žiti o kakvom predmetu iza više porukah i odporukah. U takvoj sjednici predsjedahu predsjednici obijuh kućah, jedan je sjednicu otvorio, a drugi završio. Poslje dovršena viećanja odlučila je većina glasovah.

C. Delegacije.

Kao što je razloženo na 77. strani, austro-ugarska nagoda priznaje za mnoge državne poslove, da su zajednički svojkolikoj monarkiji. Za ustavno viećanje o tih poslovih uglavljen bje evo ovaj osobiti postupak:

U zajedničkih poslovih vrši zakonotvornu vlast u zemljah krune sv. Stjepana hrvatsko-ugarski sabor, a u ostaloj monarkiji carevinsko vieće. Buduć da se protivi ustavu i ustavnomu čuvstvu skupno viećanje obijuh ovih sborovah, jer zaudara po centralizaciji, pak opet treba da oba sbora budu zajedno i da dogovorno rade: to je odlučeno, da oba ova zakonotvorna tjelesa prenesu svoju vlast u zajedničkih poslovih na jedan svoj diel, na delegacije. Ovo su odbori, koje izabira hrvatsko-ugarski sabor i carevinsko vieće. Da bude u tom pogledu podpuna jednakost medju obima polama monarkije, to se svaka delegacija sastoji od 60 članovah, od kojih izabira 20 gornja (u Austriji gospodska) kuća, a 40 kuća zastupnikah. Al tu ima razlike: u carevinskom vieću biraju zastupnici svake zemlje napose iz svoje sredine primjeren broj delegatah, tako n. pr. kraljevina češka izabira jih 10, a Dalmacija 1. Po nagodi hrvatsko-ugarskoj (§. 41.) izabiraju se za delegaciju u gornjoj kući 1 Hrvat, a u dolnjoj njih 4; al jih neizabiraju hrvatski narodni zastupnici posebce, nego čitava kuća, pak buduć da u ovoj ima deset putah više ugarskih zastupnikah nego hrvatskih, to dakle kod izbora odlučuju uviek oni prvi, te biraju one, koji su njim po ćudi. (Ovo bi se dakle imalo takodjer promieniti, jer nije prema pravici). Uz prave delegate izabiraju oba zakonarstva odmah i poviše (obično 30) zamjenikah delegatom.

Ovlast delegatah traje samo godinu danah, zato jih treba svake godine iznova birati; nego se opet mogu isti članovi izabrati. Car i kralj sazivlje svake godine obje delegacije i to jedan put u Beč, drugi put u Budimpeštu. Svaka delegacija izabira izmedju svojih članovah svoga predsjednika, podpredsjednika i perovodju, a ustanovljuje svoj poslovnik. Ove delegacije neviećaju

*

nikada zajedno, nego svaka čini napose svoje odluke većinom glasovah. Svatko glasuje po svom uvjerenju; delegacije neprimaju naputka od svojih biračah. Da što postane zakonom, treba da na to pristanu obje delegacije i da to kruna potvrdi. Ako se odluke obijuh delegacijah nesudaraju, onda razlažu svoje mnienje i razloge u pisanoj poruci, pak ju šalju jedna drugoj. Ako se sloga nepostigne niti iza treće poruke, onda se odlučuje skupnim glasovanjem. Toga radi sastaju se obje delegacije u jednoj prostoriji; al ne da viećaju, nego samo da glasuju, a treba da jih od svake delegacije dodje barem 40. Ako jih je od jedne delegacije više došlo nego od druge, treba da se postigne jednakost, pak da se ždrebanjem ukloni iz jedne delegacije višak članovah. Onda se glasuje, pak što većina odluči, to je odluka, koja se podnosi kruni na potvrdu.

Svaka delegacija ima viećati samo ob onih poslovih, koji su naročito priznani zajedničkimi, u druge poslove nije joj prosto pačati se. Predmete, koji spadaju u područje delegacijah, predlaže jim, svakoj napose, skupno ministarstvo. Svaka delegacija je vlastna zaiskati od dotičnoga ministra razjašnjenje, ili ga što upitati, a ovaj je dužan odgovoriti.

Glavni je posao delegacijah, da ustanove skupni dohod i razhod iliti proračun zajedničkih poslovah. O takvom proračunu, kad ga prime delegacije i potvrdi njegovo veličanstvo, nemože se više viećati u nijednom zakonotvornnom tielu, već se na prosto uvrštuje dotična svota u proračun svake polovine monarkije, pak ministri njihovi šalju zajedničkomu ministru financijah odredjenu svotu, a ovaj odgovara za to, da se novac za namienjenu svrhu upotrebi. Račun polaže delegacijam. Sankcionirane odluke delegacijah dostavlja car i kralj do znanja ugarskoga sabora i carevinskoga vieća preko dotičnoga odgovornoga ministarstva, pak se to onda smatra kao zakon valjajući za svu monarkiju.

Svaka delegacija ima právo initiative (al samo u području zajedničkih poslovah), te može svoje predloge drugoj delegaciji pismeno obznaniti. O takvih predlozih se onako vieća i odlučuje, kao što i ob ostalih.

Sjednice delegacijah su obično javne. Ako car i kralj razpusti sabor ili carevinsko vieće, dospieva i oblast dotične delegacije.

Članovi delegácijah uživaju za svoju osobu onakva preimućtva kao što i članovi našega sabora (gl. str. 106).

Pošto je berlinskim ugovorom naprćeno svoj austro-ugarskoj monarkiji zaposjednuće i upravljanje Bosne i Hercegovine: to se sada povlače i bosansko-hercegovački poslovi pred delegácije.

Do godine 1848. rješavao je kralj ove sada zajedničke poslove ponajviše samostalno po savjetu svojih austrijskih ministarah i nepitajuć Ugarske, koja se je zbog toga dosta tužila, ali sve zalud. Odtuda ona briga, kako bi se za budućnost zapriečilo takvo stanje: zato Ugarska nehtjede pristati na nikakvo zajedničko viećanje, da nebude više imala mješavine s austrijskimi državnici, kojimi se svejednako po glavi mete nekakov središnji sabor.

III.

Vladavina.

Državna vlast očituje se poglavito **zakonarstvom**, koje stvara zakone, **vladavinom**, koja nastoji o njihovu vršenju, **pravosudjem**, koje razvadja, a kazni nevršenje zakonah. Ovamo ide jošte **državno kućanstvo** ili **financije** t. j. novčani poslovi, kojimi se namiču potrebita državnoj vlasti sredstva, i **vojska**, koja državu brani od nutrnjih i vanjskih neprijateljah. Svim ovim granam stoji na čelu **kralj**: zato smo njim počeli svoje razlaganje, pak razloživši sva tri organa našega zakonarstva, pristupamo k vladavini, to jest k izvršujućoj vlasti, koje imamo takodjer od tri **ruke**: domaću zemaljsku vladu, hrvatsko-ugarsku vladu i skupnu vladu za zajedničke poslove monarkije. Toga obilja zakonarskih i eksekutivnih (izvršujućih) organah težko da ima ikoja evropska država. Počnimo sa najbližom vladom, i ta je

A. Kraljevska zemaljska vláda.

Naša „kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada“, kako sada postoji, ustrojena je bila 5. zakonskim člankom našega sabora od god. 1869. i to prema hrvatsko-ugarskoj nagodi, koja u §-u 47. naročito odredjuje, da za sve predmete, koji tom nagodom nisu priuzdržani zajedničkomu saboru i središnoj

vladi, pripada trejednoj kraljevini právo podpune samouprave (autonomije) u području zakonarstva i izvršbe (executive). — Glavni zemaljski grad Zagreb je stolica zemaljskoj vladi.

U područje te zemaljske vlade spadaju svi poslovi, koji nisu nagodom namienjeni zajedničkomu hrvatsko-ugarskomu ministarstvu. U svih tih autonomnih poslovih izvršuje kralj eksekutivnu vlast preko odgovorne zemaljske vlade, koja ima 3 odjela:

I. odjel za poslove nutrnje i za poslove proračuna;

II. odjel za bogoštovje i nastavu, i

III. odjel za pravosudje.

Svaki ovaj odjel zove se: „kraljevski hrvatsko-slavonsko-dalmatinski vladni odjel", pak mu se još doda područje (n. pr. „za pravosudje"). O svakom odjelu progovorit ćemo malo niže napose.

Prvašnja vlada. U staro vrieme upravljao je ban sa saborom; nego uprava ta bila je vrlo jednostavna. Većinu upravnih poslovah obavljale su županije, što ćemo poslije razložiti. Videć nedostatke te uprave ustrojila je kraljica Marija Terezija g. 1776. „kraljevsko namjestničko vieće za kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju", i stavila ga je pod kraljevsku ugarsku dvorsku kancelariju u Beču. Nego ovo nije bilo po ćudi našim starim, a još manje Magjarom, koji su već onda nastojali oko centralizacije. Zato je kraljica godine 1779. dokinula to naše namjestničko vieće; al ne da povrati prvašnju upravu, nego da nas stavi pod ugarsko kralj. namjestničko vieće, koje bijaše njezin otac Karlo III. osnovao.[1] Kazat ćemo dakle koju o njegovom ustrojstvu.

Kraljevsko namjestničko vieće (consilium locumtenentiale regium) dobilo je svoje ime odtuda, što su kraljevi ugarski u potonje vrieme, stanujuć ponajviše izvan Ugarske, imenovali za obavljanje kraljevskih poslovah kraljevskoga namjestnika (locumtenens), osobito onda, kad nije bilo palatina. Tomu namjestniku bili su poslije pridieljeni nekoji odlični dostojanstvenici, da ga savjetuju, dok nije napokon Karlo III. g. 1723. ustrojio posebnu oblast pod navedenim imenom, s naročitom privoljom sabora; ovaj je samo zahtievao, da to namjestničko vieće nevisi o nikakvoj

---

[1] Znamenito je, što se dogodi godine 1725. Ugarsko namjestničko vieće edpremi intimat našemu saboru; nu ovaj je člankom petim svečano izjavio, da nestoji pod njim i da nepriznaje njegove vlasti na ove kraljevine, pak će i u napredak njegovu ingerenciju odbijati. Tako bijaše godine 1725.; al god. 1790. provuče se naš sabor ipak lakoumno kroz kaudinski jaram i prizna gospodstvo te oblasti.

dvorskoj oblasti, već da je podredjeno samomu kralju. Predsjednik mu je bio nadvornik (palatin), kao zakoniti namjestnik kraljev, a kad nije bilo nadvornika, poseban kralj. namjestnik. Ostali članovi bili su: veliki državni sudac i veliki tovarnik (podjedno zamjenici predsjednika), prabiskup, hrvatski ban i jošte drugih 18, imenovanih izmedju prelatah, velikašah i plemićah, medju njimi uviek jedan Hrvat, odkad je bilo naše namjestničko vieće ukinuto.

Ugarsko namjestničko vieće stvaralo je svoje odluke u skupnih sjednicah (u kojih je moralo biti barem 12 savjetnikah) i to većinom glasovah. Ako su te odluke trebale kraljeve potvrde, podnosilo jih je kralju u obliku predstavke (reprezentacije), al nipošto neposredno, nego preko kralj. ugarske dvorske kancelarije. Kralj je na nje odgovarao kralj. odpisom (rescriptum) ili riešitbom (resolutio); a naredbe samoga namjestničkoga vieća zvale su se „intimata". Glavno mu je zvanje bilo nadgledati, da se vrše zakoni i kraljeve na zakonih osnovane zapoviedi (ako nisu bile prema zakonu, prosto mu je bilo smjerno jim prigovoriti prema 14. zak. čl. od g. 1791.). Područje njegovo protezalo se je malo ne na sve nutrnje poslove osim pravosudja i financijah. Toga radi je imalo više odjelah, po imenu za crkvene, školske, urbarske, porezne poslove, za komunikacije, javne zaklade itd. Osim toga je ondje bilo više posebnih povjerenstvah (commissio) i uredah, n. pr. censura knjigah i rukopisah, gradjevno ravnateljstvo, poštansko ravnateljstvo, zdravstveno vieće itd.

Ugarska kralj. dvorska kancelarija, koju smo već spomenuli, bila je vrhovna oblast Ugarske i trojedne kraljevine; preko nje vršio je kralj neposredno svoja kraljevska práva, ona mu je bila tako rekuć desna ruka, zato je i stanovala u Beču. Njezin predsjednik zvao se je kralj. dvorski kancelar, uz njega su bila dva podkancelara i 12 izvjestiteljah (referendarii) s naslovom dvorskih savjetnikah; jedan od njih bio je uvjek biskup, a jedan Hrvat. Poslove su rješavali ponajviše u sjednicah većinom glasovah. U područje dvorske kancelarije spadali su sliedeći poslovi: 1. Preko nje vršio je kralj svoja práva oko zakonarstva. Preko kancelarije bili su sabori sazivani i razpuštani, preko nje je dobivao sabor kr. odpise i rješitbe, š njom dogovorno bili su zakoni redigovani i preko nje stigla je njihova potvrda. — 2. Od kraljevskih právah glede izvršujuće vlasti zapadali su dvorsku kancelariju svi poslovi tičući se odnošajah s drugimi državami, pak isto tako svi poslovi tičući se nutarnje uprave, osim financijalnih i vojnih. Preko nje je kralj odpravljao svoje odpise i rješitbe kr. namjestničkomu vieću i drugim oblastim, dapače i sudovom, koliko je to spadalo u područje kraljevske vlasti, (n. pr. pomilovanja, tako zvana mandata regia). Samo preko dvorske kancelarije mogle su se izdati pravomoćne darovnice (donationes), povlasti (privilegije), plemenština,

dostojanstva, časti, kraljevske službe, redovi itd. Dapače su se i naredbe za nastanjivanje i obskrbljivanje vojske izdavale preko ove oblasti. — Zato je bila osobita dužnost dvorske kancelarije paziti, da se kraljevska práva neoštete i da se u kraljevo ime neizda nikakva zakonom protivna naredba. Ona je bila dakle kano ministarstvo, al je opet u istinu stajala donjekle pod austrijskim ministarstvom.

Ugarska kr. dvorska kancelarija i kraljevsko namjestničko vieće uredovahu u Ugarskoj i kod nas sve do godine 1848., kadno jih zamieni prvo ugarsko ministarstvo. Buduć da trojedna kraljevina nije priznavala ugarskih zakonah od godine 1848., dakle ni ministarstva prema njim stvorena, njekakve vlade pako je svakako trebalo: to je sabor naš godine 1848. imenovao bana Jelačića svevladom (diktatorom) i ovaj je kao takav stvorio dovremenu vladu pod imenom „banskoga vieća", koje se je sastojalo iz više odsiekah, al je bilo inače vrlo jednostavno ustrojeno. Pošto je bio godine 1852. ustav dokinut, razvila se je od banskoga vieća „c. kr. banska vlada", zato tako zvana, jer joj je bio glava ban, a ne c. kr. namjestnik, kao što u drugih zemljah, koja su imala (pak imaju i sada još) svoja c. kr. namjestničtva. Nego područje te banske vlade bilo je znatno stegnuto; ona je dobivala zapoviedi od c. kr. austrijskoga ministra za nutarnje poslove, u kojega je bio osobit odsjek za hrvatsko-slavonske poslove, a službeni jezik je bio njemački.

Ovako je bilo sve do godine 1861., kad je (od prilike 100 godinah poslije svoje smrti) opet uzkrsnulo s povratkom ustava kralj. namjestničko vieće za kraljevinu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku, a malo kasnije iste godine ustroji se za nju i prva kr. dvorska kancelarija, s istim područjem za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, koje imadijahu obnovljene ovakve oblasti za Ugarsku. Za sve to vrieme od godine 1848. do godine 1868. bila je trojedna kraljevina sasvim odieljena od Ugarske, i posve je već bila svikla uživanje svoje stare autonomije: kad al eto godine 1868., pošto je bila uglavljena hrvatsko-ugarska nagoda, morade opet ustupiti jedan diel svojih starih pravicah ugarskomu ministarstvu (kao što ćemo poslije potanko razložiti), pak se zadovoljiti sadašnjom zemaljskom vladom. U isto vrieme bude razpuštena i kr. dvorska kancelarija i kr. namjestničko vieće za ove kraljevine.

1. Ban.

Na čelu zemaljske vlade stoji **ban**, a njemu podčinjeni odjeli su samostalni u svom području i medju sobom nezavisni — tako odredjuje nadalje u 5. §-u gore pomenuti zak. članak od g. 1869. Najprije ćemo dakle po tom zakonu otesati medje području banovu.

Ban je glava zemaljskoj vladi i kao takav odgovoran je zemaljskomu saboru za ustavnost i zakonitost vladnih djelah spadajućih u njegovo područje, pak i zvaničnih svojih činah. Ako ban izbiva, ili je inače zapriečen, ili ako je banska čast upražnjena, tad obavlja njegove poslove (pogledom na zemaljsku vladu) predstojnik odjela za unutrnje poslove i to pod svojom odgovornošću.

Svekolike predloge i predstavke odnoseće se na zemaljske poslove predlaže ban kralju preko dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga ministra, a izdane previšnje riešitbe i naredbe, pak i imenovanja, ima uz kralja podpisati pomenuti ministar i ban.

Ban je vlastan dolaziti glavom ili slati svoga povjerenika u sjednice sabora, saborskih odborah i odsjekah, te sudjelovati u razpravah; nego glasovati može samo onda, ako je pravi član sabora. Ako sabor što upita, mora mu odgovoriti, ako zaište kakvo razjasnjenje, mora mu ga podieliti, a potrebite spise mu predložiti.

Ban popunjuje sva ona službena mjesta autonomne zemaljske vlade, koja nisu pridržana imenovanju samoga kralja (za ova ban samo predlaže sposobne ljude), i koja se po postojećem običaju drugčije popunjuju. On odredjuje i samo poslovanje zemaljske vlade, pa ga i nadgleda. Bana imenuje kralj uz predlog ugarskoga ministra-predsjednika.

Gore je već spomenuto, da je **ban odgovoran zemaljskomu saboru**, a to će reći, da sabor može bana ili njegova zamjenika pozvati na odgovor, na račun, ili ga baš obtužiti za svako njegovo djelo ili propuštaj, kojim je hotomice povriedio koji temeljni državni zakon trojedne kraljevine, a naročito nagodu hrvatsko-ugarsku, ili kakov drugi zakon. Isto tako može sabor bana pozvati na odgovor za svaki njegov čin ili propuštaj, kojim je hotomice težko okrnjio ili u pogibelj stavio zakonitu državnopravnu samostalnost trojedne kraljevine ili njezin savez s Ugarskom.[1]

Ova odgovornost banova (ili njegova zamjenika) zapada i predstojnika dotičnoga vladnoga odjela za nezakonita vladna djela, počinjena uz njegovo sudjelovanje od bana ili njegova zamjenika, ako nije pismeno izjavio, da nemože primiti na se odgovornost

---

[1] Zakon od 10. siečnja 1874.

za takvo djelo. (Za ona svoja vladna djela, koja su odjelni predstojnici počinili u svoje ime, odgovaraju ponajprije banu ili njegovu zamjeniku).

Ako se banu ili kojemu predstojniku odjela dokaže onakvo griešno djelo, može se jedan i drugi svrgnuti s časti, ili pako samo odpustiti od službe. Ako su ban i predstojnik odjela uz povredu ustavnih zakonah prekršili jošt i kazneni naš zakon: moraju se povrh toga jošt i po ovom zakonu kazniti; al to mora dosuditi redoviti kazneni sud. Pred redoviti sud spadaju i tužbe zemlje ili koje privatne osobe za naknadu štete, koju je ban ili predstojnik odjela počinio povredom svojih dužnostih.

Nego prije svega treba tu povredu dokazati. Toga radi moraju **predlog za obtužbu bana ili predstojnika odjela** podpisati dvadesetorica članovah sabora i predati ga saboru. U tom predlogu mora se potanko razložiti, kako i koje dužnosti su ban ili predstojnik odjela povriedili. Predsjednik sabora mora taj predlog uz tri dana, iza kako bude predan, staviti na dnevni red, da se o njem vieća. Izprva se mora samo o tom viećati, ima li se taj predlog u obće uvažiti ili ne. Kad se dovrši razprava o tom, neka se neglasuje odmah, nego u sliedećoj sjednici (al nikako isti dan).

Zaključi li sabor, da se predlog ima uvažiti, onda sabor izabere izmedju svojih članovah odbor od trojice, koji će se preslušanjem svjedokah i vještakah, pak i samoga bana ili odjelnoga predstojnika, a pokraj toga i drugim shodnim načinom potanko obaviestiti o tom, što je i kako je. Okrivljenici mogu medju tim podnieti saboru pismeno opravdanje.

Odbor trojice predlaže saboru svoje izviešće i mnienje, a sabor onda odlučuje, ima li se ban ili odjelni predstojnik staviti pod obtužbu i ima li se proti njim povesti sudbeni postupak. Nego za takav obtužbeni zaključak hoće se, da bude u saboru dva puta toliko članovah koliko jih treba za valjanu odluku, i da dvie trećine tih članovah glasuju za obtužbu.[1]

Ako je sabor zaključio takvu obtužbu, mora ju dojaviti kralju, a podjedno odabrati iz svoje sredine dva tužitelja, koji će

---

[1] Po sada valjajućem zakonu o ustrojstvu našega sabora (2: 1870). treba ondje 35 članovah, da se može što zaključiti; dva puta toliko je 70 članovah, a dvie trećine njih su 47, dakle toliko treba glasovah za obtužbeni zaključak bana.

zastupati obtužbu pred kraljevinskim sudom; predsjednik sabora pako mora obtužbeni zaključak obznaniti predsjedniku kraljevinskoga suda, koji će članove toga suda odmah skupiti u Zagrebu; jer samo ovaj sud može suditi obtuženomu od sabora banu ili odjelnomu predstojniku.

Kraljevinski sud sastavljen je iz 24 člana, a ti su: viećnici stola sedmorice, predsjednici banskoga stola i sudbenih stolovah u Zagrebu i Osieku, dva najstarija viećnika banskoga stola, dakle svega 12; a drugih 12 izabira sabor (i to za svako saborsko razdoblje iznova) izmedju zakonu vještih hrvatsko-slavonskih državljanah, koji nisu članovi sabora. Sudu predsjeda predsjednik stola sedmorice, ili, ako je ovaj zapriečen, predsjednik stola banskoga; ako niti ovaj nebi mogao predsjedati, bira si sud izmedju svojih članovah predsjednika.

I tuženici i tužitelj vlastni su zanećati po 6 članovah, tako da jih ostane samo dvanaest. Ovi moraju podpisati prisegu, da će po duši suditi, pak onda izabiraju izmedju sebe trojicu, koji će imati parnicu prirediti, a tuženici moraju od onda obustaviti svoje uredovanje. Parnica se mora najkašnje uz šest mjesecih prirediti, pak se onda svi spisi predaju tužiteljem, da sastave uz 3 nedjelje danah obtužnicu i predlože kazan. Obtužnicu priobćuje sud obtuženikom i k jednu odredjuje dan za razpravu, na koju pozivlje tužitelje i tuženike, koji mogu sa sobom povesti jednoga ili više braniteljah. Kod razprave treba da bude barem 10 članovah suda, pa kad se razprava dovrši, sudci glasuju tajno, a po svom uvjerenju, jesu li obtuženici krivi ili nekrivi; da bude tko osudjen kao krivac, tomu se hoće, da za to glasuju barem dvie trećine sudacah. Dokle god nebude odsuda izrečena, može sabor odustati od sudbenoga postupka, ako na to pristanu dvie trećine članovah.

O glavnoj razpravi vodi se zapisnik. Osuda, podpisana predsjednikom i perovodjom, mora se proglasiti najkašnje uz 8 danah iza dovršene razprave, te dostaviti tužiteljem i tuženikom. Proti toj odsudi neima niti priziva (apelacije), niti drugoga kakvoga lieka. Uzpostaviti može se osudjenik, samo ako na to pristane sabor sa dvie trećine glasovah.

Dok teče parnica, nemože obtuženik položiti svoje službe.

Obtužba se može podići proti banu ili odjelnomu predstojniku i pokle je odstupio. U tom slučaju izriče sudačka osuda, da

osudjenik nemože nikada više obnašati državne službe. Naknada počinjene od njega možebiti zemlji štete mora se tražiti pred običnim sudom.

Svatko vidi, da je vrlo dugačak put od obtužbe bana ili odjelnoga predstojnika do njihove osude; al je ipak bolji makar kakov put nego bezputica.

Ban njegda. Poviest hrvatskoga naroda tako je nerazdružno svezana s banskim dostojanstvom, da je nebi mogao pripoviedati, a da nespomeneš bana. Vriedno je dakle, da se obazremo na prošlost toga dostojanstva; jer nam je ta poviest zajedno mjerilom, kako je s banskim dostojanstvom i dostojanstvo hrvatskoga naroda raslo ili padalo: pod slavnim banom slovio je i narod naš, za kukavna bana nestajalo je i narodu dobra glasa.

Dok su naši kraljevi kod nas neposredno kraljevali, i dok su njihovi sinovi kao vojvode našom domovinom neposredno vladali, već onda su bili banovi njihovi doglavnici, poslije pako postali su pravi podkralji (prorex), pak su tako više putah i zvani bili, jer su zbilja vršili nekoja kraljevska práva; tako n. pr. sazivali su sabor, predsjedali mu i potvrdjivali njegove odluke. Dakle su i u tom pogledu izvršivali upravo kraljevsku vlast, veću nego isti palatini u Ugarskoj; pak da su ju izvršivali, ne samovlastno, nego po kraljevskoj odredbi, to potvrdjuju premnoge povelje i zakoni, koje smo u ovoj knjizi na više mjestah spomenuli. Bana je imenovao kralj; obično najodličnijega našega velikaša. Al su stališi i redovi još godine 1790. zahtievali od krune, da jim se povrati staro právo, po kojem su oni iz sabora, koji je poslie smrti ili odstupa bana bio po podbanu sazvan, kruni predlagali za bana četiri kandidata.

Ban je upravljao zemljom, njegovoj zapoviedi morao se je svatko pokoriti. Dok je postojalo naše kr. namjestničko vieće, kano vrhovna zemaljska upravna oblast, bijaše mu ban predsjednikom. On bijaše predsjednikom i tako zvanih banskih konferencijah, t. j. stališkoga odbora, koji je pojedina pitanja i izvan sabora rješavao. Samo se kaže, da je tolika vlast bila kadšto naopako upotrebljena, te su se na nekoje banove silne tužbe dizale i kod kralja i na saboru. To je i bio glavni uzrok, da se poslije nije mnogo marilo, kad se je banu vlast stezala.

U sudbenih poslovih bio je ban takodjer glava zemlje. Pred njegov sud (nazvan banski stol) spadale su sve parnice plemićah [1]

---

[1] To su naročito potvrdili kraljevi Karlo-Roberto i Ludovik I., odrediv, da svi stanovnici preko Drave spadaju pod oblast i sud banski, i da jih nitko nesmie tužiti ni kod palatina, ni kod judexa curiae regiae. (Naše pravice strana 36.)

(neplemićem je sudio njihov vlastelin). Nego buduć da su banovi i u tom pogledu svoje právo zlo upotrebljivali, te krivo sudili: to su se osudjenici utjecali kralju, i ovaj je dao pregledati njihove parnice po vrhovnom dvorskom sudcu (judex curiae regiae). Ovako se je razvila apelacija od bana kraljevskomu stolu (o kojoj govori Werböczy III. 3. §. 6). Nego vrhovna odsuda kraljeva pošiljana je opet banu natrag, da ju ovrši; palatin toga nije smio učiniti; akoprem je više putah pokušano protegnuti nadvornikovu vlast i na trojednu kraljevinu, al bez uspjeha.

U financijalnih poslovih bio je ban takodjer načelnik; on je imao právo kovati novce (kao što ćemo potanko razložiti), a sa saborom odredjívati poreze.

Oružanoj sili trojedne kraljevine bio je ban uviek (barem po zakonu) vojvoda sve do nagode hrvatsko-ugarske, koja je banu svako utjecanje u vojničke poslove oduzela. Još je kraljica Marija Terezija odpisom od godine 1764. priznala banu právo imenovati si podkapetana kraljevine, sve častnike kraljevine i sve častnike izpod pukovnika u narodnoj vojsci. Ban je bio takodjer zapovjednikom banovačke, po njem prozvane krajine, te je i ondje imenonovao sve častnike počam od podpukovnika.

Što se je ovdje u kratko natuknulo o pojedinih pravicah banskoga dostojanstva, to je zato učinjeno, jer se o toj banskoj vlasti na više mjestah ove knjige govori, gdje se onda banske povlastice potanko razlažu.

Ugarska je izprvice podpunice priznavala ova odlična preimućtva banskoga dostojanstva, te ga je s palatinom uzporedjivala. U zakonu Andrije II. od godine 1222., gdjeno se u članku 30. nabrajaju kraljevinski zastavnici (jobagyones, to će reći od rieči do rieči boljari), vrsta se ban poslje nadvornika, a za njim ide veliki državni sudac (judex curiae regiae); nego buduć da se je poslije u parnicah od bana riešenih prizivao kraljevski sud: to se je ugarski sabor tom okolnošću poslužio, da banu odredi treće mjesto medju kraljevinskimi zastavnici, te se on zbilja od vremena Ludovika I. (g. 1350.) stavlja na treće mjesto. Prema tomu imao bi bio dakle ban predsjedati kući velikašah, kad su ona prva dvojica bila zapriečena; ali toga velikaši poslije nisu dopustili, te su tu čast prenieli na velikoga tovarnika, koji sjedi za banom. Samo je banu ostalo staro odlikovanje, da nosi kod krunisanja zlatnu jabuku.

Ovo sakaćenje i kidisanje banske časti počimlje osobito XVI. stoljećem; nije ona bila naprečac okresana, već se je od nje odkidalo sad ovo, sad ono, malo po malo i gotovo nevidom. Više je tu faktorah radilo. Ugarska je sve to više zazirala od hrvatske samostalnosti i samosviesti, koja je u punom banskom dostojanstvu odsievala, zato ga je svakom sgodnom prilikom podvezivala. Austriji je opet najviše za tim stalo, da ima proste ruke u krajini,

zbog toga je i ona stezala banovom vojničku vlast, da joj nesmetaju; jer ban je postupao prema odlukam hrvatskoga sabora, a ne prema šarenim namjeram bečke gospode. Hrvati napokon, otimljuć se neprestano s Turčinom za svoju kuću i kućište, nisu dospievali paziti na svakojake svoje abstraktne pravice i braniti jih od mreže lukavih tudjinacah. Tako je propadalo jedno bansko právo za drugim. Na izmaku XVII. i u početku XVIII. vieka kao da su se jedni osokolili, a drugi priznavali počinjenu nepravdu. Uz ovo razdoblje stvorila se je množina zakonah smjerajućih na obnovljenje starinske časti banske. Evo jih nekoliko za dokaz! Članak 11. od godine 1608. pr. kr. odredjuje, da se ima banska čast s punom vlasti od Drave do Jadranskoga mora podieliti zaslužnomu čovjeku. Isto je bilo rečeno u članku 28. od god. 1609., u članku 31. od god. 1618., u članku 32. od god. 1635., u članku 1. od god. 1638., u članku 32. od g. 1638., u članku 51. od g. 1647., u članku 1. od g. 1659. Članak 27. od g. 1609. kaže, da ban ima (iza nadvojvode Ferdinanda) neposredno zapoviedati svim vojničkim načelnikom prema svojoj svestranoj, starodavnoj i punoj vlasti. Članak 8. od g. 1649. opet izriče, da se ima palatinska i banska vlast prema navedenim zakonom uzdržati. — U 22. zak. članku od godine 1687. zavjetuje se kralj Leopoldo I., da će bansku vlast i oblast podpunu i neoskvrnjenu uzdržati. Člankom 114. od god. 1715. ustanovljuje se, da ban ima svoju vlast po navedenih zakonih izvršivati, a ovaj članak se naročito potvrdjuje člankom 87. od god. 1723. Članak 47. od god. 1741. iznovice priznaje punu i zakonitu vlast i oblast bana, pak zapovieda, da se ban ima u nju uzpostaviti prema pomenutim malo prije zakonom. Iza Josipova absolutizma potvrdjuje na pokonji put kralj Leopoldo II. u članku 24. od godine 1790. „zakonitu vlast, práva i preimućtva bana“.

Što će vam više? Zakonah hvala bogu imamo izobilje; pak ako su zakoni sreća, nitko sretniji od nas. Ele svi su ti zakoni ostali na papiru, dapače je banska čast upravo od g. 1790. bliednuti počela, pak sve bljedja i bljedja najzad je tako posinjavila, da su posljednjega bana prije godine 1848. zvali podrugljivo „palatinovim adjutantom“. Trebalo je, da se izpuni Preradovićeva molitva, gdjeno se moli:

„Bože živi i raztžari
Svetu vatru rodoljublja:
Svako srce budi zublja,
Svako oko budi plam,
Da s narodne svete stvari
Sav uzplamti narod nam!“

i on je uzplamtio godine 1848., i bansko dostojanstvo objavilo nam se je opet u punom staroslavnom veličanstvu. Liepo-li nas bješe obasjalo to sunce — da nam opet za goricu zadje. Istina je ne-

sumnjiva, da se je banska čast hrvatsko-ugarskom nagodom i opet znatno oporavila; nu hoće-li nam puno sunašce još jedanput doći pred naša vrata? — Bog dao!

Pošto smo spoznali práva i dužnosti bana, kao glave zemaljske vlade, valja da malko razgledamo njezino ustrojstvo. Kao što je već spomenuto, zemaljska naša vlada sastoji se iz tri odjela: 1) za unutrnje poslove, 2) za bogoštovje i nastavu, 3) za pravosudje. Da vidimo sada napose, što spada u područje svakoga odjela.

2. Odjel za unutrnje poslove.

U područje ovoga odjela spadaju poslovi nutrnje zemaljske uprave (administracije). Ovi su poslovi vrlo različiti, evo jim jezgre:

1) **Javna sigurnost** ili drugčije redarstvo (policija), koje vlada vrši preko podredjenih oblastih. Nego pod javnom sigurnosti nevalja razumievati samo zaštitu od tatah i razbojnikah (o kojoj nastoji oružanstvo ili žandarmerija, te gradski panduri i seoski stražari); već ovamo ide pažnja na sve, što bi moglo narušiti javni mir, ili gdje bi se moglo počiniti kakvo zlo djelo. Ovomu odjelu pripada dakle nadziranje družtvah, glumištah (teatrah) i drugih zabavi namienjenih zavodah, tiskanje knjigah, putni listovi (za put u inostrane zemlje).

2) **Uprava i nadziranje javnoga práva** (koje se nepoteže na privatne poslove nego na državne). Ovamo ide nadgledanje nižih oblastih (o kojih ćemo poslije govoriti) i njihova poslovanja, poslovi oko sabora (n. pr. priprave za izbore), čuvanje medjah zemlje.

3) **Zdravstvo** (Sanitätswesen), to jest poslovi tičući se obćega zdravlja i priečenja bolestih, osobito pošastnih (epidemije).

4) **Poslovi ubožtveni,** to jest briga oko sirotinje i zavodah njoj namienjenih (humanitarnih).

5) **Javne gradjevine** (koje nisu državne).

6) **Težitba (kultura) zemlje**, to jest briga oko gospodarstvenoga napredka zemlje i gospodarstveni poslovi u obće.

7) **Obrtnost i trgovina**, u koliko nespadaju u područje zajedničkoga ministarstva.[1]

---

[1] Ima više zajedničkih poslovah, o kojih se zakoni stvaraju u zajedničkom saboru, al naša zemaljska vlada nastoji oko njihova izvršivanja prema §-u 10. hrvatsko ugarske nagode. Ovamo idu putni listovi, banke itd.

8) **Poslovi vojnički**, po imenu novačenje (regrutacija), nastanjivanje, obskrbljivanje i odpremanje vojske (podprege, podvozi).

9) **Pripravljanje zakonskih osnovah** za sabor o predmetih spadajućih pod ovaj odjel.

10) **Uprava zemaljskoga proračuna.** To će reći: Od svih državnih porezah i nametah, koji se pobiraju u našoj domovini, ostavlja se nam za podmirenje zemaljskih potriebah 45%, a ostalo ide u Budimpeštu. Sabor naš odredjuje (al za sada samo za provincial), kako se imaju ovi novci potrošiti: pak je dužnost odjela za unutarnje poslove paziti, da se sve prema saborskim odlukam, a ne drugčije troši. Da pako može sabor sve potanko odrediti: mora zemaljska vlada unapried od prilike proračunati, koliko će imati zemlja dohoda i koliko i kakvih potriebah. Ovakov proračun (budget) mora se saboru na vrieme podnieti, da može za svaku buduću godinu za dobe odrediti, što i kako da se troše zemaljski novci. Svi ovakvi poslovi zapadaju odjel za unutrnje poslove, i buduć da za rukovanje zemaljskih novacah treba osobite pjeneznice i računarah: zato stoji i ovo sve pod tim odjelom, i on mora svake godine podnieti saboru potanke račune o svem zemaljskom imutku, dakle i o zakladah (fundacijah).

Svatko će odavde razabrati, da je područje odjela za unutrnje poslove vrlo prostrano, i da tu ima prerazličitih predmetah, koji se nemogu onako samo popreko rješavati, već tu treba osobita reda i pametne razredbe poslovah. Zato se i hoće načelniku ovoga odjela puno znanja, vještine i poštenja, da se poslovi kako valja obavljaju. Toga radi podieljen je ovaj odjel za sada na 8 odsiekah, pak osim toga stoje pod njim još i nekoji osobiti pomoćni uredi.

Razredba poslovah nije baš stalna, nepromjenljiva, već prema potrebam i vještini dotičnih savjetnikah; al da se od prilike znade, kako je taj odjel ustrojen, evo kratka priegleda. Na čelu svakoga odsjeka je odsječni savjetnik (gradjevni odsjek ima gradjevnoga savjetnika), a pod njimi stoje tajnici, perovodje i vježbanici.

I. odsjeku su namienjeni gospodarstveni i računarski poslovi odjela i političke uprave; uprava i nadziranje javnoga práva; poslovi saborski; uprava podžupanijah, gradovah, trgovištah i občinah; proračun zemaljski i pojedinih oblastih (dakle i potroša-

rina i obćinski namet), uprava zemaljske blagajne i računovodstva; zemaljska pismara (arkiv).

II. odsjek mogao bi se prozvati narodno-gospodarstvenim, jer u njegovo področje spadaju predmeti, koji se razlažu u znanosti narodno-gospodarstvenoj (National-Oekonomie). Ovamo dakle idu: gospodarstvo, šumarstvo (zemaljska kultura), trgovina, obrt, družtva i zavodi za sve to, brodarstvo na riekah, zatim nekoji državno-financijalni poslovi. U pomoć mu je zemaljsko kulturno vieće.

III. odsjek ima pod svojom rukom redarstvo, statistički ured, književna i zabavna družtva i zavode (glumišta, teatre), nadzor štampe, državljanstvo i zavičajnost, podprege (za vojnike) i još druge njeke poslove pomanje znamenite.

IV. odsjeku povjereni su preostali još urbarski odnošaji, uprava zemaljskih (al ne crkvenih ni školskih) i županijskih zakladah i nekretninah, nadzor ubožkih zavodah i zadušbinah, novčanih zavodah (n. pr. štedionicah itd.).

V. odsjek zapalo je zdravstvo. Ná čelu mu je praliečnik ovih kraljevinah, a podupire ga zdravstveno vieće (Sanitätsrath). Njemu je skrbiti jednom rieči za zdravlje. On dakle nadgleda sve liečnike i ljekare (apotekare), bolnice i liečilišta (n. pr. toplice), ludnicu i primalje (i njihovu školu u Zagrebu).

VI. odsjek bavi se oko zemaljskih gradjevinah i obćilah (komunikacijah); (jer ima i državnih i obćinskih gradjevinah i cestah). Gradjevna uprava ustrojena je bila zakonskim člankom od god. 1870; nu sve do godine 1876. bila je samo prikrpa II. odsjeka. Pomenute godine bje po predlogu sadašnjega gradjevnoga savjetnika J. A. preustrojena u posebni vladni odsjek, koji ima 4 razdjela: 1) za gradjenje i uzdržavanje cestah, 2) za gradjevine u vodi, 3) za gradjevine na kopnu i za pravo graditeljstvo (arhitekturu), zatim 4) tehničko računovodstvo. Gradjevnomu odsjeku podčinjeni su i svi gradjevni činovnici podžupanijah.

VII. odsjek upravlja odkupom gornih, činženih itd. zemaljah; kad se taj odkup izvede, prestat će i odsjek. Isto tako postojat će samo do vremena

VIII odsjek, jer na njega spadaju upravni poslovi razvojačene krajine, dok se ona nestopi sasvime s ostalom zemljom.

Odjel za unutrnje poslove ima povrh toga ne samo obilato pisarsko osoblje, nego i nekolike pomoćne urede. Ovamo ide:

1) **Zemaljska pismara** (arkiv), to jest sahranište poveljah i pisamah, potežućih se na pravice, povjestnicu i javnu upravu trojedne kraljevine. Zak. člankom 7. od god. 1870. preustrojena bje ta naša pismara, al samo površno. Pismarom upravlja arkivar, a pridieljen mu je po jedan pristav i pisar.

2) **Kraljevska hrvatsko-slavonska blagajna** ustrojena je zak. člankom od godine 1870. izriekom kao pomoćni ured zemaljske vlade. U njezino područje spada rukovanje svih blagajničkih poslovah zemaljske vlade (t. j. primanje, pohranjivanje, izdavanje zemaljskih novacah, računi o tom itd.), zato se njezino poslovanje proteže na sva tri vladna odjela. U tom uredu su namješteni: blagajnik, protustavnik, 2 pristava i pomoćno osoblje.

3) **Računarstvo zemaljsko** bilo je zakonskim člankom od god. 1870. ustrojeno od dotadašnjega državnoga računovodstva, kao pomoćni ured zemaljske vlade, kojemu je zvanje pregledati sve račune zemaljskih činovnikah i javnih zavodah.

Računarski ured sastavljen je od ravnatelja, 4 računarska savjetnika, 4 računarska revidenta, 12 oficijalah, 4 asistenta; pisari i podvornici.

4) **Statistički ured** ustrojen je zakonom od god. 1875., da ravna zemaljskom statistikom, skuplja, reda, sastavlja i objavlja zemaljske statističke podatke (o broju pučanstva, koliko ima stanovnikah u obće i napose u svakom gradu i kotaru, koliko se svake godine radja, vjenča i umire itd., koliko ima kućah, zemljištah, obrtah, kolika je trgovina i promet, koliko ima svakojakih školah i učenikah, koliko ima raznih vrstih marve, koliko radja zemlja i druge ovakve brojeve). Sve oblasti crkvene i svjetovne, svi zavodi (instituti), sva družtva itd. dužna su dojavljati statističkomu uredu zahtievane podatke.

U statističkom uredu imali bi se namjestiti: njegov predstojnik, pristav, pisari i potrebito osoblje za manipulaciju.

5) Uz ovaj statistički ured postoji **zemaljsko statističko vieće** kao sbor vještakah. Članove imenuje ban izmedju upravnih činovnikah i drugih vještakah (n. pr. profesorah).

6) **Vieće za zemaljsku kulturu** ustrojeno je zakonom od 1876. za podizanje zemaljskoga gospodarstva i šumarstva, kao takodjer gospodarstvene i šumarske obrtnosti. Ovo kulturno vieće sastoji se iz vještakah svake struke gospodarstvene i šumarske, a

ima se smatrati savjetujućim tielom u svih poslovih zemaljske težatbe ili kulture. Članove imenuje ban, u svakoj podžupaniji njekoliko. Članovi jedne podžupanije sačinjavaju podžupanijski kulturni odbor, koji se sastaje na poziv podžupana barem dva puta na godinu, da razpravlja predmete zemaljske kulture, pak resultat takvoga viećanja podnosi se zemaljskoj vladi, koja će prema potrebi sazivati u Zagreb stanovit broj kulturnih viećnikah, da viećaju o predmetih zemaljske kulture, i to ob onih, koje jim vlada predloži, ili za koje sami misle, da bi jih trebalo riešiti.

Iz svega, što smo do sada kazali za područje odjela unutrnjih poslovah, razabire se, da oni obavlja od prilike one iste poslove, koje je do godine 1848. kod nas opravljalo kralj. ugarsko namjestničko vieće, i koje drugdje opravljaju ministri nutrnjih poslovah.

a) Županije i podžupanije.

Zakonom od 15. studenoga 1874., kojim se ustrojava politička uprava u našoj domovini, dieli se Hrvatska i Slavonija (osim vojničke krajine) na 8 županijah, a svaka županija na podžupanije kao kotare.[1]

Na čelu županije stoji **veliki župan**, kojega imenuje kralj na predlog banov; a podžupane i ostale županijske činovnike imenuje ban na predlog velikoga župana. Veliki župani dužni su nadgledati uredovanje podžupanijah u svoj županiji; nego oni uz to opravljaju i poslove jedne podžupanije, i to one, u kojoj jim je stolica, dakle zagrebačke, riečke, križevačke, varaždinske, belovarske, osiečke, požežke i vukovarske, zato se i zovu ove „podžupanije, prvoga razreda“. Ostalimi podžupanijami upravljaju **podžupani**. Veliki župani (kao podžupani) i ostali podžupani rukovode poslovanje povjerene si oblasti i odgovaraju za tačnost (akuratnost) i valjanost uprave svoga područja. Ta se uprava poteže na sve one poslove, koje su odprije obavljale kotarske oblasti, pak i na one, koje će jim zemaljska vlada i zajednički ministri povjeriti. Ovamo spada i nadgledanje obćinah. Veliki župani i podžupani treba da putuju po svojoj podžupaniji i da se svojima očima

[1] Razvojačena lani krajina podieljena je za sada još na okružja i kotare, naime na okružja: ličko-otočko, ogulinsko-slunjsko, banovačko, gradiško, brodsko i petrovaradinsko, a ova su podieljena na 23 kotara.

*

osvjedoče, je li kod obćinah sve u redu. Tko nije zadovoljan s odlukom podžupanije, može se uteći (rekurirati) kralj. zemaljskoj vladi.

Veliki župani imaju právo sjedala i glasa u saboru zemaljskom i zajedničkom, i to u kući velikašah (gl. 110. str.).

Podžupanijske i županijske skupštine. U svakoj podžupaniji ustrojeno je osobito zastupstvo, koje se sastaje u **podžupanijske skupštine.** Dvie trećine zastupnikah biraju obćine. Svaka po zakonu ustrojena obćina mora biti zastupana u tih skupštinah, i to obćine imajuće do 3000 dušah po jednom, imajuće do 6000 dušah po dvojici, a imajuće još više dušah po trojici zastupnikah. — Treću trećinu tih zastupnikah biraju oni stanovnici podžupanije, koji plaćaju najviše poreza. Ako dakle obćine šalju n. pr. 20 zastupnikah, onda veliki porezaši biraju jih 10. — Činovnici podžupanije, ako nisu izabrani za zastupnike, imaju samo právo dolaziti u skupštine i obavješćivati ju, dapače je ovo potonje njihova dužnost.

Zastupnikom podžupanijske skupštine može biti samo punoljetan, samostalan i neporočan državljanin. Zastupnike obćinah bira obćinski odbor (gl. niže „Obćine") iz svoje sredine i to na tri godine; a može se izabrati i načelnik ili bilježnik. Ako se uz tri godine odbor promieni, ili tko prestane biti odbornikom: onda se moraju birati drugi zastupnici, koji su članovi obćinskoga odbora. Na izmaku svake godine imaju se popuniti ili izpraviti listine skupštinarah. Za to treba da se pobrine načelnik podžupanije.

Skupštinu sazivlje veliki župan ili podžupan svake godine dva puta, i to početkom veljače i mjeseca kolovoza; nego ako uztreba, može se i vanredna skupština sazvati. Svaki skupštinar treba da bude napose pismeno u skupštinu pozvan. Skupštine su obično javno; al kad se slušaoci nebi pristojno vladali, može jih predsjednik (a to je veliki župan ili podžupan) iz skupštine odpraviti. Na zahtjev jedne petine skupštinarah može se i tajna sjednica držati. U područje ovih skupštinah spada: *a)* ustrojstvo i zaokruženje obćinah; *b)* uprava obćinskoga imutka; *c)* osiecanje obćinskoga nameta ili prireza na izravni porez sve do 20%; *d)* dozvoljivanje obćini kojoj zajma, ako je manji od cjelogodišnjega prihoda; veći prirez ili zajam može dozvoliti samo zemaljska vlada. *e)* Rješavanje razprah medju obćinami iste podžupanije,

ako takov predmet nespada pred sud. *f)* Pripažanje (kontrola) uprave obćinah svekolike podžupanije. Toga radi ima skupština právo zahtievati potrebitu obaviest od dotične obćine ili od načelnika podžupanije. *g)* Izbor članovah za županijsku skupštinu.

Ovo su redoviti predmeti viećanja u podžupanijskoj skupštini; nego načelnik podžupanije vlastan je predložiti skupštini za viećanje jošt i osnove o uzdržavanju starih i gradjenju novih cestah i drumovah, pak i osnove drugih gradjevinah, po imenu mostovah, kanalah, crkvih, kapelah, školah, uredjivanja potokah i drugih obćoj porabi ili koristi i zabavi namienjenih sgradah i napravakah, ako takvi predmeti nespadaju u područje pojedinih obćinah. Nu ob ovih predmetih skupština samo vieća, a odlučuje načelnik podžupanije.

Županijska skupština drži se svake godine mjeseca ožujka, a sazivlje ju veliki župan, koji joj je i predsjednikom (ako bude zapriečen, imenuje ban predsjednikom kojega podžupana iste županije). Županijska skupština sastavljena je iz zastupnikah svih podžupanijah iste županije, zatim iz crkvenih dostojanstvenikah i velikašah (virilistah). Podžupanijske zastupnike bira podžupanijska skupština na tri godine, i to svaka podžupanija njih šest i isto toliko zamjenikah. Osobno (virilno) právo glasa u županijskih skupštinah pripada onim pripadnikom koje obćine u dotičnoj županiji, koji to právo vrše i u našem saboru. — Zastupnike podžupanijah ide naknada za podvoz i uzdržavanje, dok traje županijska skupština. Ovu naknadu odredjuje podžupanijska skupština, pak ju razporezuje na obćine.

U područje županijskih skupštinah spada: a) právo razpravljanja, molbe na sabor, predstavke na zemaljsku vladu, dopisivanja i posredovanja — sve onda, kad to ište korist javne uprave; nu tim se nezaustavlja izvedenje dotične odredbe, proti kojoj je upravljena molba ili predstavka. b) Rješavanje razprah medju obćinami spadajućimi u istu županiju, al u različite podžupanije.

Proti rješitbam podžupanije i proti odlukam podžupanijske ili županijske skupštine može se svatko uz 14 danah uteći zemaljskoj vladi, nego svoj utok mora predati ili izjaviti kod svoje podžupanije.

Županije njekada. Sve zemlje dielile su se već u staro doba na **župe**, a svaka župa imala je svoga **župana**. Da su i

Magjari ovu uredbu primili od Slavenah, pokazuju njihove rieči **ispán** (= župan) i **megye** (= medja, županija).[1] S vremenom se je odtud razvio onakov sustav, kakov je i kod nas vladao sve do godine 1848.

Svaka županija (u Ugarskoj jih je bilo 49, a kod nas 6) bila je kao maljušna državica, „corpus separatum sacrae regni coronae“ — moglo bi se reći, jer je imala posebni grb, pečat, zastavu, pjeneznicu i pismaru, posebno poglavarstvo, posebnu zakonarsku, upravnu i sudbenu vlast. Ovo je bio uzrok, da su se županije gotovo uviek izkazivale s jedne strane kao braniteljice ustavnih (pravo govoreć plemićkih) pravah; al s druge strane priečile su (izim malo iznimakah) svaku reformu, svaki razvitak ustava, po imenu uprave i pravosudja, sve do godine 1848., kadno su i same udarile u prevrat.

Da vidimo sada napose ono područje, u kojem su županije do pomenute godine vladale.

U zakonarstvu su županije sudjelovale preko svojih poslanikah, kojih je po dvojicu svaka županija (pravo govoreć njezino plemstvo) izabirala i naputak jim iz svojih velikih skupštinah davala, kojega su se imali držati u važnih saborskih pitanjih; ako se tko nije držao dobivena naputka, bio je kući pozvan. Ovaj običaj napućivanja poslanikah započeo je onda, kad su plemići prestali glavom dolaziti na sabor; a tim običajem su županije neposredno utjecale u saborsko viećanje.

Županije su vršile i pravosudje, i to koje preko velikih i malih sudacah, ponamještenih po kotarih, koje preko podžupana, koje preko sudbenoga stola, koji je bio sastavljen iz prisjednikah sudbenoga stola (tabulae judiciariae assessores), sudio je gradjanstvenim i kaznenim parnicam, a predsjednik mu je bio po zakonu veliki župan, nego obično drugi podžupan.

Županije su uživale samoupravu, jer se je svaka županija upravljala po činovnicih od nje izabranih, a državna vlada vršila je samo právo nadzora. Donjekle su županije obavljale i državne upravne poslove, izvršujuć naredbe i zapoviedi državne vlade.

Nego najviše su se županije odlikovale kano ustavni stražari, prigledajuć vladi, da se ustav nepovriedi, što se je osobito poslije muhačkoga pokolja često dogadjalo. Kad su županije pronašle, da koja vladina naredba nije zakonita, najprije su zamolili vladu, neka ju opozove ili prema zakonu promieni, pak ako toga nije učinila, nisu njezine naredbe izvršile, već su je metnule u pismaru (ad acta). Ako je pako vlada silom svoju naredbu izvršiti

---

[1] Magjarski povjestnici dokazuju, da je već sv. Stjepan podielio bio zemlju na župe, koje je prema ondašnjemu običaju prozvao latinski „parochiae“, a župana = comes parochianus“.

dala, pritužile su se županije saboru. Nego u tom pogledu su županije više putah vrlo objestno postupale, pa kadšto se i posve shodnoj i koristnoj naredbi vlade prkosito opirale.

Svoje poglavarstvo izabirale su si županije same (na ozloglašenih reštauracijah). Samo velikoga župana imenovao je kralj.

Županije su bile vlastne tako zvani domaći porez (za potrebe županije) razpisivati i pobirati; samo što jim je vlada pripažala. Porez taj su izprva platila samo vlastela; nu poslije su i njega naprtili puku.

Županije su bile vlastne stvarati i posebna statuta, t. j. pravila valjajuća za dotičnu županiju. Ovo je právo bilo zakonom omedjašeno; za znatnije ustanove trebalo je vladine potvrde.

Sva ova svoja práva vršile su županije stranom u svojih skupštinah, stranom preko svoga poglavarstva (magistrata). Znamenitiji predmeti rješavali su se u skupštinah; dapače su se u njih sve do 17. vieka i parnice razpravljale. Tekuće poslove obavljali su županijski činovnici. Právo glasa imali su u skupštinah svi plemići (dapače u našem vieku i tako zvani odličnici (honoratiores), naime profesori, doktori, odvjetnici itd.). Obično su se skupštine sazivale četiri puta na godinu, a predsjednik je bio veliki župan ili podžupan. Evo što je sve spadalo u područje tih skupštinah! Izbor, napućivanje i opozivanje saborskih poslanikah; proglasivanje zakonah i vladinih naredabah, pak ako je koja bila po mnienju skupštine protuzakonita, proti njoj se je odlučila predstavka; viećanje o znamenitih državnih poslovih, te stvaranje odluke o njih; stvaranje županijskih pravilah (statutah); porezni poslovi; odredjivanje novačenja (ili pravo govoreć „lovine“), nastanjivanje i obskrbljivanje vojske; poslovi oko plemićkog ustanka na oružje (insurekcija); povlačenje županijskih činovnika na odgovor i kažnjenje prestupnikah; obćinski poslovi; izabiranje raznih odborah i povjerenstvah; znamenitiji upravni i redarstveni poslovi; dopuštanje oružane pomoći (brachium); odredjivanje parnice proti plemiću radi zločina ili prestupka; proglasivanje plemićkih poveljah; rješavanje urbarskih tužbih; nadgledanje sirotinjstva.

Pomanje važni poslovi razpravljali su se u malih skupštinah, na koje su dolazili samo plemići iz najbliže okoline i nekoliko županijskih činovnikah. Odluke njihove dobile su krepost stoprv onda, kad su bile proglašene u velikoj skupštini. — Sve ovo pokazuje koliko je bilo od prije područje županijah.

Na čelu županije stajao je imenovani od kralja veliki župan (supremus comes), obično kakov bogat velikaš ili bogataš-plemić, jer prave plaće nije dobivao sve do najnovije dobe. Dužnost mu je bila: ravnati upravom županije, nastojati, da se vrše zakoni i vladine naredbe, da se po zakonu pravda kroji, da vlada réd i mir, pak da županijski činovnici vrše svoje dužnosti. On je bio

predsjednik skupštinam, a napose restauracijam, koje je morao svake treće godine držati, a za svaku službu predlagao je biračem trojicu za izbor; ako se je pako kakvo mjesto uz to upraznilo, sâm ga je do restauracije popunjavao.

Velikoga župana je obično zamjenjivao izabrani od plemstva prvi podžupan (vice-comes), koji je upravom ravnao, a drugi podžupan je bio predsjednik sudbenomu stolu. Osim ovih spadali su još na županijsko poglavarstvo: veliki i mali sudci, ponamješteni po kotarih, ne samo da upravljaju, nego i da sud sude. Veliki bilježnik (ordinarius notarius) i podbilježnici (vice-notarii) sastavljali su zapisnike, izviešća, predstavke i druge županijske i sudbene spise. Odvjetnik (fiškal, fiškus) tjerao je za županiju, pak i za sirotinju parnice, podizao kaznene tužbe, a u skupštinah pazio, da tko neuvriedi kralja, državu, županiju, stališe i redove, inače mu je objesio parnicu (akciju), pak je tuženik morao „jezik prati“ (emenda linguae). Zvanje ostalih županijskih činovnikah kažu već sama imena, kao što pjeneznik, računovodja, pismar, liečnik (fizicus), vidar (chirurgus), mjernik itd. Sve se je to izabiralo na reštauraciji i to izmedju plemstva, samo posljednje vrieme mogli su posljednje tri službe obnašati i neplemići — jer nije bilo sposobnih plemićah.

Sad nam se nameće pitanje: koje ustrojstvo županijah je bolje i shodnije: sadašnje ili prvašnje? — Na ovo pitanje neda se poprieko odgovoriti. Kad bi županije premnoga svoja práva sdušno bile vršile, kad bi za županijske službe uviek samo najsposobnije ljude bile birale, kad bi plemstvo uviek bilo marljivo u županijske skupštine dolazilo, u skupštinah uviek samo pametno govorilo i pametne odluke činilo: tad bi doista staro ustrojstvo bilo sgodnije i uspješnije. Ele to je i bila nevolja, što su se gospoda ponajviše samo za svoju korist brinula, a inače u skupštine slabo dolazila, pa kad je naspjela restauracija, nije se tu gledalo na čiju sposobnost i vrlinu, nego je li ovomu onomu u volji i u rodu, pak su se reštauracije obično izvrgle u pijanke i tučnje. Tko je više platio, dobio je više glasovah, dokopao se je službe, a kako ju je obnašao i je-li ju je zbilja obavljao — na to se je opet slabo gledalo. Tim se je uprava županijska onako ozloglasila, te je nastala prieka potreba da se zlu doskoči. Tako je postao malo prije razloženi zakonski članak našega sabora od god. 1874. ob ustrojstvu političke uprave, koji je područje županijam vrlo stegnuo, a vladi povjerio postavljanje činovnikah. Da se je ovaj zakon stvorio, tomu je mnogo doprinio desetak godinah absolutizma; jer se je onda svatko uvjerio, da uprava bolje napreduje nego po starodavnomu stavu. — Kad jednoć naš narod više uznapreduje u obrazovanosti, pa kad se kod nas probudi zajedinstvo (Gemeinsinn, intrese comune), t. j. nastojanje oko zajednice, oko onoga,

što se tiče svih, a ne samo oko vlastite koristi — tad će biti hora, da se ovaj zakon opet promieni i da se narodu povrati právo samouprave, koja vrlo uspješno djeluje u drugih naprednih zemljah, po imenu u Englezkoj, gdje se svakomu imućnijemu čovjeku čini posve naravno, da jedan diel svoga imutka i vremena žrtvuje bez ikakve plaće obćemu dobru; gdjeno su kod nas skupštine namienjene javnoj upravi ponajviše prazne, tako da se kadšto niti viećati nemože. A baš ovo je obilato vrelo našega nazadka: dok svatko samo za se skrbi, domovina slabo prolazi.

b) Gradovi.

Osim županijah i podžupanijah stoje neposredno pod odjelom zemaljske vlade za unutrnje poslove naši **gradovi.** I ovi su bili odprije posve drugčije uredjeni nego što su danas, kao što ću malo niže potanko razložiti. Današnje ustrojstvo naših gradovah osniva se na zakonu od 28. siečnja 1881., „ob ustroju i upravi gradskih obćinah", to jest gradovah kano velikih obćinah.[1]) Pod ovaj zakon padaju oni gradovi, koji imaju svoje posebno uredjeno poglavarstvo (magistrat), podredjeno neposredno zemaljskoj vladi, a ne podžupaniji: zato se proti njihovim odlukam moraš uteći samoj zemaljskoj vladi. Buduć da se ti gradovi smatraju kano posebna oblast (municipium), zato imaju obično i svoj osobiti grb; al ako ga neimaju, može jim ga samo kralj podieliti. U red gradovah može se koja obćina podići samo osobitim zakonom. Gore naveden zakon proteže se samo na obćenite odnošaje gradovah: zato mora svaki grad sastaviti posebno pravilo (statut) o svom nutrnjem ustrojstvu i poslovanju, a podnieti ga zemaljskoj vladi na potvrdu. Samo se kaže, da se to pravilo nesmie ni u čem protiviti zakonu.

Stanovnici jednoga grada il su domaći, koji ondje stalno stanuju ili što posjeduju, il su stranci, koji samo do vremena u gradu stanuju, a neimaju u njem ni posjeda, nit obrta (zanata).

Domaći su opet od dva reda, obćinari i gradjani. Obćinari su u obće stalni članovi obćine. Ima jih od dvie ruke; svi su hrvatsko-ugarski državljani, al jedni imaju právo zavičajnosti (str. 85.), drugi ga neimaju. Gradjane izabira zastupstvo, izmedju neporočnih obćinarah - zavičajnikah. Izabran gradjanin mora se zavjeriti pred gradskim poglavarstvom, da će izpunjavati sve gradjanske dužno-

[1]) Ovaj zakon valja i za gradove bivše krajine.

sti, pak onda dobiva gradjanski list, za koji se plaća pristojba; nu ovu može gradsko zastupstvo oprostiti, a prosto mu je izabrati zaslužne ljude počastnimi gradjani. Gradjanstvo gubi, tko prestane biti hrvatsko-ugarski državljanin i poročan čovjek.

Svatko u gradu ima právo zahtievati, da mu gradska oblast štiti osobu i imutak ležeći u obsegu gradske obćine, i da se koristi obćimi gradskimi závodi prema postojećim naredbam.

Strancu se nemože zabraniti prebivanje do njekoga vremena u obćini, ako se izkaže valjanom domovnicom, ako se pošteno vlada i ako ima čim da hrani sebe i svoju porodicu. Za to moraju stranci vršiti sve dužnosti obćinarah; ali neuživaju njihovih posebnih právah.

Obćinari imaju právo stanovati u gradu; upotrebljavati obćinsko dobro po postojećih naredbah; birati gradske zastupnike. Obćinari-zavičajnici mogu biti povrh toga i u zastupstvo izabrani, pa kad sasvim osiromaše i obnemogu, imaju právo na podporu od grada.

Za to moraju držati sve gradske naredbe i nositi razmjerno gradske terete, t. j. plaćati poreze, prireze i namete.

Gradjani neuživaju dan danas kakvih osobitih pravicah; gradjanstvo je sada samo njekakvo odlikovanje. Al u svakom gradu ima zakladah za obskrbu siromašnih gradjanah i njihovih porodicah.

Poslove gradske obavlja gradsko zastupstvo i gradsko poglavarštvo. O svakom ćemo napose prosboriti.

a) **Gradsko zastupstvo** nije svagdje jednako. U gradovih imajućih do 2000 stanovnikah bira se u zastupstvo 12 članovah; u ostalih gradovih biraju se po 4 zastupnika više na svake 2000 dušah. U gradovih, koji imaju preko 12.000 stanovnikah, bira jih se 30, a u Zagrebu i Osieku 40.

Právo biranja u zastupstvo imaju gradjani, tako zvani odličnici (honoratiores, koje smo već na 135. strani nabrojili), ako su zavičajnici, pak i umirovljeni činovnici i častnici, koji u obćini stalno stanuju; — ostali samostalni obćinari, koji su navršili 24. godinu, a plaćaju barem 5 for. poreza (ako nisu zavičajnici, onda 10 for.); korporacije, družtva, koja imaju svoju stolicu u gradu; članovi trgovačkih kućah, vlastnici nepokretna imutka, ako plaćaju stanovitu svotu poreza. Nemogu birati, koji nisu samostalni i ne-

poročni, koji uživaju ubožku podporu i pravi vojnici. — Za gradskoga zastupnika može se izabrati svaki zavičajnik grada, koji ima právo birati. Nemogu se izabrati: gradski činovnici, učitelji i podvornici; tko se s obćinom pre (parnicu tjera); podhvatnici (Unternehmer, imprenditore) gradskih dobavah (Lieferungen, fornimenti) i radnjah, te zakupnici (arendatori) grad ke imovine i prihoda; koji nisu gradu računa položili, a imali bi položiti; nemarni dužnici i dužnici lanjskoga poreza; oni, koji su svrgnuti s javne službe radi pohlepe za korišću.

Izborničtva. Zagreb se dieli na dva izborna kotara, a Osiek na tri, ostali gradovi čine samo po jedan izborni kotar. Svi izbornici jednoga izbornoga kotara diele se prema množtvu poreza, što ga plaćaju, u Zagrebu, Osieku i Varaždinu na tri, u ostalih pako gradovih na dva izborničtva. U gradovih, koji imaju po jedan izborni kotar, a po dva izborničtva, bira svako izborničtvo polovinu zastupnikah. — U Zagrebu pako bira u I. izbornom kotaru prvo izborničtvo 10, a drugo i treće po 11 zastupnikah; u II. izbornom kotaru prvo izborničtvo 2, drugo i treće po 3. — U Osieku u I. i II. kotaru prvo izborničtvo po 5, treće po 6; u III. kotaru prvo izborničtvo 2, drugo i treće po 3 zastupnika.

Da se znade, tko ima právo birati, mora poglavarstvo barem 3 nedjelje danah prije izbora staviti na ugled listinu biračah, a svakomu je prosto prigovoriti uz 8 danah toj listini. Poglavarstvo pako rješava te prigovore uz 2 dana; proti njegovoj odluci možeš se uteći odboru zastupstva. Osam danah prije izbora imaju se izbornici pozvati na izbor, i to na stanoviti dan i sat, a svako izborničtvo i svaki izborni kotar na posebni dan, da nebude pometnje. Izborom ravna posebni odbor, kojemu je predsjednik jedan gradski zastupnik, a prisjednici tri obćinara; koji gradski činovnik je perovodja.

Izbor. Svatko mora glavom doći na izbor i glasovati pismeno ili ustmeno; samo udate žene, imajuće osobna imutka i po tom právo izbora, biraju po svome mužu, a ostale po punomoćniku; isto tako mogu i korporacije i družtva poslati punomoćnika. Kad se dovrši biranje, sbroje se glasovi, a izabranim se smatra, tko je dobio više od polovine predanih glasovah; ako toliko nije nitko dobio, bira se još jedan put. Izabrani nastupnici treba da se

razglase; pak je svakomu prosto prigovoriti uz 8 danah kojemu izboru.

Tko bude izabran za gradskoga zastupnika, mora tu čast primiti, ako nije prevalio 60. godinu, ako nije vojnik, duhovni pastir, činovnik ili učitelj, i ako nije možda do sada bio zastupnikom; inače plaća globu od 25 for. do 200 for., kako će zastupstvo odmjeriti. Svake druge godine izstupljuje polovica gradskih zastupnikah i popunjuje se novim izborom. — Zemaljska vlada može s važnih razlogah razpustiti gradsko zastupstvo; nu onda mora uz 8 danah nove izbore razpisati i ti se moraju uz 4 nedjelje danah obaviti.

Gradski načelnik je predsjednik gradskomu zastupstvu, pa kad je zapriečen, zamjenjuje ga **podnačelnik** u poslovih gradskoga zastupstva. Načelnika bira gradsko zastupstvo iz svoje sredine i to na 4 godine; nego treba da budu barem dvie trećine zastupnikah kod izbora, a izabran je onaj, za koga je glasovalo više od polovine svih gradskih zastupnikah. Tko nije bio kod izbora, a nije se opravdao, gubi čast zastupnika, a plaća 25 do 100 for. globe. Izbor zagrebačkoga i osiečkoga načelnika treba da potvrdi kralj, a ostale ban. — Podnačelnika izabira takodjer gradsko zastupstvo izmedju sebe i to svake druge godine. Podnačelnik nedobiva nikakve plaće. Načelnik ili njegov zamjenik podpisuje sva pisma izdata u ime grada; i ako se njimi nameće kakov teret, mora je podpisati jošt i koji viećnik ili zastupnik. — Načelnik nastoji, da se izvrše zaključci zastupstva; al ako misli, da je koji zaključak protuzakonit ili po grad štetan, onda mora obustaviti njegovu izvršbu i podnieti ga zemaljskoj vladi. Kad je velika sila može načelnik pod svoju odgovornost bez zastupstva odrediti što treba, al onda mora poslije zaiskati privolju zastupstva.

Na gradsko zastupstvo spada: imenovanje, umirovljenje i odpuštanje gradskih činovnikah; briga za koristnu upravu obćinske imovine; nabavljanje i zalaganje, prodavanje i ustupanje obćinske imovine; sklapanje ugovorah; proračun grada, njegovih zakladah i zavodah; razpis gradskih prirezah i nametah; gradski zajmovi; pregledanje gradskih računah; dozvolja, da se na ime grada vodi parnica, ili da se obustavi, ili da se nagoda uglavi; odpisivanje tražbinah; dozvoljavanje novih gradjevinah i nepredvidjenih troškovah; sastavljanje statutah; izvršivanje zavjetničkoga

(patronatskoga) práva; primanje u obćinsko kolo; podjeljivanje gradjanstva; briga za redarstvene i zdravstvene zavode, za uboge i za dobavu obskrbe (živeža, drvah itd.); riešavanje pritužbih proti odlukam gradskoga poglavarstva, ako dotični predmet spada u područje zastupstva; podnošenje molbenicah u poslovih gradskih; nadgledanje poslovanja gradskih činovnikah i službenikah. Svaka odluka o drugih predmetih ništetna je, a nekoji zaključci moraju se podnieti vladi na odobrenje; n. pr. kad se radi o preinaci potvrdjenoga statuta, o kakovoj znatnijoj prodaji, o zajmu većem od jednogodišnjeg dohodka; o nametanju novih gradskih daćah, o povišenju prireza preko 20%.

Sve se ovo može rješavati samo u sjednicah gradskoga zastupstva; al da se što zaključi, treba da bude u sjednici više od polovine svih gradskih zastupnikah. Načelnik ili, ako je zapriečen, podnačelnik predsjeda sjednicam, koje treba da su obično javne, i rukovodi razprave. Kad se vieća o proračunu i o računih, mora biti sjednica svakako javna. Odlučuje se glasovanjem; navadno je dovoljna obična većina nazočnih zastupnikah, samo za nekoje važnije poslove (preinaka statuta, izbor načelnika, proračun itd.) treba da je za dotični zaključak glasovalo više od polovine svih zastupnikah. O svakoj sjednici mora se sastaviti zapisnik i podnieti vladi, da ga razgleda.

b) **Gradskomu poglavarstvu** glava je takodjer načelnik, on odgovara za njegovo poslovanje i zastupstvu i vladi; ako je zapriečen, zamjenjuje ga, ne podnačelnik, nego koji viši gradski činovnik, kojega on odredi. Ako odstupi ili umre, imenuje mu vlada zamjenika do novog izbora. Gradske činovnike bira zastupstvo za sav život; kakve, koliko njih i s kakvom plaćom, to se ustanovljuje za svaki grad napose u dotičnom statutu. Gradski činovnici moraju biti onako sposobni za svoju službu, kako je propisano za kraljevske činovnike; kako ovi potonji, tako moraju i oni odgovarati za svaku štetu nanešenu svojom krivnjom kojoj stranci; a kako državni, onako mogu biti i gradski činovnici suspendovani ili odpušteni od službe.

Područje gradskoga poglavarstva je dvostruko: naravno i prenešeno.

1. Gradsko poglavarstvo opravlja i rukovodi unutrnje gradske poslove uz kontrolu i sudjelovanje zastupstva kao njegov uprav-

ljatelj i ovršilac. Ovamo idu: priprave za izbore zastupstva, narodnih zastupnikah i činovnikah; zastupanje grada kod drugih oblastih, dopisivanje s njimi i s drugimi obćinami; upravljanje svake vrsti gradskoga imutka; nadgledanje gradske pjeneznice i gradskih zavodah, po imenu i ubožnice; nadgledanje gradjevne struke, briga za uzdržavanje obćinskih sgradah, cestah, mostovah, potočnih obalah, taracanja; briga oko čišćenja i razsvjete ulicah i trgovah (pijacah); uzdržavanje i upravljanje uredbe vatrogasne; nastojanje oko obćega zdravlja; uklanjanje, koliko se može, svake pogibije (n. pr. povodnje); briga da bude u gradu dosta živeža; nadziranje gradske medje, da se nepomjesti; dražbe (licitacije) za gradske predmete; do mjeseca kolovoza mora poglavarstvo sastaviti proračun svega gradskoga prihoda i razhoda, pak i svih pod upravu gradsku spadajućih zakladah i zavodah, staviti ga 14 danah na ugled svakomu obćinaru, pa ga onda podnieti zastupstvu, da o njem vieća. Odobreni proračuni moraju se proglasiti i izvršiti. Mjeseca travnja mora poglavarstvo podnieti zastupstvu račune od prošle godine gradske pjeneznice, zakladah i zavodah, zajedno s potrebitimi dokazi, da jih zastupstvo pregleda. Poglavarstvo pregleda više putah uz godinu gradsku pjeneznicu; a čuva sva pisma gradska.

2. U područje gradskoga poglavarstva spadaju jošt i poslovi obćinam od države povjereni. U ove poslove se gradsko zastupstvo nesmie pačati, već jih poglavarstvo obavlja samostalno pod ravnanjem načelnika, koji je odgovoran zemaljskoj vladi.

U ovo područje spada dakle redarstvo, pobiranje poreza, nadgledanje skupštinah i družtvah, nastanjivanje vojske, poslovi oko stavnje (regrutacije) itd.

Gradovi njegda. U području ugarske krune podpadao je odprije svaki neplemić pod kakvoga vlastelina. Nego kraljevi su pojedine obćine na svojih imanjih opraštali ove podložnosti i podjeljivali jim osobite povlastice i sloboštine, stavljajuć jih neposredno pod svoju ruku. Sve je to bilo potanko zabilježeno u posebnoj povelji (privilegiji): za to se i zovu do danas takve obćine slobodni kraljevski gradovi; slobodni zato, jer su bili oslobodjeni od vlasteoske oblasti; kraljevski zato, jer su se smatrali kao kraljevska ili pravo govoreć krunska imovina, te su plaćali kralju izprva neposredno porez, (zvan „census regius“); ostali pako neplemići plaćali su ga županiji. Poslije su morali plaćati jošt i tako zvani ratni porez za uzdržavanje vojske (contributio militaris), a

napokon i sve druge poreze.[1] Upravo zato je plemstvo zaziralo od tih slobodnih kraljevskih gradovah, i sabor je ukidao sloboštine kojemu gradu podieljene, ako su bile uz kosu plemićkim preimućtvom. Dapače pošto je tih gradovah sve to više postajalo, pak su i na sabor svoje poslanike slali: uplaši se plemstvo, da nebi gradovi mah uzeli u saboru, ter godine 1687. bude odlučeno 17. zakonskim članko, neka se gradovi neumnožavaju van radi velikih zaslugah kojega mjesta, a to da se ima uzakoniti, t. j. u zakon uvrstiti; i jer se kraljevi nisu na to obzirali, uzkrati sabor uzakonjenje njihovih privilegijah. Tako se dogodi, da slobodni kralj. gradovi Osiek, Pećuh, Arad nisu mogli slati zastupnikah na sabor, jer nisu bili uzakonjeni.

Povlastice gradovah nabrojili smo već na 96. strani; ovdje ćemo progovoriti samo o njihovom nutrnjem ustrojstvu, kako se je uz vjekove razvilo i do godine 1848. dotrajalo. Gradom je onda upravljalo vanjsko vieće (äussere Rath) i nutrnje vieće (innere Rath). Ono prvo imalo je prikazivati gradsko zastupstvo; al naopako! Jer nije ga izabiralo gradjanstvo, već se je ono u skupu s nutrnjim viećem samo popunjavalo, pak opet je sâmo izabiralo nutrnje vieće, t. j. poglavarstvo (magistrat). Izvanjsko vieće sastojalo je iz 20—100 članovah, ponajviše uglednih gradjanah, a predsjednik mu je bio tako zvani **tribunus plebis**. Nutrnje vieće imalo je na čelu sudca, zatim načelnika (consul, Bürgermeister), satnika (capitaneus, Stadthauptmann) i nekoliko starješinah (senatorah). Oba vieća su gradske poslove medju se podielila. Sudac sa pravoznanci-viećnici sastavljao je gradski sud; jer valja pamtiti, da je ovaj sud sudio svim gradjanom i negradjanom (al ne plemićem) u svih gradjanstvenih i kaznenih parnicah; pa tko nije bio zadovoljan s odsudom, prizvao je, ne banski stol, (jer taj je sudio samo plemićem i negradjanom), nego tovarnikov stol (sedes tavernicalis; jer smo već gore kazali, da su gradovi smatrani bili kao kraljevski imutak). Gospodarske poslove upravljao je načelnik, a redarstvene satnik. Pomoćnici su jim bili: bilježnici, odvjetnik (fiškal), pjeneznik, poreznik, pisari, povjerenici itd. Starješine su izabirane za sav život, a ostali činovnici imali bi se izabirati svake treće godine (onako kako u županijah), al je prošlo i deset godinah, a da poglavarstvo nije bilo obnovljeno, nego ako se je koje mjesto upraznilo, bilo je dovremeno popunjeno. Ovako se dogodi, da je napokon svakim gradom jedna zadruga, jedna klapa (clique) vladala, i nitko nije dobio službe, nit je bio izabran u vanjsko vieće, ako nije s vladajućom gospodom u jedan rog puhao. O ka-

[1] Zagreb ima još svoju povelju napisanu liepo na kvieru (pergamentu), o kojem visi zlatni pečat (aurea bulla). Dobio ju je bio od kralja Bele IV. godine 1442.

kvom napredku, o razvitku grada nije bilo govora; jer je sav dohodak prolazio kroz njihove ruke, te nikada nije bilo dosta ni za obične potrebe. Jošte živi jedan vrlo zaslužni i obće štovani učitelj, koji je imao plaću svoju dobivati iz pjeneznice grada Zagreba, pa kad je god po plaću došao, nije bilo novacah u pjeneznici, te je on jedno dvie godine danah morao prekuburiti privatnom zaslužbom. Stari zagrebački (a bogme i drugih gradovah) gradjani znali bi o tom puno pripoviedati. Tako se je bila u svakom gradu razvila njeka vrst aristokracije, ili (kao što u talijanskih gradovih) patricijah, koji su se tovili o trošku ostaloga gradjanstva, a ovo je bilo naprama njim po gotovu bezpravno. Istina, da su gradovi stajali pod nadgledom koje namjestničkoga vieća, koje dvorske komore; al tu je valjala ona naša „car daleko, nebo visoko, a zemlja tvrda". — Za reformaciju gradovah nije se sabor ugarski brinuo; akoprem se je dosta o tom pisalo i po novinah i po knjigah. A brinuo se nije, budući da je i ustrojstvo županijah bolovalo, pa ga je strah bilo, da bi red i na nje došao, kad bi se počeli gradovi liečiti.

c) Obćine.

Osim županijah i gradovah ima još jedna vrst oblastih, kojim je vlast doduše vrlo omedjašena; al su opet pravi temelj države, jer prikazuju najveći diel naroda. To su obćine seoske, koje su do godine 1848. stajale pod svojim vlastelinom i zato bile lišene gotovo svakoga područja, kao što ćemo niže razložiti. Stoprv poslje godine 1848. počelo se je ozbiljno razmišljati o valjanom ustrojstvu obćinah. Po obćemu mnienju nije taj zadatak sve do danas podpuno riešen.

Obćina je pravna zadruga od više bližnjih kućah ili baš selah, imajuća svoj vlastiti kotar, ustrojstvo i poglavarstvo; obćina je donjekle najmanje državno družtvo. Naše su obćine ustrojene po XVI. zakonskom članku od godine 1870. Kad jedno selo nemože sâmo vršiti one dužnosti, koje zapadaju obćinu: onda se mora u jednu obćinu sastaviti toliko mjestah i selah, koliko treba da mogu te dužnosti podnositi; samo valja kod takvoga spajanja selah osobito na to gledati, da jim budu interesi zajednički. Nego kad se ovako više selah u jednu obćinu spoji, zato se nije spojio i njihov imutak, svako selo može i u napredak zadržati i uživati svoju posebnu imovinu (n. pr. pašnjak, šumu, zakladu itd.).

Pravi članovi obćine zovu se **obćinari**. Tko ima u kojoj obćini imutka, il u njoj stanuje, a uz to je hrvatsko-ugarski držav-

ljanin, on je obćinar te obćine. Nego medju obćinari ima razlike; prema njoj diele se obćinari na četvero: 1) jedni su rodjeni u obćini, il primljeni u obćinsku zadrugu, svezu (to će reći pisani su u članove obćine), a prebivaju u njoj stalno u svojoj kući, na svojem kućištu — ovo su **pripadnici**; 2) drugi su u obćini rodjeni il u obćinsku zadrugu primljeni, a stanuju u njoj stalno, al ne na svojem kućištu — to su **stanovnici**; 3) ima jih, koji posjeduju u kojoj obćini nekretninu (negibućeg imutka), al u njoj nežive — ti se zovu **posjednici**, a napokon 4) nekoji patre obćini po svom poslu ili po svojoj službi samo njeko vrieme, nit su naročito primljeni u obćinsku zadrugu — ti su **nestalni**. Obćinarom može dakle čovjek biti u više obćinah, n. pr. u jednoj, gdje ima nekretninah, u drugoj, gdje ima trgovinu, u trećoj, gdje obično prebiva; nego svatko patri onoj obćini, gdje stalno stanuje. Ako pako tko stanuje u kojoj obćini, al nit ima ondje kakva posla ili službe, nit je primljen u obćinsku zadrugu, ono je stranac.

Práva obćinarah: prosto jim je boraviti u obćini, i ova je dužna štititi njihovu osobu i imutak; **ako nisu nestalni**, mogu upotrebiti sve stvari namienjene obćoj porabi, pak i obćinske zavode (n. pr. bolnicu); jošt imaju právo na obskrbu, ako obubože i osiromaše, i právo izbora t. j. vlastni su izabirati obćinske zastupnike i saborske izbornike (ili baš narodne zastupnike, gl. str. 100); ako su pako pripadnici ili posjednici, mogu biti i sami izabrani.

Dužnosti su obćinarah: vršiti naredbe oblastih i nositi razmjerno, a po zakonu obćinske terete.

Kako se postaje obćinarom? Kad se tko rodi u obćini; kad se tko uda u obćinu; kad se tko naročito primi u obćinu, kad tko stalno obavlja javnu službu u obćini (n. pr. bilježnik, kotarski sudac itd.); kad tko dobije u obćini nepokretna imutka (n. pr. kuću, vinograd itd.). Ima-li se tko primiti u obćinu, to odlučuje obćinski odbor. Tko želi biti primljen u kakvu obćinu, mora se izkazati, da je odpušten od dosadašnje obćine; ako uz to dokaže, da može sebe i svoju porodicu uzdržavati, i ako je inače pošten: tad mu se nemože odbiti molba za obćinarstvo; nego mora platiti u obćinsku pjeneznicu propisanu pristojbu (taxu).

Svaki hrvatsko-ugarski državljanin mora da je obćinar koje obćine; ako se nemože očito dokazati, kojoj obćini tko patri, jer

se nezna, gdje se je rodio, ili tko su mu bili roditelji: onda odlučuje podžupanija po drugih okolnostih, kamo patri (n. pr. gdje je bio u vojsku pisan, gdje je najdulje stanovao i porez plaćao itd.). Ovo je osobito zato važno, jer smo već kazali, da obćina mora skrbiti za svoje uboge obćinare. Da se dakle znade, tko je gdje obćinar: treba da svaka obćina popiše svoje obćinare, i to svaku vrst obćinarah napose, pak da taj imenik obćinarah uviek bude tačan, t. j. da budu u njem sve promjene naznačene. Tko prestaje biti hrvatsko-ugarskim državljaninom, il se iz obćine izseli, il svoj posjed na drugoga prenese — gubi obćinarstvo dotične obćine. Poslove, koji su pod rukom obćine, od dvie su vrsti, prema tomu je

Područje obćine dvostruko: naravno i prenešeno.

U **naravno** spada uprava obćinske imovine i sve što se tiče interesah obćine. Ovamo ide dakle: imovnik t. j. tačan popis svega pokretnoga i nepokretnoga imutka obćine, a u tom popisu mora se zabilježiti svaka promjena toga imutka, to jest sve što je priraslo ili odpalo, ili se ustupilo. Svaki obćinar ima právo pogledati u taj imovnik, da vidi, je li sve kako valja popisano.

Obćina upravlja obćinskom imovinom; nu ako želi što od sebe dati, što vriedi više od 500 for., mora zaiskati dozvoljenje od više oblasti. Isto treba učiniti, kad bi se imao obćinarom nametnuti prirez veći od 10% pak i onda, kad obćini treba oveći zajam, ili kad što želi kupiti, što vriedi više od 500 for.

U naravno područje obćine spada jošte: ustanovljivanje broja obćinskih činovnikah i službenikah i njihove plaće, zatim škole, javna sigurnost (čuvanje od zločinah, vatre i poplavice), obće zdravlje, čistoća, potok (ako ga ima), popravljanje obćinskih sgradah, putevah, mostovah, zdenacah (bunarah), jednom rieči obćinske gradjevine, nadgledanje mjere i vage, obćinske medje, uklanjanje moguće pogibije, primanje u obćinu, odpustnice, obćinski ugovori, obćinske parnice i nagodbe, obskrba ubogih, briga za sirote, izbor odbora, proračun itd. — Sve ove poslove opravlja glavar obćine (zvao se već načelnik, knez, sudac ili drugčije) s obćinskim odborom, o kojem ćemo malo niže govoriti.

U **prenešeno područje** obćine idu poslovi javne uprave, koje obćini namieni zakon ili viša oblast. Evo važnijih takvih poslovah: proglasivanje zakonah i viših odredabah, pobiranje dr-

žavnoga poreza, sudjelovanje kod popisivanja naroda i kod stavnje, podprege i stan za vojnike, hvatanje i zapraćivanje zločinacah, pazka na tudjince, izviešća zahtievana od vlade itd.

Obćinski odbor odlučuje većinom glasovah u svih poslovih naravnoga područja, a obnaša svoju čast bez plaće. Obćinski odbor sastoji se iz 12 do 24 odbornika (potanki broj ustanovljuje podžupanija). Obćinske odbornike biraju obćinari (osim nestalnih) izmedju sebe i to na 3 godine; nego jedna trećina odbora mora se popunit onimi, koji najviše poreza u obćini plaćaju. Birači odbora moraju biti punoljetni (od preko 24 godine), samostalni (koji nestoje ni pod otčinskom, ni pod štitničkom [tutorskom], ni pod skrbničkom [kuratorskom] vlasti), a neporočna (poštena) su života. Odbornikom može biti samo pripadnik ili posjednik, koji posjeduje barem 20 jutarah (ralih) zemlje. Vojnici i domobranci služeći, zatim obćinari, koji nisu neporočni, niti mogu birati, niti mogu biti izabrani u odbor. Starci od preko 60 godinah nemoraju primiti odborničtva. Obćinsko poglavarstvo ima 8 danah prije izbora odbornikah (koji odredjuje i rukovodi podžupanija) staviti na ugled listinu biračah, da joj može svatko prije izbora prigovoriti. Na dan izbora glasuje svaki birač ustmeno za one obćinare, za koje želi, da postanu odbornici. Poslje izbora, ako mu nitko neprigovori, mora podžupanijski odaslanik odmah zapriseći odabrane odbornike, kojim nitko neprigovara, a prigovore podnieti podžupanijskoj oblasti za riešenje. Svaki izabrani mora primiti odborničtvo pod globu od 50 for.

Izabran odbor izabira obćinske činovnike, naime načelnika (kneza, sudca), bilježnika, poreznika i ostale, kako je već prije ustanovljeno. Da se tko smatra izabranim, treba da za njega glasuje više od polovine nazočnih odbornikah, a od ovih treba da budu barem dvie trećine u sjednici. Poslje izbora zaprisiže požupanijski odaslanik i činovnike, pak ovi su onda odgovorni odboru, koji jih može, ako sagrieše, ukoriti ili baš odpustiti. Nego načelnika i bilježnika može odpustiti samo podžupanija uslied povedene iztrage.

Poslovanje obćine. Poslove naravnoga područja rješava obćinski odbor u svojih sjednicah, kojim je načelnik predsjednik (ako nije prispio podžupanijski odaslanik), i to obično većinom glasovah; nu svakako treba da bude u sjednici više od dvie tre-

ćine svih odbornikah. Redovite obćinske skupštine imaju se držati svaka dva mjeseca jedan put; nego ako uztreba, mogu se sazvati odbornici i u vanrednu skupštinu. — O svakoj skupštini mora se obaviestiti unapried županija, a poslije sastaviti o njoj zapisnik. Ako politička oblast pronadje, da koji zaključak obćinskoga odbora nije zakonit, ili da je štetan po obćinu, mora se ovršba toga zaključka obustaviti, dok nerieši stvar viša oblast. Ako se pako zaključci tiču pojedinih ljudih, a ovi nisu š njimi zadovoljni: mogu se proti njim uz 8 danah uteći podžupaniji. Ovako se opravljaju poslovi naravnoga područja.

Poslove prenešenoga područja obavlja sam načelnik (sudac, knez) obćine s bilježnikom i s drugimi obćinskimi činovnici pod svoju odgovornost. Tko misli, da mu se postupanjem obćinskog ureda krivda nanosi, može se takodjer uz 8 danah pritužiti podžupaniji.

Troškove obćinske uprave podmiruje obćina svojim dohodkom, po imenu pako potrošarinom; ako ova nedotječe, onda se nameće obćinarom i strancem obćinski prirez na državni porez. Toga prireza neplaćaju javni činovnici, vojnički častnici, učitelji, pak ni župnici i kapelani, ako primaju u gotovom plaću. Jedan obćinski činovnik mora voditi potanke račune o svem obćinskom dohodu i razhodu, računi za prošlu godinu moraju se početkom sliedeće godine podnositi podžupaniji.

Obskrba siromakah. Već smo kazali, da svaka obćina mora skrbiti za svoju siromaš, to jest za one obćinare, koji se sami nemogu više hraniti, a neimaju nikoga svoga, koji bi imao za njih skrbiti. Po obskrbi se razumieva ne samo hrana, stan i odjeća, nego i njega u bolesti, a uzgajanje kod djece. — Za sve to mora se postarati obćinski odbor.

Nadgledanje obćinah, rade li kako valja svoje poslove i vrše li sdušno svoje dužnosti — zapada podžupanijsku oblast, koja se ima na licu mjesta o tom osvjedočiti, pak ako pronadje, da se je koji činovnik znatno ogriešio, može ga kazniti ili baš odpustiti, a sam obćinski odbor s važnih razlogah razpustiti i novi izbor odrediti.

Obćine u bivšoj krajini.

Do sada razlagan zakon proteže se samo na obćine hrvatsko-slavonskoga provincijala; u bivšoj pako krajini ustrojene su ob-

ćine drugčije i po drugom zakonu, naime po zakonu od 8. lipnja 1871. Po ovom zakonu diele se obćine na obćine mjestne i pukovinske. Mjestne obćine sastoje se iz jednoga ili više selah; a sve obćine jedne pukovine (regimente) čine pukovinsku obćinu. (Dakle to je od prilike ono, što je u provincijalu podžupanijsko zastupstvo).

Obćinsko vieće ima 12, 18 ili 24 člana, prema tomu, ima li obćina do 1000, do 3000 ili više dušah. Obćinske viećnike biraju svi punoljetni a samostalni mužki članovi, koji plaćaju u obćini porez; ovamo idu i družtva, zavodi, javne zaklade. Birati nemogu vojnički i domobranski častnici, služinčad i ubogi, koji dobivaju obskrbu od obćine. Izabrati se mogu u obćinsko vieće svi oni obćinski birači, koji stanuju u obćini od dvie godine danah, osim obćinskih činovnikah i poslužnikah. (Ovdje dakle neima one razlike medju članovi obćine, koju ustanovljuje obćinski zakon za provincijal, dieleći jih na pripadnike, posjednike, stanovnike i nestalne članove). Svi se birači jedne obćine razredjuju na dvoje: u prvi razred idu oni, koji svi zajedno plaćaju jednu trećinu svega obćinskoga poreza; u drugi razred idu ostali. Onaj prvi razred bira jednu trećinu obćinskih viećnikah, a drugi razred bira ostale dvie trećine; al ako zapadaju prvi razred n. pr. 4 viećnika, mora biti u njem barem tri puta toliko t. j. 12 biračah; ako jih manje ima, popunjuju se iz drugoga razreda. Listine biračah treba da se svake godine popune i izprave, pak onda 14 danah pred izbor svakomu na ugled stave u obćinskoj kući, i povrh toga neka se (u nedjelju ili svetac poslje službe božje) dva puta javno pročitaju, da svatko zna, tko je u birače uvršten, pak da može prigovoriti kod kotarske oblasti, ako misli, da komu neima mjesta u listini. Na odredjeni za izbor dan sakuplja se svaki izbornički razred napose, pa svaki birač glasuje ustmeno ili pismeno. Kad se dovrši izbor, onda proglasi izborno povjerenstvo, tko je izabran, i podnese o tom izviešće kotarskoj oblasti. Obćinski viećnici biraju onda većinom nazočnih glasovah obćinskoga načelnika i njegova zamjenika; al u toj sjednici treba da budu barem dvie trećine svih viećnikah. Uz 8 danah mogu se podnieti zapovjedničtvu pukovine (okružnoj oblasti) prigovori proti izboru. Svatko izabran mora primiti viećničku čast, ako nije prevalio 60. godinu svoje dobe, inače plaća 50 for. globe. Obćinsko vieće i načelnik biraju se na tri godine; načelniku se može odrediti stalna plaća.

Područje obćine je dvostruko, naravno i preneseno: poslove naravnoga područja obavlja obćinsko vieće u sjednicah onako kako i u provincijalu; a poslove prenešena područja obavlja obćinski ured t. j. načelnik s bilježnikom i s ostalimi činovnici. U oba područja idu od prilike isti oni poslovi, koji i u provincijalu (gledaj gori na strani 146). Poslovanje obćinah nadzire viša oblast preko osobita povjerenika, a vrhovna oblast (zemaljska vlada) može s važnih razlogah i razpustiti obćinsko vieće.

Pukovinsko obćinsko zastupstvo. Ovo je sastavljeno iz zastupnikah svake mjestne obćine, a bira jih na tri godine svako obćinsko vieće izmedju sebe, i to jednoga ili dva, prema broju stanovničtva obćine. Pukovinsko obćinsko zastupstvo sastaje se svake godine u jesen, da ustanovi proračun za buduću godinu, a s proljeća, da pregleda račune prošle godine ob imutku, koji pripada svim obćinam (bivše) pukovine zajedno. Uz to se proteže njegova djelatnost na poslove zemaljske težitbe (kulture), dakle na naredbe za ratarstvo, kućanstvo, stočarstvo, voćarstvo itd., zatim na upravu zajedničke imovine, namještanje i umirovljivanje zajedničkih obćinskih činovnikah, ustanovljivanje nameta ili prireza za podmirivanje troškovah na zajedničke gradjevine (sgrade, ceste, mostove itd.); svako odaće (prodaja, poklon itd.) zajedničkoga imutka.

Sve se ovo obavlja u sjednicah, a odlučuje većinom glasovah, glasuje se pako ustmeno, i ako su glasovi razpolovljeni, odlučuje glas predsjednika. Iz važnih razlogah može vrhovna upravna vlast razpustiti pukovinsko obćinsko zastupstvo.

Imovne obćine u bivšoj krajini.

Do godine 1871. bile su sve krajiške šume državna imovina, te je njimi upravljala država (erar). Nu kad se je u krajini dokinula vojnička uredba, riešio je kralj 7. lipnja 1871, da polovina krajiških šumah ima pripasti sasvim državi, a polovina ima ostati krajišnikom, pak ovi imaju njom i upravljati. U to ime izadje godine 1873. carska naredba, koja je bila godine 1875. i uzakonjena (t. j. u naše zakone uvršćena), te se njom odredjuje, kako valja upravljati tom krajiškom polovinom šumah. Toga radi imaju

se sve mjestne obćine svake bivše pukovine (regimente) sastaviti u posebnu samostalnu **imovnu obćinu**, koja će imati preuzeti i upravljati lugove, šume i šumska zemljišta, štono su postala svojinom krajiških obćinah. Sve će ovo u napredak obradjivati posebni šumari po zakonih o šumah, a pod nadzorom političkih oblastih. Ako se pojedina sela i mjestne obćine odluče od imovne obćine, ima jim se doznačiti primjeren diel imovine, spadajuće na njihovu dosadašnju imovnu obćinu.

Svaka imovna obćina ima svoje osobito **zastupstvo**, koje izabiraju mjestne obćine izmedju svojih zastupnikah, koji su pravi članovi imovne obćine onako kako je gore kazano za izbore pukovinske obćine. Ovo zastupstvo izabira izmedju svojih članovah **odbor** od četvorice i četiri zamjenika odbornikah a i predsjednika, i njegovoga zamjenika izabira zemaljska vlada izmedju trojice njoj od imovne obćine predloženih članovah zastupstva.

Skupštine zastupstva redovite su, jedna u jesen za ustanovljenje proračuna, druga u proljeće za pregledanje lanjskih računah. A mogu se, kad uztreba, sazvati i vanredne skupštine. U jesenskoj redovitoj skupštini, u kojoj se ustanovljuje proračun, vieća se i o tom, kako da se upotrebi dohodak, što preostaje, kad se namire troškovi šumskoga gospodarstva i užitci, koje bivše krajišnike u naravi idu (naime drva za ogrjev, paša itd.) Preostali dohodak ima se ponajprije namieniti osnivanju, gradjenju i uzdržavanju cestah, kopanju prokopah (kanalah), sadjenju šume po golietnih brdih (krasu), zatim školam„obće koristnim zavodom i drugim po imovnu obćinu plodonosnim svrham. U istoj skupštini odlučuje se, kako da se porazdieli medju pojedine mjestne obćine suvišak toga dohodka. Godišnji proračuni i računi moraju se 14 danah prije dotične skupštine staviti na ugled članovom imovne obćine i na njihove prigovore valja se obazreti kod razprave.

Sjednice zastupstva (u kojih predsjeda; predsjednik ili podpredsjednik), obično su javne, nu mogu biti i tajne, kad to zaključi zastupstvo. Skupština može samo onda što zaključiti, kad viećaju barem dvie trećine zastupnikah, i tad odlučuje većina njih, a glasuje se ustmeno. Ako jih nebi toliko došlo, a može se dokazati, da su bili svi pozvani: onda mogu i nazočni viećati, nego kad se radi o kakvoj dražbi ili dielbi, mora na nju svakako pristati polovina svihkolikih zastupnikah. Al ovakvi zaključci moraju se, prije nego se izvedu, podnieti zemaljskoj vladi na potvrdu.

Ako pako zaključci premašuju područje skupštine, ili se protive zakonom, ili su štetni po obćinu: dužan je predsjednik obustaviti njihovu ovršbu i podnieti jih zemaljskoj vladi. Njoj se podnosi i godišnji proračun i završen račun.

U medjah potvrdjenoga proračuna imovna je obćina samosvojna; nego radi-li se o trošku, kojega neima u proračonu, ili o kakvoj god dražbi i dielbi imutka, treba joj prije izhoditi dozvolju zemaljske vlade. Zapisnike sjednicah treba da podpiše predsjednik i dva člana.

Imovinom nepokretnom upravlja neposredno gospodarstveni ured, imenovan od zemaljske vlade po predlogu zastupstva, a podčinjen odboru, koji je kao zastupnik imovne obćine, kad neima skupštine. U gospodarstvenom uredu su upravljatelj, računovodja, pisari i poslužnik; pod gospodarstvenim uredom stoje šumari (po jedan za 10.000—30.000 jutarah) i lugari (po jedan za 1000 do 3000 jut.), koji služe na licu mjesta. Zastupstvo imovne obćine izabira jih svih i odredjuje jim svim plaće uz potvrdu zemaljske vlade.

Gospodarstveni ured mora svake godine za dobe izraditi osnovu svoje radnje, po imenu koliko i gdje da se šuma sieče, te predložiti ju zastupstvu, da o njoj vieća u jesenskoj skupštini.

Odbor drži svaka tri mjeseca redovitu skupštinu, u koju mora doći svih 5 odbornikah ili njihovi zamjenici, a o svakoj sjednici sastavlja se zapisnik. U pjeneznici gospodarstvena ureda nesmie biti više novacah nego što treba za podmirenje jednomjesečne potrebe; ostalo valja spraviti u glavnu pjeneznicu. Odbor odgovara zastupstvu imovne obćine za sva svoja djela.

S važnih razlogah može zemaljska vlada razpustiti odbor imovne obćine, al se onda mora najkasnije za 6 nedjeljah danah izabrati novo zastupstvo.

Právo vrhovnoga nadzora nad svom upravom imovne obćine vrši zemaljska vlada po svom povjereniku, bez kojega se nesmie nikakva skupština držati, pak je on vlastan i dužan nadgledati svu upravu i rukovanje pjeneznice, a dokinuti svaki nered, koji bi opazio; preko njega šalje obćina svoje predloge vladi, a vlada svoje odluke obćini.

Obćine njekada. Odprije bilo je obično svako selo i obćina, van ako je bilo selo premaleno, onda jih se je više sabralo u jednu obćinu, koja se je kod nas zvala **sudčija**, jer joj je na čelu stajao sudac (knez, birov od magjarskoga biró, t. j. sudac.) Sela od raz-

štrkanih kućah (kao što su u zapadnoj i južnoj Hrvatskoj) vrlo su sgodna po gospodarstvo, ako ima svaka kuća svoje zemlje naokolo kućišta, (zato se i nastoji svagdje oko komasacije); al po upravu i sigurnost osobe i imutka takva su sela neprilična: zato se je nastojalo u opustjeloj Slavoniji i Krajini, pošto su bili Turci odatle prognani (od godine 1700. do godine 1750.), da budu kuće na okupu i sela velika, te je bilo upravo zabranjeno graditi kuće izvan sela. Tako su tu postala ona velika sela, koja i danas ondje vidimo, te je selo i obćina svejedno.

Starom obćinom je upravljao po urbaru pomenuti već sudac, a znak njegova dostojanstva bijaše klada, jer je bio vlastan u kladu zatvoriti nepokorne seljake za manje prestupke. Njemu po boku je bilo 3 do 6 **prisežnikah**, a pisariju je obavljao **notariuš**. Sve ovo poglavarstvo izabirali su seljaci na jednu godinu danah; nego sudca je morao potvrditi vlastelin, prije nego je nastupio svoju službu. Sudac je dogovorno s prisežnici razporezivao državni i županijski porez na pojedine kuće, pa ga i pobirao i predavao županijskoj pjeneznici; upravljao je i dohodkom obćine od krčmarenja i polagao svake godine pred vlastelinom račun. Jošte je oglasivao naredbe i zapoviedi oblastih i vlastelina, naredjivao ljude na vlastelinsku i javnu rabotu, pazio na javni mir i red i t. d. Njegova vlast se je protezala samo na neplemiće; plemić, a kamo-li vlastelin, nisu spadali na obćinu. (Dan danas spada na obćinu sve što leži u njezinu kotaru). Odavde se vidi, da je bilo ustrojstvo prvašnjih obćinah vrlo jednostavno i primitivno, zato se u njih nije ni mogao razviti kakav duh zajedinstva (Gemeinsinn). Malko bolje (al samo malko) bila su ustrojena tako zvana trgovišta, koja su obično uživala osobite povlastice.

U negdašnjoj **krajini** bile su obćine odprije takodjer vrlo jednostavno uredjene. Svi kuće gospodari jednoga sela (obćine) izabirali su starješine, ponajviše doslužile vojnike, neporočne, pismene, i to prema veličini sela sad više sad manje njih; al svakako je trebalo, da jih potvrdi zapovjedničtvo satnine. Ovi starješine išli su mu na ruku, upravljali obćinskim imutkom pod njegovim nadzorom, pazili na mir i red, u obće nastojali o boljku obćine i vršili zapoviedi poglavarah, koje su jim ovi davali ustmeno ili dostavljali preko zapovjednika postaje (Stations-Commandant). Inače je ovaj samo nadgledao obćinu.

Zakonom od godine 1850. bile su te obćine sasvim preustrojene. Poslove obćine opravljao je glavar obćine (Gemeindevorstand), kojemu je bilo obilježje smedja batina na oba kraja okovana u žutu mjed, a gore je imala kao jabučicu s dvoglavim orlom. Uz njega je bio obćinski odbor; glavará i odbor izabirala je obćina, al se je izbor morao podnieti na potvrdu zapovjedniku pukovine. Glavari nisu morali uzimati vojske na stan, nisu morali davati pod-

prege ni težakah za javnu rabotu; pak ako su uspješno služili, dobivali su i nagradu od občine.

Zvanje jim je bilo: nastojati o boljku občine, o javnom miru i sigurnosti u selu i polju, o slogi zadrugah; pak oglasivati naredbe i zapoviedi više vlasti, te sudjelovati kod njihova izvršivanja, osobito u školstvu, kod popisa, porezivanja, pobiranja poreza itd. Svaka občina bila je napućena na zapovjednika postaje. Ovo je bio obično kakov nadčastnik. Sve občine jedne satnine stajale su pod zapoviedju satnika (Compagnie-Commando), koji je svoje zapoviedi občini dostavljao preko zapovjedničtva postaje, te je u istinu satnik upravljao občinom, a glavar njezin vršio je samo njegove zapoviedi i naloge. O kakvom samostalnom području občinskog odbora nije bilo govora, dapače se je i sâm odbor sastojao iz samih satniku poćudnih ljudih; inače je satnik svjetovao pukovnika (obrstara), neka nepotvrdi izbora. Dakle je u krajini sve do godine 1871. i u samoj občini sve bivalo samo na vojničku — po komandi. Trebat će puno vremena, dok se razvije samoupravlje.

3. *Odjel za bogoštovje i nastavu.*

Na strani 127. je kazano, da se naša zemaljska vlada sastoji iz 3 odjela. Do sada smo razlagali područje odjela za unutrnje poslove, idemo da razgledamo poslove, koji spadaju u područje odjela za bogoštovje i nastavu. Ovaj se odjel već svojim naslovom razpada na dva odsjeka: u prvi idu poslovi, koji se tiču zakonom priznanih crkavah i vjerozakonskih družtavah, kao što n. pr. imenovanje katoličkih nadbiskupah, biskupah, kanonikah, podjeljivanje županah stojećih pod patronatom kralja i zemlje; a potvrdjivanje crkvenih dostojanstvenikah iztočne crkve itd. U drugi odsjek spada vrhovna uprava i nadzor svegakolikoga uzgoja (odhranjivanja mladeži) i nastave (obuke), učevnih zavodah (jednom rieči školstva), znanstvenih i umjetničkih zavodah (ovaj odjel nadzire dakle i jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnostih, koja je inače zavod posve samostalan), u obće svih onih zavodah, koji utječu na občenito obrazovanje. Pod ovim odjelom stoji jošt i uprava katoličkih vjerozakonskih crkvenih i školskih dobarah, te nadzor nad upravom zakladah i zadušbinah namienjenih katoličkoj crkvi i školstvu (n. pr. kralj. konvikt, stipendije); a vjerozakonska dobra i zaklade grčko-iztočne crkve stoje pod kongre-

som iste crkve.[1] Napokon pripravlja ovaj odjel zakonske osnove ob ovih strukah.

Kako ovaj odjel upravlja školstvom, navesti ćemo napose kod svake vrsti školah.

Naše školstvo. Učione naše domovine su (govoreć u obće) od tri reda: niže (pučke), srednje i sveučilište.

Pučko školstvo uredjeno je zakonom od godine 1874. i naredbami, što jih je prema tomu zakonu izdao odjel za bogoštovje i nastavu; n. pr. o ustrojstvu učiteljištah (preparandijah), o naukovnih osnovah, ob upravi i polazku škole, o namještanju pučkih učiteljah, ob opetovnicah itd.

Osnovna su **načela** zakona o pučkih školah ova: **Uzgajanje** djece je glavna zadaća pučke učione, a ne obuka; obuka je samo sredstvo za postignuće one glavne svrhe. Prema tomu je zadatak pučkoj školi: da razvija duševne i tjelesne sile djece, da ju obučava u znanju i umienju potrebitom za gradjanski život u obće, da ju uzgaja religiozno i ćudoredno.[2]

Sve pučke škole, koje se podižu ili uzdržavaju posve ili dielom o trošku zemlje ili političke obćine, **javne** su **škole**, a mogu jih polaziti djeca svake od države priznane vjere. Nego učitelj mora biti one vjere, koju izpovieda većina djece.[3] Javne pučke škole nit su dakle baš samo državne, nit samo obćinske, nit samo konfesionalne (vjerske),[4] već u njihovu upravu utječe 1. **država**, to

---

[1] Odavde se očito razabira, da pravoslavna crkva ima kod nas puno veću autonomiju nego crkva pravovjerna.

[2] Kamo sreće, da ovo upete i utuve svi učitelji, pak da nemisle, da su izvršili svoju dužnost, ako nabiju koješta djeci u glavu, makar i srce ostalo prazno; već da je školam poglavito zvanje uzgoj valjanih državljanah, a ti se dobivaju samo oplemenjivanjem i uma i srca. Tomu je namienjena obuka u školah, a ne samo učenju na pamet. Nije dobar gospodar, koji je dobro sjeme posijao — pa briga njega nikne-li; već onaj, koji se je postarao, da sjeme proklica i da usjev obilatim rodom rodi.

[3] Sve inače podignute i uzdržavane škole jesu **privatne**, makar jih podigla i koja crkva ili crkvena obćina (onda se zovu konfesionalne, zato što su namienjene samo djeci iste vjeroizpoviedi (konfesije). Ovakve škole podpadaju takodjer pod nadzor države, a mogu dobiti i právo javnih školah, kad zasvjedoče svoju valjanost.

[4] To će reći, da naše javne učione nisu namienjene (kao što odprije) samo pravovjernim, ili samo pravoslavnim, ili samo evangjelikom, židovom; nego svim, to jest da se kod primanja u školu negleda, kakve je vjere diete.

jest zemaljska vlada preko podžupanijskoga školskoga odbora i županijskoga nadzornika pučkih školah, preko odjela za nastavu i zemaljskoga školskoga odbora; 2. **općina** preko mjestnoga školskoga odbora; 3. **crkva**, jer ona rukovodi i nadzire nauk vjere, predlaže knjige zanj, a može se obavješćivati o religioznom i ćudorednom stanju škole. Osim toga sjede u mjestnom školskom odboru župnici svake vjere u obćini; a u podžupanijskom i zemaljskom školskom odboru po jedan zastupnik svake vjere u zemlji.

Svako diete (bilo mužko, bilo žensko), mora počevši od svoje sedme godine polaziti školu sve do dvanaeste godine, dakle punih pet godinah, neračunajuć ovamo opetovni nauk, koji traje dvie godine. Nego roditelji mogu svoju djecu obučavati i kod kuće il u privatnoj školi.

Obuka u javnih pučkih školah je bezplatna, to jest djeca neplaćaju ni primarine (upisnine), ni školarine.

Pučke škole imaju četiri razreda, a u njih se uče djeca čitati i pisati, nauk vjere, hrvatski jezik, računstvo, zemljopis, uputu u prirodoznanstvo i u najvažnije struke gospodarstva. Ženska djeca uče jošt i ženska ručna djela (šivati, plesti, vezti) i kućanstvo (domaće gospodarstvo). Što su djeca u pučkoj školi naučila, to se poslije ponavlja, opetuje i razširuje u **opetovnici** prema potrebam praktičnoga života po dvie ure uz nedjelju danah i to dvie godine. Učenici, koji neprelaze u viša učilišta, a žele nastaviti nauk dobiven u pučkoj školi prema potrebam obrta i trgovine, oni polaze **gradjansku školu**, u kojoj obuka traje barem tri godine danah.

Svako selo, u kojem ima barem 40 djece za školu, mora imati svoju pučku školu; ako se gdje prijavi preko 80 učenikah, moraju se namjestiti 2 učitelja, ako jih ima preko 160, onda 3 i t. d. Učitelji javnih pučkih školah javni su činovnici i odgovaraju za znanstveni i moralni napredak svoje škole. Obće pučke škole uzdržavaju se u prvom redu obćinskom potrošarinom, ako nedotječu školske zaklade i zadušbine, prilozi, globe itd. Gdje neima orguljaša ili pojca, dužan je pučki učitelj tu službu obavljati, makar i nedobivao za to posebne plaće. Druge kakve službe nesmie učitelj obnašati, nesmie primiti ni čast obćinskoga glavara ili odbornika, a kamo-li službu obćinskoga bilježnika. Svi definitivno namješteni učitelji imaju právo na mirovinu (penziju), pokle su 30 godinah neprestano učiteljevali, pak tjelesno i duševno iznemogli.

Učiteljišta. Da si učitelji pribave potrebito znanje i vještinu, uzdržava zemlja o svom trošku potrebit broj mužkih učiteljištah (preparandijah); jedino žensko učiteljište, koje je do sada o trošku zemlje postojalo, ukinuto je lani. — Tko želi da bude primljen, treba da je izučio dolnju gimnaziju ili realku, ili pako gradjansku školu; nauk traje u učiteljištu tri godine, a glavni su predmet obuke sve grane pedagogije uz praktično vježbanje.

Pojedine obće pučke škole nadgleda **obćinski školski odbor,** sastavljen od obćinskoga načelnika, župnikah, učitelja, zavjetnika i 2—5 školskih odbornikah. Podžupanija pako imenuje jednoga od njih **mjestnim školskim nadzornikom,** koji nadzire neposredno obuku i u obće uzgoj školske mladeži. Sve škole jedne podžupanije nadzire podžup. školski odbor, kojemu je predsjednikom podžupan ili njegov zamjenik, a članovi su od zemaljske vlade imenovani županijski nadzornik pučkih školah (koji podjedno nadgleda obuku i uzgoj svih školah podžupanije), zastupnici crkvenih oblastih, 2 učitelja i 6 odbornikah izabranih od podžupanijske skupštine.

Odjel zem. vlade za bogoštovje i nastavu jeste vrhovna oblast i za pučke škole. U njegovo područje ide: riešavanje načelnih didaktičko-pedagogijskih pitanjah, osnova obuke, školske knjige, imenovanje učiteljah i učiteljicah, te županijskih nadzornikah, vrhovni nadzor pučkih učionah, konačno rješavanje svih školskih poslovah.

Zemaljski školski odbor postoji kao svjetujući sbor uz odjel za bogoštovje i nastavu, te je ovaj dužan zaiskati mnienje toga odbora u svih znatnijih školskih poslovih, pak ako neuzmogne pristati uzanj, dojaviti mu svoje razloge. Članovi toga odbora su: pedagogijski vrstaci ili stručnjaci vlade (to će reći oni ljudi, koji vrstno poznaju njeku struku), po jedan zastupnik svake priznane vjere u zemlji, 6 od zemaljske vlade imenovanih koje pučkih učiteljah, koje drugih školskih vještakah.

Godine 1882. bila je a Hrvatskoj i Slavoniji 1231 pučka škola, medju njimi 12 vjerskih (konfesionalnih) i 44 privatne; po jeziku bilo je 1165 hrvatskih, 48 njemačkih, 14 magjarskih, 2 ruske, 2 slovačke. Po spolu bilo je 111 dječačkih, 123 djevojačke i 997 obospolnih. Učiteljah je bilo 1275, a učiteljicah 414. Prema zakonu bilo bi imalo polaziti učionu 183.344 djece, al jih je polazilo samo 99.000 (medju njimi 40.000 djevojčicah) — dakle preko po-

lovine djece nepolazi škole! To je bogme žalostno, a tko je tomu kriv, kad se i onako na pučke učione troši 1,022.000 for.?

Srednja učilišta. Ovako se zovu poprieko viši i niži gimnaziji, više i niže realke, pak realni gimnaziji.

Naša srednja učilišta ustrojena su na austrijsku prema načelom razloženim u knjizi „Entwurf der Organisation der österreichischen Gymnasien und Realschulen“, koju je izdalo na svjetlo austrijsko ministarstvo godine 1849. Srednja učilišta il su gimnaziji il realke.

1. Podpun **gimnazij** ima 8 razredah, a u svakom traje nauk godinu danah. Gimnazij se razpada na viši i niži, ili na veliki i mali, a svaki ima 4 razreda. **Mali gimnazij** pripravlja učenike za veliki gimnazij, ili za veliku realku, a uz to nastoji pribaviti učenikom obću obrazovanost, imenito pomoću staroklasičke književnosti: zato se u gimnaziju (malom i velikom) osobito marljivo uči latinski i grčki jezik. U velikom gimnaziju nastavlja se taj nauk više učeno i znanstveno, te se ovdje djaci pripravljaju za sveučilište. Svakim gimnazijem ravna osobit ravnatelj.

Podpunih gimnazijah ima kod nas u Zagrebu, Rieci, Varaždinu, Osieku, Gospiću, Senju, Požegi, Vinkovcih i Karlovcih. Al osim toga ima i malih gimnazijah i to u Karlovcu.

Naša su gimnazija sva zemaljska, al je svakomu prosto osnovati i privatni gimnazij ustrojen prema zakonu, ako se izkaže, da ima za to dovoljnih sredstavah.

Učenici gimnazijalni il su javni, koji svu godinu polaze školu, il sukromni (privatiste), koji uče kod kuće, a na izmaku svake pol godine polažu javni izpit onako kako i javni učenici, pak iz istih predmetah. Gimnazijalci, koji žele prieći u sveučilište, moraju u 8. razredu gimnazija položiti izpit zrelosti (Maturitäts-Prüfung) i to najprije pismeni, to jest moraju napisati hrvatski sastavak, i prevesti što iz grčkoga i latinskoga jezika (što jim se naloži), zatim riešiti matematičku zadaću. Ako tko dobro obstoji, pušta se k ustmenomu izpitu, na kojem ga izpituju iz književnosti i jezika hrvatskoga, latinskoga i grčkoga, iz poviesti, zemljopisa, matematike, prirodopisa, fizike i kojega drugoga živoga jezika.

2. **Realke** su takodjer il velike, il male. Jedne i druge namienjene su višemu obćemu obrazovanju, osobito pomoću matematičkih znanostih i prirodoznanstva, pak uz to pripravljaju mladež

za posebna viša učilišta, kao što za tehniku, rudarsku i šumarsku akademiju itd. Podpuna realka sastoji se iz više i niže male ili velike realke. Niža ima četiri godišnja razreda, a viša tri.

Mala realka pripravlja učenike za veliku realku, a uz to nastoji onim mladićem, koji će iz nje stupiti u praktični život, pribaviti potrebitu obću obrazovanost.

Viša realka nastavlja nauk niže, po imenu pako pripravlja mladiće za više matematičke i prirodoslovne nauke. Zato se moraju i realci, kad žele prieći u kakvo više učilište, podvrći na izmaku sedmoga tečaja izpitu zrelosti i to iz poviesti, zemljopisa, matematike, fizike, lučbe i prirodopisa. Realkom ravna takodjer po jedan ravnatelj. Velike realke ima u Zagrebu, Zemunu, Rakovcu, a male u Petrinji, Mitrovici i Osieku.

3. **Realni gimnazij** je smjesa od nižega gimnazija i niže realke. U njem se pripravlja mladež i za viši gimnazij i za višu realku. Mi imamo takav realni gimnazij u Belovaru.

Srednjim učilištem mogu se privaliti i učilišta za posebne struke, kao što je gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcu, mornarska škola u Bakru i ljetos u Zagrebu ustrojena obrtnička škola.

Sveučilište. Hrvatsko sveučilište (Universitet) Franje Josipa I. ustrojeno je bilo u Zagrebu zakonom od godine 1874. Po ovom zakonu imalo bi to sveučilište imati četiri struke ili fakulteta, naime bogoslovni, pravo- i državoslovni, liečnički i mudroslovni, nego liečnički nije do sada ustrojen.

Sveučilišni učitelji il su redoviti il vanredni profesori, il docenti, il učitelji u užem smislu rieči. Redovite i vanredne profesore imenuje kralj; oni su kraljevski činovnici, pak jih idu práva i dužnosti kralj. činovnikah; njihove plaće ustanovljene su posebnim zakonom. Docenti nisu činovnici i nedobivaju plaće nego samo naukovinu od svojih učenikah. Svi profesori uživaju za predavanja podpunu slobodu, u koliko je drugi svjetovni ili crkveni zakoni neograničuju. Redovit profesor ima uz nedjelju danah **barem** 8, a vanredni barem 6 urah predavati. Profesori mogu osim svojih redovitih jošt i druge nauke predavati.

Svi redoviti i vanredni profesori jednoga fakulteta čine „profesorski sbor“ toga fakulteta. Docenti biraju zastupnike za taj sbor. Sav profesorski sbor bira izmedju redovitih profesorah na izmaku svake školske godine svoga dekana za buduću školsku

godinu. Svi sborovi pako biraju izmedju redovitih profesorah rektora; al svaki sbor napose, pak izmjenice svake godine iz drugoga sbora. Rektor i dekan minule godine obnašaju sliedeće godine čast prorektora i prodekana. Rektor, prorektor, svi dekani i prodekani čine „akademički senat".

Profesorski sborovi ravnaju i nadziru kolegije svaki svoga fakulteta i obavljaju disciplinarne poslove, zatim predlažu sposobne učenjake za upražnjena mjesta; pozivlju na učeni razgovor onoga, koji želi kao docent predavati, pak onda podnose banu svoje mnienje o njegovoj sposobnosti. Jošte sudjeluju kod ustanovljivanja reda kolegijah, pak paze da slušaoci marljivo polaze predavanja. O sjednicah profesorskoga sbora sastavljaju se zapisnici; dekan čuva spise i pečat fakulteta.

U područje akademičkoga senata spadaju obći upravni, naučni i disciplinarni poslovi potežući se na sveučilište, pak i oni poslovi, koji ga idu po posebnih zakonih i ustanovah. Njemu su podčinjeni svi učilišni činovnici. O njegovih sjednicah moraju se takodjer sastavljati zapisnici, a spise i pečat čuva rektor. Sveučilišne činovnike imenuje ban na predlog senata.

Sveučilišni slušaoci il su redoviti il izvanredni; jedni i drugi moraju se dati upisati. Redovitim može biti samo onaj, koji je s dobrim uspjehom svršio gimnazijske nauke i podnio izpit zrelosti; ili pako, koji je već na kojem drugom sveučilištu upisan bio kao redovit slušalac. Izvanredni su oni, koji su navršili barem 17. godinu, a mogu se izkazati tolikim znanjem, te se može uzeti, da će jim predavanja koristna biti. Slušaoci se kod dekana upisuju, a kod učiteljah prijavljuju i to prvih osam danah svakoga pôljeća. Samo profesorski sbor može s važnih razlogah dopustiti, da se tko još i sliedećih osam danah primi; kašnje prošnje za primitak rješava akademički senat.

Svaki slušalac, koji hoće da izuči sve nauke kojega fakulteta, mora ondje po koju godinu polaziti kolegije, i to na mudroslovnom tri, na bogoslovnom i pravo-državnoslovnom fakultetu četiri godine danah. Naučna godina traje od 1. listopada do zadnjega srpnja, a sastoji se iz dva poljeća: zimskoga, koje traje do četvrtka pred cvietnicu, i ljetnoga, koje počimlje u petak poslje uzkrsnih blagdanah. Zadnjih 14 danah potvrdjuje se polazak kolegijah; nego prije treba platiti naukovinu. Najmanja naukovina za jedno

poljeće iznosi toliko forintih, koliko se satih uz nedjelju čita. Siromasi se opraštaju od plaćanja naukovine. Bogoslovac mora polaziti kolegije uz nedjelju barem 18, pravoslovac 20 (osim 4. i 8. poljeća, tad dotječe 12), mudroslovac, (ako želi steći doktorat ili postati profesor) 15 satih.

Bogoslovci polažu izpite svake godine iz naukah, koje su prošle godine učili. Pravoslovci polažu prvi državni izpit na izmaku četvrtoga poljeća; iz naukah pravo-historičkih. Pravoslovci, koji namjeravaju stupiti u javnu službu, moraju podnieti povrh toga još dva državna teoretička izpita: sudstveni na izmaku 8. polugodišta, a državoznanstveni po dovršenom četverogodištu.

4. Odjel za pravosudje.

U područje odjela zemaljske vlade za pravosudje spada uprava i nadziranje svegakolikoga pravosudja, po imenu vrhovni nadzor nad svimi sudovi i nad državnimi odvjetničtvi, vrhovna uprava kaznenoga proganjanja, nastojanje, da se kod sudovah sve po zakonu postupa. U ovom odjelu izradjuju se predlozi za krunu radi pomilovanja osudjenih tuženikah i zakonske osnove o predmetih zasiecajućih u pravosudje, pak se ondje uredjuje i „Sbornik zakonah“. Ovo područje nije tako prostrano, da bi ga trebalo podieliti na posebne odsjeke, već se pojedini poslovi povjeravaju pojedinim činovnikom za riešenje.

Dobro treba pamtiti, da pravosudni odjel samo toliko nadgleda sudove, vrše-li u obće svoju dužnost: a u samo rješavanje parnicah nesmie utjecati; u tom su pogledu svi sudovi samostalni, kao što ćemo potanje razložiti, kad red na sudove dodje. Samo kad bi sudovi očevidno postupali protuzakonito, dužnost je pravosudnog odjela, svratiti jih na put zakonitosti. Ako dakle tko nije zadovoljan s odsudom, tad mora prizvati (appellovati) viši i najviši sud, od kojega neima onda ni kud, ni kamo; pravosudnomu odjelu mogao bi se tko uteći samo radi nemarnosti itd. suda.

Sudovi.

U zemlji ustavnoj smatra se kralj vrelom pravosudja, zato se i naš kralj mora kod krunitbe zakleti, da će vršiti právo i pravicu; ako ne neposredno, a ono posredno. Zato odredjuje zakonski članak od god. 1874. (o vlasti sudačkoj), da se ta vlast vrši

samo u ime kraljevo, i zato se sve odsude i presude izdaju u ime kralja.

Po tom zakonu je pravosudje odlučeno sasvim od uprave (a prije, sve do god. 1874., varmedjski je sudac i sudio i upravljao). Zato sada nemože sudac nikakve druge osim svoje sudačke službe obnašati; dapače ako bude izabran za narodnoga zastupnika, valja mu se il zastupničtva odreći, il svoju sudačku čast položiti.

Sudovi se mogu postaviti, ustrojiti, pak i dignuti samo zakonom. Sudcem može biti u napredak samo onaj, koji je propisane nauke izučio, na izpitih dobro obstao, pak i drugčije je sposoban i neporočan. Sudce imenuje kralj za sav život.

Sudovi nisu vlastni presudjivati, da li je kakov zakonito proglašen zakon prema ustavu; al su pozvani izpitivati valjanost vladinih naredabah, jesu li prema zakonu, pak o tom odlučiti po zakonu. Zato su sudci u svom sudačkom zvanju samostalni, nitko jim osim zakona nesmie naložiti, kako da sud sude; u tom pogledu nevise o ničijoj vlasti, pak uprav uslied toga nemogu se ni s časti dignuti, nit u mir postaviti, dapače niti premjestiti, van ako sami zažele, il ako se to sudačkom presudom odluči. Ovim zakonom se je htjelo postići, da se sudovi u rješavanju parnicah drže samo zakona, a ničijega naputka ili zapoviedi. Ako koji sudac pogrieši ili sagrieši, onda mu se sudi po posebnom zakonu „o karnostnoj odgovornosti sudacah“ od god. 1874.

Nego ovaj zakon valja samo za plaćene, od kralja imenovane sudce, a ne i za mjestse sudce, o kojih ćemo sada govoriti.

I. Mjestni sudovi.

Već prije godine 1848. imala su trgovišta i druge obćine svega sudca, koji je pomanje tužbe pripadnikah trgovišta razpravljao. Kasnije su bile povjerene sve parnice kraljevskim sudcem. Al je tih parnicah sila božja, da sudci nisu dospievali njihovu riešenju, a prieka je potreba, da se tužbe brzo razpravljaju. Da se pospješi rješavanje neznatnih i jednostavnih tužbih, kojemu netreba osobita pravoznanstva, nego samo zdrava uma i poštenja, ustrojeni su bili ministarskom naredbom od 20. svibnja god. 1860., pak onda opet zakonom od godine 1876. onakvi samo mjestni

sudovi, zato tako zvani, jer postoje u svakoj povećoj občini, i jer jih samo mjesto stvara; nego ako je koja občina premalena, može zemaljska vlada i za dvie ili više njih ustrojiti jedan skupni sud. (Njihovo poslovanje propisuje potanko naredba od 23. ožujka 1877.)

Mjestni sud se sastoji iz sudca, njegova zamjenika i prisežnikah. Sve ove izabira občinsko zastupstvo (i to sudca na 3 godine, a prisežnike na godinu danah), i oni vrše službu bez plaće; nego sudca (i njegova zamjenika) treba da ban potvrdi, pak mu se može u većih občinah, gdje ima puno posla, primjerena nagrada dati iz občinske pjeneznice, koja namiruje i druge troškove mjestnoga suda. Od stranakah, koje dolaze na sud, nesmiju se pobirati nikakve pristojbe ili takse, van ako sud ima posla (n. pr. plienitbu, očevid, dražbu ili licitaciju) preko pol milje daleko od svoje stolice: onda dobiva sud podvoz i dnevnice, i to sudac (i njegov zamjenik) po 1 for. 50 novč., a prisežnici i pisar po 1 for. na dan. Ako se posao može obaviti za pol dana, onda jih ide polovina te dnevnice.

Za mjestnoga sudca, zamjenika i prisežnika mogu se izabrati samo občinari one občine, gdje će taj sud suditi; al ti občinari treba da ondje stalno stanuju, da su namirili 30 godinah i da su pismeni. Ban, predstojnici odjelah, svećenici, učitelji i služeći častnici nemogu takve časti primiti; a propalice i ljudi poročna života nisu za nju sposobni. Starci od preko 60 godinah, narodni zastupnici, liečnici, ljekari (neimajući pomoćnika), odvjetnici i siromasi nemoraju takve časti primiti. Drugi občinari moraju pod globu od 25 do 50 for. Potvrdjen sudac i izabrani prisežnici moraju priseći, da će suditi sdušno i po svom najboljem znanju. Prisežnikah se izabira prema veličini sudnoga okoliša 12 do 80, u gradovih ima jih i po 100, a u Osieku i Zagrebu baš po 200.

Mjestni sud treba da se sastaje barem jedan put uz nedjelju danah i to na stanoviti dan (n. pr. ponedjeljkom itd.), pa kad uztreba i više putah. U svakoj sjednici moraju biti predsjednik i dva prisežnika, koje poziva sudac redom kako su popisani u imeniku; a toga reda nesmie promieniti, van ako koji prisežnik nemože doći, ili ako se tužba tiče njega ili njegova bližnjega roda. Ako sudac nedodje u sjednicu, a nemože toga opravdati, ima ga kotarski sud obsuditi na globu sve do 10 for.; ako pako pozvani prisežnik bez razloga izostane, ili ako neobaviesti sudca unapried, da nemože

doći, te ovaj nemože više pozvati u sjednicu mjesto njega njegova sljednika, prosto je sudcu nametnuti mu globu sve do 5 for.

Za primanje tužbih (pisanih il ustmenih) ima se odrediti koji dan, u kojem neima sjednice. Ustmene tužbe zapisuje bilježnik ili pisar u sudbenu knjigu.

Komu sudi mjestni sud i za što? Samo za dugove i tražbine, i to u malenih obćinah do 30 for., u velikih do 60 for., a u gradovih do 100 for., neračunajuć u tu svotu (summu) kamate ili druge pristojbe. I onda može mjestni sud razpravljati tužbu, kad je tužbena svota diel većega duga (n. pr. ako mi tko na selu duguje 100 for., a ja zahtievam samo 30 for. od toga duga). Nu onda treba da tuženik naročito prizna, da mi je dužan sav dug, ili da nedodje na sud; jer onda se uzimlje da priznaje. Nu ako se tražbina osniva na mjenici (Wechsel, cambiale), na uknjiženoj (intabulovanoj) zadužnici (obligaciji), i druge ovakve tražbine — onda spada na kotarski sud ili na sudbeni stol; onamo spadaju i oveći dugovi.

Tužiti treba mjestnomu sudu one obćine, gdje tuženik stanuje; al tužiti se nemože mjestnomu sudu obćina i načelnik (i njegova žena i djeca) one obćine, gdje sud uredjuje, a ni kotarski sudac i njegova žena i djeca, ni država ni državni zavodi (fiškus), n. pr. zemaljska vlada, zemaljska bolnica itd.

Pozivi. Čim tko prijavi svoju tužbu sudu, mora ovaj tuženika pismeno pozvati u sjednicu, koja je javna, to jest svatko može onamo doći i slušati, kako se sudi; al se nesmie pačati u razpravu, a kamo li se nepristojno vladati. Tužitelj i tuženik (jednom riečju parci) nemoraju glavom doći na sud, nego mogu poslati svoga punomoćnika; al ovaj nemože biti odvjetnik, niti kakov nadripisar ili agent. Po naših zakonih nemogu žene nikoga zastupati pred sudom, samo pred mjestnim sudom može i žena zastupati svoga muža.

Razprava. Mjestni sudac otvara, ravna i završuje razpravu; on odredjuje tko da govori. Kad se sud sastane u sjednicu, najprije se uvjeri, jesu-li parci zbilja pozvani. Ako se uvjeri, da koji parac nije pozvan, ili da nemože doći: onda odgodi razpravljanje tužbe za drugi put. Ako dodju parci na sud, najprije mora tužitelj svoju tužbu razložiti, t. j. kazati, što traži i kako može dokazati, da ga ta tražbina ide (n. pr. mora donieti pisma, iz kojih

se to razabira, ili svjedoke, koji će to posvjedočiti). Ako sudac uvidi, da te tužbe nemože mjestni sud razpravljati, prekine razpravu i odputi parce na pravi sud (n. pr. na kotarski sud). Ako tužba spada na mjestni sud, onda sudac pozivlje tuženika, neka se brani, Ako koji parac neumie stvar razgovietno razložiti, ili ako se nemože sam zastupati: onda mu se naloži, da dovede sobom u buduću sjednicu valjana punomoćnika, a dotle se razprava odgadja. Ako tuženik nedodje na ročište, a sud se uvjeri, da nije mogao doći, onda odgadja ročište, inače razpravlja i rješava stvar sa samim tužiteljem. Ako na sud dodje samo tuženik, a ne i tužitelj, nemože se parnica razpravljati, nego se može odrediti novo ročište, ako tužitelj zaište.

Nagoda. Kad budu oba parca saslušana, ima sud nastojati što više, da se nagode ili naravnaju, pak o tom se ima truditi jošt i onda, kad se završi razprava. Ako nagoda za rukom podje, odmah treba da se napiše u sudbenu knjigu, da se parcem pročita i da ju ovi podpišu ili podkrižaju.

Dokazivanje. Ako nagoda nepodje za rukom, ima se sud uvjeriti ob istini toga, što je koji parac tvrdio ili tajio: toga radi pregledati će donesena dokazala (pisma), saslušati svjedoke i vještake, ili samu stvar razgledati na licu mjesta (obaviti očevid). Svjedoci, prije nego se saslušaju, moraju se, podavši ruku sudcu, zavjeriti svojim poštenjem, da će istinu govoriti, a sudac jih mora opomenuti, da jih čeka težka kazan (kaštiga, pedepsa), kad bi krivo svjedočili. Za saslušanje svjedokah može se ročište i odgoditi. Prisege se pred mjestnim sudom nedopuštaju.

Koliko vjere zaslužuju predložena pisma, saslušani svjedoci i vještaci — odlučuje sud po svom uvjerenju.

Odsuda. Pokle se stvar svestranim izpitivanjem razjasni i do riešenja dozri, pozove sudac parce i slušaoce, da se uklone iz sudnice, pak onda vieća sud u tajnoj sjednici o tom, ima-li se tuženik osuditi ili tužba odbiti. Najposlje se izreče osuda; prvi kaže svoje mnienje prisežnik stariji godinami, i to po svom uvjerenju; onda mladji; ako se ovi neslažu, odlučuje glas sudca. Stvorenu ovako odsudu ima pisar s mjesta napisati i sud podpisati. Onda sudac dopusti opet parcem i slušaocem, da mogu u sudnicu, pak proglasi odsudu i pouči parce, da se mogu s mjesta ili uz 8 danah pritužiti kotarskomu sudu, ako koji misli da je po njega krivo. O

samoj odsudi nesmie se više rieč povesti. Onomu parcu, koji nije bio kod proglašenja, mora se odsuda dostaviti pismeno.

Pritužbe. Ustmeno ili pismeno podnešene pritužbe proti kakvoj odsudi, moraju se odmah odpremiti naliježnomu kotarskomu sudu, i dok od njega nestigne odluka, nemože se odsuda ovršiti, nego se može zaiskati plienitba (Pfändung, pignotamento) pokretninah za osiguranje tražbine.

Ovrha. U osudi se mora naznačiti rok, do kojega ima tuženik svoju dužnost izpuniti. Ako toga neučini, pokle je odsuda mjestnoga ili kotarskoga suda ili pako nagoda postala pravomoćna, to jest, pokle je minuo rok odsudjenomu odredjen, može tužitelj ustmeno ili pismeno zaiskati od sudca ovrhu (Execution), po imenu plienitbu tuženikovih pokretnih stvarih. Toga radi izdaje mjestni sudac na selu bilježniku ili prisežniku pismenom odlukom dozvolju, da može ovršiti osudu, t. j. zaplieniti tuženiku toliko pokretnih stvarih, koliko treba, da zalegnu za dug.

S ovom odlukom otidje dotični k tuženiku, pak popiše zaplienjene stvari, napiše o tom zapisnik, i preda ga sudcu. Poslie dovršene plienitbe mora isti izaslanik razpisati dražbu (licitaciju) zaplienjenih stvarih. Na dražbi se prodaju stvari onomu, koji za nje najviše ponudi. Utrženi novci predaju se odmah tužitelju, koliko ga ide.

Ako osudjenik neima pokretnine, ili ako je neima toliko, da bi se time mogao dug namiriti: prosto je vjerovniku zamoliti u kotarskoga suda ovrhu na nekretnine. Toga radi mora mu mjestni sudac izdati priepis nagode ili odsude.

Ako je tuženik obsudjen predati tužitelju kakvu stvar: mora ju sudbeni izaslanik tuženiku oduzeti i uz potvrdu predati tužitelju. Ako te stvari nenadje kod tuženika, mora to izaslanik dojaviti sudcu, a ovaj će o tom obaviestiti tužitelja, da proti tuženiku dalje postupa.

Proti postupku sudbenoga izaslanika može se dotičnik pritužiti mjestnomu sudcu; a proti naredbi mjestnoga sudca mogu se parci pritužiti onomu kotarskomu sudu, u kojega okolišu mjestni sud leži.

Sve tužbe, pozivnice, odsude, dražbe itd. moraju se tačno zapisivati u posebnu knjigu, koju treba pomnjivo čuvati.

2. *Kraljevski kotarski sudovi.*

Najniži kraljevski sudovi su kotarski sudovi. Ima jih (po zakonu od 21. studenoga 1874.) od dvie vrsti: a) u svakom gradu, gdje je kralj. sudbeni stol, ima i gradski delegovani kotarski sud, zato tako prozvan, jer se smatra kao diel sudbenoga stola. b) Po drugih kotarih ima na prosto po jedan kotarski sud.

Kotarski sud je sastavljen iz kotarskoga sudca, jednoga ili više pristavah, pisarah i podvornikah. Kotarski sudac sudi sâm, ili, kad je zapriečen, njegov pristav, a sudi tužbam, koje nespadaju niti na mjestni sud, niti na sudbeni stol. (Gledaj niže.) Po imenu rješava kotarski sud tužbe za tražbine preko 60, odnosno 100 for., (ako se tražbine neosnivaju na mjenici, ili na trgovačkom poslu); zatim razpre radi najma; razpre medju obrtnici i njihovom čeljadi, medju gospodari i služinčadi, medju krčmari i gosti, medju kirijaši (foringaši) i putnici; razprave ostavine i ostavinske tužbe (n. pr. radi baštine, duga itd.), molbe za dovremenu zabranu, sigurnost ili sekvestraciju (dok nebude parnica o tom riešena); molbe za ovrhu (executio); tužbe radi smetena posjeda (t. j. kada tko što dulje vrieme mirno posjeduje, pak drugi tko, nezapitav suda, naprosto si to posvaja; n. pr. kada tko, nepitajuć suda, otjera svojoj kući kravu, koja je bila do sada moja, tobože da je to njegova svojina); postavlja štitnika (tutora) ili skrbnika (kuratora). Samo se kaže, da svaki kotarski sud sudi samo za one predmete i onim ljudma, koji su u njegovom kotaru. Nego pamtiti treba, da nesude za tražbine od preko 525 for. delegirani gradski sudovi, ako tuženik prebiva u onome mjestu, gdje jim je stolica, već onda sudi dotični sudbeni stol.

Na kotarske sudove (osim gradskih delegovanih) spada i zemljišnik (gruntovnica).

U kaznenih (kriminalnih) poslovih sudi kotarski sud za prekršaje t. j. za manje krivnje (n. pr. za malu kradju, klevetu); za veće (t. j. za prestupke n. pr. za oveću kradju) i za zločine sudi sudbeni stol.

Spomenuti nam je jošte, da u parnicah radi prestupakah sudi kotarski sud sa 2 priseżnika; al to nije porota (o kojoj govorimo malo niže), već se od prilike onako postupa, kako i u mjestnom sudu.

Malični postupak. Buduć da kotarskim sudovom prispieva množina tužbih za malice t. j. za stvari malene vriednosti, pa kotarski sudovi nedospievaju na njihovo riešenje običnim sudbenim postupkom, koji potrebuje poviše vremena: to je zakonom od 3. listopada god. 1876. odredjen za takve malice osobit skraćen postupak. Malicom (bagatelle) zovu se tražbine sve do 100 for., ako nepoliežu iz mjenice ili uknjižene zadužnice.

Ako dakle mjestni sud ima právo suditi samo tužbam do 30 for., onda se mora tužba za veće svote sve do 100 for. predati kotarskomu sudu, koji sudi po postupku za malice. U gradovih, gdje je mjestni sud vlastan rješavati tužbe sve do 100 fr., mora se tužba sve do 100 for. predati mjestnomu sudu, a nemože se podnieti kotarskomu sudu. Tko nebude zadovoljan s osudom mjestnoga suda, može se pritužiti kotarskomu sudu, pak će ovaj suditi po maličnom postupku kao sud druge molbe. Daljemu prizivu neima više mjesta.

Nego ako je tužba po zakonu predana kotarskomu sudu, te ju ovaj rieši kao sud prve molbe po maličnom postupku, a nisi zadovoljan s njegovom odsudom, možeš podnieti banskomu stolu ništovnu žalbu, te će ovaj konačno presuditi.

Ovakva tužba može se predati pismeno ili ustmeno, u potonjem slučaju zapiše se u sudbeni zapisnik. Onda sudac odredi ročište t. j. pozove tužitelja na stanovit dan pred sud. Na ročištu otvara, ravna i završuje sudac razpravu, na koju mogu parci glavom doći, il poslati svoga punomoćnika, koji nemora biti odvjetnik. Na ročištu se sve ustmeno razpravlja; nije prosto čitati kakov pismeni sastavak. Pošto parci budu saslušani, ima sudac pokušati nagodu, t. j. naravnati jih. Ako to nepodje za rukom, izrekne sudac poslje dovršene razprave odsudu.

Osobina je maličnoga postupka, da se dokazivalac može saslušati kao svjedok u svojoj vlastitoj stvari, jer je dužan istinu govoriti kao svaki drugi svjedok.

Dok mjestni sud neima práva zapriseći svjedoka ili vještaka, malični sudac ima to právo. Jošte se možeš pred maličnim sudom za više stvarih istom tužbom tužiti, a možeš tužbu i preinačiti (što sve nije dopušteno pred drugim sudom).

U obće govoreć postupa se onako kako pred mjestnim sudom, samo što kotarski sudac, buduć pravi izpitani pravoznanac i prokušan sudac, ima veće područje od mjestnoga sudca.

3. *Kraljevski sudbeni stolovi.*

Ustanovami c. kr. ministra za pravosudje u austrijskoj monarkiji od 1. ožujka 1850. bili su naši negdašnji županijski sudbeni stolovi (tabula judiciaria comitatus) dovremeno pretvoreni, a zakonom od 16. velj. 1853. mjesto njih potanko ustrojeni c. kr. zemaljski sudovi. Povratkom ustava godine 1860. prekršteni su bili ovi sudovi na kralj. županijske sudbene stolove, pridržav svoje prvašnje ustrojstvo. Ovo se nije mnogo promienilo niti najnovijim zakonom našega sabora od 21. studenoga 1874. „ob ustroju sudovah prve molbe“. Po ovom zakonu ima u provincijalu šest sudbenih stolovah: u Zagrebu, Osieku, Belovaru, Požegi i Vukovaru. U razvojačenoj lani krajini ima kr. stolovah u Gospiću, Ogulinu, Petrinji, Vinkovcih i Zemunu.

Sudbeni stolovi su sudovi prve molbe (instantia), to će reći, da rješavaju sve one tužbe kojih kotarski sud nesmie razpravljati. Ovamo idu od prilike: one tužbe ženitbene, koje nespadaju u obće pred duhovni stol nego pred svjetovni sud; tužbe na fiškusa, na duhovne i svjetovne obćine, crkve i javne zavode (institute), radi fideikomisah, i radi tražbinah od preko 525 for. za okoliš dotičnoga grada; tužbe radi negdašnjih plemićkih i onih imanjah, koja leže u kotaru grada, gdje je sudbeni stol; trgovačke i mjenbene tužbe.[1] U poslovih rudarstvenih nalježan (competent) je samo zagrebački sudbeni stol. — Na sudbeni stol spada i vodjenje zemljišnika (gruntovnice) o nekretninah, o kojih sudi on ili njegov delegirani kotarski sud.

U kaznenih (kriminalnih) poslovih spadaju na sudbeni stol svi zločini i prestupci (Vergehen, trasgressione).

Po imenu spadaju u područje sudbenih stolovah zločini i prestupci počinjeni kakvim tiskopisom (štampom); al o tom, da li jest ili nije kriv obtuženik, sudi **porota**. (Gledaj niže).

Sudbeni stol je sastavljen iz predsjednika, viećnikah i pomoćnoga osoblja (ovamo idu tajnici i pristavi); a svaki sudbeni stol ima i svoje pisare i podvornike.

---

[1] U riečkoj županiji, gdje neima sudbenoga stola, rješava trgovačke i mjenbene tužbe kotarski sud u Bakru i Senju, kojemu se u to ime dodaju 2 pristava i 1 trgovački prisjednik.

Jedan viećnik obavlja dužnosti državnoga odvjetnika. (O njih će biti napose govor).

Pod sudbenim stolom stoje svi kotarski sudovi njegova okoliša.

Porota (Jury). Pravoj osudi hoće se ponajprije, da bude dokazan onaj zločin ili prestupak, proti kojemu je naperena. To je kadšto lasna stvar, al kadšto vrlo mučna, a ponajmučnija, kad je tko tužen radi tobožnjega zločina počinjena štampom. Buduć da u tom pogledu neodlučuje toliko pravoznanstvo i učenost, koliko sdušnost i nepristranost, razboritost i samostalnost: zato su štamparske parnice povjerene u zemljah ustavnih u naše doba ponajviše (pak i kod nas) poroti.

Što će to reći **porota?** Rieč r o t a znači kod nas koliko prisega, zakletva; porotnik je dakle što i priseżnik, t. j. sudac sudeći pod rotu = pod prisegu. (Zato se takov sud zove i u svojoj pravoj domovini Englezkoj „jury", a njemački Schwurgericht, Geschwornengericht). — U Englezkoj sudi porota ne samo u kaznenih nego i u gradjanstvenih parnicah; u Francezkoj, Njemačkoj, Austriji, Rusiji itd. sudi porota u svih kaznenih parnicah. Nego sud porote je stegnut na **pravorek** = Verdict (= veredictum), Wahrspruch, t. j. na izjavu, da je obtuženik kriv ili nekriv, Da može porota po duši izjaviti, je-li tko kriv ili prav, mora se pred njom sva tužba i obrana potanko razložiti. Pošto porota izjavi pravorekom, da je tko kriv kakvomu zločinu: odmjeri mu sudbeni stol po zakonu primjerenu kazan. Kod nas se u tom poslu postupa po zakonu od 17. svibnja 1875. Evo što taj zakon odredjuje!

U Zagrebu, gdje ima sud za štamparske parnice, mora poglavarstvo pomoću dvojice gradskih zastupnikah sastaviti imenik svih onih obćinarah, koji su podobni za porotnike, a nisu oprošteni od te službe. Vrstni su pako za nju svi pismeni državljani, koji su navršili 30., a nisu prevalili 60. godinu, ako barem godinu danah u dotičnom gradu prebivaju i barem 20 for. izravnih porezah na godinu plaćaju. Negledajuć na porez sposobni su za porotnika doktori, članovi jugoslavenske akademije, inženiri, odvjetnici, kralj. bilježnici i profesori, ako su navršili 24. godinu. N e m o g u biti porotnici: duhovnici, pučki učitelji, sudci, državni činovnici (osim profesorah) i vojnici, bili u službi, bili u miru; a n e m o r a j u biti: narodni zastupnici (za vrieme saborovanja), javni

učitelji, liečnici i ljekari prieko potrebiti za svoj posao, pak svi oni, koji su lanjske godine zbilja sjedili u sudu kao porotnici. Nesposobni su za službu porotnika: sliepci, gluhi itd., zatim razsipnici, propalice i poročna života ljudi.

Imenik vrstnih za porotu obćinarah stavlja se 8 danah na ugled, da ga može svatko razgledati i prigovoriti mu, onako, kako je razloženo na 101. strani za izbore. Prigovore rješava gradsko zastupstvo. Onda imenuje načelnik 3—6 gradskih zastupnikah, pak isto toliko predsjednik sudbenoga stola, i ovaj odbor sastavlja iz toga imenika godišnji imenik porotnikah, izabirajuć za to zvanje sve samo ljude, koji se odlikuju svojom razboritosti, čestitim mišljenjem i značajem (karakterom), a toliko njih, da svakih 50 dušah gradskoga pučanstva zapadne po jedan, ako dakle grad ima 5000 dušah, izabira se svako ljeto 100 porotnikah, koje treba objaviti, a dojaviti predsjedniku sudbenoga stola i državnomu odvjetniku.

Četrnaest danah prije nego bude razpravljana kakva tiskovna parnica, mora predsjednik sudbenoga stola u javnoj sjednici suda ždriebati imena porotnikah, koji će u toj parnici suditi. Toga radi popišu se sva imena porotnikah na posebne ceduljice i metnu u posudu, iz koje vuče predsjednik 45 ceduljah: 36 njih sadržava imena porotnikah, a 9 imena njihovih zamjenikah. Svi ovi budu pozvani u sjednicu, u kojoj će se razpravljati kakva parnica. Nego prije treba da se povede kaznena iztraga proti onomu, koji je tužen, da je počinio zločin ili prestupak tiskopisom. Ovakvi zločini su, n. pr. nagovaranje tiskopisom, da se koji diel monarkije od nje odciepi, grdjenje kralja, poticanje na mržnju i preziranje kralja, ustava, vjere, oblastih, zakonah; bunjenje, potvaranje itd. Ovakvim zločinom i prestupkom sudi zagrebačka porota.

Ako se iztragom pronadje, da tužba ima zakonitu podlogu, odredi sud javnu razpravu tužbe pred porotom, koja je sastavljena iz sudišta (predsjednika i 3—5 sudacah s perovodjom) i iz 12 porotnikah, koji se evo ovako biraju.

Na razpravu se pozove 36 porotnikah i, jer gdjekoji nebi mogao doći, zovu se i zamjenici, imena njihova moraju se tuženiku obznaniti 3 dana prije razprave. Ako koji pozvani porotnik bez razloga nedodje, osudi se na globu od 50 for. Ako se nijednomu pozvanomu porotniku nemože prigovoriti, da je pristran (n. pr. da se može od ove parnice nadati kakvoj koristi itd.): onda se

metnu cedulje, na kojih su njihova imena napisana, u posudu, pak predsjednik vuče cedulju po cedulju, pročita ime na njoj napisano, i pita, najprije tužitelja, onda tuženika, je-li mu prav. Svaki od njih može ga prihvatiti ili zanećati. Ovo právo nećanja dospieva, kad se izvuče 12 imenah, kojim se nije prigovorilo, ili kad u posudi ima još samo toliko imenah, da se njimi upravo popunjuje broj 12. Ovi sude, i da jih bude za cielu razpravu toliko, izvuče predsjednik još dvie cedulje — ovo će biti zamjenici koji će zamieniti pravoga porotnika, kad bi n. pr. naprečac obolio; jer kad se stvara pravorek, mora da bude ondje 12 porotnikah.

Pošto bude ovako sastavljen porotnički sbor, pouči ga predsjednik o njegovih dužnostih i o stvari, o kojoj će se viećati. Tada se moraju porotnici zakleti (zarotiti), da će po duši suditi.

Sad se štije tužba, saslušavaju se svjedoci i vještaci, čitaju dokazala, a obtuženik se brani sâm i po svom branitelju. Sudci i porotnici mogu na njega upraviti pitanja. Kad se dovrši dokazivanje, saslušaju se besjede tužitelja i tuženika, pak se onda sudište ukloni u drugu sobu, da sastavi pitanja, koja će se predložiti sboru porotnikah, neka o njih pravorek izreče. Pitanja moraju tako glasiti, da se na nje može odgovoriti sa „da“ ili „ne“, a glavno pitanje mora uviek glasiti: je li obtuženik počinio onaj zločin, radi kojega je tužen. Ova pitanja moraju se onda javno pročitati i ako jim nitko neprigovori, predati na pismu porotnikom, pošto jim je predsjednik još jedan put cielu stvar u kratko razložio, jezgru tužbe i obrane naveo i njih opomenuo, kako imaju viećati i glasovati.

Onda porotnici otidju u drugu sobu, a ponesu sobom i tužbu i druge parničke spise. Ondje izaberu izmedju sebe prvaka, koji će jim pročitati naputak, kako ima porotnik suditi. Sada počnu viećati. Za njihova viećanja nesmie nitko unići u njihovu viećnicu bez pismena dopuštenja predsjednikova, pak niti porotnici nesmiju se s nikim dogovarati, nego dotle ostati u viećnici, dok nestvore pravorek. Toga radi moraju po dovršenom viećanju glasovati napose o svakom pitanju, koje jim je predsjednik predao, zato pita prvak svakoga osebice, što sudi o njem, a sâm glasuje najposlje. Da tko bude proglašen krivcem kakvoga zločina, treba da za to glasuju barem dvie trećine, dakle 8 porotnikah. Kod ostalih pitanjah dosta

je, ako jih barem 7 ovako ili onako glasuje. Ako glasuje 6 sa „da", a 6 sa „ne", onda valja ono, što je za obtuženika povoljnije. Prvak broji glasove i piše pokraj svakoga pitanja „da" ili „ne", kako su već porotnici glasovali, pa kad se dovrši glasovanje o svih pitanjih, podpiše taj pravorek i porotnici vrativ se u sudnicu sjednu na svoja mjesta.

Predsjednik suda pozvat će jih, da kažu, što su odlučili. Na to ustane prvak i rekne: „Porotnici su po zakletvi i duši odgovorili ovako na dana jim pitanja" — pak pročita pravorek.

Ako pravorek glasi, da obtuženik „nije kriv" — izreći će porotno sudište odsudu, da se obtuženik riešava obtužbe. Ako je obtuženik proglašen krivim, imat će tužitelj prvi predložiti kazan, a za njim saslušat će se obtuženik. Prema tomu će sudište stvoriti osudu, a predsjednik će ju proglasiti javno i podjedno pročičitati one paragrafe kaznenoga zakona, na kojih se osuda osniva.

Ako pravorek obtuženika proglasi krivcem, a sudište jednodušno misli, da su se porotnici prevarili u glavnoj stvari, t. j. da nisu pravo razumjeli i shvatili, o čem se radi — odlučit će sudište, da se ima stvar još jedan put pretresati; al kod te nove razprave nesmie sudjelovati ni jedan porotnik, a niti predsjedati koji od onih sudacah, koji su sudili kod prve razprave. Ako bude pravorek druge porote jednak s prvašnjim, onda ga mora sud uzeti za temelj svojoj odsudi.

Ako je obtuženik obsudjen s ogluhe (t. j. zato što nije došao na sud), a dokaže, da je bio zapriečen, n. pr. bolešću, može zamoliti novu razpravu.

Od osude porotnoga suda imaju dva pravna lieka: ništovna žalba i priziv.

Zakon o porotnom postupku napominje naročito, da je sav postupak ništetan, ako se ovo ilj ono propusti, n. pr. ako porotni sud nije bio sastavljen po zakonu, ako nisu svi sudci ili svi porotnici bili do kraja u sudnici, ako obtuženik nije imao branitelja, ako je predsjednik porotnike krivo napućivao itd. Kad se obtuženik požali vrhovnomu našemu sudištu (stolu sedmorice) na porotu, što se nije po zakonu postupalo, te zamoli, da se osuda proglasi ništetnom — to se zove ništovna žalba. Ako stol sedmorice pronadje, da se zbilja nije postupalo po zakonu, uništit će osudu i odrediti novu razpravu.

Radi kazni (n. pr. da je prevelika, neprimjerena itd.) može osudjenik prizvati banski stol, i ovaj će onda kazan promieniti, ako pronadje, da se priziv (apelacija) na zakonu osniva.

Katastar i zemljišnik (gruntovnica). Da se dozna, što tko posjeduje i da se može svakomu odmjeriti pravedno porez; dala je država popisati, opisati i premjeriti u svakoj poreznoj obćini sve lapate i ciepce (parcele) zemlje, ocieniti njihovu rodnost i pobilježiti kuće, koje su na njih. Prema toj rodnosti razredjene su sve oranice, livade i šume na više razredah, pak se onda prema dohodku, što ga posjednik dobiva od svojih zemljištah, porezuje na nje porez, zemljarina, o kojoj ćemo poslije govoriti. Knjiga, u kojoj je to sve zapisano, zove se **katastar**, rieč skraćena od latinske *capitastrum*, a ova dolazi od *caput* (glava), jer se je izprva zapisivala u tu knjigu samo glavarina (Kopfsteuer).

Naši sudovi imaju ponešto sličnu knjigu zvanu **zemljišnik** ili **gruntovnica** (Grundbuch), jer su u njoj takodjer popisana sva zemljišta (grunti); al ne za to, da se prema toj knjizi porez odmjeruje, nego da se zna, tko ima kakvo právo na kakvu nekretninu (zemlju ili kuću). Sva zemljišta jedne katastralne obćine popisana su u posebnoj knjizi, u kojoj ima svaki posjednik te obćine svoju **zemljišnicu** (gruntovnički uložak), koji se sastoji iz tri diela: *a)* posjedovnice, *b)* vlastovnice, *c)* teretovnice.

A) U **posjedovnicu** (Besitzblatt) zapisan je posjed, to jest sva zemljišta i kuće, koje tko posjeduje, i to svaki lapat napose, te se dodaje svakomu broj zemljišnika, broj pod kojim je zapisan u katastar, zatim ime, prostranost i vrst težitbe, to jest, što ondje raste (je li oranica, šuma, vinograd itd.)

B) U **vlastovnicu** (Eigenthumsblatt) zapisan je vlastnik posjeda navedenoga u posjedovnici, njegovo ime i prezime, ako jih je više, imena svih; ako je vlastnikom kakva obćina, zavod, družtvo itd., njihov podpun naslov. Još se onamo zapisuje, u kakvo ime tko što posjeduje; n. pr. kao baštinu, dar, kupovinu itd. Ako je tko postao vlastnikom kao kupac, dodaje se i pošto je kupio. Ovamo se zapisuju i sve stege vlastničtva, n. pr. právo predkupa, zamjena, maloljetnost, skrbstvo itd., napokon sve promjene u navedenih okolnostih, n. pr. ako tko sav posjed ili koji diel drugomu proda, ustupi itd.; ako je ugaslo zabilježeno právo, — a sva-

koj takvoj promjeni vlastnika ili vlastničtva dodaje se i dan, kad je ta promjena nastala.

C) U **teretovnicu** (Lastenblatt) zapisuju se svi pravni tereti, koji leže na dotičnom posjedu ili na kojem dielu posjeda, po imenu právo zaloga (n. pr. ako je tko uzajmio novacah, pak je zapisao svoju kuću kao zalog duga); podzalog (n. pr. ako sam ja stekao právo zaloga na čiji posjed, pak ustupim drugomu to svoje právo, onda ima ovaj drugi právo podzaloga); služnosti (n. pr. ako tko ima právo drva sjeći u šumi, koja nije njegova, ili hoditi preko tudje oranice, nositi vodu iz tudjega zdenca). Posjed, na koji imam právo zaloga upisano u zemljišnik, to je moja „hipoteka“. Jošte se ovdje zapisuje, ako je posjed povjerbina (fideikomis), ili jamčevina (kaucija). Isto tako treba i svaku promjenu ovih pravnih odnošajah zapisati u teretovnicu.

Zemljišnik je knjiga neizmjerno znamenita po naša stvarna práva t. j. práva na stvari. Stvari pokretne, zlato i srebro, metneš pod ključ, pak si prilično umiren: al kako da osiguraš svoje právo na kakvu zemlju? Ako si to právo utvrdio valjanim pismom, a pisma ti nestane: što onda? Ako imaš svjedoke za svoje právo, a svjedoci pomru: kamo tvoje právo? Ako je pako tvoje právo uknjiženo (intabulirano) t. j. upisano u knjigu zemljišnik zvanu: umiri se, nitko nesmie dirnuti u tvoje právo. Jer zakon odredjuje, da je ono dokazana istina, što je zapisano u zemljišnik (van ako si kakvom prievarom izmamio taj upis, jer onda nevalja dašto upis, kad se takva prievara dokaže).

Upisi u zemljišnik su od tri vrsti:

1) prave **uknjižbe**, kojimi se na prosto stječe kakvo právo ili se konstatuje promjena i ugasnuće kakvoga práva;

2) **predbilježbe** (prenotacije), kojimi se to postiže, samo pokle tko pred sudom dokaže, da je vlastan što zahtievati. Ako dakle imam zadužnicu, u kojoj mi moj dužnik naročito ustupa právo zaloga na svoj posjed: onda mogu to právo uknjižiti dati na taj posjed. Ako pako imam mjenicu, a prieti mi pogibija, da je dužnik neće platiti: onda mogu zamoliti predbilježbu, koja prelazi u uknjižbu, kad ju opravdam, to jest, kada dokažem, da je mjenica zbilja moja i da je dužnik nije platio.

Odavde se razabira, da upis u čiju zemljišnicu il dopušta vlastnik te zemljišnice (odnosno posjeda, na koji se ista proteže),

il nalježna (kompetentna) oblast, n. pr. sud, kad komu dosudi kakvo právo (n. pr. zaloga).

Uknjižba je osobito znamenita za kakva vjerovnika, koji je svoje právo zaloga uknjižio na posjed svoga dužnika; jer od onoga dana, kad je podnio molbu za uknjižbu, dobio je právo prvenstva, to će reći, da je njegovo právo zaloga jače od práva svih drugih vjerovnikah, koji su poslje njega izhodili právo zaloga. Svako uknjiženo právo valja sve dotle, dok se neizhodi njegovo brisanje, njegova izknjižba (extabulatio).

Uknjižbu i izknjižbu, kao što i predbilježbu, dozvoljuje kotarski sud; a u gradovih, gdje je sudbeni stol, isti ovaj stol. Jer zemljišnici svih obćinah sudbenoga kotara čuvaju se i vode kod nalježnoga kotarskoga suda; samo u gradovih, gdje ima sudbeni stol, ovaj je načelnik dotičnih zemljišnikah (gruntovnička oblast).

Ima jošt i treća vrst upisah u zemljišnik, i to su **zabilježbe, bilježke**. Ovakve bilježke il se tiču vlastnika, il njegova posjeda

U red prvih ide zabilježenje, da je tko maloljetan, ili pod skrbstvom (kuratelom), ili pod stečajem, pa s takvim se nemože valjana pogodba učiniti.

U drugi red bilježakah ide zabilježba, da je dotični posjed pod tužbom, ili pod ovrhom (executiom), ili pod sekvestracijom itd., pak i to je opomena, da za takov posjed nečiniš nikakve pogodbe.

Sud može samo na naročitu molbu onoga, koga se tiče, poduprtu izvornimi pismenimi dokazi (n. pr. ugovorom, sudbenom presudom itd.) dozvoliti kakav god upis u zemljišnik.

4. Kraljevski banski stol.

Banski stol, kakov je postojao do godine 1850., preustrojen je bio iste godine razpisom austrijskoga c. kr. ministarstva za pravosudje (kao što i ostali naši sudovi) na austrijsku, pak je u glavnom sve do danas zadržao to svoje ustrojstvo, samo što je kraljevskim odpisom od god. 1861. stekao ime kraljevskoga banskoga stola (a dotle bijaše c. kr. banski stol). Godine 1881. sdružen je š njim i krajiški odjel banskoga stola. Sadašnji banski stol sastoji se iz predsjednika, 14 viećnikah, 4 tajnika i drugoga pomoćnoga osoblja.

Sadašnji naš banski stol nerazpravlja nikada **tužbe** (kao što je bivalo do godine 1850.), t. j. nije nikada sudom prve molbe (instantia); već je samo više ili prizivno sudište, to će reći, da razpravlja samo odsude i odluke nižih sudovah (kotarskih i sudbenih stolovah). Ako koji parac misli, da mu se takvom odsudom krivica čini, prizivlje (appelluje) banski stol u pomoć; proti odlukam nižih sudovah utječe se takodjer banskomu stolu t. j. podnosi mu svoj utok (rekurs). Banski stol vieća o takvih prizivnicah i utocih kao sud druge molbe (instancije) u sjednicah, u kojih treba da budu osim predsjednika 4 prisjednika i perovodja.

5. *Kraljevski stol sedmorice.*

Tko nije zadovoljan s odlukom ili odsudom kotarskoga suda, može prizvati banski stol: pak što će onaj, koji se nemože udovoljiti niti odsudom banskoga stola t. j. suda 2. molbe? On će se uteći sudu 3. molbe, vrhovnomu ili najvišemu sudu, koji se kod nas onako zove kako i u Ugarskoj: „stol sedmorice (tabula septemviralis), sastavljen izprva iz sedmorice sudacah — odtuda mu i ime. Do god. 1848. bilo je za nas vrhovno sudište ugarski stol sedmorice; nego pošto smo godine 1848. prekinuli svaku svezu s Ugarskom, a god. 1850. zavladao absolutizam: budemo u tom pogledu stavljeni pod c. kr. vrhovni i kasacionalni sud u Beču, stvoren za svukoliku monarkiju carskim patentom od 7. kolovoza 1850. Povratkom ustava god. 1861. zamoli naš sabor za trojednu kraljevinu posebno vrhovno sudište, koje joj se kraljevskom resolucijom od 9. travnja 1862. i podieli s naslovom „kraljevskoga stola sedmorice“, pak je izprva zbilja imalo sedam viećnikah, a ban mu je bio predsjednik.

Nego pošto se je kod nas upravna vlast posvuda razstavila od sudbene vlasti, i pokle je banovo područje i onako vrlo prostrano, te nebi dospio opravljati i sudbene poslove: bude zakonom od 28. veljače 1874. uglavljeno, da se ima za stol sedmorice postaviti osobit predsjednik; a pridruženjem krajiškoga odsjeka umnožio se je broj viećnikah za jednoga.

Stol sedmorice rješava priek i viek odsude banskoga stola, radi kojih se koji parac njemu uteče; kako stol sedmorice presudi, tako ostaje, više se nemožeš uteći.

Samo kad se tko požali na kakvu odsudu, te žaobe nerješava banski stol, nego sam stol sedmorice.

5. *Državno odvjetničtvo.*

Do god. 1848. imala je svaka županija i grad **fiškala**. Što će to pravo reći? **Fiskus** (ili kako se kod nas izgovara: **fiškus**) zove se državna blagajna i u obće javna pjeneznica. Fiškali su se dakle izprva zvali činovnici, kojim je bila dužnost nastojati oko državnoga dohodka i zastupati interes blagajne (to je sada zvanje tako zvane „financprokurature“ koja je prije i kod nas postojala). Buduć da su se odprije zločini obično i globom kaznili, a globa je išla u blagajnu: to su onda ime fiškalah dobili i javni tužitelji zločinah, pak je ovo bilo najposlje glavno zvanje županijskih i gradskih fiškalah. Uz to su morali i gradjanstvene parnice svoga municipija tjerati, a županijskomu fiškalu bila je jošt osobita dužnost obrana podložnikah naprama vlasteli i zastupanje siromakah na sudu.

Preustrojenjem našega sudstva god. 1850. prestala je djelatnost tih fiškalah u kriminalnih poslovih, te županije i gradovi, ako imaju kakvu gradjanstvenu parnicu, povjeravaju ju kojemu običnomu odvjetniku. Država je preuzela zadaću prvašnjih fiškalah, i postavlja kod svakoga suda državnoga odvjetnika (Staatsanwalt; procuratore di stato), na čelu jim pako stoji državni nadodvjetnik (Generalprocurator), koji dobiva naputke i zapoviedi obično od odjela za pravosudje, pak jih dojavlja, ako treba, svojim mladjim.

Državni odvjetnici imaju kod nas dvostruko područje, naime u poslovih kaznenih i u poslovih gradjanstvenih.

Pravda i pravednost ište, da nitko nebude i tužitelj i sudac; a s druge strane potrebuje interes države, da bude svatko kažnjen, tko njezine zakone vriedja. Treba dakle njekoga, koji da zastupa povriedjeni zakon pred sudom i onda, kad se takvom povredom nenanosi šteta pojedinim državljanom. To je zvanje državnih odvjetnikah: oni su javni tužitelji kod suda. Kao takvi moraju svaki zločin, za koji doznadu, prijaviti sudu, neka zametne o njem iztragu, pa kod ovoga posla moraju i sami na ruku ići sudu, te nadgledati postupak suda. Al sami nesmiju obavljati poslove sudca,

nesmiju dakle dati zatvoriti koga, izpitivati okrivljenika, premetati kuću, saslušavati svjedoke itd., nego moraju sve to obavljati preko sudca-iztraživaocă ili redarstva.

Kad se završi sudbena iztraga, moraju se svi spisi predati državnomu odvjetniku, da jih uz 14 danah prouči i sudu predlog podnese (podkriepljen dokazi i razlozi), ima-li se prema uspjehu iztrage okrivljenik staviti pod tužbu, ili obustaviti dalnji postupak proti njemu.

Ako sud pronadje prema predlogu državnoga odvjetnika, da ima temeljita razloga sumnji, da je tko kriv: onda odredi proti njemu potanku iztragu. Kad se ova dovrši, spisi se predaju opet državnomu odvjetniku, da sastavi tužbu, pak se onda odredi glavna razprava pred sudom, u kojoj se tužba čita, državni odvjetnik ju opravdava, tuženik pako i njegov branitelj pobijaju tužbu kako znadu.

Državni odvjetnik je u svom poslovanju sasvim samostalan naprama sudu; zato kad mu se učini, da sud nepostupa ili nesudi prema zakonu, onda podnosi utok ili priziv višemu sudu.

Državni nadodvjetnik može čitati sve kaznene parnice, koje prispiju stolu banskomu i stolu sedmorice, pa dolaziti u sjednice, u kojih se te parnice rješavaju, da zastupa zakon; al neima právo glasa, kao što to sve odredjuje potanko zakon o kaznenom postupku od 17. svibnja 1875.

U gradjanstvenih parnicah zastupaju državni odvjetnici (po zakonu od 21. stud. 1874.) zemaljski erar, te javne zaklade i zavode pred sudom, onako kako drugi odvjetnici.

Naše prvašnje sudstvo. Jedan pogled na naše sudove, kakvi su bili do godine 1848., uvjerit će nas, da smo u tom pogledu znatno napredovali. Dan danas sudi svakomu jedan ter isti sud; a odprije imao je po gotovu svaki stališ svoj posebni sud. Tako n. pr. seljaku podložniku sudio je **vlasteoski sud** (sedes dominalis), kojemu je bio predsjednikom kakov prisjednik sudbenoga stola, vlastelinov pouzdanik, kao što i 2 prisjednika pravoznanca, a uz njih županijski sudac i pristav (ovim potonjim je bila dužnost braniti podložnike). Ovaj vlasteoski sud sastajao se je samo kad i kad, i sudio seljakom podložnikom, kad je jedan drugoga tužio, zatim radi pomanjih prestupakah i u parnicah urbarskih, t. j. kad je tužio podložnik vlastelina, ili ovaj onoga. U istinu je bio dakle vlastelin više putah i sudac i tužitelj ili tuženik. Njekoje odluke vlastelinskoga suda podnosile su se županijskomu sudbenomu stolu,

te jih je potvrdio ili preinačio. Odavde je mogao seljak prizvati kr. namjestničko vieće.

Nekoja povlaštena (privilegirana) trgovišta nisu podpadala neposredno pod vlasteoski sud, nego su imala svoga posebnoga sudca (kadšto i prisežnike), koji je sudio obćinarom neplemićem, ako tužbena stvar nije vriedila više od 20—60 for. Virovitica je ovakvu povlast imala od god. 1234., a podielio joj ju Koloman, vojvoda ciele Slavonije. Takvu povlasticu bio je dobio i Sisak od svoga vlastelina zagrebačkoga kaptola god. 1838.

Tko nije bio zadovoljan s odlukom toga suda, prizvao je vlasteoski ili županijski sud (kako je već odredjeno bilo u privilegiji.)

Gradskim stanovnikom neplemićem [1] i svjetovnjakom sudio je **gradski sud**, sastavljen obično iz gradskoga sudca i jedno dvojice starješinah (senatorah) pravoznanacah. Tko nije bio zadovoljan, prizvao je sud velikoga tovarnika (sedes tavernicalis) ili tako zvanoga personala (sedes personalitia); jer nekoji gradovi podpadali su pod tovarnika, a drugi pod personala. Od naših gradovah stajali su pod tovarnikom Zagreb, Karlovac, Koprivnica, Osiek, ostali pod personalom). Ovi sudovi imali su obično jedno pet gradjanskih prisjednikah, a sudili su samo u gradjanstvenih gradskih parnicah.[2] — Kaznene parnice išle su kraljevskomu stolu (tabula regia).

Slobodni kotari imali su takodjer svoj posebni sud. U Turovom polju sudio je turopoljski župan; od njega se je apelovalo županijskomu sudbenomu stolu, a odatle banskomu stolu.

U našem primorju, po imenu na Rieci i u Bakru, bili su osobiti sudci (judex rector), a proti njihovim odsudam moglo se prizvati gradsko vieće (kapitaneat), kojemu je bio predsjednik riečki gubernator ili njegov zamjenik; pak ako se je radilo za tražbinu od preko 1000 for., mogao se je prizvati banski stol, a napokon ugarski stol sedmorice.

U županijah bili su najniži sud **kotarski veliki i mali sudci** (judices nobilium), koji su sudili uviek s pristavom, al samo plemićem, i to tužbe za očit dug i zalog u vriednosti od 3000 for. **Podžupan** s kotarskim sudcem i pristavom mogao je razpravljati tužbe za očite dugove i druge tražbine u vriednosti do 12000 for.

U sudbenom stolu županije (sedes judiciaria, [skraćeno sedria] comitatus), kojemu je predsjedao izprva veliki župan, a

[1] Plemićem je sudio gradski sud samo za njihove gradske zemlje i za dugove kod gradjanah počinjene.

[2] Godine 1749. bila je Marija Terezija poslala saboru našemu rezoluciju, u kojoj izjavlja, da je odlučila imenovati za Hrvatsku podtovarnika (vice-tavernicorum regalium magistrum), da drži sjednice i da pregleda naše gradske prizvane odsude; al neznamo, jeli se taj sud ikada sastao.

poslije podžupan, prisjednici su bili županijski častnici, i osobiti prisjednici sudbenoga stola (magjarski: táblabiró). U tom sudu razpravljane su tužbe za veće tražbine, pak i sve kaznene parnice. Osim toga su se tu pregledale apelovane odsude vlasteoskih, trgovišnih, kotarskih i podžupanijskih sudovah: Od sudbenoga stola apelovalo se je banskomu stolu.

Sudbeni stol (tabula judiciaria) kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ustrojio je Karlo III. god. 1725., da sudi za tražbine trgovačke, za tužbe radi zalogah, radi dielbe i nasljedstva. tužbe na velike župane i podžupane itd.[1] Sastajao se je dva puta na godinu, pak je svaki put dotle sjednice držao, dok nisu bile sve podnešene tužbe riešene. Od njega se je apelovalo banskomu stolu (tabula banalis).

Banski stol (tabula banalis) bio je zakonskim člankom 27. od godine 1723. ustrojen; a prozvan je tako, jer mu je ban bio predsjednikom, pa kad je on bio zapriečen, onda banski namjestnik ili podban. Izprva je imao 7 prisjednikah (dakle je bio prvobitno „stol sedmorice“), medju njimi 1 prelat (praelatus tabulae), 1 velikaš (baro tabulae), 4 plemića i prabilježnik (protonotarius regnorum Dalm., Croat. et Slavoniae); osim toga pomoćno osoblje i odvjetnik siromaši (advocatus pauperum). Izvjestitelj je bio samo prabilježnik (to mu je i bilo glavno zvanje): o njegovoj volji je dakle ponajviše visjelo, koja parnica da se rieši i kako da se rieši. Buduć da banski stol nije imao sjednice svu godinu, i buduć da se je puno toga apelovalo: to nije čudo, ako su se onda parnice godine i godine vukle. Jer valja znati, da je onda banski stol sudio ne samo kao prizivno (apelaciono) sudište, nego i kao sud prve molbe za nekoje tužbe (n. pr. o valjanosti privilegijah). Od njega se je apelovalo kraljevskomu stolu, a od ovoga stolu sedmorice. — Mladići, koji su izučili práva i položili primjerenu prisegu, bili su vlastni obavljati njekoje poslove i dolaziti u sjednice banskoga stola, da se uvježbaju u pravnih poslovih, zato su se zvali u kratko „jurati“ (tabulae banalis notarii), pak su izašli na glas sa svoje prokšenosti i patriotizma. Samo jurat mogao je postati odvjetnikom.

Nego ban je bio jošt i prije ustrojenja banskoga stola vrhovni sudac trojedne kraljevine (judex ordinarius), te je kao takov presudjivao odsude drugih sudovah. On je tu vlast vršio izprva sâm, a kad je broj parnicah odviše narastao, pozvao je k sudu više pravoznanacah, il jim je sasvim povjerio sudjenje. Obično se je taj banski sud sastajao dva puta uz godinu i to na osminu (octava) od tri kralja i od sv. Jakova, zato su se njegovi sudni sa-

[1] Potanko označuju njegovo područje zakonski članci 30—34: 1723 31: 1729.

stanci zvali „judicia octavalia“. Ponajviše je sâm sabor odredjivao, da se takav oktavalni sud drži; ovakov osminski rok trajao je do 40 danah.[1] God. 1416. bio je pako odredio naš sabor, da se drže banski sudovi 4 puta na godinu, a ondašnji ban Herman grof Celjski potvrdio je tû odluku. Drugi sudovi nisu takodjer svu godinu sjednice imali i tužbe rješavali. Poslije su banovi imenovali podbane (vice-banus), koji su jih obično kod suda zamjenjivali.

Evo obične právostaje (juristitium) t. j. sudbenih praznikah, kad sudovi nisu sudili: od Tomina (21. pros.) do nedjelje poslje 3 kralja, za mesopustne nedjelje; od predposljednje nedjelje pred uzkrsom do druge nedjelje poslje uzkrsa; za molitvenih danah, za duhovske nedjelje, od dana sv. Ladislava (27. lipnja) do kraljeva (20. kolov.), od Mihalja (29. rujna) do Martinja (11. stud.), svake nedjelje i svetca, zatim 30 danah prije sabora i za vrieme saborovanja, napokon za vrieme insurekcije.

Tomu dodaj, da nisu svi sudci čitali parbene spise i pisali o njih izviešća, već je to bila dužnost samoga bilježnika i kod banskoga stola prabilježnika, koji nisu dašto dospievali na sve parnice; ostali sudci su sudili samo prema izviešću bilježnikovu, koji je po tom imao sudbinu parnice ponajviše u svojoj ruci.

Ako je već ono, što smo do sada naveli, prilično razvlačilo parnice, još više jih je otezao parbeni postupak, po imenu u formalnih parnicah (causae longae litis), a najviše tako zvani právni liekovi (remedia juris).

Prije tužbe morao je tužitelj budućega tuženika sudbeno opomenuti (admonitio), i opomenut imao je uz 15 danah odgovoriti. Ako nije opomena pomogla, onda se je podniela tužba, sudac je izdao pozivnicu (citatio) na sud, pak tu je trebalo tuženiku dostaviti, a to je morao sam sudac ili jurat. Al to nije bio lak posao; jer pozivnica se je morala predati samomu tuženiku, ili kojemu njegovomu slugi, ili pribiti na vrata. Nego tuženik se je znao skrivati, a svojim ljudem je zabranio primati za njega kakvo pismo, doći pako do njegovih vratah bilo je opasno, jer su znali na jurata pse nahuškati. — Pak opet je parnica pala, ako nije bio tuženik po zakonu pozvan na sud. U pozivnici je bilo naznačeno ročište, najkraći rok je bio 15 danah, za udaljenije 30, a za tuženike stanujuće u trećoj županiji 45 danah.

Na dan ročišta tužitelj iznosi tužbu i svjedočbu o pozivu (to se je zvalo „levata“). Ako tuženika nije bilo, čekalo se je do zapada sunca: onda se je njegovo ime tri puta na otvorena vrata vikalo (proclamatio), pak ako nije došao, bio je osudjen s ogluhe (contumacia). Al tim parnica nije svršena. Kod banskoga stola moralo se je s osudom čekati 15 danah; dapače ako je tuženik došao na sud prije ovrhe, bio je oprošten od ogluhe.

---

[1] Zak. članak 7. od god. 1572.

Ako-li je tuženik (ili njegov odvjetnik) došao na ročište, a stalo mu je za tim, da parnicu otegne, onda je samo napisao u parbene spise „tuženik je došao na sud, ostalo si pridržava (incattus comparet reservatis reservandis). Tim je za one „oktave“ posao bio završen. Ovo se je ponavljalo, dok nije sud naložio, da tuženik ima prieći na stvar. Sad se je započelo dugačko čislo prigovorah (exceptio). Prigovaralo se je svačemu: pozivu, tužbi, sudu, právu, djelu itd. Na svaki prigovor morao je tužitelj odvjetovati ili odgovarati (allegare) t. j. pobijati tuženika, dok nije napokon sud riešio, valja li prigovor ili nevalja. U potonjem slučaju morao je tuženik na samu stvar prieći (litis contestatio) i svoja dokazala navoditi, kojimi pobijaše tužitelja. To je on činio malo po malo, dodavši svakomu allegatu svoje rr. (reservatis reservandis), za dokaz, da još nije sve izkazao. Obično su dopuštali svakoj stranci 4 allegata.

Toga radi je tužitelj u početku svake „oktave“ došao na sud i zapisao u zapisnik, da nastavlja parnicu (reassumtio); a tuženik je samo zapisao, da je došao na sud (comparet). Ako tužitelj nekoliko putah nije došao, bila je tužba na zahtjev tuženika brisana (expungitur), i tužitelj je onda morao iznovice (via novi) preti. Ako je pako tuženik bio nemaran, najprije bude od suda opomenut; a kad to nije pomoglo, puče odsuda. Nego bilo je puno slučajevah, gdje se uz godinu danah nije moralo odgovarati na tužbu; al za to je trebalo zamoliti od dvorske kancelarije osobitu dozvolju (mandatum regium prorogatorium). Kraći predušak (respirium) je dao sam sudac tuženiku, kad je zamolio.

Tužitelj, videć da je njegova stvar zastranila, mogaše tužbu natrag povući, i to svu, ili jedan diel, a ovo potonje mogaše uz parbu više putah učiniti, pak i novu tužbu podnieti (depositio causae).

Kad se sve dosadašnje sprečke sretno prevale, pristupa se dokazivanju (probatio) — tu je istom puklo polje rabulistam! Nu mi ćemo njihove doskočice i mudrolije preskočiti, da dopremo brže do odsude. — Odsuda (sententia) je izrečena, „dakle je i parnica svršena“ — pomislit će mnogi. Daleko si zabrazdio! Sada stoprv počimlju te svakojake pravne ljekarije!

Prvo, može se opozvati odvjetnik (revocatio procuratoris), a tim se poriče sve što je odvjetnik na sudu kazao, i dotični parac dobiva dozvolju za novi allegat — nu može ga preko istoga odvjetnika sudu podnieti.

Na dan izrečene odsude (prve molbe) od banskoga stola može onaj, koji š njom nije zadovoljan, podnieti zabranu (prohibita): uslied toga mora se dotični parac i opet saslušati. Ako neodgovori uz dvie oktave, zabacuje mu se zabrana; — nego ako je uz to i odvjetnika opozvao, može se povratiti tja k prigovorom,

dakle parnicu rek bi iznova započeti. Zabrana se može uz parbu dva puta upotrebiti, jedanput badava, drugi put uz platež od 6 for. (prohibita sine onere et cum onere).

Kad sve ovo nepomaže više, hvata se svladan parac odgona (repulsio), koji se je odprije očitovao golom sabljom na medji imanja, a poslije samo pismenom izjavom u spisih. Posljedica je bila odgonu, da je dotičnik dobio novo ročište za odvjetovanje (allegat).

Pokle su se potrošile dosadašnje ljekarije, prizove se viši sud (appellatio); ako nit ovaj povoljno parnice nerieši, uteci se vrhovnomu sudu, od kojega neima više kud kamo, pak evo nas kod ovrhe (executio). Al ni sada još neće osudjenik sdvojiti i očajati — ima i od ovrhe lieka, i to prvo:

Ovršilac osude (obično podžupan ili podžupanijski sudac) dade odsudjeniku dostaviti osudu, pak mu odredi primjeren rok, do kojega ima učiniti, što je sud zapovjedio; jer ako neučini, izvršit će se to ovrhom. Kad rok mine, onda dodje sam ovršilac, da ovrhu izvede: al ga odsudjenik dočeka na pragu kuće golom sabljom ili batinom izjavljujuć da neda ovršiti osude, jer da nije zakonita (oppositio). Onaj parac, koji je parnicu dobio, može osudjenika pozvati na sud, neka dade razlog svomu odporu. Ako taj razlog nije dovoljan sudu, može ovaj odrediti novu ovrhu; pak ako se osudjenik i opet odupre, onda odredjuje velika skupština županijska proti njemu ovrhu s oružanom rukom (brachium).

Ako odsudjenik misli, da mu je ovrhom krivica učinjena, a on posjedne silom, što mu je bilo ovrhom oteto (reoccupatio).

Kad se ovako izcrpe do sada navedeni liekovi, a ono udri iz nova na protivnika tužbom i to se zove „via novi", pak se onda na novo parnica započima i tjera do kraja, kako je gore opisano. Koga bog poživi, dočeka napokon kraj parnice. Nego pamti, da su ovi pravni liekovi dozvoljeni bili samo plemiću.

Navedeni pravni liekovi nisu baš onako smiešni, kako se na prvi pogled čini: oni potječu svi iz pravne sviesti i pravne želje, da se nikomu krivda nenanese sudom, što se je odprije prečesto dogadjalo, a tomu je bio uzrok, stranom vladajuća prvašnjih vjekovah obiest i silovitost, stranom nedostatci sudbene uredbe, stranom površnost i neizvjestnost zakonah.

Odavde će svatko razabrati golemi napredak našega sadašnjega sudbenoga ustrojstva naprama prvašnjemu, u kojem su bila razjažena vrata samovolji, a ponajviše zatvorena po siromaha. Al zato netreba misliti, da je naše pravosudje savršeno; dapače bi trebalo malo ne sve zakone na bolje promieniti, da se zadovolji pravim potrebam naroda; jer se i sada još mnoge parnice (procesi) vuku kao gladna godina, da jim čovjek nemože kraja dočekati. Mi samo kažemo, da je sada puno bolje nego je prije bilo i nego

je u Ugarskoj, gdje se još po starinskih zakonih sudi, dočim je naše pravosudje ustrojeno ponajviše na austrijansku, osim što porota (jury) sudi samo zločinom počinjenim štampom.

B. Hrvatsko-ugarsko ministarstvo.

U nagodi su potanko nabrojeni poslovi, koji su nam s Ugarskom zajednički: ove poslove upravljaju ugarski ministri, koji su nam takodjer s Ugarskom zajednički. Razgledat ćemo dakle napose, što od tih poslovah na pojedine ministre spada.

Ponajprije kazat nam je koju ob ustrojstvu ugarskoga odgovornoga ministarstva u obće. Godina 1848. stvorila ga je, a god. 1867. obnovila. Po III. zak. članku od god. 1848. osoba je kraljeva nepovriedna; zato vrši kralj svoju kraljevsku vlast po ministarstvu, i njegove zapoviedi i naredbe samo su onda krepostne i valjane, kad jih podpiše jošt i jedan od ministarah stolujućih u Budimpešti, koji grad je stolica ministarstva; al jedan osobit ministar boravi uviek ondje gdje i kralj (dakle obično u Beču). Ov je ponajviše samo posrednikom medju kraljem i ministarstvom u Budimpešti, podjedno zastupa ugarsku krunu naprama Austriji, izdaje putne listove za inostranstvo, predlaže kralju zaslužne osobe za razna odlikovanja, te podpisuje uz kralja dotične diplome. Svaki je ministar odgovoran za svoja uredovna djela. Ministarstvo se sastoji iz predsjednika i 9 ministarah: nego ako predsjednik preuzme sâm koju struku, onda jih ima 8 (kao što sada, gdje je ministar-predsjednik pod jedno i ministrom nutrnjih poslovah).

Predsjednika ministarstva imenuje kralj, pak i ostale ministre, al po predlogu predsjednikovu. Svaki ministar ravna svojim ministarstvom samostalno, a dodieljen mu je jedan ili dva državna tajnika kao zamjenici. Svako ministarstvo ima dva ili više odjelah, a na čelu je svakomu po jedan ministarski savjetnik. Svaki odjel razpada se na odsjeke, kojimi ravnaju odsječni savjetnici (Sectionsräthe) i drugi pomanji činovnici. Poslovi obćenite znamenitosti, vladna načela, zakonske osnove itd. pretresaju se i ustanovljuju u ministarskom vieću, u kojem sjede svi ministri, a predsjeda mu ministar-predsjednik.

Ministri imaju právo sjedala u obijuh kućah sabora, i mogu progovoriti, kad jim se god svidi; al glasovati i predloge činiti

mogu samo onda, su inače članovi kuće. Kad koja kuća zaželi, moraju onamo doći (ako i nisu članovi), pak, što se zaište, razjasniti, i zatražena od sabora pisma predložiti mu. Ministarstvo podnosi saboru godišnji proračun za buduću godinu, a račune za prošlu, da o tom sabor vieća.

Sabor može svakoga ministra povući na odgovor: *a)* za svako njegovo djelo ili naredbu, koja vriedja samostalnost zemlje, jamstvo ustava, odredbu postojećih zakonah, osobnu slobodu *ili* svetinju svojine; *b)* za pronevjerenje ili protuzakonito upotrebljenje povjerenoga mu novca ili druge vriednosti; *c)* radi nemarnosti u vršenju zakonah ili uzdržavanju javnoga mira i sigurnosti. Ministar se ima obtužiti, ako to odluči više od polovine nazočnih narodnih zastupnikah, a sudi mu sud izabran od gornje kuće tajnim glasovanjem. Osudjen ministar može se pomilovati samo uz obće pomilovanje (amnestiju).

1. *Ministar-predsjednik.*

Predsjednik ugarskoga ministarstva ima kod nas po zakonu maleno, al vrlo zamašno područje: on naime predlaže kralju, koga da imenuje banom, pak isto tako može ga svjetovati, da bana odpusti. Buduć pako je ban duša i glava našoj zemaljskoj vladi; to se lasno razabira, koliko nam je za tim stalo, tko je ban, a sve to visi o ministru-predsjedniku.

I odprije je kralj saslušavao savjet svojih doglavnikah kod imenovanja bana, al ga nije morao poslušati; sada pako, kad bi kralj zakratio potvrdu kakvomugod predlogu ministra-predsjednika, uz kojega stoji znatna većina sabora, pak bi taj ministar ostavku dao: sabor bi mogao drugomu ministru uzkratiti proračun ili u obće povjerenje, pak bi ovaj morao odstupiti. Što će onda kralj? — To i jest onaj stožer ustavnosti, da kralj kraljuje pomoću saborske većine, koja prikazuje (il bi bar imala prikazivati) mnienje narodne većine. — Sad će doista svatko razabrati zamašnost §-a 51. nagode, po kojem imenuje kralj bana na predlog ministra-predsjednika. Jedini je uztuk ovoj odredbi zakona, da je ban odgovoran našemu saboru, te mu ovaj može uzkratiti povjerenje.

Gore je kazano, kako ministar-predsjednik utječe u naše poslove neposredno; al još više on zasieca u naše stvari posredno. Jer sve, što se od naše vlade podnosi kruni na potvrdu ili podpis, ide onamo preko hrvatskoga ministra u Budimpešti,

koji je član ministarskoga vieća, a odgovorau samo ugarskomu saboru. U ministarskom vieću se sve to onda rešeta i što ministrom nije po ćudi, vraća se banu s primjetbom, da se to nemože podnieti kruni, već neka ovo ono promieni. Ovaj postupak nije da kako zakonom utvrdjen, (kako ćemo malo niže vidjeti), al se je tako uobičajilo.

Inače ministar-predsjednik zastupa ministarstvo (kabinet) i njegovu politiku u saboru i kod zajedničke vlade u Beču. On utječe i u poslove izvanjske i pozivlje se u svako veliko skupno ministarsko vieće, kojemu predsjeda car i kralj. U Budimpešti ravna ministarskim viećem i odgovara za smjer i djela ministarstva, zato š njim odstupa i savkolik kabinet.

Evo ostalih ministarstvah: 1) ministarstvo na kraljevskom dvoru, (uz kralja); 2) ministarstvo za nutrnje poslove; 3) ministarstvo za zemaljske financije; 4) ministarstvo za javne radnje, obćila i brodarstvo; 5) ministarstvo za ratarstvo za obrt i trgovinu; 6) ministarstvo za bogoštovje i javnu nastavu; 7) ministarstvo za pravosudje i pomilovanje; 8) ministarstvo za obranu zemlje; 9) ministarstvo za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Mi ćemo ovdje nacrtati područje samo onih ministarstvah, koja opravljaju i naše poslove.

2. *Ministarstvo financijah.*

U njegovo područje spadaju svi poslovi državnoga kućanstva (Staatshaushalt) zemaljah krune ugarske. Ovdje ćemo samo područje ovoga ministarstva obilježiti, a o državnom kućanstvu bit će govora na kraju ove knjige. Ovo ministarstvo ima 8 odjelah razgodjenih na 20 odsjekah. Jedan je predsjednički sa 2 odsjeka; ostalih 7 je namienjeno raznim strukam, po imenu:

I. odjel, obće financije, ima 3 odsjeka: 1) pjenezničtvo i računovodstvo; 2) državni dugovi i državna vjeresija; 3) financijalni poslovi obćilah.

II. odjel, izravni porezi: 4) razporezivanje, upravá i držanje na vidiku (Evidenz) izravnih porezah; 5) utjerivanje poreza; 6) katastralni poslovi.

III. odjel, monopol duhana, lutrija i regal soli: 7), 8) i 9) sadjenje, odkup i tvorba duhana; 10) prodaja duhana i puščanoga praha; lutrija; 11) prodaja soli.

IV. odjel, neizravni porezi: 12) takse, biljegovina i druge pristojbe; 13) potrošarina, financijalna straža; 14) carina; financijalni poslovi pošte i hitrojava; 15) financijalni poslovi Hrvatske i Slavonije.

V. odjel, rudarstvo: 16) poslovi državnih rudnikah i taonicah (fužinah).

VI. odjel, šumarstvo: 17) svi šumarski poslovi.

VII. odjel, uprava državnih dobarah: 18) i 19) svi dotični poslovi; 20) pravna pitanja.

Pod ministarstvom stoji 5 rudarskih ravnateljstvah, 14 ravnateljstvah državnih imanjah, ravnateljstvo lutrije i 17 financijalnih ravnateljstvah, medju ovimi jedno zemaljsko fin. ravnateljstvo u Zagrebu s područnimi u Osieku i Rieci. Pod njim su 32 porezna ureda, 37 carinarah, 4 solare i katastralne oblasti; zatim zemaljska pjeneznica, ravnateljstvo erarskih pravnih poslovah, duhanska tvornica itd. Poslove, koje kod nas opravlja ministarstvo financijah, nabraja potanko §. 8. nagode.

Financijalno ministarstvo stoji državu na godinu do 60 miliunah for., to jest gotovo $^1/_4$ svega državnoga dohodka.

3. Ministarstvo za ratarstvo, obrt i trgovinu.

Ovo ministarstvo ima 4 odsjeka: 1. za ratarstvo, 2. za obrt i trgovinu, 3. za pošte, 4. za hitrojavstvo. Pod njega spada jošt i središni statistički ured, kr. zalagaona, trgovačko-obrtničke komore, peštanska burza, pomorska oblast i pomorska akademija na Rieci. Zajedničke poslove spadajuće na ovo ministarstvo nabrajaju §§. 9. i 10. nagode.

S ovim ministarstvom veže nas najviše obrtni zakon (zakonski članak VIII. od god. 1872) i zakon o trgovačko-obrtničkih komorah (zakonski članak VI. od god. 1868). Svakomu od tih zakonah izvaditi ćemo jezgru.

Obrtni zakon. (Gewerbegesetz). Na zemljištu krune ugarske (dakle i kod nas) prosto je svakoj punodobnoj mužkoj ili ženskoj glavi raditi svagdje samostalno kakov dopušten obrt (zanat, meštriju, posao) ili trgovinu; a mogu to i maloljetnici, ako na to pristane njihov otac ili štitnik (tutor). Nu svatko mora ovu svoju namjeru unapried prijaviti svojoj obrtnoj oblasti, pak se izkazati da je punoljetan, ili da ima dozvolju otca ili štitnika.

Za nekoje obrte mogu upravne oblasti izdavati osobite propise, po imenu za krčme, kavane, dimnjačare, fijakere, pribavljače služinčadi, zajmodavce na zalog, tržce starih haljinah itd. Komu za njegov obrt treba djelaonice, koja može susjedom dosaditi ili baš nahuditi, treba da izhodi za gradjenje takve djelaonice osobitu dozvolju od oblasti. Ovamo spadaju plinare (Gasometer), staklane, tvornice ulja, sviećah, lončarnice, kovačnice, vapnenice, klaonice, kožarnice, mlinovi, močila itd. Kako se prije takve dozvolje ima postupati, da nebude po nikoga krivo, to razlaže potanko obrtni zakon od godine 1872.

Kad obrtnik umre, može udova posao nastaviti. I na korist sirotčadi može se posao nastaviti; al onda se mora poslovodja postaviti i obrtnoj oblasti prijaviti, pak on odgovara za obdržavanje zakonitih propisah.

Svaki obrtnik može svoj obrt i preko namjestnika ili zakupnika (arendatora) tjerati, a može i više posaonicah (djelaonicah, dućanah) u istoj obćini imati, al je mora sve prijaviti.

Svakomu je prosto svoj obrt na više miestah tjerati, nego tada mora ondje, gdje stalno neprebiva, namjestnika si postavit i oblasti ga prijaviti. Isto tako prosto je svakomu tjerati više različitih obrtah, a više obrtnikah može se sdružiti u zadrugu, da zajedno posao tjeraju — nu sve se to mora prijaviti obrtnoj oblasti.

Svaki obrtnik može držati pomoćnike, prodavati svoje i tudje tvorine (robu) kod kuće i po sajmovih (vašarih). Obrtna oblast može odrediti, da se meso i pecivo prodaje na malo uz javnu i stalnu cienu; ona može odrediti i javnim podvozom (fijakerom), služakom itd., koliko mogu za svoj trud zahtievati. Mesari, pekari i dimnjačari nesmiju naprečac prestati svoj obrt raditi, već to moraju obrtnoj oblasti prijaviti, a ova može zahtievati, da svoj posao nastave, i to pekari i dimnjačari sve do mjesec danah, a mesari do tri mjeseca. Kad se tko preseli pod drugu obrtnu oblast, treba da joj se iznova prijavi.

Svaki obrtnik može držati **učenike** (šegrte), nu ovi treba da su navršili 12. godinu, pak da je za njih ugovorom (s roditeljem ili štitnikom) ustanovljeno trajanje nauka, obskrba i naukovina. Obrtnik ima učenika u svom obrtu obučavati, na drugi posao ga netjerati, pak nastojati, da učenik polazi odredjenu za

njega školu. Učenici, koji su navršili 12. godinu, neka nerade više od 10 satih na dan, a oni, koji su navršili 14. godinu, više od 12 satih; da se može učenik upotrebiti za rad poslje 9 satih u večer, treba da je navršio barem 16. godinu.

Učenik mora biti vjeran i poslušan obrtniku, a ovaj mu mora dati pravičnu svjedočbu, kad se navrši vrieme nauka. Ugovor za učenika može se i razriešiti prije nego mine to vrieme, ako obrtnik ili učenik neće ili nemože vršiti svoje dužnosti. Potanko to razlaže obrtni zakon.

Svaki obrtnik može držati djetiće (kalfe) i to prema učinjenoj pogodbi; al nesmie primiti u posao djetića, koji se nemože izkazati, da je kod prvašnjega majstora pogodjeno vrieme radio. Pogodba s djetićem razvrgava se od prilike onda, kad i pogodba za učenika.

Što je odredjeno za djetiće, valja od prilike i za **tvorničare** t. j. radnike u tvornicah (fabrikah). Tvornik t. j. gospodar tvornice (Fabrikant) mora voditi tačan imenik svojih radnikah i ondje zabilježiti njihovu dobu, domovinu i plaću; a u djelaonicah mora biti izložen red radnje, t. j. što da tko radi, kako dugo da radi, kada se plaća zaslužba, kakvu globu plaća prekršitelj toga reda, napokon rok odkaza. Priepis reda radnje treba predati obrtnoj oblasti. Tvornik mora u svojoj tvornici udesiti sve što treba, da svojim tvorničarom osigura zdravlje i život: zato djece izpod 10 godinah nesmie niti naimati, a malo stariju samo uz dozvolju obrtne oblasti. Djeca, koja su navršila 12. godinu, mogu se najmiti, al samo za dnevni rad od 8 satih, a mladići sve do 14 god. mogu se u tvornici upotrebljavati samo 10 satih dnevice; pak i oni, koji su navršili 16. godinu, da rade samo to, što nesmeta ni zdravlju, ni razvitku tiela. Svim radnikom mora se dopustiti po pol sata i prije i poslje podne, a po cieli sat u podne odmora. Gdje se radi dan i noć, treba da se tvornik postara za shodnu izmjenu radnikah.

Tvornik mora plaćati tvorničara gotovim novcem; nije mu prosto davati radnikom robe i žestoka pića na račun zaslužbe, niti zahtievati, da radnik kupuje, što mu treba, u stanovitoj prodavaonici. Obrtna oblast dužna je pregledati tvornice i uvjeriti se, vrše-li se u njih zakoni.

Obrtne zadruge. Ovim zakonom ukinuti su svi cehovi; nego obrtnikom tjerajućim isti obrt ili različite obrte i to u istoj ili u različitih obćinah prosto je sdružiti se u obrtnu zadrugu (Gewerbegenossenschaft), kojoj je svrha podupirati zajedničke interese članovah. Ovo je dakle kao dobrovoljni ceh, samo što se mogu ovako sdružiti i obrtnici različitih zanatah.

Svaka takva zadruga mora imati svoja pravila (statuta), u kojih mora biti navedeno, tko može stupiti u zadrugu, a tko izstupiti iz nje, práva i dužnosti članovah, koliko svatko na godinu plaća, kako se novci upotrebljavaju i upravljaju; što onda, kad bi se zadruga razpala itd. Ova pravila moraju se predložiti ministru za ratarstvo, obrt i trgovinu; ako jim za 30 danah neprigovori, drži se, da su potvrdjena. Članovi zadruge sastaju se prema potrebi, da viećaju o svom boljku.

Tko prekrši naredbe obrtnoga zakona, kazni se (prema vrsti prekršaja) globom, zatvorom, pak i dovremenim gubitkom obrtnoga práva, ovo potonje biva osudom suda, osobito onda, kad svoj obrt upotrebljava na nezakonita i nepoštena djela (n. pr. krčmari).

Dogovori, da se radnici (pomoćnici) odpustom od službe prisile na manju plaću ili dulju radnju, oli pako obratno, da se obćom obustavom radnje izmami od tvornikah i majstorah veća plaća ili kraće vrieme radnje[1] — ovakvi dogovori neimaju pred sudom nikakve vriednosti, a tko prietnjom ili djelom nagoni koga, da pristane uz takov dogovor, može se kazniti globom od 300 for. ili zatvorom od 2 mjeseca, ako možda nije zavriedio još veće kazni (pedepse, kaštige).

U ovom zakonu spominje se često **obrtna oblast**. Tko je to? — U obćinah podžupanija, u gradovih gradsko poglavarstvo.

Trgovačke i obrtničke komore Ovi sborovi su ustrojeni prema VI. zakonskomu članku od god. 1868., a zvanje jim je: nastojati oko podizanja trgovine i obrtnosti, te podupiranja njihovih interesah. Toga radi imaju članovi ovakva sbora pomnjivo smatrati potrebe trgovine i obrtnosti, viećati o njih u skupštinah, izradjivati predloge, kako da jim se doskoči, pak jih podnositi ministru, doznanjivati oblastim svoje mnienje i razjasnjenje o poslovih trgovačkih i obrtničkih, kad ga zaištu, pak i neposredno

---

[1] Takvi dogovori zovu se engleski **strike** (čitaj **strajk**).

nastojati oko napredka trgovacah i obrtnikah u potrebitom jim znanju, ter oko razvitka trgovine i obrtnosti. Osim toga mora svaka komora u svom području skupljati podatke o stanju, napredku ili nazadku trgovine i obrtnosti, ob izkustvu, potrebah i žaobah u tom pogledu opaženih, pak sve to na izmaku svake godine dojavljati ministru za ratarstvo, obrt i trgovinu. Jošte jim je dužnost izpitivati one, koji žele postati mešetari (Makler, Sensal), pak ako obstoje na izpitu, uvrstiti jih u broj mešetarah. Napokon moraju izdavati svjedočbe o mjestnih trgovačkih običajih (Usance) i o muštrah robe.

Kod nas postoje trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, Osieku, Senju i Rieci.

Svaka komora ima po 64 člana, od kojih polovina treba da stanuje u stolici komore i to su **nutrnji** članovi; a polovina stanuje u ostalom kotaru komore, i to su **izvanjski** članovi. Nutrnji članovi diele se na 2 odsjeka, trgovački i obrtnički, u svakom ima po 16 članovah. Osim toga bira komora ljude, za koje misli, da bi joj mogli perom ili savjetom na ruku ići, za **dopisujuće** članove; nu ovi neimaju u sjednicah prava glasovanja.

Nutrnji i vanjski članovi biraju se na 5 godinah; upražnjena medju tim mjesta popunjuju se onimi, koji su u dotičnom kotaru iza bivšega člana dobili najviše glasovah. Birač je svaki obrtnik, trgovac i dioničko družtvo (ovo po svom ravnatelju ili punomoćniku), ako stanuje u kotaru komore i tjera svoj posao barem godinu danah već; tko želi biti izabran, treba da ga tjera već tri godine danah. Nutrnji članovi valja uz to da stanuju ondje, gdje je stolica komore. Članove trgovce biraju samo trgovci, a članove obrtnike samo obrtnici onoga grada, gdje stoluje komora. Isto tako biraju obrtnici ostaloga kotara polovinu izvanjskih članovah, a trgovci drugu polovinu.

Na čelu komore stoji predsjednik sa 2 podpredsjednika, od kojih jedan predsjeduje trgovačkomu odsjeku, a drugi obrtničkomu; oba pako mogu zamieniti predsjednika, kad je zaprievčen. Predsjednika biraju svikolici članovi izmedju sebe, a jednoga podpredsjednika bira trgovački odbor, drugoga obrtnički iz svoje sredine, i to na 5 godinah. Izbori se podnose ministru na potvrdu.

Predsjednik ravna komorom, po imenu viećanjem u sjednicah, i nastoji, da se njezini zaključci vrše. Sjednice komore su javne,

a redovito se zakazuju svaki mjesec po jedan put; nego da se može što odlučiti, treba da bude u sjednici barem 12 članovah; većina odlučuje. Odsjeci drže posebne sjednice, u kojih treba da bude barem 6 članovah.

Za obavljanje svojih poslovah bira komora tajnika, vješta trgovačkoj i obrtničkoj struci, koji dobiva redovitu plaću. On piše zapisnik o svakoj sjednici i opravlja i ostale poslove uz pomoćno osoblje.

Komora sastavlja sama svoj proračun i podastire ga ministru za potvrdu. Za namirenje troškovah udara se primjeren prirez na dotične obrtnike i trgovce. Računi komore, pokle budu potvrdjeni od ministra, imaju se svake godine objaviti.[1]

4. *Ministarstvo javnih radnjah i obćilah.*

Ovo je ministarstvo vrlo znamenito, ako i ne baš glasovito sa željeznicah sagradjenih. Osim predsjedničkoga ima još druga četiri odjela: I. Za gradnju cestah i javnih gradjevinah. II. Za gradnje u vodi. III. Za gradnju sukromnih (privatnih) željeznicah. Pod ovim ministarstvom stoji jošt i sliedećih pet središnih uredah: 1. glavno nadzorničtvo željeznicah i brodarstva; 2. računovodstvo za osiguranje na željeznicah; 3. glavno nadzorničtvo gradjenja željeznicah; 4. središno povjerenstvo za uredjivanje Tise; 5. glavno nadzorničtvo za uredjivanje Dunava.

Po 9. §-u nagode zajedničko je brodarstvo i one državne ceste i rieke, koje se jednako tiču ugarske i trojedne kraljevine. Ovo su poslie obje vlade potanko utanačile, te su bilo zajedničkimi riekami proglašene: Sava od Siska do Zemuna; Drava od Barča do utoka u Dunav; Dunav od utoka Drave do Zemuna; Kupa od Karlovca do Siska. Prije nagode uredjivala i uzdržavala je austrijska država o s i m t o g a Savu od kranjske medje do Siska, a Dravu od štajerske medje do Barča.

---

[1] Drugi paragraf obrtnoga zakona veli, da trgovačko-obrtničke komore dobivaju neposredno od ministra naredbe i da mu neposredno podnose svoje predloge. A na kraju 10. §-a nagode hrvatsko-ugarske čitamo, da se ovrha glede ovih (zajedničkih) predmetah ostavlja našoj vladi. Prema tomu bi imali i poslovi trgovačko-obrtničke komore teći preko zemaljske vlade. Protuslovja medju obadva zakona nestaje, kad se uzme na um, da je zakon o trgovačko-obrtničkih komorah prije stvoren nego nagoda; pak obće je pravilo, da je potonji zakon preči od prvašnjega (lex posterior derogat priori).

Državne su ceste (drumovi), koje bi imalo uzdržavati ovo ministarstvo, u Hrvatskoj i Slavoniji:

1.	Cesta od Čakovačke medje kod Varaždina preko Zagreba do Karlovca, dugačka	K/m 139.
2.	Cesta od Osieka preko Djakova do brodske medje	„ 46.
3.	Dielovi ceste od Osieka do Našicah i Begteža preko Požege, Pakraca, Lipika, Ilove do Siska, ukupno	„ 150.
4.	Cesta od Barča preko Virovitice, Krivaje, Daruvara u Pakrac	„ 89.
5.	Cesta od Osieka do Vukovara	„ 38.
	Ukupno	K/m 493.

Bivša lujzinska cesta od Karlovca do Rieke bila je od ugarske vlade takodjer priznata kao državna; ali jê poslje odkupa od družtva nije htjela ugarska vlada uzdržavati, pak o tom teku jošte razprave medju ugarskom i hrvatskom vladom. Najnuždnije popravke na cesti podmiruje već više godinah naša zemaljska blagajna.

Prije nagode sa Ugarskom uzdržavala i uredjivala je država austrijska državnih cestah u Hrvatskoj i Slavoniji osim krajine i bez lujzinske ceste 592 kilom.

U bivšoj krajini su ove državne ceste:

1.	Josefinska i dalmatinska cesta od Tounja do Maloga Halana	K/m 165.
2.	Josefinska cesta od Žute lokve do Senja	„ 20.
3.	Cesta od Gospića do Baga	„ 43.
4.	Cesta od Sv. Roka do Knina	„ 60.
5.	Cesta od Ogulina do Novoga	„ 62.
6.	Cesta od Siska do Karlovca	„ 112.
7.	Cesta od Stare Gradiške do Lipika	„ 27.
8.	Cesta od Banove jaruge preko Nove Gradiške do Broda	„ 103.
9.	Cesta od Piškorevacah do Vrpolja	„ 2.
	Ukupno	K/m 594.

Pod upravom krajiškom smatrale su se kao državne ceste i cesta **Brod-Vinkovci-Mitrovica** do **Zemuna** i cesta od **Mitrovice** do **Rume**; u tom pogledu vodi zemaljska vlada jošte razprave sa rečenim ugarskim ministarstvom.

Za upravu navedenih državnih cestah postavljeni su posebni državni mjernički uredi u: **Zagrebu**, **Varaždinu**, **Virovitici**,

Požegi, Osieku, Gospiću, Ogulinu, Karlovcu i Novoj Gradiški.

U Hrvatskoj i Slavoniji postoje 3 riečka mjernička ureda, naime u Sisku, Osieku i Mitrovici. Do nedavno bio je mjernički ured i u Vukovaru; nu ministarstvo ga napusti, a njegove poslove podieli medju muhački i novosadski mjernički ured, tako, da sada ovi **čisto ugarski** uredi ureduju i u trojednoj kraljevini, što nije prema nagodi. 46. §. nagode duži Ugarsku, da ustroji kod središne vlade hrvatsko-slavonske odsjeke. Jedan takov odsjek bio je ustrojen i kod ovoga ministarstva, al je od jedno dvie godine opet ukinut, a njegovi poslovi predani su njekomu magjarskomu inspektoru.

§. 57. iste nagode kaže: „Za organe zajedničke vlade ustanovljuje se takodjer hrvatski jezik službenim jezikom unutar granicah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije". Ovom odredbom nalaže se **svim** organom zajedničkoga ministarstva bez iznimke poraba hrvatskoga jezika u našoj domovini. Al nit ovoga §-a nedrže Magjari; jer negovoreć o poštah i hitrojavih, gdje se uvlači koje njemački, koje magjarski jezik — kod željeznicah je hrvaština upravo bezuvjetno izključena.

§. 47. odredjuje, da će zajedničko ministarstvo svoje organe kod nas, koliko to samo bude moguće, izabirati izmedju sinovah trojedne kraljevine. Al ono žaliboże svakim danom, koliko je samo moguće, uvlači u hrvatske službe sve to više magjarskih sinovah. — Uz takvo postupanje neka se nitko nečudi, što nagoda nije Hrvatom k srcu prirasla.

5. *Ministarstvo za obranu zemlje.*

Ovomu ministarstvu namienjena je uprava domobranstva (honvéd, Landwehr), a sastoji se iz predsjedničkoga odsjeka i 4 odjela, koji su razgodjeni na 9 odsjekah.

I. odjel, 1) odsjek: poslovi vojničke službe domobranske; 2) osobni poslovi domobranskih stožernih i nadčastnikah; II. odjel, 3) oprema domobrani; 4) nastanjivanje (ukonačenje) domobrani; 5) stavnja novakah (Rekrutenstellung; leva). IV. odjel, 6) odpuštanje doslužile momčadi; 7) dozvoljivanje dopusta, uskoci, ženitbe itd. 8) odsjek za Hrvatsku i Slavoniju; 9) odsjekom popunjuje se 5).

*

Osim toga stoji pod ovim ministarstvom: vrhovni vojni sud za domobran; središno skladište strieliva u Budimpešti; povjerenstvo za oružanje domobrani; domobransko mjestno zapovjedničtvo i vojnička akademija Ludovike (Ludoviceum).

U pogledu upravnom podieljena je svakolika domobran na jedno glavno i 7 okružnih zapovjedničtvah.

Zakon o domobranstvu. Po XLI. zakonskom članku od god. 1868. domobran je cjelovit diel vojne sile, a namienjena je za rata podupiranju vojske i obrambi zemlje, a za mira iznimice uzdržavanju javnoga reda i sigurnosti. Domobran se može iznimice upotrebiti i izvan zemaljah krune ugarske, nu tomu se hoće saborske privolje, prije ili poslje.

Domobran se popunjuje: uvrstbom čeljadi, koja je doslužila u pričuvi (rezervi), neposrednom uvrstbom vojnih dužbenikah, koji nisu pisani u vojsku; dobrovoljci.

Dužnost služenja traje: za one, koji su prešli iz pričuve, 2 godine; za one, koji su neposredno uvršćeni, 12 godinah; za one, koji moraju samo za rata služiti, dok rat traje; za dobrovoljce 2 godine, dogodicê dok rat traje.

Okoliš krune ugarske dieli se na 6 domobranskih okružjah. Hrvatska i Slavonija čine 7. okružje. Svako okružje dieli se na kotare domobranskih tisućinah (bataljunah), koje se uz tekući broj zovu imenom onoga kotara, iz kojega se popunjuju. Bataljunski kotari diele se na satninske kotare.

VII. domobransko okružje sastoji se iz dvijuh brigadah pješadije i jedne (10.) husarske pukovine.

Stolica jedne domobranske brigade (83.) je u Zagrebu, a druge (br. 84.) u Vinkovcih. Ove dvie brigade podieljene su na 12 tisućinah (kojim je broj 79.—84., 87.—92.), a stožeri (Stab) su jim u ovih mjestih, te se iz njihove okoline i tisućina popunjuje: 79. domobr. batalj. u Varaždinu, 80. u Zagrebu, 81. u Virovitici, 82. u Vinkovcih, 83. u Sisku, 84. u Belovaru, 87. u Gospiću, 88. u Ogulinu, 89. u Karlovcu (odnosno u Švarči), 90. u Glini, 91. u Novoj Gradiški, 92. u Mitrovici.

Stožer i I. odjel (Division) 10. husarske domobranske pukovine ima stolicu u Varaždinu, a II. odjel (3. i 4. satnina = Eskadron) u Vukovaru. Satnine nisu samostalne, kako su izprva bile, nego po 2 satnine stoje pod zapovjedničtvom odjelnoga za-

povjednika, a oba odjela pod pukovnikom. 10. husarska pukovina popunjava se iz svekolike Hrvatske i Slavonije; a sve do nedavno imali smo mjesto nje ulansku pukovinu; al to nije bilo po ćudi magjarskoj gospodi, te su ju pohusarili, da bude i u tom pogledu više centralizacije!

Zagrebačko VII. okružje ima sada 215 častnikah i 26 častničkih zamjenikah, 2477 podčastnikah i 21748 domobranacah, sa 763 konja. Svake godine prima se u domobran do blizu 800 glavah.

Za obrazovanje domobrani i za uzdržavanje javnoga mira i sigurnosti stoji u stolici svake domobranske tisućine po jedna stanovna satnina (Kompagnie). Osim onih, koji su kod stožera (štopa) i pomenutih stanovnih satninah, svi su ostali domobranci za mira na dopustu, da ide svaki za svojim poslom. — Novaci vježbaju se kod stanovnih satninah do 8 nedjeljah danah, pak onda, il izmjenjuju one, koji su do sada služili kod stožera i stanovnih satninah, il se odpuštaju kući. Nego svake godine u jesen dozivlju se domobranci, koji su kod kuće, k svojoj satnini, da se ondje jedno 8 danah u oružju vježbaju, a svake druge godine na bataljunsku vježbu, koja traje 3 nedjelje danah. Osim toga sazivlju se svake godine jedan put na kontrolnu smotru, nego ta traje samo jedan dan.

Domobransko častničtvo popunjuje se redovito prielazom častnikah od vojske i pričuve u domobran i postupnim povišenjem u samoj domobrani (obično iza primjerena izpita).

U trojednoj kraljevini zapovieda se domobrani samo hrvatski, a na njezinoj zastavi od hrvatskih bojah vide se prva slova kraljeva imena i sjedinjeni državni grb. Ostala obilježja, oprava i oružje su kao što i u vojske.

Domobran dobiva za svoga službovanja onakvu plaću kao što i vojska; a za vrieme vježbanja dobiva osobitu pristojbu. Ako tko onemoća u službi, idu ga iste pogodnosti, koje i nemoćne vojnike.

Domobranci stoje pod gradjanskimi zakoni i oblastmi, kad neslužbuju; samo moraju svaku promjenu stana prijaviti dotičnomu podčastniku. Izseliti se može domobranac samo uz dozvolju ministra; al za rata se to nedopušta.

Ministar za obranu zemlje bavi se oko uprave domobranstva (kao što je: popunjavanje, odjeća, oprava, oružje, hranitba, nastanba); a za čisto vojničke poslove imenuje kralj velikoga zapovjednika domobrani, koji ravna njezino obrazovanje, nadzire disciplinu itd. Svako domobransko okružje ima okružnoga zapovjednika. U ratu je svakolika domobran zajedno s velikim zapovjednikom podčinjena velikomu vojvodi vojske.

Insurekcija. Kao što je već spomenuto, do godine 1848. dužno je bilo plemstvo ustati na oružje i braniti domovinu, kadgod joj je zaprietila kakva pogibija: to se je zvalo „insurrectio", to će reći „ustanak". U Ugarskoj bio je vojvoda ustanka palatin, a u trojednoj kraljevini ban.

Ovo odlično právo našega plemstva i bana, da samo pod svojim banom ide u rat, potvrdjeno je stotinu putah u ugarskom zakoniku. Tako n. pr. 66. zak. članak od god. 1681. odredjuje, da Slavonija (i Hrvatska) imaju ustati po svojih zakonih i običajih, isto kaže zak. čl. 85. od godine 1659. Pak stari zakon od g. 1538. (4. čl.) veli, da ima sav naš ustanak stajati pod banovom zapoviedju. Ovo bi opet odredjeno zak. čl. 5. od god. 1808., kad je plemstvo sa 17.000 momakah na oružje bilo ustalo, naime, da ustanak trojedne kraljevine uviek ima stajati neposredno pod rukom banovom. Posljednja insurekcija bila je god. 1813., kadno je zajedno s krajiškom vojskom očistila Hrvatsku od Francezah, a pod hrvatskimi generali Rukavinom i Kneževićem (ovaj potonji je bio zajedno podvojvoda trojedne kraljevine) zaposjela Dalmaciju kao hrvatsku zemlju. Na tom se je kralj Franjo I. našemu saboru u posebnih odpisih od god. 1813. i 1814. toplo zahvalio.

Insurekciju je godine 1848. zamienila „narodna straža" (Nationalgarde), a ovu god. 1868. domobran. Jošte god. 1848. odredio je sam ug. sabor u XXII. zak. čl. 10. §-u, da je u trojednoj kraljevini (pridruženih stranah) **ban** vrhovni zapovjednik narodne straže; al u zakonu o domobranstvu neima više ni spomena banu ili našemu saboru, ono je sasvim predano Ugarskoj. Tvorci nagode s naše strane, akoprem sve sami plemići i velikaši, kao da nisu ni slutili, u kakvom je bio njegda ban odnošaju k insurekciji, inače nije moguće ni pomisliti, zašto su samostalnoj hrvatskoj bojnoj slavi (koja je odprije tako krasno sijala) vrata zatvorili, gdjeno inače svatko do bojne slave svojih predjah puno drži, jer je ta slava skupo, naime krvlju, kupljena. Prigovorit će se, da banovi u napredak i onako neće biti vojnici; al niti pokojni ministar domobranstva Szende nije bio vojnik. — Ovo je prvi razlog, zašto nam domobranstvo nije omiljelo; gdjeno Magjari nadovezuju na sadašnje „honvéde" svoju bojnu slavu od god. 1848.

Drugi razlog nepopularnosti domobranstva kod nas je, što ta stvar puno stoji (7 miliunah for. svake godine), gdjeno Ugarska samo na kamate i amortizacije državnih dugovah mora plaćati do 90 miliunah for., dakle ima puno razloga štediti gjegod se može.

6. *Ministarstvo za hrvatsku kraljevinu.*

Odgovornomu ugarskomu ministarstvu, kako je stvoreno god. 1848., bilo je uslied nagode prikrpano godine 1868. pomenuto ministarstvo. 44. §. nagode kaže ovo: „Obzirom na zastupanje interesah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ima se za te kraljevine imenovati posebni dalmatinsko-hrvatsko-slavonski ministar bez listnice kod središnje vlade u Budimpešti. Taj ministar je član ukupnoga ministarskoga vieća, ima u njem právo glasa, a odgovoran je zajedničkomu državnomu saboru. On će biti sveza medju kraljem i zemaljskom vladom kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije".

Nego izkustvo je doskora pokazalo, da se je taj ministar gradio više kao zapreka nego kao sveza; zato je bilo g. 1873. kod obnavljanja nagode tomu §-u jošt i ovo dodato: „U svojstvu tom podastire on bez promjene i bez odvlake njegovu veličanstvu predstavke banove, i samo u slučaju, kad bi s gledišta državne zajednice ili zajedničkih interesah člankom 1. god. 1868. ustanovljenih nastala koja dvojba, koja se saslušanjem bana nebi mogla ukloniti, podastire on njegovu veličanstvu, u isto doba al napose, svoje, dotično **zajedničke ugarske vlade**, primjetbe na banove predstavke".

Koliko je to pomoglo, već je gore spomenuto, pak opet stoji ovo ministarstvo na godinu do 36.000 for. na godinu.

Svakako je ovo ministarstvo po nas u tom znamenito, što hrvatski ministar nezastupa kakvu struku, nego trojednu kraljevinu, te je kao stalan simbol njezine samostalnosti u Budimpešti, nit se više može naša domovine izvrći u „pridružene strane". Istina, da je on odgovoran zajedničkomu saboru; al kad bi naši zastupnici na tom saboru bili sviestni Hrvati, lasno bi mu došli haka glave, ako bi zanemario svoju dužnost, naime zastupanje interesah naše domovine u ministarskom vieću. S druge strane mogao bi taj ministar zbilja puno koristiti trojednoj kraljevini, kad bi bio momak od oka, a ne samo lutka ministra-predsjednika. Nu

težko se je nadati, da će ovaj kada namieniti to mjesto hrvatskomu rodoljubu; to će tek onda biti, kad Magjari pristanu bratski uz našu budućnost.

C. Zajedničko ministarstvo monarkije.

Na 77. strani nabrojili smo one poslove, koji su zajednički svoj monarkiji. Za opravljanje tih poslovah postoji u Beču zajedničko ministarstvo, koje se sastoji iz tri člana. Ovim ministrom nije prosto obavljati osim poslovah svoga ministarstva jošte kakve poslove jedne ili druge vlade, nit jim je prosto pačati se u te poslove. Za djela svoga područja odgovaraju delegacijam.

1. Ministarstvo carskoga dvora i izvanjskih poslovah.

Na ovo ministarstvo spadaju ponajprije poslovi tičući se državnopravnoga odnošenja vladajuće kuće, zatim poslovah, koji se tiču naše monarkije i koje inostrane države (ovakvi se poslovi zovu izvanjski). Ministar izvanjskih poslovah zastupa našu monarkiju naprama zastupnikom drugih državah, a brine se, da bude i naša monarkija kod drugih državah zastupana. Pod njim dakle stoje svi austrijski poklisari, poslanici, poslovodje i konzuli namješteni kod inostranih vladah; zatim ravnateljstvo austro-ugarskoga Lloyda, kao svenarodna pomorska pošta i brodarski podhvat; dvorska i državna pismara, napokon iztočna akademija u Beču, u kojoj se mladi ljudi pripravljaju za diplomatičku službu na iztoku.

U ostalom u rješavanje izvanjskih poslovah utječu donjekle i ministarstva obijuh polah monarkije, koja treba da budu pozvana u ministarsko vieće, kad se u njem odlučuje kakov važan izvanjski predmet; zato su sabori vlastni zahtievati od ministarstva obaviest ob izvanjskih važnih pitanjih; pak i kralj obavješćuje sabor u svojih priestolnih besjedah ob odnošenju monarkije k drugim državam.

2. Vojno ministarstvo.

Zajedničko vojno ministarstvo (Kriegsministerium) vrhovna je upravna oblast zajedničke austro-ugarske vojske i ratne mornarice (Kriegsmarine). Njemu su pridruženi generalstabschef, generalinspektori topničtva, konjaničtva, geniecorpsa, vozatajstva i montur-

stva, a pod njim stoje mnogi zavodi i uredi. Samo vodstvo pako ide cara i kralja, kao vrhovnoga gospodara vojske.

Mornaricom upravlja njezin glavar i zapovjednik kao zamjenik vojnoga ministra. Pod njim stoji lučko admiralstvo u Pulju (Pola) i pomorsko zapovjedničtvo u Trstu.

Svakolika austro-ugarska vojska i ratna mornarica (zajedno s pričuvom) ustanovljena je na 800.000 glavah; odtuda zapada hrvatsko-ugarsku državu 331.414, a odavle opet trojednu kraljevinu jedno 70.000 glavah.

Za popunjavanje te vojne sile postavlja ugarska kruna svake godine do 40.000 novakah i 4000 pričuvnikah (reservistah); za godinu 1882. dozvolio je zajednički sabor 39.552 momakah i 3955 pričuvnikah, odavde pako zapade našu domovinu 5600 momakah.

Ustrojstvo vojske. Svakolika vojska monarkije bila je lani preustrojena. Prema tomu ustrojstvu podieljena je sva monarkija u vojničkom pogledu na 14 sbornih okolišah (Corps-Bezirk) i 1 vojni okoliš (Militär-Bezirk) u Zadru. Zaposjednute zemlje smatraju se kao jedan, naime 15. sborni okoliš. U svakom sbornom okolišu je sborno zapovjedničtvo (Corps-Commando) ravnajuća vojnička oblast, a u vojnom okolišu vojno zapovjedničtvo. Zapovjednik sbora je vrhovni povelitelj (Befehlshaber) u svom sbornom okolišu svim vojničkim oblastim, četam i vojnim zavodom.

Vojska je dakle podieljena na vojne sborove (Armee-Corps), a svaki sbor ima po dva odjela (Division), odjel se sastoji iz dvie brigade, a brigada iz dvie pukovine. Pješačke pukovine, njih 102, imaju po 4 tisućine (bataillon) i svaka svoje popunjalište (Ergänzungsbezirk).

Glavna je razlika medju prvašnjim i sadašnjim ustrojstvom vojske, što su odprije pojedine pukovine kojekuda po monarkiji razmještene bile, a sada ima svaka pukovina po jednu pomjestnu tisućinu (mobiles Bataillon), te će se samo ova kamo uztreba premjestiti, a ostala vojska ostat će za mira u onom sbornom okolišu, gdje je njezino popunjalište, t. j. u svojoj domovini. Zato će dobiti svaki sbor ne samo pješadiju svoga područja, nego i sve ostale vojne struke (konjaničtvo, topničtvo, vozatajstvo itd.). Tim postaje svaki vojni sbor vojska na malo, koja stoji ne samo za mira nego i za rata pod istim zapovjednikom sbora, pa kad treba na vojnicu,

vojni je sbor obskrbljen svakom vrsti oružja koliko mu treba, te može na pravac krenuti na neprijatelja; jer mu je sva vojska na okupu, pak i pričuvnici mogu se lasno sabrati, jer stanuju u istom sbornom okolišu.

Prema ovoj razredbi je Hrvatska i Slavonija područje 13. zapovjedničtvu sbora (Corps-Commando), kojemu je stolica u Zagrebu. Na ovaj sbor spadaju sliedeće pješačke redaške pukovine:

Broj 16., ime je sadašnjega držca (Inhaber) „barun Wetzlar", popunjuje se županijom belovarskom, križevačkom i od česti varaždinskom (Varaždin, Ivanec, Vinica, Varaždinske toplice). Stolica je popunjaćega kotara Belovar.

Broj 53., ime držca „nadvojvoda Leopold", popunjuje se iz županije zagrebačke i ostatka varaždinske; stolica popunjaćega kotara je Zagreb.

Broj 70., ime držca „barun F. Filipović" popunjuju ju županija sriemska okružje petrovaradinsko i diel brodskoga (kotar Županja); stolica popunjaćega kotara je Petrovaradin.

Broj 78., ime držca „barun Šokčević", a popunjuju je županije virovitička i požežka, okružje novogradiško i ostatak brodskoga; stolica popunjaćega kotara je Osiek.

Broj 79., ime držca „car Franjo Josip I.", a popunjuje ju okružje ličko-otočko i diel ogulinsko-slunjskoga; stolica popunjaćemu kotaru je Otočac.

Broj 96., ime držca „barun Ramberg", popunjuje ju banovačko okružje i diel ogulinsko-slunjskoga (kotari Ogulin, Rakovac), zatim diel riečke županije (kotar Delnice), i diel zagrebačke (podžupanije karlovačka i jastrebarska). Stolica popunjalištu je Karlovac.

Jošte se popunjuju hrvatsko-slavonskim kontingentom novakah: bojne lovačke tisućine i to broj 19. iz popunjaćega kotara pukovine 53. i 96.; — br. 31. iz popunjaćega kotara pukovine 79. Zatim ulanske pukovine br. 5. iz popunjaćega kotara 53. i 96. pješačke pukovine, i br. 13. iz popunjaćega kotara 16., 70. i 78. pješačke pukovine. Topnička pukovina broj 12. i tvrdjavska topnička tisućina br. 12., onda vozatajska pukovina (Train-Regiment) br. 1., i od česti pionirska tisućina br. 4. popunjuju se iz čitave Hrvatske i Slavonije; ratna pako mornarica ponajviše našimi primorci, pak istarskimi i dalmatinskimi Hrvati. Toga radi ima sva-

kôlika monarkija samo tri zapovjedničtva za popunjavanje ratne mornarice (Kriegsmarine-Ergänzungs-Commanden), naime na Rieci za hrvatsko primorje, u Zadru za Dalmaciju, u Trstu za Istru.

Svakolika Hrvatska i Slavonija postavila je ljetos za stajaću vojsku 4800, a za pričuvu 480, dakle ukupno 5280 momakah. Ostala sposobna momčad od sva tri dobna razreda vojnih obvezanikah uvršćuje se u hrvatsku domobran; ima jih po prilici 650—800.

Kako se svakolika vojna sila austro-ugarske monarkije stavlja i sastavlja, to osieca potanko:

Zakon o vojnoj ili obranbenoj sili. (Zak. članak XL. od godine 1868, promienjen zakonskim člankom XXXIX. od god. 1882.) Svaki državljanin, koji je za oružje, dužan je glavom vršiti vojnu dužnost u kojem dielu vojne sile. Ova se sastoji iz vojske, ratne mornarice, domobrani i narodnog ustanka. Vojska se sastoji iz redašah (Linie) i pričuve (Reserve); oni prvi služe stalno, a pričuva zove se samo za nevolju na oružje. Dužnost vojna počimlje s mladim ljetom one godine, kada će tko navršiti dvadesetu godinu. Dužnost vojnovanja traje u s t a j a ć o j v o j s c i 3 godine kod redašah (Linie) i 7 godinah u pričuvi; u r a t n o j i l i b o j n o j m o r n a r i c i: 4 godine kod redašah, 5 godinah u pričuvi; — u d o k n a d n o j p r i č u v i 10 godinah; u d o m o b r a n i 2 godine za one, koji su odslužili svoju dužnost kod vojske, a bili su onda premješteni k domobrani; pak 12 godinah za one, koji nisu u vojsci služili, nego su bili umah pisani u domobran. Oni, koji su služili u mornarici, prosti su od službe u domobrani. Narodni ustanak sastavlja se iz dobrovoljacah.

Zvanje je vojske i ratne mornarice: braniti obje države monarkije od izvanjskih neprijateljah i udržavati nutrnji red i sjegurnost. Domobran je pozvana podupirati vojsku za rata, osobito u obrani zemlje, a za mira ima domobran kadšto udržavati ili povratiti javni mir i sjegurnost. Narodni ustanak sastavlja se samo u ratno doba, da podupire vojsku i domobran, ako je već neprijatelj provalio u monarkiju. Množtvo vojne sile ustanovljuju delegacije (gl. 115. stranu) na 10 godinah. Broj domobrani osieca se prema broju onih, koji su dužni u njoj služiti.

Vojska i ratna mornarica popunjuje se: *a)* uvršćivanjem pitomacah vojničkih obrazovalištah (kao što su kadetske škole, voj-

nička akademija itd.), pristupom dobrovoljacah i stavnjom novakah. U vojsku i ratnu mornaricu može stati svaki austro-ugarski državljanin i onaj koji je dobio právo nastaniti se u okolišu krune ugarske, ako je $155^1/_2$ centimetra visok, ako je navršio 17., a nije prevalio 36. godinu svoje dobe, pak ima sva vojniku potrebita tjelesna i duševna svojstva. (Kod vojničkih zanatlijah i kod brodarah negleda se na visinu tiela).

Od dužnosti stupiti u vojsku, mornaricu ili domobran, oprošten je: 1) sin jedinac otca nesposobna za zaslužbu, ili matere udovice; ako neimaju jedinca, onda jedini zet; 2) unuk-jedinac, ako mora skrbiti za djeda ili babu, koji su nesposobni za zaslužbu, a neimaju djece; 3) brat, ako mu je skrbiti za sirotčad braću i sestru; 4) onaj, koji već ima jednoga ili više braće kod redašah, a brat mu nije navršio 18. godinu, ili nije sposoban za kakvu zaslužbu poradi tjelesnih ili duševnih manah (falingah). Nu svi ovi podpadaju dužnosti vojnovanja, kad prestane razlog njihova oproštenja od službe u vojsci. Sve ovo odlučuje stavno povjerenstvo (Stellungscommission). Oni, koji nisu sposobni za pravu vojničku službu, al su sposobni za drugu kakvu službu (n. pr. za dvorbu ranjenih), mogu se za rata potegnuti na takvo službovanje. Tko nije sposoban za vojnovanje, il je od njega oprošten, mora plaćati prema svomu imutku oprostbinu od vojnovanja (Militärbefreiungstaxe).

Dobrovoljci. Mladići domaći, koji su s dobrim uspjehom svršili viši gimnazij, višu realku ili drugi ovakov zavod, ili su si drugčije onakvu obrazovanost pribavili, pak to na prijamnom izpitu zasvjedočili: kad stanu dobrovoljno u vojsku, pak se sami odievaju i hrane, odpuštaju se poslje jednogodišnje službe kao pričuvnici na dopust, i ako dobro obastoje na izpitu, uzvišuju se redom na častnike od pričuve, te moraju poslije tri puta doći na vježbanje u oružju, a svako vježbanje traje najviše 4 nedjelje danah. Siromašni a dostojni mladići dobivaju od ministarstva trošak na odjeću i hranu.

Mornari, koji su s dobrim uspjehom izučili mornarsku školu, primaju se takodjer kao dobrovoljci, a nemoraju namirivati iz svoga trošak na odjeću i hranu. Poslje godinu danah, ako dobro obstanu na izpitu, imenovat će se prema potrebi za častnike pomorstvene pričuve.

Liečnici mogu svoju jednoljetnu dobrovoljnu službu nastupiti još i u 28. godini svoje dobe, a odslužiti u bolnicah; živinari kod vozatajske satnine (Fuhrwesen-Compagnie); ljekâri (apotekari) u vojničkoj ljekari. Svi se ovi za rata (ako uztreba)namještaju prema svomu zvanju, pak isto tako i duhovnici, učitelji i državni činovnici, koji su uvršteni u vojsku.

Novaci se stavljaju za vojsku, mornaricu, pričuvu i domobran svake godine od ožujka do kraja travnja. Svi mladići rodjeni iste godine čine jedan dobni razred, koji se označuje dotičnom godinom rodjenja (n. pr. I. dobni razred godine 1883.), a svega skupa imaju tri takva razreda.

Na stavnju dolaze obično sva tri dobna razreda: u prvom su momci, od 20 godinah, u drugom momci od 21, u trećem momci od 22 godine. — Četvrti dobni razred može se samo onda pozvati, kad u prva tri razreda neima dosta vojnih sposobnjakah.

U pojedine čete vojske i mornarice imadu se uvrstiti najsposobniji za nje momci, u tom se ima po mogućnosti uvažiti želja unovačenih momakah, kako to i § 7. nagode odredjuje, a dodaje naročito, da se novaci iz trojedne kraljevine imaju uvrstiti u pukovine, koje se našim narodom popunjuju, novaci pako iz Primorja da se ponajviše uzršćuju u mornaricu.

Najprije se popunjuje vojska, mornarica i pričuva: ostali sposobni momci pišu se u domobran. Pričuvnici moraju doći za vrieme svoje pričuvne obveze tri puta na vježbanje u oružju, svaki put na jedno 4 nedjelje danah. Povrh toga moraju dolaziti svake godine jedan put na pregledni smotru (Musterungs-Revue). Podčastnici, koji su jedno 12 godinah vjerno služili, imaju právo na kakvu državnu službu.

Svaki vojni dužbenik ili obvezanik, t. j. svaki onaj, koji je dužan ići u vojsku, po imenu na bližnju redovitu stavnju, mora se već mjeseca studenoga (novembra) prediduće godine prijaviti načelniku svoje obćine, da ga zapiše u imenik novakah, pak onda, kad bude pozvan, glavom doći na stavnju. Tko nedodje na stavnju, a nezna se pravo opravdati, smatra se kao bjegunac, i kad se pronadje, mora se pisati u vojsku i bez ždrebanja, ako je sposoban, pak još na 13 do 14 godinah; ako pako nije sposoban, kazni se zatvorom do 3 mjeseca danah Tko je takvomu bjeguncu na ruku išao, zatvara se kao sukrivac na 3 do 6 mjesecih.

Tko nije proglašen za uviek nesposobnim za vojničku službu, nemože se ženiti bez ministarske dozvolje, doklegod neizstupi iz trećega dobnoga razreda. Ako se pod rukom oženi, mora svakako u vojsku, a tko nije sposoban, plaća do 1000 for. globe, ili se zatvara sve do 6 mjesecih. — Tko se kakogod okrnji (osakati), da bi se tim izmaknuo vojnovanju, piše se svakako u vojsku, pak mora preko reda još 2 godine služiti.

Pričuvnici stoje kao što i domobranci za vrieme dopusta pod gradjanstvenimi zakoni i oblastmi, a kad služe, pod vojničkimi. Ostale odnošaje domobrani već smo gore napomenuli, razlažuć zakon o domobranstvu.

Oni vojni obvezanici, koji nisu sposobni za vojnu službu, ili koji su od nje oprošteni, moraju plaćati oprostbinu od vojnovanja (Militärbefreiungstaxe) za sve ono vrieme, koje bi imali u vojničkoj službi provesti, dakle 10—12 godinah. Kolika je ta oprostbina, razložit ćemo poslije.

Naša vojska njekada. Iz onoga, što smo do sada razložili o vojničtvu, razabire se, da trojedna kraljevina neima sada u tom pogledu nikakve vlasti ni oblasti. Al nije bilo uviek tako; u staro doba uživala je naša domovina i u vojničkih poslovih podpunu autonomiju. Naša vojska je bila uviek sasvim odieljena od ugarske, a vrhovni zapovjednik bio joj je uviek sam kralj ili vojvoda, pa kad ovih nije bilo, onda ban. Poslije, kad ban nije bio za ratovanje, izabrani biše od sabora vojvode i podvojvode (regni capitaneus, vice-capitaneus).[1]

Već u darovnici kralja Bele III. podieljenoj krčkim knezovom (Frankapanom) spominje se „hrvatska vojska" (exercitus chroaticus). Dakle je Hrvatska imala i poslje svoga sdruženja s Ugarskom svoju osobitu vojsku i to sve do našega vieka, kako ćemo malo niže vidjeti. Iz drugih starih spomenikah[2] razabiremo, da je ova vojska bila dužna o svom trošku ratovati u zemlji; a preko medje išla je samo o trošku kraljevu. Pita se: gdje je bila ta medja? Zar Tatra? Ni malo, već Drava, tako naročito kaže pomenuti pisac. Dakle što je bilo preko Drave, to su već stari Hrvati smatrali tudjom zemljom.

Ovu vojsku hrvatsku zvali su kraljevi puno putah u pomoć, pak jih se nije nikada oglušila. Naša je vojska za kralja Bele IV. potukla Tatare, vojštila pod Ludovikom I. u Italiji, pod Matijom

---

[1] Jura regni I. 208., II. 34.

[2] Rački, Documenta hist. chroaticae, str. 482. Memoriale Thomae archidiaconi Spalatensis.

Korvinom pako i pod sliedećimi kraljevi sve do Marije Terezije suzbijala je Turke.

Izprva se je naša vojska sastojala iz samih plemićah, koji su prema svojim povlasticam braniti morali domovinu. Nu do skora se opazi, da je vojska sastavljena iz samih plemićah preslaba; s druge strane pako nije se uviek račilo velikoj gospodi glavom u rat: s toga su volili naimati druge, osobito svoje podanike, pak jih slati pod svojom zastavom (banderium) na vojnicu. Da jih na to privole, podjeljivali su jim svoje zemlje (praedia) i svakojake sloboštine. Tako su postali potonji banderialci, predialiste, slobodnjaci. Poslije se je uviek na našem saboru odredjivalo, koliki banderium ima svaki velikaš i crkveni dostojanstvenik postavljati. Tako n. pr. u saboru držanom godine 1537. u Križevcu bilo je odlučeno, neka se odmah najmi 800 konjanikah i 200 pješakah s puškami, i da svaki velikaš i plemić mora za svakih svojih 10 selištah (sessio) postaviti po jednoga takvoga pješaka, a plemići, koji imaju samo po jedno selište, mora njih 10 postaviti po jednoga pješaka. Neka se dakle svi plemići i državljani tako spreme, da budu mogli njihovi ljudi na zapovied banovu s mjesta krenuti na Turčina. A povrh toga neka budu svi spremni glavom poći, kamo ban zapovjedi, kad bi neprijatelj provalio u zemlju. Za vožnju topovah ima dati Križevac 16 konjah, Zagreb 24; a za vožnju strieliva imaju dati Paulini (remete) 2 kola i 16 konjah. Za vožnju živeža mora dati svaki plemić za svakih 20 selištah po jedna kola. Za skladišta živeža odredjuje se Virovitica, Velika i Novi dvori.

God. 1538. bilo je u saboru uglavljeno, da ima svaki plemić za svakih 36 svojih selištah postaviti i svu godinu uzdržavati jednoga konjanika oklopnika, i to i sâm ban i podban.

U saboru od god. 1569. držanom u Zagrebu čine se naredbe za utvrdjenje Hrastovice (kod Petrinje), u to ime se odredjuje pol forinte poreza od svake „porte“.

Zak. članak 21. od godine 1622. odredjuje, da u Slavoniji (gornjoj i dolnjoj) ban osieca, koliko ima ratnih teretah nositi svaki kr. slob. grad.

Sabori držani g. 1567., 1568., 1569. i 1571. razpravljali su mal ne iste poslove, imenito pako, kako da se utvrde i obskrbe krajiške tvrdjave, kako da se namakne potrebito strielivo i potrebit novac za vojničku plaću.

Da je i ugarski sabor ovo naše právo podpuno priznavao, to dokazuje bjelodano 16. zak. članak ugarskoga sabora od god. 1595. U njem se odredjuje, neka se Slavonija po svojoj mogućnosti pobrine za svoju obranu. Pak budući da se je našlo velikašah i plemićah, koji neće da vrše odluke hrvatskoga sabora za porez i ratne poslove: to se nesmie dopustiti, da ovakvi preziraoci zakonah i obćih ustanovah prodju bez kazni. Zato se odredjuje,

da kad bi se god ovakvi nepokornici opirali nametnutoj jim globi, neka vršiteljem budu u pomoć veliki župani, pak ako uztreba, neka i sam ban oružanom silom priskoči i neka onda iztjera dvostruku globu.

Vrlo je znamenito za našu autonomiju u vojničkih poslovih, što je bilo odlučeno godine 1499. u saboru ugarskom: „Gospoda prelati i velišasi, imajući imanja u Ugarskoj i u Slavoniji, dužni su za imanja, koja imaju u ovoj našoj kraljevini, odpremiti svoje ljude (gentes), prema množtvu svojih podložnikah u toj našoj kraljevini, na obranu iste ove kraljevine; nit jim „je prosto odieliti ju od te kraljevine i njezinoga vojvode".

Sad ćemo bolje razumjeti i ugarske zakonske članke 33. od god. 1598. i 12. od god. 1601., u kojih se kaže, da Slavonija ima ustati na svoju obranu po svom starom običaju. A zak. čl. 85. od god. 1659., akoprem stvoren u saboru ugarskom, kaže izriekom: „Kraljevina Hrvatska i Slavonija upućuju se radi obrane domovine **na zakone u svojem saboru stvorene**, s tom primjetbom, da kad bi neprijatelj provalio s većom silom u njihovu kraljevinu, il kad bi obstupio koju njezinu tvrdju: morat će odmah svikolici velikaši, plemići i drugi državljani, pod globu odredjenu u Šoprunu god. 1623., ili koju će sabor njezin osjeći, na zapovied bana ustati svi listom na oružje i stati pod zastavu kraljevsku i bansku, te vojštiti; al ne dalje nego do medje iste kraljevine.

Povrh toga moraju vlastela od svoje strane za svaku ili za svaku drugu „portu" (kako već bude trebalo) postaviti po jednoga dobro oružanoga pješaka. Ako uztreba još više, onda moraju peti diel svojih podložnikah, pak u skrajnoj nevolji baš i treći diel svojih podložnikah uza se na obranu domovine podići — kako se svidi saboru te kraljevine. — Od ove obćenite obrane domovine neopraštaju se niti gospoda prelati, niti kaptoli, niti redovnici imajući imanja, već moraju onako kako i ostali državljani davati konjanike i pješake, a kaptoli i samostani povrh toga jošt i po kojega za vojničko duhovno pastirstvo vrstnoga duhovnika izmedju sebe; oni pako kanonici i redovnici, koji ostanu kod kuće, moraju mjesto sebe poslati po jednoga konjanika.

Jošte su dužni državljani u zadrugi živeći izmedju sebe jednoga opremiti, pak i slobodnjaci vlasteoski i predialiste crkveni uza svoju vlastelu, a o njihovu trošku na oružje ustati, pak i slobodni gradovi, kako odredi njihova hrvatska kraljevina, u pomoć priteći; dapače i plemići imajući samo jedno selište i armaliste moraju na oružje ustati.

Ne samo državljani (domaći ljudi) nego i plaćeni banski i kraljevski vojnici, pak i drugi vojnici u krajini hrvatskoj, primorskoj i slavonskoj kojih plaćaju susjedne pokrajine, zatim svi Slovinci (Sclavi), predavci i Srbi (Valachi) u krajini stanujući moraju

svi listom u takvoj nevolji kraljevine skočiti na njezinu obranu; a gospoda gjenerali tih stranah neka postupaju za takva ustanka dogovorno s gospodinom banom te kraljevine.

Ovaj zakonski članak preveli smo diljem s više razlogah. Prvo, jer je živa slika onih tužnih vremenah, za koja sadašnji naraštaj slabo šta znade; drugo, jer nam se u njem prikazuje čitava osnova negdašnje insurekcije; treće, jer je uvršten u zakonik ugarski, akoprem se očevidno osniva na zakonih našega sabora, i jer je nepobitan dokaz, da su Ugarska, pak i sam kralj priznavali podpunu autonomiju trojedne kraljevine u vojničkih poslovih, i to jošte na izmaku XVII. stoljeća.

Al već prije počelo se je tu autonomiju zakidati, naime, kad su stali kraljevi iz habsburžke kuće slati u pomoć svoje čete iz nasljednih pokrajinah, a pod vlastitimi zapovjednici, koji su onda na svoju ruku radili, nepitajuć bana. Ovo samovoljno postupanje uzelo je osobito mah, odkad su u Beču zamislili ustrojiti vojničku krajinu; svi sabori iz onih vremenah, zajednički i naši, odjekivali su tužbami težke povrede ustava sa strane vojničke. Uviek se je obećavalo, da će se tomu doskočiti, nu dalje od obećanja nije se dospjelo. Leopoldo I. upravio je doduše god. 1703. na naš sabor kraljevsku resoluciju (koju je bio podpisao i slavni junak „Eugenius a Sabaudia" — Eugen von Savoyen): u njoj odredjuje svečano, da se ima sva Turčinu oteta zemlja medju Unom, Kupom i Savom, zatim tako zvani generalat varaždinski u Podravini, zajedno s Varaždinom, povratiti banskoj oblasti i za uviek sdružiti s kraljevinom hrvatsko-slavonskom. Iste posade (garnison) gradovah da imaju stajati pod zapovjedničtvom bana, a bečkomu „hofkriegsrathu" pridržano je samo vrhovno ravnateljstvo.

Al ratovi, koji su zatim naspjeli, trebovahu puno vojske, zato su Leopoldo i njegovi nasljednici svejednako oklievali izvršiti zadatu kraljevsku rieč, te je bio napokon samo jedan diel varaždinskoga generalata (osim belovarske županije) razvojačen, a ostalo je stajalo neposredno pod dvorskim ratnim viećem sve do našega vremena. Nego autonomija naša u vojničkih poslovih nije tim bila sasvim ukinuta, već ju je naš sabor i ban jošt i poslije, osobito za Marije Terezije, obilato vršio.

God. 1720. upravio je njezin otac Karlo III. kr. odpis na naš sabor, u kojem mu stavlja na obir, il neka Hrvatska i Slavonija po koju pukovinu preko ljeta prehrani i sabor neka toga radi odredi što treba, il neka razporeže u to ime porez od 50.000 for. Pa kad je kneza Hildburgshausena imenovao velikim zapovjednikom kod nas, te se je sabor naš radi toga pritužio, izjavi mu kralj u posebnom kr. odpisu od g. 1736., da se tim nenamjerava uvesti vojničko gospodstvo, nego da će i u napredak sve bivati preko bana, pak da će se nepovriedjene uzdržati naše pravice i sloboštine.

Marija Terezija je u svojoj rezoluciji od god. 1750., kojom uredjuje banovačku krajinu, izjavila, da tom krajinom ima i u napredak ban upravljati, te će imenovati njezine pukovnike na banov predlog, a ostale častnike, počev od pukovnika dolje, neka imenuje sam ban. Još je potvrdila u istoj povelji saboru našemu staro právo, da može izabirati vojvodu kraljevine (supremum regni capitaneum), uz nadu, da će tu čast podieliti svomu banu.

Nit onda, kad je bio stari način ratovanja zamienjen novim, te je mjesto dovremene zavedena stajaća vojska, nije dospjelo naše právo utjecanja u vojničke poslove, pa kao što su kraljevi narod naš preko sabora na oružje dizali, tako je poslije Marija Terezija (god. 1758. i 1759.) novake od našega sabora iskala. Ovo naše právo dozvoljivanja novakah nije bilo nikakvim zakonom naročito dokinuto, nego je uz Josipovo kraljevanje njekako zaspalo, da više neuzkrsne. Stoprv nagodom hrvatsko-ugarskom svezane su nam formalno ruke u poslovih vojničkih.

3. *Zajedničko ministarstvo financijah.*

Zajedničko ministarstvo financijah opravlja, kako mu već ime kaže, financijalne poslove obima polama monarkije zajedničke, po imenu pako upravlja i zajedničkimi državnimi dugovi; nego glavna mu je zadaća preuzimanje mjesečnih kvotah od financijalnih ministarah obijuh polah monarkije, pak namirivanje zajedničkih troškovah. Kako se odavde razabira, ustrojstvo ovoga ministarstva je vrlo jednostavno.

Upravo radi ovoga neznatnoga područja povjerena je tomu ministarstvu i vrhovna uprava Bosne i Hercegovine; jer ove dvie zemlje nije zaposjela samo jedna pola monarkije, nego objedvie, dakle je i njihova za sada dovremena uprava zajedničkim poslom. Za kontrolu računah zajedničkih ministarstvah postoji u Beču zajedničko vrhovno računarstvo (gemeinsamer oberster Rechnungshof).

IV.

Državno kućanstvo.

Svaka dobro uredjena kuća skrbi ponajprije za **dohod**, kojim će podmirivati **razhod** t. j. prieke potrebe kuće, pak ova skrb za dohod i razhod zove se jednom rieči kućanstvo. Ovakva kućanstva ima i u državi, a zove se obično **financije**.

Ako je istina, što se govori, da je onaj pravi gospodar kuće, koji drži kesu, koji ima ključ od kućne pjeneznice (kase): onda se mi nemožemo baš pohvaliti, da smo gospodari svoje kuće, svoje domovine. Jer po §-u 8. hrvatsko-ugarske nagode svi su financijalni poslovi zajednički: zakone o njih stvara zajednički sabor, a zakone te izvodi zajednički ministar financijah. Na oko je ta stvar po nas probitačna, al u istinu ubitačna. Ako su financije zajedničke, onda mi imamo toliko právo na financije Ugarske, koliko ona ima na naše. A rekli bismo, da je tvorcem nagode ova blistava mudrolija pred očima lebdila, te su priek i viek predali naše financije Ugarskoj. U istinu pako neimamo nikakve vlasti niti na ugarske niti na svoje financije: jer što će naših 40 narodnih zastupnikah naprama 400 ugarskih? A kako da nam ide na ruku financ. ministar (kad bi i htio), kád on odgovara onim 400, a ne 40? — Bilo je kod nas dobroćudnih ljudih, koji su se nadali, da će Ugarska, rad neizmjerna velikodušja, baš i „od svoga" nam davati; danas toga jamačno nitko više kod nas nemisli, a mi bismo bili presretni, kad bismo svoju svojinu za sebe spasili. Nu tko pusti ključ od pjeneznice iz ruke, mučno ga dobiva natrag. To su izkusili Hrvati godine 1790., pak i godine 1873.

Po nagodi (§. 8.) spada na zajednički sabor poreztvo (Steuerwesen; imposte) u obće, dakle ustanovljivanje svih izravnih i neizravnih porezah i nametah, njihovo razpisivanje, pobiranje i upravljanje; zátim proračun zajedničkih poslovah, pregledavanje računah, državna imovina, državni dugovi, pjeneztvo (Münzwesen, monetazione).

O svakom ovom predmetu progovorit ćemo napose. Al prije svega treba razložiti u obće našu financijalnu nagodu s Ugarskom.

*

A. Financijalna nagoda.

Mi smo doduše po spomenutih §-ih nagode sve naše financije predali zajedničkomu saboru i ministarstvu, tako da trojedna kraljevina neima dan danas ni tolike autonomije u financijalnom pogledu, koliku je odprije uživala svaka naša županija; nego budić da nam se nagodom u drugih poslovih odkrojilo podpuno samopravlje, to se je ukazala potreba, da nam se za podmirenje troškovah te naše autonomije odmjeri stanovit diel našega državnoga dohodka. Al u tom pogledu se je s naše strane kod stvaranja nagode neizmjerno lakoumno postupalo: §-om 15. bilo je uglavljeno, da ćemo dobivati za podmirenje autonomnih potriebah svake godine 2,200.000 for., a ostalo će sve ići u zajedničku državnu blagajnu. Da se dokuči umom skrajna ubitačnost ove ustanove, treba pomisliti, da mi sada, premako podpunim utjelovljenjem samo jednoga diela krajine neznatno povećani, ipak dobivamo preko 3,600.000 for. od našega državnoga dohodka, pak opet nemožemo podmiriti sve naše potrebe kako valja. Koliko bi nam toga još trebalo da nam domovina uzmogne valjano napredovati!

Odavde se razabira i to, kako bismo bili naopako prošli, da su naš sabor i vlada ostali u onih rukuh, u kojih bijahu god. 1868.

Godine 1880. bilo je zakonom ustanovljeno, da mi na zajedničke potrebe imamo prilagati nešto preko pet i pol postotka (potanko: 5.5.700·989), a Ugarska 94 i pol postotka (potanko: 94.4·299·011); to će reći: na svakih 100 for. zajedničkoga troška plaća Ugarska 94 for. 43 novč., a mi 5 for. 57 novč. Komu se ovo čini malo, neka pamti, da Hrvatska i Slavonija imaju ne posve 2 miliuna dušah, a Ugarska jih ima 13 miliunah i pol (osim trojedne kraljevine). Dapače kad se uzme na um, da od onih zajedničkih troškovah gotovo sve ide u prilog Ugarskoj, a mi od njih imamo vrlo malo koristi, onda se mora priznati, da je za nas premnogo i ono pet i pol postotka.

O tom su se uvjerili i Magjari, zato su već godine 1873., kad se je nagoda prvi put popravljala, na to pristali, da mi imamo od naših zemaljskih dohodakah pridržati 45% za namirenje svojih potriebah, a 55% svih naših javnih dohodakah ima se izručivati u zajedničku državnu blagajnu za podmirivanje zajedničkih troškovah. Kad bi mi imali podmirivati pet i pol postotka svih za-

jedničkih troškovah, nebi nam ostalo 45% našega dohodka sa zemaljske potrebe; nu odtuda nesliedi, da nam Ugarska dieli njekakvu milostinju ostavljajuć nam 45% našega dohoda; jer prvo, naša porezna snaga nije tolika kolika Ugarske, buduć da smo mi bili uviek samo zanemareni pastorci, na koje država gotovo ništa nije trošila, i negledajuć na žalostno stanje krajine. Drugo, zajednički trošak odredjuje većina ugarskoga sabora, pak ju kod toga odredjivanja nevodi uviek prava korist cjelokupne države, nego samo korist Ugarske u užem smislu,[1] a vrlo često patriotično veličanje (chauvinizam). Da je na našu, zajednički troškovi bili bi puno manji; jer bismo mi drage volje pregorjeli, n. pr. domobranstvo, da prištedimo 7 miliunah godišnjega troška; a Magjarom je ta tobožnja narodna vojska najveći ponos i dika. Da je na našu, nebi se bilo gradilo o državnom dugu toliko nekoristnih željeznicah (štono kažu „Familienbahnen"), pak bismo i riečku željeznicu tako bili upriličili, da se nebi moralo svake godine na nju doplaćivati. — Treće, niti Ugarska nesmaže baš ni jedne godine tolika dohoda, da bi mogao zaleći za državne potrebe, već ima svake godine manjak, i to velik manjak, koji se podmiruje sve novimi te novimi državnimi dugovi, za koje moramo i mi jamčiti, samo što neimamo od tih dugovah nikakve koristi, jer su svi uloženi prema interesu Ugarske. Ima godinah, gdje je toga manjka bilo do 40 miliunah for., koje treba odplaćivati ili barem kamate na nje plaćati.

Netreba dakle nijednomu Hrvatu, da se stidi, što mu domovina od svoga dohoda 45% dobiva za zemaljske potrebe. Ovih 45 postotakah izračunava se (po zakonu od 28. studenoga 1880.) evo ovako. Sbraja se dohodak od svih izravnih i neizravnih porezah, od naših državnih dobarah i od drugih javnih prihodah, pak se od te ukupne svote odbija trošak na razpisivanje i utjerivanje poreza, na upravu državnih dobarah, te na rukovanje neizravnih porezah i drugih javnih prihodah, napokon trošak na izvodjenje (n. pr. soli, kupovanje duhana). Ovaj samo (a nikakov drugi) trošak odbija se od pomenutoga dohoda, pak što ostane, to se onda dieli: 55% dobiva zajednička blagajna, a 45% ostaje nam.

---

[1] Da samo jedan primjer navedemo. U Ugarskoj se je toga puno posagradilo o zajedničkom trošku, kod nas pako čini nam se niti jedna kuća, odkada postoji nagoda.

Malo niže nabrojit ćemo na broj sve te poreze i druge prihode, od kojih ide našu domovinu 45%. Nego ima kod nas nekojih javnih dohodakah, koji se onako nediele medju zajedničku i našu blagajnu. Ovamo idu:

a) carina (Zoll, dazio); jer ova se po nagodi austro-ugarskoj troši na potrebe zajedničke cieloj monarkiji;

b) potrošarina od vina i mesa, jer ova se upotrebljava na podmirivanje obćinskih potriebah;

c) župnički bir, koji se pobira od katolikah u belovarskoj županiji, jer njim se plaćaju ondašnji župnici;

d) oprostbina od vojnovanja (Militärbefreiungstaxe), jer ova je namienjena osobitoj glavnici, kako ćemo poslije kazati.

Osim toga pobira se biljegovna pristojba od željezničkih i parobrodarskih družtvah i od odpravničtvah (agentijah) osjeguravajućih družtvah, zatim od povoznine (prevozarine od voznih kartah na željeznici itd.), napokon pristojba na poštanske tovarnice — svi ovi prihodi se nezaračunavaju napose; jer bi to bilo tobože mučno, već se u njihovo ime računa po preko 20.000 for. na korist Hrvatske i Slavonije.

Nego pamtiti treba, da se ovo sve poteže samo na civilnu Hrvatsku i Slavoniju; a za razvojačenu lani krajinu ustanovit će se potanka financijalna nagoda valjda stoprv godine 1888., to jest onda, kad se bude obnavljala sada valjajuća nagoda; (jer svaka takva nagoda ugovara se samo za 10 godinah). Dotle pako ustanovljivat će proračun razvojačene krajine ugarski ministar financijah dogovorno s banom i uz odobrenje kralja. Sve dotle pako nemože se naš sabor (jer je tako lani sam odlučio) pačati u financijalne poslove krajine, pak se je tako sam lišio najzamašnijega ustavnoga práva.

Da vidimo sada napose taj javni dohod naše domovine. Ovamo idu svakojake **dani** ili **podanjci** (Abgaben). Ovi su od dvie vrsti: izravni (direkt) i neizravni (indirekt), prema tomu plaća li se što državi neposredno (n. pr. zemljarina), ili posredno (n. pr. kupujuć duhan). Izravne dani zovu se obično **porezi** (prije: porcija). Ovi su donjekle drugačiji u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, a drugčiji u bivšoj vojnoj krajini. Za stari **provincijal** postoje sliedeći

1. Izravni porezi.

1. **Zemljarina** (Grundsteuer), koja se plaća na svako zemljište (grunt), bilo obradjeno ili ne, ako nije naročito od toga poreza oprošteno, á oproštena su obično samo neplodovita zemljišta, kao putevi, ulice, pijace, dvorišta (avlije), groblja itd.

Zemljarina se plaća prema dohodku pronadjenomu katastralnom procjenom, i to sada $29^{76}/_{100}$ postotakah toga dohodka (od ovoga ide 20.76% na državni porez, a 9% na razteretni namet). Ako ljetina postrada od poplave, mraza, tuče ili druge ovakve nesgode, odpušta se $^1/_3$, $^2/_3$ ili sva zemljarina, prema tomu, koliko se je ljetina smanjila. — Buduć da je svaki lapat (čestica) grunta unešen sa svojim čistim dohodkom u katastar, pak u zemljišniku (str. 174.) ima posjedovnica za svaki posjed, u kojoj su navedeni i svi lapati, koji kojemu posjedu spadaju, i njihov čist dohodak: to je svakomu lako izračunati, koliko mu zemljarina iznosi. Tko neima posjedovnoga lista, može uviek dobiti priepis istoga lista uz neznatnu platu preko svoga obćinskoga poglavarstva.

2. **Kućarina** (Gebäudesteuer) plaća se od uporabne vriednosti kućah, to će reći od koristi, koju imamo od kuće, kad ju upotrebljavàmo. Prema tomu je kućarina od dvie vrsti:

a) **najmovna kućarina** (Hauszinssteuer), koja se udara na dohodak, što ga dobivaš, kad svoju kuću (ili diel kuće) u najam komu daš, dakle podlogom joj je najmovina, stanarina (činž);

b) **razredna kućarina** (Hausklassensteuer), koja se plaća od kućah neiznajmljenih i to prema broju dućanah i sobah, u obće prema broju onih dielovah kuće, kojih treba za stan.

Sad se pita: gdje se plaća jedna, a gdje druga vrst kućarine?

Gdjegod je koja kuća ili koji diel kuće u najam komu dat, plaća se najmovna kućarina.

U gradovih i mjestih pako, u kojih je barem polovina sobah i dućanah u najam data, plaća se najmovna kućarina i od kućah koje nisu faktično iznajmljene. (Za takve gradove i mjesta kaže se, da su podvržena obćoj najmovnoj kućarini). Ovakve kuće se (da se pronadje, koliko jih poreza zapada) poredjuju s kućami iznajmljenimi; n. pr. ako se od koje kuće, koja ima 4 sobe, dobiva 200 for. najma: onda se uzima, da druga onolika kuća, makar

i nebila iznajmljena, isto toliko nosi. Od ovakve prave ili izračunane stanarine plaća se onda kućarina evo ovako: u gradovih i mjestih obćoj najmovnoj kućarini podvrženih, u kojih ima barem 10.000 stanovnikah, pak je ondje željeznička ili parobrodarska postaja, odbija se od svakih 100 for. najmovine po 20 for. na ime troška za popravke, a u drugih mjestih odbija se u to ime po 30 for. Od preostale svote pako plaća se na svakih 100 for. u gradovih i mjestih prve vrsti 20 for., a drugdje 16 for. poreza. Ako dakle tko u Zagrebu dobiva od kuće 200 for. najamnine, najprije se odbije 40 for. za popravke, a od preostalih 160 for. plaća se 32 for. najmovne kućarine. U kakvomu manjemu mjestu, n. pr. u Karlovcu ili Samoboru, odbilo bi se za popravke 60 for., a od preostalih 140 for. platilo bi se 22 for. 40 novč. najmovne kućarine.[1]

U gradovih i mjestih, koja nisu obćoj najmovnoj kućarini pedvržena, plaća se od kućah, odnosno od dielovah kuće, koji nisu u najam dati, **razredna kućarina**, i u tom pogledu su ta mjesta u tri kategorijé ili razrede podieljena:

u prvu kategoriju idu one obćine, u kojih nije iznajmljen niti treći diel stanbenih prostorijah (dućanah, sobah);

u drugu kategoriju spadaju gradovi s uredjenim poglavarstvom, al nit ondje nije iznajmljena niti trećina stanbenih dielovah;

u treću kategoriju broje se sve obćine i gradovi, u kojih je barem treći diel stanbenih prostorijah u najam predan; zatim svi ostali slobodni kraljevski gradovi i gradovi s uredjenim poglavarstvom, koji nisu podvrženi obćoj najmovnoj kućarini.

Kuće stojeće pod razrednom kućarinom diele se u devetero, prema tomu, koliko imaju dielovah za stan. Evo jih: 1) 1; 2) 2; 3) 3; 4) 4—5; 5) 6—7; 6) 8—9; 7) 10—11; 8) 12—13; 9) 14—15. To će reći: u prvi razred idu kuće s jednom sobom; u drugi s dvjema sobama itd.

Svaka kategorija i svaki razred plaća drugi porez, kao što se vidi na ovoj skrižaljci:

---

[1] Pamtiti treba, da se u gradovih i mjestih obćoj najmovnoj kućarini podvrženih neplaća porez baš samo od onih dielovah kuće, koje si u najam komu dao, nego i od onih, u kojih sam stanuješ; pak se od tvoga stana uzimlje za podlogu poreza ona razmjerna svota, koju dobivaš od stanara imajućega tolik stan kolik je tvoj.

		I.		II.		III.
		kategorija.				
I.	razred	for. —·80	—	for. 1·—	—	for. 1·20
II.	„	„ 2·—	—	„ 3·—	—	„ 3·60
III.	„	„ 4·—	—	„ 5·—	—	„ 6·—
IV.	„	„ 8·—	—	„ 10·—	—	„ 12·—
V.	„	„ 12·—	—	„ 15·—	—	„ 18·—
VI.	„	„ 18·—	—	„ 22·—	—	„ 27·—
VII.	„	„ 24·—	—	„ 30·—	—	„ 36·—
VIII.	„	„ 30·—	—	„ 36·—	—	„ 45·—
IX.	„	„ 36·—	—	„ 45·—	—	„ 54·—

Prema ovoj skrižaljci plaća se za kuću 1. razreda (koja ima 1 sobu) u obćinah I. kategorije 80 novč., II. kategorije 1 for., III. kategorije 1 for. 20 novč. Za kuću 9. razreda (koja ima 14—15 sobah) plaća se u I. kategoriji 36 for., u II. kategoriji 45 for., u III. kategoriji 54 for. razredne kućarine. Za kuće imajuće više od 15 sobah plaća se više za svaku sobu u I. kategoriji 3 for., u II. 4 for., a u III. 5 for. — Kuće, u kojih je mesnica, dućan, gostiona, kavana (tako zvane otvorene prostorije) plaćaju od svake takve prostorije, povrh razredne kućarine, u I. kategoriji 1 for., u II. 2 for., a u III. 3 for.

Kuće sasvim nove, ili kojim se je što prigradilo, ili koje su sasvim pregradjene, proste su stanovito vrieme od kućarine; nego da tu polakšicu postigneš, moraš prije gradnje osnovu gradjevine dojaviti oblasti, a kada dovršiš kuću, al prije nego se u nju preseliš, treba to opet doznaniti financijalnoj oblasti, inače nedobivaš oprosta.

Ima kućah, na koje se neplaća kućarina; ovamo idu crkve, kraljevski dvorovi, državne, zemaljske i obćinske sgrade, muzeja, sveučilišta, javna učilišta, učeni zavodi, stanovi duhovnih pastirah i učiteljah svake vjere, gospodarske sgrade, bolnice itd.

3. **Tecivarina** (Erwerbsteuer). „Tecivo“ zove se ono, što je tko svojim trudom stekao, privriedio, priskrbio (Erwerb). Porez na tecivo zove se tecivarina. Tecivo se teče il ručnom radnjom (n. pr. težak), il obrtom (zanatom, meštrijom) i trgovinom, il umnim radom (n. pr. književnika, umjetnika), il drugim

kakvim koristonosnim zanimanjem i poduzimanjem (n. pr. liečenjem bolestnikah, odvjetovanjem) — na svako ovakvo tecivo plaća se tecivarina; a plaća se i od svake druge privrede, na koju se kod zemljarine, kućarine i poreza na kamate nije obziralo. Tecivarinu plaćajući razgadjaju se (po XXIX. zak. članku od god. 1875.) na četiri razreda:

I. razred obuhvaća služinčad *a*) gospodarsku, tvorničku, obrtničku i trgovačku; *b*) kućnu; *c*) tvorničke i trgovačke pomoćnike i radnike, ako na mjesec nedobivaju više od 40 for., ili ako jim se svaki komad napose plaća; *d*) dnevničare (diurniste), koji nedobivaju stalne godišnje ili mjesečne plaće, zatim pisare i knjigovodje, nadglednike u kakvom zavodu ili podhvatu (Unternehmung, impresa) a nisu stalno namješteni; napokon čeljad, koja svojim zanimanjem nespada u koji drugi razred; *e*) samostalni obrtnici, neimajući pomoćnikah; *f*) obrtnici radeći s pomoćnici; *g*) torbičari (Hausirer; merciajuolo), koji uviek po svietu hode i trže.

Tecivarina I. razreda neplaća se jednako, nego prema poslu i njegovu obsegu, to jest prema količini privrede, zatim prema mjestu, gdje se stanuje. U ovom pogledu diele se sva mjesta na 4 kategorije, naime:

1. Glavni grad Budimpešta.
2. Slob. kralj. i oni gradovi, koji imaju uredjeno poglavarstvo, zatim obćine, u kojih je podžupanija ili sudbeni stol, a imaju barem 10.000 stanovnikah ili željezničku ili parobrodarsku postaju; napokon obćine sa više od 15.000 dušah.
3. Gradovi kao kod 2., ako neimaju 10.000 dušah, ni željezničke ili parobrodarske postaje; zatim obćine sa 8000—15.000 dušah.
4. Ostala mjesta.

Ova skrižaljka pokazuje, koliko se od prilike plaća tecivarine u I. razredu. Slova *a)*, *b)*, *c)* itd. kažu razred porezašah (porcijašah), a brojevi kažu kategoriju mjestah.

Kategorija:

	1		2		3		4	
a)	for.	2·—	for.	2·—	for.	2·—	for.	1·—
	„	1·—	„	1·—	„	1·—	„	—·60

kategorija:

		1		2		3		4
b)	for.	4·—	for.	3·50	for.	2·50	for.	2·—
	„	2·—	„	2·—	„	1·60	„	1·—
	„	1·20	„	1·—	„	—·80	„	—·60
c)	„	5·—	„	4·50	„	4·—	„	3·—
	„	1·20	„	1·—	„	—·80	„	—·60
d)	„	2—6·—	„	2—5·—	„	2—4·—	„	2—3·—
	„	1·—	„	1·—	„	—·80	„	—·80
e)	„	5—12·—	„	4—10·—	„	4—8·—	„	3—6·—
	„	1·20	„	1·—	„	—·80	„	—·60
f)	„	—	„	5—12·—	„	—	„	—
	„	—	„	1·—	„	—	„	—
	„	—	„	2—4·—	„	—	„	—
g)	„	—	„	3 i 6·—	„	—	„	—
	„	—	„	2·—	„	—	„	—
	„	—	„	3.—	„	—	„	—

To će reći, n. pr. u Samoboru (koji spada pod 4) plaća majstor neimajući pomoćnika 60 novč. do 6 for., prema tomu koliko ima posla.

II. razred tecivarine obuhvaća sve posjednike zemaljah i kućah, (dakle i kućne gospodare zadrugah), zatim one, koji plaćaju porez na kamate i prihod (rente). Ovi plaćaju tecivarinu prema svojoj zemljarini, kućarini ili kamatarini. Na 50 for. takvà poreza udaraju se 2 for. tecivarine; ako ga je preko 50 for. ištu se 3 for. tecivarine; a preko 100 for. zahtievaju se 4 for. tecivarine.

Mjesto ova dva razreda postojala je do god. 1875. tako zvana osobna tecivarina (Personal-Erwerbsteuer).

III. i IV. razred tecivarine obuhvaća one, koji su odprije plaćali dohodarinu (Einkommensteuer, imposta sulla rendita).

U III. razred tecivarine idu zakupnici (arendatori), tvornici (fabrikanti), obrtnici (izim onih, koji spadaju u I. razred), novčari, trgovci, ljekari (apotekari) i u obće svi oni, kojim njihov posao korist baca; zatim odvjetnici, mjernici, liečnici, vidari, primalje, književnici, umjetnici, privatni učitelji i drugi ovakvi, koji

se umnim ili umjetničkim radom hrane, a neimaju stalne plaće; zatim ravnatelji i članovi zavodah i družtvah, koja polažu javno račune (n. pr. štedionice), za ono, što dobivaju u to ime. Svakomu članu ovoga razreda osieca se po zakonu njegov dohodak, pak od svake stotine toga dohodka plaća 10 for. tecivarine.

U IV. razred tecivarine idu javni i privatni činovnici (pak i njihove udove), koji imaju stalnu plaću, mirovinu, milostinju ili honorar; zatim poslovodje, knjigovodje, nadzornici, u obće pomoćnici i radnici, koji dobivaju više od 40 for. stalne plaće na mjesec; napokon svi duhovnici, književnici, umjetnici i uredski podvornici, kojih zapada stalna plaća. Tecivarina se ovim odmjeruje prema količini njihove plaće: tko dobiva na godinu do 500 for., plaća 1 postotak. Za prvih 500 for. plaćaju toliko i ostali, al za dalnjih 1000 for. do 1500 for. moraju davati po 2 for. od svake stotine; za dalnjih 1000 do 2000 for. 3 postotka; zatim za svakih dalnjih 500 for. po 1 postotak više; a tko vuče više od 5500 for. plaće, daje za svaku stotinu povrh te svote po 10 for. više. Prema tomu plaća onaj, koji dobiva n. pr. 800 for. plaće, u ime tecivarine 11 for., a onaj, koji vuče 2000 for., plaća 40 for., itd.

Jošte treba pamtiti, da se tecivarina neudara samo na otca ili na kuće gospodara, već na svakog člana porodice, koji je premašio 16. godinu svoje dobe, makar i neimao nikakve privrede; jer zakon misli, da svaki od njih nešto uz godinu steče, dakle treba da daje tecivarinu. Samo su u četvrtom razredu izuzete supruge i djeca aktivnih i umirovljenih državnih i oblastnih činovnikah, ako š njimi žive u zajedničkom kućanstvu, a neimaju posebne privrede. Kućne zadruge moraju za svako zadružno čeljade plaćati po 56 novč. Ovo je dakle u istinu prava „glavarina“ ili „harač“.

4. **Porez na zadruge i poduzeća, koja javno polažu račune.** Pod ovaj porez podpadaju sve zadruge i družtva obrtna, trgovačka, novčarska, povozna i druga smjerajuća na dobitak, ako polažu javno račune. Ovamo neidu dakle obične trgovačke kuće, koje nepolažu javno računah, nego n. pr. štedionice, banke, parobrodarska družtva itd., (osim družtvah rudarskih, koja plaćaju posebni porez). U ime ovoga poreza plaća se 10% od dohodka, koji se osieca osobitim za to propisanim načinom.

5. **Rudarski porez** plaća se od rudarskih poduzećah i rudarskih obrtih, a čini 5, 7 ili 10 postotakah dohodka, prema vrsti poduzeća.

6. **Porez na kamate od glavnicah i na stalni prihod.** (Rente). Pod ovaj porez pada (po XXII. zak. članku od god. 1875.) svaki dohodak, od kojega se neplaća koji do sada navedeni porez, po imenu su predmetom ovoga poreza kamate, dividende i rente, koje tko bere

a) u ime doživotna prihoda, udovičkoga užitka ili porodična prihoda (Familienrenten), makar ovo dolazilo iz inozemstva;

b) od glavnicah gdjegod i kakogod uzajmljenih (n. pr. na zadužnice, mjenice itd.), zatim od fideikomisah i kakvihgod zakladah i zadušbinah (fundacijah);

c) od právah skopčanih sa zemljišnim posjedom, koja nisu predmetom zemljarine, n. pr. právo krčmarenja, ribarenja, lova itd.;

d) od kakova posjeda u inozemstvu, ili od inozemskih dionicah, zvale se kakogod;

e) od ugarskih državnih zadužnicah i od zadužnicah izdanih od kojega grada, ako jih zakon nije naročito oprostio od poreza.

Od svakoga ovakvoga dohodka plaća se porez, i to 5% plaćaju udovice od svoga udovičkoga doživotnoga prihoda, a roditelji od prihoda za odstupljeni imutak djeci ili unučadi; — od ostaloga pod slovi b), c), d), e) navedenoga prihoda plaća se 10%; — a od kamatah na razteretnice svake vrsti 7 postotakah.

7. **Porez na povozninu** (Transportsteuer) plaća se od vožnje putnikah i robe na željeznicah i parobrodih, a podlogom mu je povoznina (Fahrgeld); od povoznine za čeljad plaća se u glavnom 15%, a od povoznine za robu 3%.

8. **Porez na lovne puške** plaćaju (po XXI. zak. članku od god. 1875.) vlastnici takvih pušakah i to na godinu po 1 for. od svake jednocievke, a po 2 for. od svake dvocievke.

Uz to plaćaju još lovci po 12 for. za lovački listak (Jagdkarte), uz koji je jedino slobodno lov loviti. U napredak plaćat će se taj porez neposredno kod poreznog ureda, te će lovački listak podjedno sadržavati morati namiru o plaćenoj „lovarini" i služiti kao izkaznica za právo na lov.

9. **Oprostbina od vojnovanja** (Militärbefreiungstaxe). Ovaj porez plaćaju oni, na kojih je red, da se pišu u vojnike, a nisu

za to sposobni ili su od te dužnosti s kakvogagod razloga oprošteni, pak i oni, koji su se izselili iz domovine, prije nego su zadovoljili vojnoj dužnosti. Ovaj porez plaća se za sve ono vrieme, za koje bi tko imao bio u vojsci služiti. Koliko tko da plaća u to ime, to visi o njegovu poslu i drugom porezu, što ga plaća on ili njegova kuća. Prema ovim razlikam plaća se na godinu u ime te oprostbine 3 do 120 for. Tako n. pr. 3 for. plaćaju gospodarski, tvornički i trgovački sluge i nadničari; a oni, kojim (ili njihovim kućam) nametnuto je u ime izravnih porezah više od 3000 for., plaćaju na godinu 120 for. oprostbine. Sve je to potanko ustanovljeno u 10. §-u XXVII. zak. članka od god. 1880. i u IX. zak. čl. od god. 1883.

10. **Obći dohodarinski prirez.** Pó XLVII. zak. članku od god. 1875. prirezuje se malo ne svakomu do sada spomenutomu porezu prirez od $3^1/_2$ postotka. Ovi postotci uzimlju se od dohodka izračunanoga osobitim načinom; n. pr. kod zemljarine pet putah onoliko, koliko je tko lani platio zemljarine. Za najmovnu kućarinu uzimlje se lanjski dohodak za temelj prireza, a kod razredne kućarine desetori iznos lanjskoga poreza itd.

Od ovoga prireza prosti su samo oni, koji spadaju u I. razred tecivarine; oni, koji spadaju u IV. razred tecivarine, a stalna plaća jim nije veća od 1500 for.; jošt i oni, za koje smo na strani 200. kazali, da plaćaju glavarinu; napokon posjednici dohodka, koji je zakonom oprošten od poreza, pak i kamate od svakojakih razteretnicah.

11. **Porez na sgoditke** (Treffer; vincita), koji se dobivaju u državnoj, tako zvanoj maloj lutriji, kao što i sgoditci, koji padnu na srećke priredjenih za dobrotvorne svrhe državnih lutrijah, — nadalje dozvolje, koje financijalne oblasti podjeljuju privatnikom za izigravanje pokretnih stvarih — sve je to pod **porezom na dobitak.**

U ime toga poreza odbija se 15% od sgoditakah, koji se postižu u državnoj maloj lutriji; — 10% od dobitakah, koji padnu na srećke priredjenih za dobrotvorne svrhe državnih lutrijah; — a kod dozvoljah za izigravanje pokretnih stvarih 10% svote sadržane u ždrebovnoj osnovi.

Pokraj toga ostaju u kreposti propisi o biljegovnoj pristojbi, koja se ima platiti od sgoditakah u maloj lutriji po III. ljestvici,

i od dobitakah na srećke državnih dobrotvornih lutrijah (a bez dvojbe i na srećke grofa Keglevića i grada Budima) sa $6^1/_4\%$ dohodka, kao i glede ždriebovne pristojbe za dozvolje ždriebanja itd.

13. **Razteretni namet**. Ovaj se plaća za negdašnju vlastelu (zemaljsku gospodu, spahije) u ime naknade, što je godine 1848. prestala rabota (tlaka) i desetina, koju je seljak davao od svoga posjeda, te je onda zemlja toga tereta oproštena. Ovim nametom izkupljuju se svake godine nekoje zadužnice, koje su bile vlasteli u ime naknade za ukinutu rabotu predane, a na ostale plaća se kamata. Taj namet je već uračunan u državni porez. Tako n. pr. kod zemljarine, koja čini $29.^{76}$ postotakah dohodka, ide 9% u ime razteretnoga nameta; a kod drugih porezah (osim obćega dohodarinskoga prireza, poreza na sgoditke i oprostbine od vojnovanja) odbija se 30% za odkup razteretnih zadužnicah i za plaćanje kamatah na nje. Nego 7% poreza, koji se odbija od ovih kamatah, jeste čisto državni porez.

Odavde razabiramo, da svaki posjednik zemlje ili kuće plaća od svoga posjeda u istinu četiri vrsti poreza, al svaki se drugačije zove, naime: zemljarinu ili kućarinu, zatim tecivarinu, onda obći dohodarinski prirez, napokon razteretni namet — svakomu tomu porezu temeljem je posjed nekretnine.

Ovako se nameću izravni porezi u provincijalu, a u svoj bivšoj **vojničkoj krajini** (dakle i u belovarskoj županiji) udaraju se ti prirezi drugčije.

1. **Zemljarina** se plaća od svakoga rodnoga zemljišta, i to prema tomu, što gdje raste, i prema vrsnoći zemlje. U potonjem pogledu razredjene su oranice i livade na tri razreda, a zemljarina se plaća ovdje veća ondje manja (prema tomu, gdje leži zemljište, kako se razabira iz skrižaljke. Ova zemljarina valja za oranice, livade, vinograde i vrtove (bašče).

Slova *a)*, *b)*, *c)*, *d)*, *e)* kažu priedjel, za koji valja dotična zemljarina, udarena na jutro zemlje:

a) lička, otočka, ogulinska i slunjska pukovina;

b) I. i II. banska pukovina;

c) gradiška pukovina;

d) križevačka i gjurgjevačka pukovina;

e) brodska i varadinska pukovina.

Oranice i livade:

	I.		II.		III.
			razred		
a)	for. —·52½	—	for. —.35	—	for. —·21
b)	„ —·70	—	„ —·52½	—	„ —·35
c)	„ —·87½	—	„ —·70	—	„ —·52½
d)	„ —·98	—	„ —·80½	—	„ —·63
e)	„ 1·05	—	„ —·87½	—	„ —·70

Vinogradi:	*a)*	—	—	for. 1·05
	b)	—	—	„ 2·10
	c), d) i *e)*		—	„ 4·20

Vrtovi:	*a)*	—	—	—	for. 1·05
	b)	—	—	—	„ 1·40
	c), d) i *e)*		—	—	„ 1·57½

To će reći, n. pr. na 1 jutro oranice ili livade u *c)*, (t. j. u gradiškoj pukovini) plaća se 70 nč. zemljarine, ako je oranica ili livada II. razreda, t. j. srednje vrsnoće.

Za šume ima osobitih ustanovah. Privatnici, koji imaju šumu, plaćaju svake godine na svako jutro 52½ novč. zemljarine. A šume, odprije erarijalne sada pako medju državu i imovne obćine podieljene, razredjene su

A. U krajini lani s provincijalom sjedinjenoj na 4 hrpe:

a) u prvu hrpu idu šume petrovaradinske i brodske pukovine (ponajviše hrastici u Posavini), od njih se plaća na svako jutro 30 novč. zemljarine;

b) u drugu hrpu idu šume Posavja i Pokupja u gradiškoj, 1. i 2. banovačkoj i slunjskoj pukovini, (takodjer ponajviše hrastici), tu se plaća zemljarine 25 novč. na jutro;

c) u treću hrpu spadaju šume bregovite i ponajviše bukvici u negdašnjoj brodskoj, gradiškoj, slunjskoj pukovini i banovačkoj krajini, sa zemljarinom od 10 novč. na jutro;

d) četvrta hrpa obuhvaća šume u dosadašnjoj ogulinskoj, otočkoj i ličkoj pukovini, sa zemljarinom od 8 novč. na jutro.

B. Šume nekadašnje križevačke i gjurgjevačke krajine (belovarske županije) podieljene su u tri razreda:

a) U prvi razred idu šume hrastove ili preko polovine hrastove, od ovih plaća se na jutro 25 novč. zemljarine.

b) U drugi razred spadaju bukvici i mješovite šume, kojim je vriednost jednoga jutra osiečena barem na 100 for., sa 18 nč. zemljarine na jutro.

c) U treći razred idu ostale šume, te se plaća za svako jutro 10 novč. zemljarine.

Navedene ustanove o zemljarini valjaju samo za negdašnje krajišnike u krajini; a ostali ondješnji posjednici plaćaju **povišenu zemljarinu**, naime od oranicah i livadah prema razredu 1 for. $57^1/_2$ novč., 1 for. $22^1/_2$ novč. i $87^1/_2$ novč.; za vinograde 4 for. 20 novč., za vrtove 2 for. 10 novč., a za šume $52^1/_2$ novč. (Samo se kaže, da se to plaća za svako jutro takva zemljišta.)

Jošte ima u krajini i **osebna zemljarina**, koju plaća rimokatoličko i grčko-iztočno svećenstvo, pak i sam karlovački mitropolit za onaj zemljišni posjed, koji nije u kongruu uračunan ili za hranjenje konjah odmjeren. Ova osebna zemljarina razlikuje se samo tim od povišene, što se neračunaju slomci novčićah.

U gradovih bivše krajine zvanih „Militärkommunitäten" plaća se od jutra oranice i livade 1 for. $57^1/_2$ novč., od vrta i voćnjaka 2 for. 10 novč., od vinograda 4 for. 20 novč.

I u krajini se odpušta primjeren diel zemljarine, kad zemljišta nastradaju od poplave, tuče, mraza i druge ovakve prirodne nepogode.

2. **Kućarina** postoji u krajini samo za gradove, a plaća se prema vriednosti kuće: od kuće vriedne do 200 for. plaća se 2 for. 10 novč., pak od svakih 105 for. veće vriednosti plaća se po 35 novč. Nove kuće i ono, što je prigradjeno, uživaju stanovito vrieme oprost od kućarine.

3. **Porez od obrta i zaštite.** Ovaj porez plaća svatko, tko u bivšoj krajini kakav koristonosan obrt radi i javnu zaštitu uživa. Porez se luči na porez od trgovine, obrta, mlina, biljara i zaštite.

Porezni stavci za trgovčiće (kramare) i trgovce kreću se medju 16 for. 80 novč. i 105 for., prema veličini trgovine; — za obrtnike medju 8 for. 40 novč. i 16 for. 80 novč., prema tomu kolik je obrt; za mlinove medju 6 for. 30 novč. i 16 for. 80 nč.

i to za svaki tečaj ili žrvanj vodenice; a za svaku konjsku silu paromlina 3 for.

Od svakoga biljara (billarda) plaća se 6 for. 30 novč. na godinu; a u ime zaštite plaća neoženjen mužkarac 2 for. 10 novč., oženjen 4 for. 20 novč.

Ovo sve valja za sela bivše krajine; a za gradove osječeni su drugi veći stavci ovih porezah: od trgovine plaća se ondje 8 for. 40 novč. do 105 for.; od obrta 10 for 50 novč. do 31 for. 50 novč.; od mlina (vodenice) od svakoga tečaja 9 for. 45 novč. do 16 for. 80 novč.; u paromlinu od svake konjske sile po 3 for.; od svakoga biljara 10 for. 50 novč.; u ime zaštite plaća se koliko i na selu. — Krčmari se u bivšoj krajini smatraju doduše takodjer kano obrtnici, al su za njih posebni porezni stavci.

4. **Dohodarina** (Einkommensteuer) plaća se od svakoga dohodka, na koji nije udarena zemljarina ili kućarina, ili kojemu nije nametnut dosta velik porez od obrta. Dohodarina se dieli u tri razreda:

U prvi razred ide dohodak od zakupa (t. j. dohodak, što ga tko dobiva, kad čiji posjed ili pravo uzme pod zakup, arenda); dohodak dioničkih družtvah (Actiengesellschaft), koja smjeraju na dobitak; dohodak od rudarskih, tvorničkih i obrtnih itd. poduzećah; zaslužba umjetnikah, učiteljah, liečnikah, ljekarah, odvjetnikah, mjernikah; dobitak od povoznine i drugi svake ruke poslovi.

U drugi razred idu stalna beriva državnih, javnih i privatnih činovnikah itd.; mirovine i milostinje; prihod od obskrbnih zavodah i od životnih siguraonicah (Lebensversicherungsanstalt), redovit dohodak svećenstva, u koliko nepodpada zemljarini ili kućarini.

U trećem su razredu dohodak od kamatah i doživotni prihod (Rente).

U ime dohodarine plaća se u I. i III. razredu 5% od dotičnoga dohodka, a u II. razredu rastimice počev od 1%.

Ovo su posebni izravni porezi bivše krajine; al osim njih pobira se ondje još (uvjetno ili bezuvjetno) tako zvani izvanredni namet, i to na zemljarinu, te se povrh nje u ime nameta plaćaju $^{5}/_{12}$ redovite zemljarine; isto tako $^{3}/_{4}$ kućarine i $^{2}/_{5}$ poreza od trgovine, obrta, mlinovah, biljarah i od dohodarine.

Jošte se na svukoliku bivšu krajinu proteže i navedeni kod provinciala porez na povozninu i na sgoditke lutrijah, pak i oprostbina od vojnovanja; a belovarska županija, Senj, novi Sisak, Belovar i Tvrdja Ivanić plaćaju porez na lovne puške i na lov, pak i obći dohodarinski prirez.

Kao što svatko znade, zapisuje se svakomu u poreznu knjižicu, koliko mu treba plaćati u ime svakoga poreza. Tko misli, da je po njega krivo, može se pritužiti višoj financijalnoj vlasti, al samo uz rok zakonom odredjen; na kasnije pritužbe se neobzire.

Izravni porezi (osim njekih iznimakah, n. pr. porez na povozninu) plaćaju se na četiri obroka, po jedan obrok svake četvrt godine unapried; tko zategne i zakasni platiti na vrieme, plaća povrh poreza jošt i zatezne kamate, il ga čeka baš i ovrha, ter onda mora povrh poreza i kamatah platiti jošt i ovršben trošak.

Opazka. Zak. čl. XXVI: 1875. bio je uveden razkošni porez, t. j. porez na mužku služinčad, na biljare (za stari provincijal) i igraće sobe, zatim na držanje kolah i konjah; nu ovaj porez je zak. člankom XLVIII: 1879. dokinut.

Isto tako je dokinuta dvie godine postojala potrošarina od potroška kave.

2. *Neizravni porezi.*

Do sada smo razlagali sve samo izravne poreze, koji se plaćaju u starom provincijalu i u bivšoj krajini. Nego osim tih porezah ima toga još puno, što za državu plaćamo, a to se sve zove „neizravni porezi“, ili jednom rieči **daće**. Evo jih pojedince!

1. **Carina** (Zoll, dazio), koja se pobira od uvožene inostrane robe, a troši se na zajedničke potrebe monarkije.

2. **Potrošarinu** (Verzehrungssteuer, dazio consumo) plaćaju rakijašnice, pecare, tvornice žeste (spirita), pivare i sladorane (tvornice šećera), pak tvornice za prekapljivanje (rektifikaciju) kamenog ulja (petroleja). Ova potrošarina pobira se svakojako:

a) kod žeste i rakije (žganice) gleda se na tvari, iz kojih se peče (žge; n. pr. krumpir, žito, droždje itd.), na naprave (kotlove), u kojih se peče, i na prostranost komovnjaka, (t. j. posude, u kojoj se kom začinja), a plaća se: 1. il poprieko (paušalno) prema veličini komovnjaka i prema veličini i vrsnoći naprave za pečenje;

2. po pogodbi s pecarom prema množini i jakosti tvorine; 3. pomoću osobite sprave (Kontroll-Apparat), koja pokazuje, koliko i kakve se je žganice peklo.

Glavno je u tom pogledu načelo, da se plaća za svaki hektolitar po 11 nč. od svakoga stupnja alkohola. Kad se dakle potrošarina poprieko plaćati ima, onda se unapried izračuna prema komovnjaku, prema napravi za pečenje i prema komu (Maisch), koliko će se dobiti rakije ili žeste i koliko će ova imati stupnjevah.

Nagodu mogu s financijalnom vlasti sklopiti one pecare, koje imaju samo jednu napravu za pečenje s neposrednim loženjem, a kotao nedrži više od dva hektolitra, ako je gospodar pecare posjednik ili vlastelin, ter upotrebljuje za pečenje žganice voće iz svoga voćnjaka, ili divljake (kruške itd.), ili trop i droždje od svoga vina, ili svoje zrnje, korienje; — pak i pecare pivarah, ako peku rakiju od pivarskoga otražka, a ne od pokvarena piva.

Bezporezno pečenje rakije dopušta se samo onim, koji niti na malo niti na veliko netrguju žestokim pićem: oni mogu od tvarih, koje su sami izveli, (t. j. od svoga žita, voća, šljivah itd.) izpeći svake godine a bez poreza toliko rakije, koliko jim treba za njihove ukućane i družinu; al nipošto više od jednoga hektolitra, i ne jače od 50 stupnjeva (po alkoholometru).

Ista potrošarina plaća se od kvasine (octa, sirćeta) i matične kvasine, kad se gotovi, ne od kakve pečene žestoke tekućine, nego od uzavrela koma, prekapljivanjem (destilacijom), a plaća se prema množtvu alkohola, koje bi ta tekućina dala, da se upotrebi za pečenje žeste.

b) **Od piva** se pobira potrošarina prema jakosti pivnoga začina, i to od hektolitra po $16^7/_{10}$ nč. od svakoga sladornoga stupnja, t. j. što je sladji začin, to se više plaća.

c) Od **sladora**, koji se vari od buraka (sladke repe), pobira se u ime potrošarine po 80 nč. od metričke cente priesne repe ili po 4 for. od metričke cente suha buraka.

Izvozi-li se žesta, žganica, pivo i slador u inostrane zemlje, povraća donjekle država plaćenu potrošarinu.

d) Potrošarine od prečišćanja (rektifikacije) **petroleja** plaća se po 6 for. 50 nč. od metričke cente.

Opazka. Od ove potrošarine, koja se plaća od **varenja** piva sladora, valja razlučiti onu potrošarinu, koju plaćaju od jedno

dvie godine **trgovci** i **krčmari**, pak i drugi privatni ljudi, koji bi te stvari neposredno nabavljali od pivare ili sladorane, od potroška ove robe, i to po 1 for. 50 nč. od hektolitra piva, a po 4 fr. od metričke cente sladora.

3. **Biljege i pristojbe.** Gotovo na svako pismo, koje ima valjati pred sudom ili drugom vlasti, pak i na račune, namire, zadužnice, trgovačke i obrtničke knjige, treba priliepiti stanovitu biljegovku (Stempel; marca da bollo). Koliko ima ova stajati, to je potanko odredjeno u posebnoj knjizi „o biljegovini i pristojbah". Od svakoga posla, kojim se prenosi imutak od jednoga na drugoga, bilo pogodbom, ili darom, nasljedstvom itd., plaća se državi stanovita svota, i to se zove pristojba (Gebühr; competenza).

Na pristojbe nalik su **takse** (tassa), koje se plaćaju za milosti kraljeve, kao što za podieljenje kakve časti (službe), povlastice, odlike itd.; n. pr. kad se tko povisi na plemića, baruna; kad dobije naslov tajnoga savjetnika itd. Nu kralj može ove takse oprostiti.

4. Medju daće ide i državna **maltarina**, koja se u provincijalu samo kod prievoza kao „prevozarina" plaća, a u bivšoj krajini plaća se jošt i od cestah i mostovah prema duljini ceste i mosta.

5. **Monopol duhana** sastoji se u tom, da nitko nije vlastan saditi, priredjivati, iz inozemstva uvoziti i prodavati duhan, ako mu toga nedozvoli dohodarstvena (financijalna) vlast. Ova oblast podjeljuje i posjednikom dozvolju za sadjenje duhana, odkupljuje ga od njih, priredjuje ga, pa ga onda prodaje preko onih, koje je na to ovlastila. S dozvoljom i uz kontrolu dohodarstvene oblasti može se duhan sadit i s namjerom, da se proda u tudjini.

Pod stanovitimi uvjeti prosto je saditi duhan i za svoju porabu.

6. Monopolu duhana sličan je **monopol soli.** Dohodarstvena oblast nabavlja (kopa, vari ili kupuje) svukoliku državljanom potrebitu sol, pak ju onda prodaje uza stanovitu cienu po svojih ljudih.

Prekosavski i prekokupski priedjeli naše domovine, pak i sva bivša krajina dobiva sol uz obaljenu cienu.

7. **Lutrija** je právo države i vrelo njezina dohodka; bez dozvolje financijalne oblasti nesmieš prirediti kakve lutrije.

8. **Puncevanje.** Sva zlatna i srebrna roba treba da se puncuje ili biljeguje, t. j. da se na nju udari biljeg, koji kaže, da u robi ima toliko zlata ili srebra, koliko zakon potrebuje; za to biljegovanje plaća se pristojba.

9. **Lučke i pomorsko-zdravstvene pristojbe.** Brodovi ulazeći u koju ovozemnu luku plaćaju sada još pod pet naslovah razne pristojbe, koje se gornjim imenom zovu. — Zakon, koji sve pristojbe u jednu pod naslovom: „**lučka pristojba**“ spaja, razpravljen je već u zastupničkoj kući, te bi imao 1. srpnjem 1883. u život stupiti. Po ovom novom zakonu biti će mjerilom za odmjeru pristojbe veličina broda, te se pristojba kreće medju 4 novč. i 38 novč od bačve (Tonne, Registertonne, tonellata), do njekih iznimakah, gdje je ista manja.

10. **Rudni regal**, t. j. právo države na sve kovine i druge rude u okolišu njezinom izkopane, uslied kojega pobira rudne pristojbe.

11. **Právo kovanja novca.** Samo kralj može dati novce kovati i udariti jim vriednost, pod koju se moraju primati.

12. **Regal na obćila.** Ovamo idu državne željeznice, pošta i hitrojav, od kojih država vuče takodjer dobitak, što ga državljani posredno plaćaju upotrebljavajuć te državne zavode.

Evo dakle svih državnih porezah i daćah, što jih naša domovina plaća. Pita se: koliko toga plaćamo svake godine od svake vrsti poreza i daće? Na ovo odgovara sliedeća skrižaljka: iz nje će svatko razabrati, koliko plaćamo **porezah**:

Vrst poreza	Prvotni propis za godinu 1879								Konačni propis po zaključnom računu				Proračun za g. 1883	
	Stari provincijal		Razvojačena križevačka i gjurgjevačka pukovina i gradovi Belovar, Tvrdja Ivanić, Senj, te obć. Sisak		Hrvatsko-slavonska krajina		Ukupno		za godinu 1879		za godinu 1881			
	for.	nč.	for.	nč.	for.	nč.	for.	nč.	for.	nč.	for.	nč.	for.	n.
			19.700	14	6.034	—								
Zemljarina	1,894.442	86½	399.660	31½	978 629	80½	3,298.467	12½	3,205.460	19	3.254.136	86½	3,292 372	—
Kućarina	345.585	55½	6.803	12½	39.455	22½	391.843	90½	388.275	46½	359.455	64	386.730	—
Tecivarina	766.717	01	—	—	—	—	766.717	01	708.460	91	731.293	58	763.960	—
Porez na zadruge i poduzeća koja javno polažu račune	29.049	65½	—	—	—	—	29.049	65½	30.685	33½	27.621	12	31.400	—
	45.457	17												
Porez na kamate i rente	61.014	22½	—	—	—	—	106.471	39½	105.285	27½	113.838	84½	105.150	—
Dohodarina	—	—	25.909	73½	70.048	77	95 958	50½	96.213	27	97.751	41	96.283	—
Porez od mlinovah . .	—	—	5.492	27	20.858	53½	26.350	80½	26.152	39½	25.178	32½	22.200	—
Porez od obrta, trgovine biljarah i zaštite . . .	—	—	32.844	40	148.892	90	181.726	30	179.272	89½	175.611	33½	185.000	—
Razkošni porez	8.390	—	259	—	—	—	8.649	—	8.709	—	—	—	—	—
Porez na puške prikladne za lov	22.021	—	2.943	—	—	—	24.964	—	25.006	—	33.780	64	38.000	—
Obći dohodarinski prirez	597.494	—	72.275	26½	—	—	669.769	26½	658.713	71½	670.027	32½	618.203	—
Svota . .	3,770.171	48	565.876	25	1,263.919	23½	5,599.966	96½	5,431.481	45	5,488.685	08½	5,539.298	—
K tomu:														
Vojno oprostna taksa .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	529.540	99½	326.000	—
Svota . .	3,770.171	48	565.876	25	1,263.919	23½	5,599.966	96½	5,431.181	45	6,018.226	08	5,865,298	—

A sada evo koliko smo platili preklani i prije 2 godine **neizravnih daćah**;

Vrst dohodka	Godine 1880				Godine 1881			
	Primitak		Izdatak		Primitak		Izdatak	
	for.	nč.	for.	nč.	for.	nč.	for.	nč.
Potrošarina od izvedene žeste i piva	169.230	33	195	41	250.239	76 1/2	593 (za oba reda)	94
Potrošarina od potroška šećera, kave i piva	—	—	—	—	126.129	58		
Biljegovina . . .	625.931	25 1/2	13.082	49	666.122	53 1/2	8.970	76 1/2
Pravne pristojbe i takse	929.160	99	28.677	23	923.946	66 1/2	29.564	19 1/2
Malte	19.607	97	—	—	26.703	38	—	—
Duhan	2,991.687	40 1/2	1,602.394	01	2,864.869	96	1,740.322	09
Lutrija	163.094	49	74.662	16	175.526	40	99.416	61
Sol	1.547.384	04 1/2	269.394	57	1,803.235	26 1/2	327.066	26
Državna dobra .	32.630	71	23.218	75	190.131	92 1/2	26.621	48
Državne sgrade .	5.096	88	556	04 1/2	6.738	77	543	10
Državne šume . .	1,368.098	68 1/2	459.454	75	994.812	68 1/2	426.167	44 1/2
Različito	9.326	29	—	—	14.318	10	103	67
Rudne pristojbe .	9.326	80 1/2	—	—	17.364	93 1/2	—	—
Pošta	545.542	63 1/2	719.078	61 1/2	576.344	82	704.882	68
Hitrojav	192.473	14 1/2	248.301	03 1/2	177.554	71 1/2	234.464	32
Ukupno . .	8,578.591	63 1/2	3,439.015	06 1/2	8,814.039	50	3,598.716	55 1/2

B) Obračun.

Ovi izkazi prikazuju nam svukoliku **državnu dan** t. j. ono što se državi daje (Staatsabgaben, imposte), a to joj daje ne samo provincijal nego i bivša krajina. Već smo na strani 213. spomenuli, da od onih porezah i daćah, koje država kod nas pobira,

po hrvatsko-ugarskoj nagodi zapada 55 % državnu blagajnu, a 45 % ostaje nam za potrebe naše zemlje. Nu ovo valja samo za provincijal; jer lani spojena krajina ima za sada svoj posebni proračun.

Pita se: kako se tih naših zemaljskih 45 postotakah izračunava? Koliko to čini kod svake vrsti poreza i daće, i koliko sve skupa? Na ova pitanja odgovorit ćemo sada:

Ponajprije da vidimo, kako treba izračunati onih 45 %, koji ostaju našoj domovini? Zakon od 27. studenoga 1880. odredjuje o tom evo ovo u §- 5.: „Od ukupnih porezah i daćah, zatim od državnih dobarah ležećih u hrvatsko-slavonskoj kraljevini i od inih javnih prihodah[1] odbijaju se:

a) troškovi na razpisivanje i utjerivanje poreza,

b) trošak na upravu državnih dobarah,

c) trošak na izvodjenje (tvorenje i nabavljanje),

d) trošak na neposredno rukovanje neizravnih porezah, (dohodarstvah; Gefälle) i drugih javnih prihodah.

A kad se ovi svi troškovi odbiju od naših javnih dohodakah, ima se ostatak razpoloviti tako, da 55 % zapadne zajedničku hrvatsko-ugarsku blagajnu, a 45 % našu zemaljsku.

Zakon kaže naročito, da se troškovi zajedničke financijalne uprave neimaju odbijati. Ovo je posve pravedno, jer onih 55 % neide samo Ugarsku, nego je to zajednički dohodak: naravna je dakle stvar, da ima biti i trošak zajednički, to jest, da ga ima podmirivati zajednički ministar financijah.

Ovaj obračun, na oko sasvim jednostavan, mogao bi se zbilja lasno obaviti, kad bi se preko Drave ozbiljno htjelo; al se ondje nastoji kojekakovimi sredstvi, da ono naših 45 % bude što manje. Razgledajmo samo ona 4 troška, koja treba odbiti od naših dohodakah, prije nego se podiele.

a) Trošak na razpisivanje i pobiranje poreza naprćen je našim občinam.

b) Trošku na upravu državnih dobarah neima prigovora.

c) Trošak na izvadjanje njekih tvarih neizravnomu porezu podvrgnutih je dvostruk: 1) država daje sama tvoriti biljegovke (Stempel), listovke (Briefmarken), mjenične bjelice (Wechselblan-

---

[1] Od kojih dohodakah nedobivamo 45 %, navedeno je potanko na 214. strani.

quetten), burmut itd. 2) Država nabavlja, kupuje duhan i sol. Prema nagodi imala bi se dakle samo kupovnina odbijati. Al u Pešti misle i postupaju drugčije. Evo tomu jednoga primjera. Austrijska vlada kupuje od ugarske puno duhana za austrijske zemlje i kupovinom namiruje sasvim onaj trošak, što ga ima ugarska vlada kod nabavljanja toga duhana. Nego u računih, koje o tom vodi ugarski računarski dvor (Rechnungshof), uvršćuje se onaj trošak na nabavu duhana u zajednički trošak, a ono, što se dobiva za duhan, piše se samo Ugarskoj u prilog. Naravna je tomu posljedica, da je uslied toga naš diel, što nas zapada od monopola duhana, znatno manji, jer se n. pr. za god. 1880. na račun troška odbija od svake forinte dohodka 53.36 n., a imalo bi se u ime pravoga troška odbiti samo 38.2 novč. Razlika izlazi prema tomu vrlo velika, kad se radi o miliunih. Ovakvih nepravionostih našao je g. Bartolović i u obračunu za sol. Pak tako se kod toga obračuna postupa zbilja već od god. 1873. Zasluga je velika g. dvorskoga savjetnika Ivana Bartolovića, što je on prvi u računih za godinu 1880. ovakve pogreške odkrio i dokazao, da mi zbog tih pogrešakah dobivamo svake godine za 170.000 for. manje nego nas ide po nagodi.[1] Ali žalibože, kad je o tom ljetos zametnuo rieč u saboru ugarskom, nisu ga niti hrvatski zastupnici onako, kako bi valjalo, podupirali, a kamo-li je priznao ugarski sabor i ugarska vlada te pogreške, izgovarajuć se samo tim, da se je i do sada tako postupalo. Nu pogreška nigdje na svietu nedaje nikomu práva, da može produžiti griešenje i pokle je spoznao i priznao pogrešku; dapače pravi grieh počimlje onda, kada tko vidi da grieši, pak opet grieši.

d) Trošak na neposredno rukovanje neizravnih porezah nije takodjer pravedno obračunan, kao što to dokaza isti g. Bartolović. Jer do godine 1875. odmjerivali su pristojbe porezni uredi i financ. nadzorničtva, a trošak na oblasti smatrao se je uviek kao trošak zajedničke financijalne uprave, koji se (po naročitom propisu zakona) neima odbijati od našega zemaljskoga dohodka. Nego god. 1875. ustroji financ. ministar osobite urede za odmjerivanje pristojbih, pak trošak na ove urede odbija se od naših dohodakah. I u tom pogledu oglušio se je ugarski sabor prigovorah g. Bartolovića. Ako dakle vriedni ovaj rodoljub i nije za sada

---

[1] Narodne Novine od godine 1883. brojevi 52—56.

uspio s obranom naših interesah; al je on jamačno put utro pravednijemu obračunu; jer nesumnjamo ni malo, da pleme sviestnih Hrvatah nije još zamrlo, te će i opet uzkrsnuti i nastaviti put, što jim ga je Bartolović velikom i vještinom i odvažnosti prokrčio.

Da se ono, što smo kazali o obračunu, bolje razumie, treba pamtiti evo ovo. Potanak naš dohodak može se pravo doznati stoprv onda, kad mine godina. Nu zemaljska naša vlada nemože dotle čekati: ministar financijah proračunava dakle svake godine u napried, kolik će od prilike naš dohodak biti, pak 45% od toga daje zemaljskoj vladi za podmirivanje naših potriebah. Kad mine godina, te se pravi dohodak poznaje: onda izračuna računarski dvor u Budimpešti, koliko nas u istinu zapada za prošlu godinu. Ako je naša zemaljska vlada primila više nego što nas u istinu ide u ime 45%, onda mora taj višak sliedeće godine povratiti. Ako li je primila manje nego što nas zapada, mora joj to Ugarska nadoknaditi.

Ustanova nagode za obračun nije dovoljna; jer hrvatski sabor ima samo právo „primiti na znanje“ obračun, kako ga je ustanovio ugarski računarski dvor i odobrio ugarski sabor. Samih računah nedobiva naš sabor. Tako se onda lasno dogadja, da cno, što je po nas grbavo, izlazi na vidjelo stoprv poslje mnogo godinah, kad računi dopadnu slučajno rukuh kakva vještaka Bartolovića.

C) Državni proračun.

Dobar kućnik smišlja unapried, kako će do godine kuću kućiti; sastavlja dohodke kojim se može nadati i promišlja o troškovih, koji ga čekaju. Tako se radi i u državi ustavnoj. Vlada mora već ljetos skupljati podatke, da dozna, koliku se država do godine može nadati dohodu, a koliko će morati trošiti: pak je dužnost vlade unapried promišljati, kako da se namakne potrebit trošak. Ovako unaprieda izračunan **dohod i razhod** za sve struke državnoga života zove se proračun (budget, etat, präliminare, Staatsvoranschlag).

1. Dohod.

Budući da je proračun staroga provincijala za sàda još razstavljen od proračuna krajiškoga: navesti ćemo ga ovdje napose, i to ponajprije dohod provincijala od godine 1880., jer je već obračunom od sabora uglavljen. Evo dakle naših dohodakah pomenute godine!

	Primitak		Izdatak	
	for.	nč.	for.	nč.
Izravni porez	4,655.127	10 ½	235.971	98
Potrošarina	91.136	60 ½	383	44 ½
Biljegovina	469.625	56 ½	7.802	10 ½
Pravne pristojbe i takse . . .	782.822	82 ½	49.270	64 ½
Malte	63	—	2.083	69
Duhan	2,159.270	36 ½	1,156.538	57
Lutrija	143.065	31	70.452	43
Sol	1,231.445	43 ½	213.829	75
Državna dobra	32.630	71	23.218	75
Državne sgrade	5.096	88	556	04 ½
Različito	495	96	155	86
Državne šume	209.354	48	101.147	79 ½
Rudne pristojbe	9.363	80 ½	—	—
Prid na 33 fr. u zlatu po 17·29 %	5	70 ½	—	—
Ukupno . .	9,789.503	75	1,861.411	06 ½
Odbiv izdatak . .	1,861.411	6 ½		
Ostaje čist primitak . .	7,928.092	68 ½		
Odtuda 45 % za podmirenje potrebštinah nutrnje samouprave	3,567.641	70 ½		
K tomu dolazi: Župnički bir iz razvoj. krajine	20.096	12 ½		
Paušal u ime poreza na povozninu, zatim u ime biljegovine od željezničkih i parobrodskih vožnjah, od poštarskih tovarnih listovah i od agencijah osjegur. družtvah	20.000	—		
Ciela tangenta za potrebštine nutrnje samouprave	3,607.737	83		

U ovom obračunu izkazan je samo onaj dohodak Hrvatske i Slavonije (bez krajine), od kojega ide ove kraljevine tangenta od 45% za podmirenje potrebštinah nutrnje samouprave; al ne sav, jer je u ime poreza na povozninu, zatim u ime biljegovine od željezničkih vožnjah itd. izkazan samo paušal od 20.000 for., koji zapada našu autonomnu blagajnu, a svota, koja ide u zajedničku blagajnu, nije izkazana. Ovaj potonji iznos nedade se na nikoji način razabrati niti iz zaključnih računah, niti iz inih izkazah. — Nadalje su troškovi kod pravnih pristojbah, te kod duhana i soli računani na način, što ga je g. Bartolović pobijao, te je po njegovu mnienju time naša blagajna godine 1880. prikraćena za 174.693 for. 59 novč.

Dohodci Hrvatske i Slavonije, koji nisu u obračunu, bili bi od prilike sliedeći:

Carina. Čisti dohodak na carini, unišloj kod carinskih uredah u Hrvatskoj i Slavoniji, izkazuje zaključni račun

za godinu 1880.:

sa 169.749 for. 45 nvč. u zlatu, i
sa 168.861 for. 72 nvč. u srebru i bankreluti;

za godinu 1881.:

sa 329.699 for. 58 nvč. u zlatu, i
sa 212.716 for. 90 nvč. u srebru i bankreluti.

Al ovaj izkaz nije mjerodavan, jer carina, koju je faktično platila Hrvatska i Slavonija, može uviek biti manja ili veća, prama tomu, da-li Hrvati više robe ocarinjuju izvan domovine, ili tudjinci kod nas. Kao što smo već spomenuli, carina je namienjena zajedničkim potrebam ukupne monarkije, od nje nam se dakle nedaje 45%.

Vojnička oprostbina. Na ime ove unišlo je god. 1880. samo 608 for. 50 nvč., nu godine 1881. jur 390.717 for. 15½ nč. Ova oprostbina namienjena je podpori nemoćnikah (invalidah), te vojničkih udovicah i sirotah.

Pošte i brzojavi. Dohodak i izdatak kod ovih nalazi se u prvašnjem izkazu na strani 232.

Usuprot zapada autonomnu blagajnu preko iznosa tangente, kako je gore izračunana sa 3,607.737 for. 83 nvč., još pod naslovom „63% poreznih zaostatakah do god. 1867.“ Ovo priračunanje

biva medjutim uviek kašnje, te je tako godine 1880. u ime tih zaostatakah pobranih god. 1878. autonomnoj blagajni posebno izručen iznos od 2.848 for. 64 nvč.

Dohodak bivše krajine razabira se iz izkazah na strani 231. i 232.

Samo netreba misliti, da mi za javne potrebe ništa više ne dajemo; ima toga još dosta, što nam valja izravno ili neizravno podmirivati, po imenu

1) Razteretni namet, o kojem će biti govor, kad red dodje na državne dugove. Svega skupa u to ime plaćamo svake godine 980.000 for.

2) Odkupnina za javnu rabotu čini svega skupa na godinu 350.000 for.

3) Potrošarina na meso i vino koju pobiraju kod nas obćine i koja u samom Zagrebu čini blizu 400.000 for.

4) Gdje nedotječe potrošarina, udara se obćinski prirez na državne poreze, koji čini takodjer znatnu svotu.

2. Razhod.

Doista će svatko znati htjeti, kamo prolazi tolik novac, što ga godimice plaćamo: toga radi, neimajuć zaključnih računah za godinu 1880., donosimo evo proračun razhoda za godinu 1882, kako ga je naš sabor odobrio, a kralj potvrdio.

A. **Potreba.**

Sabor	50.000	for.
Ban	26.000	„

Odjel za unutrnje poslove.

1. Središnja uprava	91.428	for.
2. Gradjevni odsjek	20.968	„
3. Računarski ured	39.929	„
4. Statistički ured	4.500	„
5. Zemaljski arkiv	3.347	„
6. Zemaljska blagajna	11.587	„
7. Političke oblasti I. molbe	370.106	„
8. Zdravstvo	178.260	„

9. Zemaljsko oružničtvo	237.950	for.
10. Zemaljske i županijske sgrade	16.400	„
11. Zemaljske ceste i vodogradjevine	599.524	„
12. Prinos narodno-gospodarskim svrham	132.100	„
13. Prinos narodnim zavodom i zemaljski štipendiji	41.840	„
14. Razne potrebe i nepredvidni troškovi	19.400	„
15. Mirovine	172.723	„

Odjel za bogoštovje i nastavu.

1. Središnja uprava	33.359	for.
2. Zemaljski prinos u svrhe bogoštovne	142.183	„
3. Kr. sveučilište Franje Josipa I.	107.728	„
4. Srednja učilišta	191.993	„
5. Primaljsko učilište u Zagrebu	4.780	„
6. Uprava pučkih školah i preparandijah	35.426	„
7. Štipendija i obće obrazovne svrhe	34.073	„
8. Mirovine	19.410	„

Odjel za pravosudje.

1. Središnja uprava	27.882	for.
2. Kr. stol sedmorice	47.915	„
3. Kr. banski stol	109.550	„
4. Kr. sudbeni stolovi	423.822	„
5. Kr. kot. sudovi	322.915	„
6. Kaznione	151.348	„
7. Zemaljske i županijske sgrade	53.840	„
8. Mirovine	100.568	„

B. Pokriće.

1. Vlastitimi dohodci i to:

a) odjela za unutrnje poslove sa	46.781	for.
b) odjela za bogoštovje i nastavu sa	120.367	„
c) odjela za pravosudje	79.268	„

2. Tangentom izravnih i neizravnih porezah i drugih javnih dohodakah kraljevine Hrvatske i Slavonije i to:

a) prihodom u ime 45 postotakah izravnih i neizravnih porezah i drugih javnih dohodakah . . .	3,546.887	„

b) župničkim birom u županiji belovarskoj	9.551 for.
c) biljegovnom pristojbom od željezničkih i parobrodarskih poduzećah i agencijah, osiguravajućih družtvah, zatim prevozarskim porezom i biljegovnimi pristojbami od poštarskih i teretovnih listovah paušalnom svotom od	20.000 „
Ukupno pokriće .	3,822.854 for.

Ovakov je bio lanjski proračun staroga provincijala hrvatsko-slavonskoga, pa kakov je ljetošnji? Mučan je posao odgovor na ovo pitanje; jer po sada imat će sjedinjena krajina istu vladu s provincijalom; al kakva će biti ta vladavina, toga još nitko sada pravo nezna, jer se snuje nekakvo preustrojstvo, koje će imati tek sabor naš ustanoviti. Prema njemu udesit će se onda potanko i naš **ukupni** proračun, koji će od prilike ovako glasiti:

A) Potreba.

	Pojedince for. a. vr.	Ukupno for. a. vr.
Sabor (proračun provincijala)	12.000	50.000
Ban (proračun provinc.) plaća	12.000	
„ (službovina)	4.000	
„ (proračun krajiški) službovina kao kr. povjerenika za spojitbu	4.800	
Vladi na razpolaganje	10.000	30.800

Odjel za unutrnje poslove:

Središna uprava: (proračun provvincijala) .	91.561	
„ „ (proračun krajine) . . .	56.156	147.717
Gradjevni odsjek: (proračun gradjanskoga diela)	20.818	
„ „ („ krajine)	12.190	33.008
Računarski ured: („ gradjansk. diela) .	36.280	
„ „ („ krajine)	27.268	63.548
Statistički ured: (proračun gradjanskoga diela)	4.500	
„ „ („ krajine)	2.500	7.000
Zemaljski arkiv: (prorač. gradjanskoga diela)	3.434	3.434

	Pojedince	Ukupno
	for. a. vr.	
Zemaljska blagajna: (proračun gradjanskoga diela)	11.587	
Blagajna investicionalne zaklade: (proračun krajine)	1.900	13.487
Političke oblasti prve molbe u gradjanskom diêlu	370.806	
Političke oblasti prve molbe u krajini . . .	252.380	623.186
Zdravstvo: (prorač. gradjanskoga diela) . .	178.360	
„ („ krajine)	23.000	
Uprava kupališta Topusko: (prorač. krajine)	5.820	207.180
Zemaljsko oružničtvo: (prorač. gradjanskoga diela)	241.440	
Zemaljsko oružničtvo: (prorač. krajine) . .	207.700	449.140
Zemaljske i županijske sgrade: (prorač. gradjanskoga diela)	14.400	
Zemaljske i županijske sgrade: (pror. krajine)	35.900	50.300
Ceste i vodogradjevine: (prorač. gradjanskoga diela)	722.831	
Ceste i vodogradjevine: (prorač. krajine) .	90.000	812.831
Prinos narodno-gospodarskim svrham: (prorač. gradjanskoga diela)	142.100	
Prinos narodno-gospodarskim svrham: (prorač. krajine)	26.717	168.817
Prinos narodnim zavodom i štipendiji: (prorač. gradjanskoga diela)	38.840	
Razne potrebe i nepredvidni trošak: (prorač. gradjanskoga diela)	16.400	
Razne potrebe i nepredvidni trošak: (prorač. krajine	10.636	27.036
Mirovine: (proračun gradjanskoga diela) . .	173.170	
„ („ krajine)	119.405	292.575
Ukupno .		2,956.412

Odjel za bogoštovje i nastavu:

Središna uprava: (prorač. gradjanskoga diela)	31.959	
„ „ (prorač. krajine)	16.802	48.761

	Pojedince	Ukupno
	for. a. vr.	
Zemaljski prinos u svrhe bogoštovne: (proračun gradjanskoga diela)	146.966	
Povrh ove svote prilaže katol. vjerozakonska zaklada jošte 63.129 for.		
Bogoštovni i patronatski trošak po krajiškom proračunu	109.221	
Prinos u svrhe bogoštovne i za vjerozakonske zavode: (proračun krajine)	37.128	293.315
Kr. sveučilište u Zagrebu: (proračun gradjanskoga diela)	88.764	88.764
Srednja učilišta: (prorač. gradjanskoga diela)	222.224	
„ „ („ krajine)	81.325	303.549
Primaljsko učilište u Zagrebu	4.780	4.780
Uprava pučkih školah i preparandijah: (proračun gradjanskoga diela)	34.230	
Uprava pučkih školah i preparandijah: (proračun krajine)	179.075	213.305
Stipendije i obće obrazovne svrhe: (proračun gradjanskoga diela)	30.073	30.073
Zemaljske i školske sgrade: (proračun gradjanskoga diela)	38.500	
Zemaljske i školske sgrade: (prorač. krajine)	13.000	51.500
Mirovine: (proračun gradjanskoga diela) . .	26.291	
„ („ krajine)	44.282	70.573
Skupa .		1,104.621

Odjel za pravosudje:

		Pojedince	Ukupno
Središna uprava:	(prorač. gradjanskoga diela)	27.882	
	(„ krajine)	14.383	42.265
Stol sedmorice:	(„ gradjanskoga diela)	44.320	
	(„ krajine)	17.060	61.380
Banski stol:	(„ gradjanskoga diela)	96.663	
	(„ kra ine)	44.903	141.566
Sudbeni stolovi:	(„ gradjanskoga diela)	448.280	
	(„ krajine)	316.473	764.755

	Pojedince	Ukupno
	for. a. vr.	
Kotarski sudovi: (prorač. provincijala) . .	323.126	
(„ krajine)	211.751	534.877
Kaznione: („ gradjanskoga diela)	138.370	
(„ krajine)	83.411	221.781
Zemaljske i županijske sgrade: (prorač. gradjanskoga diela)	46.840	
Zemaljske i županijske sgrade: (pror. krajine)	16.000	62.840
Mirovine: (prorač. gradjanskoga diela . . .	101.682	
„ („ krajine)	40.814	142.496
Skupa .		1,971.958
Ukupna potreba provincijala	4,014.626	
„ „ krajine	2,099.501	6,114.127

B. Pokriće.

Odjel za unutarnje poslove	57.453	
„ „ bogoštovje i nastavu	133.776	
„ „ pravosudje	80.552	
45% izravnih i neizravnih javnih dohodakah	3,711.792	
Župnički bir u belovarskoj županiji . . .	11.053	
Paušal od biljegovnih pristojbah, itd. . . .	20.000	
Svota, koju ima prema dokazanoj potrebi podmiriti za krajiške potrebe po smislu §. 9. prev. kralj. odpisa od 15. srpnja 1881. zajednička držav. blagajna[1]		2,099.501
Svota .	4,014.621	2,099.501
Ukupno	6,114.127	

Naši porezi prije nagode. Godine 1868. bilo je kod nas dosta ljudih, koji su se tvrdo nadali, da će nam s nagodom osvanuti novo doba sreće i blaženstva, po imenu pako, da će s na-

[1] Taj §. kaže: „Dok se neobnovi nagoda financijalna medju Ugarskom i trojednom kraljevinom, teći će svikoliki državni dohodci iz krajiškoga područja u ugarsku državnu blagajnu, a ustanovljeni troškovi za autonomnu upravu ovoga područja imadu so podmirivati iz te blagajne".

*

ših ledjah spasti ona težka bremena, što nam jih bijaše austrijska vlada naprtila, te su već bila svim naopako dotežčala. Vriedno je dakle sada poslje 12 godinah nagodnoga živovanja pogledati natrag i porediti prednagodne javne terete sa sadašnjimi, da vidimo, koliko su se one nade naših dobričinah izpunile: koliko nam je nagoda hrvatsko-ugarska skinula bremena s ledjah, koliko plaćamo sada manje nego smo plaćali n. pr. god. 1864., kad smo imali u Beču svoju kraljevsku dvorsku kancelariju, u Zagrebu kr. namjestničko vieće, a zajedničke poslove samo s Austrijom, nebudući u nikakvoj svezi s Ugarskom.

Evo kakov je bio onda

1. Prihod hrvatsko-slavonskoga provinciala, bez krajine.

	Dohod:	Trošak:	Preostaje:
Izravni porezi:		forintih	
zemljarina	1503166		
kućarina	242095		
tecivarina	282800		
dohodarina	163080		
prirez uredni	297993		
prirez izvanredni	153900		
ukupno	2643034	855	2642179
Neizravni porezi:			
Potrošarina			
od rakije	120000		
od pive	60000		
inače	320		
ukupno	180320	1840	178480
Carina			
za uvoznu trgovinu	340000		
za izvoznu trgovinu	12000		
uzgredne pristojbe	25600		
ukupno	377600	133780	243830
Sol	1401300	97480	1303820
Duhan	1660900	467532	1193368
Biljegóvina	370880	3370	367510
Takse i pristojbe			
od pravnih poslovah	318050	4500	313550

	Dohod:	Trošak:	Preostaje:
		forintih	
Lutrija			
uložci	290350	180380	109970
Mitnice	74895		
Uzgredni prihod	2200		77095
Pristojbe slobodnih rovinah	7384	925	6459
Državna dobra	31679	22796	8883
Zemaljske šume	188670	82300	106370
Šume pod upravom			
narodne banke	697	452	245
			Manjak:
Državne rude	33045	49326	16281
Pošte	447200	474366	27166
Brzojavi	65372	109675	44303
Različiti prihodi:			
fiskaliteti	12691		
financijalne straže	2550		
ini dohodci	4625		

Ukupni prihod	6,557.225	for.
Od toga prihoda zapalo je autonomnu vladu	2,106.420	„
Potrošilo se na zajedničke potrebe kod nas[1]	1,118.056	„
Ukupno	3,224.476	for.
Preostalo je za skupnu austrijsku vladu	3,342.749	for.

Austrijska vlada bila je s ovim dohodkom sasvim zadovoljna. Danas plaćamo na ime zajedničkih potriebah jedno 5,000.000 fr., od kojih se na našu domovinu slabo što troši, pak još moramo svaki čas slušati drzke prigovore, „da nas Ugarska uzdržava".

To je financijalni resultat nagode. Dan danas nitko kod nas više i nesanja o tom, da će nam se tereti nagodom smanjiti. Progledaše i sliepi.

Naš ukupni dohod. Sada hoćemo da sbrojimo sve ono, što svake godine dobivamo od naše imovine i što plaćamo na ime izravnih porezah i neizravnih daćah:

Izravni porezi	5,865.300	for.
Neizravni porezi	3,598.700	„

[1] Ovamo su onda spadale i gradjevine, luke, mirovine, financijalna uprava itd.

Carina	542.400 for.
Razteretni namet	980.000 „
Odkupnina rabote	350.000 „
Dohod provincijalne imovine	246.000 „
Dohod krajiške imovine	100.000 „
Svota	11,682.400 for.

Dakle naš ukupni dohod čini od prilike 11,682.400 for. i ako dodamo jošt i dohod od šumah krajiških namienjenih investicijam, od prilike 500.000 for. onda preko 12,000.000 for.

Opazka. Možda će biti mnogomu štiocu u volju, ako poredimo naše državno kućanstvo s financijami njekih manjih europskih državah, kao što su

1. **Kraljevina Württemberg.** Po proračunu za god. 1881. čine izravni porezi 12,522.215 marakah, neizravni 10,745.255 marakah, skupa 23,267.470 mar. Ukupna potreba bila je 50,066.492 mar.; nego za pokriće ove potrebe ima Württemberg osim dohodka od poreza još 22,399.000 mar. prihoda od svojih imanjah i investicijah, kao željeznicah, brzojavah, poštah, rudah itd. Za kamate i amortizaciju duga plaća 21,740.450 m.; a na zajedničke potrebe njemačke države doprinosi 3,317.267 marakah. (1 marka = 50 nč.)

2. **Velika vojvodina Badenska.** Redovit dohod za god. 1879.: a) porezi direktni 10,178.000 mar.; b) neizravni i pristojbe oko 11 miliunah = 21,500.000 marakah osim prihoda od državnih imanjah i državnih željeznicah.

3. **Kraljevina Saksonska.** Svi porezi proračunani su bili za godinu 1881. na 32,735.936 marakah. Ostali dio potrebah podmirio se je dohodkom od željeznicah itd.

4. **Kraljevina Grčka.** Proračun za god. 1879. preliminira: izravnih porezah 13,040.000 franakah, neizravnih 22,580.000 fran. Sav dohodak 45,808.000 franakah, dakle po prilici 20 miliunah for. (1 frank = 40 nč.) Nu Grčka mora samo na kamate i odplatu državnoga duga na godinu trošiti preko 16 milijunah franakah.

5. **Kraljevina Srbija.** Proračun za god. 1883.: potreba 34,777.517 dinarah (franakah), dohodak 34,800.000 dinarah.

6. **Kneževina Bugarska** ima oko 30 miliunah franakah dohodka.

U Hrvatskoj i Ugarskoj je zemljarina razmjerno najveća, jer dolazi popriečno na 1 stanovnika 2 fr. 40 nč., a uzev zemljarinu i kućarinu zajedno, dolazi na 1 stanovnika 2 fr. 91 nč. Toliko u nijednoj državi europskoj. — Od tecivarine zapada u Hrvatskoj i Ugarskoj svakoga stanovnika poprieko 1 fr. 47,; a n. pr. u Francezkoj 1 fr. 9 nč., u Würtembergu 52 nč., u Austriji 43 nč.

— Od tih porezah izravnih zapada u Hrvatskoj i Ugarskoj svaku glavu poprieko 5 for. 59 nč., dakle toliko, koliko u nijednoj europskoj državi osim Španjolske.

D. Naša imovina.

Što svake godine u ime svakojakih porezah i daćah plaćamo, sve to prolazi na podmirenje državnih potriebah gotovo bez traga. Al mi imamo jošt i stalna imutka, i o njem ćemo sada progovoriti. Ova naša imovina il je u obće državna, il zemaljska, pak ova je opet il svojinom staroga provincijala, il bivše krajine. Sav ovaj imutak il je nekretan il pokretan. Razgledat ćemo ga napose.

1. Na nekretnu imovinu Hrvatske i Slavonije spadaju u starom provincijalu evo ova imanja: Fužine s Vinodolom, Hreljinom, Bakrom, Vrbovskim i Prezidom, Veliki Tabor, Svetice, Vukovina, Dijankovec, Majarec, Sv. Martin, Spiranec, Potočec i Ivanec.

U bivšoj krajini, gdje nije bilo nikakvih „imanjah“, sastoji se naša nekretna imovina iz šumah, koje su prije razvojačenja pripadale sve „eraru“, a godine 1871. riešio je car, neka polovina tih šumah pripadne narodu neposredno, te njimi upravljaju imovne obćine (gledaj 155. stranu), a druga polovina neka ostane državi. Kolike su ove državne šume, to kaže skrižaljka na sliedećoj strani.

Po §-u 8. nagode smatra se zajedničkim poslom uprava i prodaja nekretnih državnih dobarah uz ovu stegu, „da kad bi se radilo o prodaji državne dalmatinsko-hrvatsko-slavonske nepokretne imovine u zemljah i šumah, da se bez privolje sabora tih kraljevinah nemože izvesti nikakva prodaja“.

Prema tomu zakonu upravlja i našom državnom imovinom zajedničko financijalno ministarstvo preko financijalnoga ravnateljstva u Zagrebu.

Dan danas neimamo dakle čisto zemaljske oveće nekretnine, osim pomanjih, n. pr. gospodarstvo i sgrade križevačkoga gospodarskoga učilišta, Jamnička kiselica; a u bivšoj krajini lasinjska kiselica, toplice u Topuskom sgrade, itd.

2. Prava zemaljska imovina sastoji se iz **zakladah** (fundacijah), po imenu iz glavnicah uloženih u državne papire i hipoteke.

Izkaz krajiških šumah.

Vlastnik	Površina: produktivna: obrasla	Površina: produktivna: neobrasla	Površina: neproduktivna	Površina: ukupno	Vrsti drveća: hrastici izmiešani brestom, jasenom i bukvom	Vrsti drveća: bukvici izmiešani hrastom i kestenom	Vrsti drveća: bukva izmiešana jelom, smrekom i borom	Vrsti drveća: jela, smreka i bor izmješ. bukvom i javorom
	h e k t a r e							
Država*)	226.757·330	14.787·583	6.587·912	248.132·825	52.880·780	43.882·243	82.271·920	47.722·387
Imovne obćine**)	329.684·102	18.421·678	10.333·491	358·439·271	85,262·150	63.657·459	117.026·681	63.737·812
Ukupno . .	$556.441._{482}$	$33.209._{261}$	$16.921._{403}$	$606.572._{096}$	$138.142._{930}$	$107.539._{70\ 2}$	$199.298._{601}$	$111.460._{199}$

*) Od izkazanih 52.800 hekt. hrastikah izmiešanih brestom, jasenom i bukvom izlučene su za investitionalne svrhe 17.268 hektare obrasle starim drvećem, te se dohodak iz prodaje drveća kao i dohodak iz zakupa pašarine, žirovine i šešarice upotrebljava u korist invest. zaklade. (1 hektara = $1^3/_4$ jutra ili rali).

**) Hrastove šume izmiešane brestom, jasenom i bukvom, malo ne sve su u Posavini i Pokuplju, te jih Sava i Kupa poplavljuju. Bukove šume izmiešane hrastom i kestenom rastu na brežuljcih i brdih srednje visine, a bukove šume izmiešane četinjačom i šume četinjače izmiešane bukvom i javorom rastu malo ne sve po hrvatskih planinah, na tako zvanom krasu.

a) Evo povećih zakladah staroga provincijala, koje su postojale na kraju godine 1882.:

Akademije jugoslavenske	353.000 for.
Za dobrotvorne svrhe	72.000 „
Jelačića bana, za podporu krajiških **nemoćnikah i sirotah od god. 1848.**	296.000 „
Eduarda baruna Jelačića za sirotište u Zagrebu, za školu u Rugvici, za uboge žitelje župe Huma i Rugvice	306.000 „
Komercijalna za dielomično uzdržavanje realke u Zagrebu i gospodarsko-šumarskoga učilišta u Križevcu	600.000 „
Zemaljskoga kazališta (starija)	150.000 „
Hutler-Kolhofer-Monspergova za uzdržavanje zemaljskoga sirotišta u Osieku	295.000 „
Regnikolarna za uzdržavanje zem. muzeja	360.000 „
Realne vjeresije, za podupiranje štednih i pripomoćnih zadrugah jeftinimi zajmovi	130.000 „
Sirotinjska za podporu žiteljstva u slučaju većih elementarnih nesgodah, gladi, pošasti itd.	500.000 „
Sveučilišta Franje Josipa I.	410.000 „
Stradajućih i u dobrotvorne svrhe (dvie zaklade) .	120.000 „
(Iz ovih zakladah davaju se nastradalim zajmovi po 3%.)	
Naukovna provincijalna	950.000 „
Narodnih učionah	240.000 „
Učiteljska mirovinska zaklada za bivši provincijal .	255.000 „
Marije Terezije štipendijalna	30.000 „
Razne manje štipendijalne i dobrotvorne zaklade okolo	400.000 „
Rafajeva za podporu bezplatnih prislušnikah kr. sud. stolovah	21.000 „
Vjerozakonska zaklada	1,307.000 „
Zaklade županijske, po imenu županije zagrebačke .	46.000 „
„ „ „ „ „ varaždinske	15.000 „
„ „ „ „ „ križevačke .	52.000 „
„ „ „ „ „ riečke . . .	2.300 „
„ „ „ „ „ belovarske .	3.000 „

Zaklade županijske, po imenu županije virovitičke . 12.000 for.
" " " " " požežke . . 42.000 "
" " " " " sriemske . . 40.000 "

Sve županijske zaklade su namienjene podpori narodnih učionah, osim križevačke i požežke, od kojih je njeki dio namienjen osnuću vjeresione.

b) Krajiške zaklade.

1. **Krajiška imovna zaklada.** Do druge polovine prošloga vieka krajiški starosjedioci i uskoci, naselivši se u Krajini, bili su oslobodjeni svih daćah u novcu, al su za to svi za vojničku službu valjani mužkarci, osim častnikah i podčastnikah, dobivajućih stanovitu plaću, dužni bili obavjlati bezplatno vojničku službu. Što je u gdjekojoj zadrugi bilo više pušķi doraslih mužkaracah, u mnogoj manje, a u ponekoj i nikakvih, bijaše različita veličina dužnosti pojedinim zadrugam. Da se izravnaju tereti onih krajiških kućah, koje su davale vojnikah, i onih, u kojih nije bilo mužkaracah, sposobnih vojničkoj službi, domislilo se načinu ovomu, da one zadruge, koje nisu mogle davati vojnikah, imaju plaćati danak, koji se nije smatrao državnim dohodkom, te nije bio namienjen namirivanju upravnih troškovah, već boljku krajišnikah vojnikah i njihovih uzdržavalacah.

Iz ovoga prvoga danka, što su ga plaćale zadruge neobterećene vojničkom službom, razviše se obćeniti porezi i daće. Jednim dielom stvorena bje zaklada krajiških dohodaka (Grenz-Proventenfond), namienjena s prva samo plaćam sudskih činovnikah, učiteljah, lugarah itd., a kasnije obćenitim potrebam uprave. Druge pako dohodke odrediše posebnim kulturnim i humanitarnim potrebam, koje se iz proventne zaklade nisu mogle namirivati, te stvoriše cieli red raznih zakladah s posebnimi dohodci i posebnom namjenom.

Zakladah ovih bijaše velik broj. Al kako su se postupice razvijale i množile potrebe, nemogahu zaklade ove zadovoljivati svojoj namjeni. Uvjerivši se o tom odlučujući faktori, odlučiše g. 1803. kod ustroja krajiškoga računarstva, neka se svi troškovi, kojim su do onoga doba služile napomenute zaklade, u napredak podmiruju iz tekućih krajiških dohodakah, pojedine pako zaklade neka se stope u jednu zakladu, neka u ovu jednu utiču svi dohodci, koji

su prije bili namienjeni pojedinim zakladam, i neka se ti dohodci priklapaju glavnici sve dotle, dok glavnica nenaraste tako, da se, bilo kad bilo, njezinimi kamatami uzmognu namirivati krajiške potrebe. Taj zaključak bje previšnjom odlukom god. 1804. odobren, te su sve državne i privatne obveznice prije spomenutih pojedinih zakladah 1. studenoga 1803. sjedinjene u obćenitu krajišku imovnu zakladu, i zaklada ova proglašena svojinom krajine, s namjenom, da se kamate onih obveznicah koristno upotrebljuju u probitak vojničke krajine. Ujedno bje ustanovljeno, neka se zaklada ova poglavito množi kamatom od spomenutih obveznicah, ošastnimi ostavštinami krajišnikah itd.

Kad su se sve te različite zaklade u jedno spojile, nabralo se je novoj krajiškoj imovnoj zakladi 655.890 for. 53 nvč. glavnice, a glavnica ova nosila je 28.581 for. godišnjih kamatah.

Od god. 1803. do konca god. 1871. izdavalo se je iz te zaklade najviše na škole, crkve i župničke stanove itd.

Unatoč ovim često velikim troškovom narasla je krajiška imovna zaklada za 68 godina znamenito, te je u njoj bilo na izmaku godine 1871. svega imutka 2,529.699 for. 9 novč.

2. **Krajiška uzgojna i obrazovna zaklada.** Na tužbu ilirskoga naroda g. 1791. u temišvarskom kongresu iznešenu, da se s nedostatka obrazovnih zavodah ne mogu obrazovati častnička djeca u krajini: odredi car Leopoldo II., da se iz kameralnih dohodakah davaju svake godine 3000 for. prinosa za podignuće trijuh uzgojilištah u Belovaru, Karlovcu i Mitrovici.

Od god. 1792. predavao se taj prilog ratnoj blagajni, koja ga je zajedno sa legati unišlimi za školske svrhe koristonosno ulagala. God. 1826. stvorena bje napokon odatle krajiška uzgojna i obrazovna zaklada.

Prilog iz kameralnih dohodakah davao se je toj zakladi i dalje i to sve do g. 1835., te pako godine bude ustanovljeno, neka se ta glavnica nadalje zove krajiškom uzgojnom i obrazovnom zakladom i neka se upotrebljuje unapredjivanju obrtnosti u vojničkoj krajini, bilo podižući realke, bilo drugim kojim načinom, odgovarajućim tomu smjeru.

Četverorazredne glavne učione u Rakovcu i Mitrovici, gornje gimnazije u Senju i Vinkovcih, kasnije gornja realka u Rakovcu i dolnja realka u Mitrovici podignule su se i uzdržavale dohod kom te zaklade.

Poglaviti dohodci krajiške uzgojne i obrazovne zaklade bijahu: kamate od obveznica, školarina, zakupnine od zemaljah, danih u zakup u obrazovne svrhe, prinosi od dohodakah 4. krajiške pukovine za 10 stipendijah na senjskoj gimnaziji, dielovi prigospodarena viška pri nakladi školskih knjigah i dielovi dokinute erdeljske krajiške uzgojne i obrazovne zaklade.

God. 1871. odredio je kralj, da se krajiška imovna, uzgojna i obrazovna zaklada podiele na hrvatsko-slavonsku i na banatsku krajinu prema broju pučanstva.

Prama toj ustanovi predani su glavnomu zapovjedničtvu u Zagrebu kao krajiškoj upravnoj oblasti:

Od krajiške imovne zaklade	1,931.750 for.
Od krajiške obrazovne i uzgojne zaklade	569.000 „
Ukupno dakle . .	2,500.750 for.

Glavno je zapovjedničtvo u Zagrebu od god. 1873. odlučilo, veći dio njihova prihoda upotrebljivati za razna stipendija, tako da je potreba za nje već u proračunu za g. 1874. dosegla 51.380 for. Kraj ovoga troška doprinosi krajiška imovna te obrazovna i uzgojna zaklada svake godine stanovit prinos za gradnju novih učionah i podporu stradajućih krajišnikah. (Vidi skrižaljku na sliedećoj strani). Po zaglavnih računih za gg. 1873.—1876. potrošilo se for.:

god.	1873.	1874.	1875.	1876.
na stipendija	45.785	51.229	50.509	48.577
prinosa na gradnju novih učionah	—	8.009	359	15.959
podpore stradajućim krajišnikom .	19.970	8.698	5.511	9.785
Ukupno . .	65.755	67.936	56.379	74.321
Unišlo prihoda od obijuh zakladah	86.006	70.666	66.846	91.265

Krajiške zaklade godine 1877.

I. Imovina preuzeta gg. 1871. i 1872. od c. kr. drž. ministarstva rata	Imovna	Obraz. i uzg.	Ukupno
Državne obveznice: papirna renta	1,720.650	524.950	2,245.600
„ „ srebrna renta	100.850	25.050	125.900
Srečke lutrijskoga zajma od g. 1860 . . .	1.500	500	2.000
Dionice austrijske narodne banke	40.000	—	40.900
Hrv.-slav. razteretnice	17.300	—	17.300
Tamiške razteretnice	8.850	—	8.850
Dolnjo-austrijske razteretnice	42.600	8.200	50.800
Dolnjo-austr. stal. domest. obveznice . . .	—	10.300	10.300
Svota . .	1,931.750	569.009	2,500.750

II. Imovina kasnije prirasla.	Imovna	Obraz. i uzg.	Ukupno
Državne obveznice: papirna renta	60.800	40.700	101.500
4% partial. hipotekarne naputnice	21.000	—	21.000
Obveznice zemunske štedione	15.000	—	15.000
Zajam uz anuitete gosp. bratovštine u Petrinji	9.000	—	9.000
Uložna knjižica I. hrv. štedione	4.187.$_{28}$	—	4.187.$_{28}$
Uložna knjižica eskomp. banke u Zagrebu	349.$_{10}$	—	349.$_{10}$
Ugovor od 6. prosinca 1853. o pravu vlastničtva na kuću br. 390. u vriednosti od	4.445.$_{70}$	—	4.445.$_{70}$
Kuća i zemljište u Rakovcu nabavljena za	3.500.$_{05}$	—	3.500.$_{05}$
Svota . .	118.292.$_{07}$	40.700	158.992.$_{07}$
III. Sva imovina	2,050.042.$_{07}$	609.700	2,659.742.$_{07}$

c) Zaklada za investicije u hrvatsko-slavonskoj krajini.

Kad se je počelo raditi o preustrojstvu krajine na civilnu, zamislili su u Beču, kako će u brodskoj i petrovaradinskoj krajini prodati 30.000 jutarah krajiških šumah. Tomu se opre i hrvatski i ugarski sabor, te se oba složiše, da se (prema §-u 8. nagode) bez pristaje hrvatskoga sabora nesmie prodati niti jedan pedalj krajiške šume. Posljedica ovoga odpora bilo je previšnje riešenje od 8. lipnja 1871., kojim se odredjuje, da polovina šumah prelazi u vlastničtvo države, a polovina u vlastničtvo tako zvanih imovnih obćinah t. j. samoga krajiškoga naroda. (Gledaj stranu 150.) Za prvu polovinu neka vrhovnu upravu vodi ugarsko ministarstvo financijah, za drugu polovinu bude odlučeno, da njom upravlja samo krajiško pučanstvo preko posebnoga odbora, te da pojedini krajišnici u toj polovici imadu pravo drvarenja.

Podjedno je gornjim riešenjem dozvolilo njeg. veličanstvo, da se dohodak od prodaje onih prestarih drva iz krajiških **državnih** šumah, koja se u interesu umnoga šumskoga gospodarstva imadu posjeći, te koja sieča prelazi običnu godišnju rednju, uloži (investira) u kulturne svrhe krajine, imenito za gradnju komunikacija, izsušivanje močvarah, natapanje pitomine, sadjenje šume itd. Tim je udaren temelj tako zvanoj investicionalnoj zakladi.[1]

[1] Pravo govoreć nije ovo zaklada (fundacija), koja bi ostala netaknuta, te bi se od nje samo kamate trošile; već je ovo glavno (Fond), koje će se imati sve potrošiti u korist bivše krajine.

Za upravu ove zaklade postavljeno je posebno investicijonalno povjerenstvo. Sada se je snovalo i kovalo, kako će se iz prihoda ove zaklade, kojoj je bilo umah namienjeno 30.000 jut. šume u petrovaradinskoj i brodskoj pukovini, posagraditi željeznice koristne krajini, načiniti valjane i dobre ceste, posušiti močvare, itd. Nu ministarstvo ugarsko, koje si je prisvajalo glavnu i konačnu rieč i u pogledu ove inveesticijonalne zaklade, osujetilo je veći dio ovih osnovah, nastojeć, da se ponajprije grade željeznice, ne po povjerenstvu prvobitno osnovane, (po imenu željeznica od Zemuna do Siska), već one pruge, koje bi istina prolazile krajinom, ali u korist Ugarske. Kad je povodom tim nastalo u narodu nezadovoljstvo, kad se je uzrujalo radi toga javno mnienje u krajini i provincijalu, te je napokon i hrvatski sabor od bana tražio, da se kod kralja zauzme za krajiške šume, izjavljeno bude i saboru i investicijonalnomu povjerenstvu, da je u ministarskom vieću pod predsjedničtvom samoga kralja zaključeno: da krajina nije vlastnik investicijonalne zaklade, da vlastničtvo pripada državi, a samo prihod da se ima potrošiti u korist krajine, tako, da se za $56^2/_3$ postotakah grade željeznice, o kojih će odlučivati ugarski sabor i ugarska vlada; a $43^1/_3$ postotakah da se potroši u druge svrhe. Za investicijonalno povjerenstvo bude pako odlučeno, da ono neima prava stvarati odluke, već da mu pripada samo glas savjetujući. Kako onda i danas.

Investicionalna zaklada od god. 1872.—1882.

Dohod: poprieko . . . . 12.500.000 for.

Potrošak:

1.	Uprava šumah, centralna uprava, komisije, inženiri itd.	606.000 „
2.	Trasiranje i gradnja željeznicah . . .	6,139.000 „
3.	Gradjenje cestah i mostovah zatim radnje oko obalah	3,159.000 „
4.	Radnje oko pošumljenja krša i vodovodi po kršu	676.000 „
5.	Gradjenje školah	724.009 „
6.	Podpore stradajućim	91.000 „
	Ukupno .	11,395.000 „

E. Naši dugovi.

Pošto smo doznali za našu imovinu, treba da saznamo i svoje dugove. Ovi su dugovi od dvie vrsti:

1. **Zemaljski dug.** Srećom imamo samo jedan, i taj je nastao, kad se je god. 1848. razteretila, oslobodila zemlja seljačka od rabote (tlake) i od vlasti vlasteoske. U to ime je odmjerila država svakomu vlastelinu za svakoga njegovoga podložnika primjerenu naknadu i to kod nas za svako selište (sesiju) stanovitu svotu. Buduć da zemlja nije imala toliko nòvca, da bi bila mogla svu vlastelu gotovim podmiriti: to su jim bile mjesto novca razdavane tako zvane razteretnice (Grundentlastungsobligationen), te je svaki vlastelin dobio za svoja raztererećena selišta zadužnice, na koje mu se plaćaju 5% kamate, a uz to se svake godine ždreba dva puta stanovit broj tih zadužnicah, pak izždrebane se sasvim izplaćuju, a za ostale jamči zemlja.

Carskim patentom od god. 1853. bilo je odredjeno, da ima za svako selište zapasti hrvatskoga vlastelina naknada od 400 fr., a slavonskoga od 260 fr. konvencijonalnoga novca.[1] Prema tomu su odkupljivana i druga vlasteoska práva. Ovim odkupom vlasteoskih pravah naprtio si je hrvatsko-slav. provincijal dug od 16,615.930 for. Na obal ovoga duga plaćeno je do svrhe g. 1881. 5,205.000 for. Ostalo je dakle duga jošte 11,410.730 for. Plaćanju ovoga duga i 5% kamatah namienjen je zemljorazteretni namet, koji plaćaju ne samo izkupljeni seljaci nego svi državljani u provincijalu. Taj razteretni namet iznosi na godinu 980.000 for., a upotrebljava se tako sdušno i tačno, da naše hrvatske razteretnice imaju već dan danas na bečkoj burzi veću od nominalne vriednosti, t. j. zadužnica na 100 for. plaća se ondje sa 102 for. Do godine 1907. imao bi biti sav ovaj razteretni dug sasvim podmiren.

Osim toga ujamčila se je zemlja zakonom od 10. siečnja 1876. jošt i za odkupninu gornice, činža, krčevinah itd. Sva ova odkupnina čini od prilike 5,417.624 for.; u to ime razdala je zemaljska

---

[1] Razlozi ove razlike na široko su razloženi u „Motive zu dem Entwurfe eines kais. Patentes zur Durchführung der Grundentlastung etc. in den Königreichen Kroatien und Slavonien". (Čitaj u Vežićevu Hrvatsko-slavonskom urbaru, str. 505.)

vlada onim, kojih ide, osobite zadužnice, na koje dobivaju vlastnici 5 % kamate, a na obal duga i platež kamatah plaćaju dotični vlastnici zemaljah primjeren godišnji namet, toliko, da će se svaki uz 22 godinah riešiti toga platežnoga bremena. Zemaljska vlada upravlja tim poslom, a zemlja jamči za platež tih odkupnih zadužnicah.

2. *Zajednički državni dugovi.*

Zemlje krune ugarske preuzele su zak. člankom XV. 1876. počam od 1. siečnja 1868. na se dužnost, da će za kamate na zajednički dug monarhije doprinositi godimice 29,188.000 for., i to 11,776.000 for. u kovanom novcu; — nadalje, da će za amortizaciju državnih dugovah, koji se u stalnu rentu pretvoriti nedadu, doprinositi stalnu godišnju svotu od 1,150.000 for. i to 150.000 for. u srebru. Ovih potonjih 150.000 for. namienjeno je odplaćivanju državnoga duga, kojim se je monarkija zadužila kod austr. obće vjeresione za nekretnine (Bodenkreditanstalt). Od toga duga je polovica uknjižena na državna dobra zemaljah krune ugarske. Ovaj prinos prestati će dakle, kad bude sav dug plaćen.

Osim razteretnih dugovah, koji su doduše zajamčeni od države, al jih plaćaju pojedini dielovi, zatim duga za odkup vinske desetine, krčevinskih i izvanselišnih zemaljah, napokon i tisza-szegedinskoga zajma, koji svi se odnose na Ugarsku u užem smislu: iznosio je glasom izkaza, koji dalje sliedi, zajednički državni dug

na kraju godine 1880. . . . . 734,575.544 for. 42 novč.
„ „ „ 1881. . . . . 835,771.551 „ 91 „
glavnice; na kamate pako i amortizaciju potrošilo se je godine
1880. . . . . 51,383.746 for. 39½ novč.
1881. . . . . 52,743.081 „ 28 „
a za god. 1883. proračunano je . . . 54,573.032 „ — „

Izim ovoga konsolidiranoga t. j. stalnoga duga ima država podmirivati još svake godine i tako zvani viseći dug, te se je potrošilo u to ime godine
1880. . . . . 1,721.631 for. 89½ novč.
1881. . . . . 3,059.810 „ 78 „
a za god. 1883. proračunano je . . . 1,869.772 „ — „

Izkaz zajedničkih državnih dugovah i koliko se u to ime plaća.

Oznaka duga	Izdatak na kamate i odplatu godinu 1880		Stanje duga na kraju godine 1880		Izdatak na kamate i odplatu uz godinu 1881		Stanje duga na kraju godine 1881		Potrebština za kamate i odplatu po proračunu godine 1883
	for.	nč.	for.	n.	for.	nč.	for.	nč.	
Željeznički zajam od godine 1868	5,404.823	80	78,403.200	—	5,393.664	65½	77,664.000	—	5,569 464
Založni zajam gömörske željeznice	437.514	36½	6,031.200	—	449.160	14½	5,947.500	—	459.368
Zajam od 30 milijunah godine 1871	2,255.334	35	25,607.000	—	2,187.953	31	24,989.000	—	2,262.053
Zajam od 54 milijuna godine 1872	4,103.281	19	48,472.000	—	4,072 678	19	47,383.000	—	4,151.194
Prioritetni i državni zajam iztočne **željeznice**	4,628.739	47	84,573.300	—	4,645.884	03	84,422.900	—	4,703.518
6% zlatna renta	27,517.178	45	400,000.000	—	28,345.578	42	254,987.800	—	5,841.925
Lutrijski zajam od **godine** 1870	2,122.631	65	26,590.000	—	1,237.524	55	26,120.000	—	1,237.260
Prioritetni zajam **lančanika u Budimpešti**	—	—	1,160.800	—	99.841	85	1,130 200	—	98.694
Odkup lančanika	—	—	388.071	—	—	—	386.635	—	—
					1,192.572	16			
Dug na odkup potiske željeznice	2,556.924	83	54,467.036	47	2,643,577	43	51,979.989	96	2,492.268
Dug na odkup zagreb.-karlovačke željeznice	140.748	—	4,794.936	95	280.200	—	4,794.926	95	285.600
Dug na odkup považke (vágvölgyi) željeznice	314.470	—	4,088.000	—	275.470	—	4,088.000	—	197.470
4% zlatna renta	—	—	—	—	1,652.201	14	200,000.000	—	20,523.282
5% papirna renta	—	—	—	—	—	—	51,977.600	—	5,550.937
Prolazno: na dugove od 76½ i 76½ milijuna od god. 1873 i 1874 itd.	1,902.100	29	—	—	259.845 42 6.918	98	—	—	—
Zajam za pokriće manjka god. 1883	—	—	—	—	—	—	—	—	1,000.000
Ukupno	51,583.746	39½	734,574.544	42	52,743.081	28	835,771.551	91	54,573.032
K tomu: Viseći dug	1,721.631	89½	—	—	3,059.810	78	—	—	1,869.772
Prinos na zajednički dug austro-ug. monarhije	30,319.320	76½	—	—	30,317.020	45½	—	—	30,316.700
Svota	83,424 699	05½	—	—	86,119.912	51½	—	—	86.759.504
Odbiv korelativne primitke	1,093.988	34½	—	—	1,083.534	—	—	—	947.601
Ostaje za plaćanje	82,330.710	71	—	—	85,036.378	51½	—	—	85,811.903

Skupiv sve u jedno iznosio je dakle pravi trošak na državne dugove godine

1880. . . . . 82.330.710 for. 71 novč.
1881. . . . . 85,036 378 „ $51^1/_2$ „
a za god. 1883. proračunano je . . . . 85,811.903 „ — „

Na ovaj trošak doprinosi i Hrvatska i Slavonija iz onih 55% svoga dohodka, koji ide u zajedničku državnu blagajnu. (Gled. skrižaljku na prvašnj. strani).

Naše prvašnje državno kućanstvo.

Porezi. O prvotnih financijah naše domovine znamo vrlo malo; jamačno je bilo onda naše državno kućanstvo (kao što drugdje tako i kod nas) posve jednostavno. Vladaoci su najviše dohodka vadili iz svojih imanjah, koja su onda bila jako prostrana. Osim toga bilo je nekoliko neznatnih daćah. Najstariji zakon spominjući poreze jest 27. zak. čl. od g. 1222., koji odredjuje, da se kunovina[1] (mardurinae) ima plaćati po običaju od kralja Kolomana uglavljenom. Kakav je bio taj običaj, toga neznamo naročito, nego možemo nagadjati. I. zakon Kolomanov odredjuje u 78. glavi, da župani imaju od pobranih u svojoj županiji porezah dvie trećine kralju davati, a jednu trećinu za se zadržati. U svojoj povelji podieljenoj Trogiru[2] odredjuje isti Koloman takodjer, da kralj ima dobivati od pobrane carine dva diela, a gradski župan treći diel. Prema tomu možemo se domišljati, da su i vojvode, a poslje njih banovi, davali dvie trećine kunovine kralju, a treća je njim ostala.

Znamenit je bio dohodak banu i tako zvani „komorski dobitak" (lucrum camerae). U početku 13. vieka smislili su vladaoci posebni dohodak. Oni su kovali svake godine osobit novac, koji je valjao samo godinu danah, obično od uzkrsa do uzkrsa. Onda su zaredili kraljevski ljudi (monetarii, numularii) po zemlji, pak su zamjenjivali lanjski nevaljali novac ljetošnjim, novim, svatko je morao dakako nadoplaćivati, a taj prid (agio) zvao se je „komorski dobitak". Kako ćemo vidjeti govoreć o pjeneštvu, u trojednoj kra-

---

[1] Engel (Geschichte von Hungarn, I. 205.) pripovieda, da je bilo u Slavoniji odviše kunah, koje su puno kvara činile, pak da se istriebe, morala je svaka kuća stanovit broj kunah ili primjeren odkup u novcu davati. Nego kunovine bilo je i u Dalmaciji, Poljskoj, Ruskoj i drugdje. Valjda se je koža od kune upotrebljavala kao krzno. Kasnije se je samo novac davao u to ime i taj se je zvao k u n o v i c a. Sad ćemo razumjeti, zašto ima u slavonskom grbu kuna. (l a t. martes, n j e m. Marder).

[2] Naše pravice str. 2.

ljevini nisu valjali ugarski novci nego samo „banovci“. Banovi su dakle takodjer pobirali komorski dobitak, kao što dokazuje povelja bana Nikole Seča od godine 1344., kojom je dao ovo svoje právo (s privoljom sabora) pod zakup njekomu Zagrebčaninu Jakovu Volfardu za 300 marakah dinarah banskih.[1]

Budué da su zakupnici komorskoga dobitka davali sve to lošije novce, bude napokon taj dobitak zamienjen stalnim porezom, što se je morao kod nas od svakoga ognjišta ili dimnjaka plaćati (dimnica, dimarina), a u Ugarskoj od svakih kućnih vratah (porta).

Ludovik I. bio je dokinuo god. 1351. kod nas kunovinu, a naprtio našemu plemstvu kraljevski komorski dobitak; al njegov nasljednik Sigismund povratio je godine 1439. kunovinu, jer su to Hrvati zahtievali.

Još je imao ban i drugoga dohodka, po imenu „trgovinu“ (od uvezene robe, dakle negdašnju tridesetinu = harmicu; današnju carinu = Zoll), zatim maltu, solare. Sav ovaj dohodak išao je u **bansku komoru** (camera banalis), a odatle se je slao kralju primjeren diel, i to, kako nagadjamo iz njekih starih pisamah 12. stoljeća, do 10.000 marakah srebra na godinu.

Al nije ovo bio sav dohodak bana. On je jošte dobivao stanovite darove (donaria), imao je právo prisjelice (descensus), t. j. mogao je odsjesti kod plemstva putujuć po zemlji.

Iz povelje podieljene godine 1234. Virovitici[2] razabiramo, da su banovi pobirali jošt i **založinu**, t. j. živež, a dobivali su **povoz**, (to će biti naš foršpan; komore).

Naše porezno odnošenje k ugarskoj kruni označuje jasno, da nemože jasnije, 2. članak našega sabora od godine 1492. Pamtiti pako treba, da su zakonski članci ovoga našega sabora ne samo od kralja Vladislava II. bili potvrdjeni, nego i napose u zakonik ugarski uvršteni. Pomenuti zakonski članak odredjuje: „Ako njegovo veličanstvo nametne stanovnikom svoje ugarske kraljevine s kojih god razlogah, sada il u napredak, kakov platež, to neka u svojoj slavonskoj kraljevini od takovih platežah pobira **samo polovinu**, prema običaju njezinu **uviek** i do danas držanu“.

Osim obična poreza, kunovine, zahtievali su kraljevi u ratno vrieme i vanrednu pomoć (subsidium), i to sad kao prirez na kunovinu, sad poprieko stanovitu svotu, a vazda od našega sabora napose. Za prirez valjao je uviek gore navedeni zakon od godine 1492. Tako n. pr. zak. čl. 9. od godine 1596. odredjuje, da će Slavonija od svake kuće (porte) plaćati polovinu podpomoći (subsidium), što ju je sabor za ugarske kuće odredio, pa i ta polovina ima se potrošiti na potrebe iste Slavonije. Isto kažu zakoni od g.

---

[1] Naše pravice str. 40.

[2] Jura regni I. 58.

*

1600. i 1601. u kratko: „Slavonija plaća polovinu" (media dica). A zak. članci 7. od g. 1602., 14. od god. 1608. itd. kažu opet: „Slavonija plaćat će po svom običaju polovinu subsidija, a upotrebit će ju na svoje potrebe, to jest na utvrdjenje svoje medje. Po zak. čl. 9. od godine 1625. imala je Slavonija priložiti krunitbenomu daru Ferdinanda II. takodjer samo polovinu, t. j. samo pol forinte od svake kuće (porte), u Ugarskoj pako platila je svaka porta po 1 forintu.

Zanimiv je i zak. čl. 1. od god. 1635., u kojem se povisuje carina od robe i naláže se tridesetinarom ugarskim, da ju predaju ugarskoj komori; a hrvatski i slavonski neka nepredaju pobrane tridesetine (carine) ugarskoj komori, nego hrvatskomu saboru, da njom plati banovačke krajišnike. Zak. čl. 7. od godine 1638. nalaže glavnoj tridesetnici u medjumurskom Nedelišću, neka pobranu tridesetinu preda porezniku kraljevine slavonske (exactori regni Slavoniae), da se njom plaćaju pokupski vojnici. Posve isto nalaže zak. čl. 4. od godine 1649., samo još dodaje, da taj kraljevinski poreznik ima račun polagati hrvatsko-slavonskomu saboru. Jošt i godine 1741. bilo je člankom 54. odredjeno, da se polovina tridesetine i poreza ima predati našemu saboru za podmirivanje zemaljskih potrebah, a sabor ima kraljicu **obavješćivati** svake godine, kako je te novce potrošio.

Mi smo tu naveli samo **nekoje** zakonske članke zajedničkih saborah od najstarijih vremenah do Josipa II., i to zato: **prvo**, da se vidi, kako se je vlast ugarskoga sabora na naše poreztvo za sve ono vrieme omedjašivala na priznanje, da mi imamo plaćati samo polovinu poreza (media dica) nametnutoga Ugarskoj. **Drugo**, da dokažemo, kako naš porez nit je ugarska vlada razpisivala, nit razrezivala, nit je ugarska komora pobirala, nit je njim upravljala; već je to bilo zvanje našega kraljevinskoga poreznika i područnih mu pobiračah.

U poreznom pogledu uživala je dakle naša domovina sve do Josipa II. podpunu autonomiju. Ova se je još jasnije očitovala, kad je koji kralj želio osobitu pripomoć; jer onda se neposredno obraćao našemu saboru. O tom imamo množinu kralj. odpisah, počevši od Vladislava II. pak do Marije Terezije; nu ovo bi se razlaganje odviše oteglo, kad bismo sve te kr. odpise ovdje diljem navodili; mi ćemo se zadovoljiti kr. odpisom Marije Terezije od od g. 1770., u kojem pozivlje naš sabor, da povisi obični porez za 150.000 for. Nu sabor ga je povisio samo za 70.000 fr.: zato je Marija Terezija godine 1773. novim kr. odpisom i obširnim dokazivanjem skloniti nastojala sabor, da zahtievanu svotu dozvoli.

Solare. Sol je bila od vajkada obilato vrelo dohodka za kraljeve Ugarske, jer je ondje prodaja soli uviek bila monopol. G. 1405. zabranio je bio kralj Sigismund porabu druge soli nego

što se je izkopala u zemlji (u marmaroškoj županiji), te postavio po svuda, pa i kod nas, solare. Nego buduć da je sol, dovožena iz tolike daljine, preskupa bila, gdjeno je morska sol bila jevtina: dozvolio je naš sabor godine 1492. članko 5., da se može k nam dovoziti morska sol (iz Istre i Dalmacije), pošto plati na medji tridesetinu, pak da ju može narod kupovati ili pravo govoreć zamjenjivati za žito. Od onda su ju ponajviše primorci razvozili po zemlji, i to tja u Slavoniju, gdje se do danas zovu „solari“.

Ovako je narod naš dobivao puno jeftiniju sol, a to nije bilo po ćudi gospodi ugarskoj, ili pravo govoreć komori ugarskoj: zato su naši zastupnici na ugarskom saboru morali tu našu blagodat novimi te novimi zakoni osiguravati, počevši od Ferdinanda I. (29. : 1548. kraljevina **slavonska** može uvoziti i upotrebljavati morsku sol), pak do Karla III., koji (122. : 1715.) dopušta porabu morske soli prema prvašnjemu zak. članku stališem i redovom kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.[1] Ovomu članku dalo je povod pokušano uvoženje ugarske soli, kojemu se je naš sabor godine 1701. vrlo energično opirao.

Pjeneztvo. A kako je bilo kod nas nekada u tom pogledu? — Uživali smo i u pjeneznih poslovih podpunu autonomiju. Odkad se je naša domovina s ugarskom sdružila, imala je sve do turskih metežah ne samo posebnu financijalnu upravu (camera banalis), nego i posebne kovnice, u kojih se je kovao novac namienjen trojednoj kraljevini. Takve kovnice su bile u Zagrebu,[2] Virovitici i Sriemu, a poslije i u Osieku. Najstariji naš novac, koji je do nas dopro, polieže od Mirka, vojvode Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, koji se je više putah podpisivao „mladji kralj“ (jer je bio za života svoga otca Bele III. okrunjen.) Prema tomu ima na njekih njegovih pjenezih naslov „Dux Slavoniae“, na drugih „Rex Slavoniae“ (oko godine 1190.) Od drugih slavonskih vojvodah imamo novacah od Andrije, Bele, Kolomana, Bele mladjega i Stjepana.

Uz vojvode kovali su i banovi osobite novce; najstariji polieže od bana Stjepana (g. 1245—1259.) Ovi novci, zvani obično banovci ili banovice, ili kunovice, (jer su izprva upotrebljavani za odkup od kunovine), imaju na jednoj strani utisnutu kunu; nad njom i pod njom po jednu zviezdu, naokolo pako čita se: „moneta (t. j. pjenez) ducis ili bani Sclavoniae“. Ovako na licu, a na

---

[1] Evo nova dokaza, da se je i u novije vrieme po imenu „Slavonije“ razumievala sva trojedna kraljevina.

[2] Odavle se navodi „marca monetae zagrabiensis Misban dicta“, koja je vriedila dva dukata a 200 dinarah. Pošto se je današnji gornji grad zvao „Greč“ (Grič), to su se i dinari zvali takodjer „denarii grecenses“, t. j. dinari grički, zagrebački.

naličju vide se pod dvostrukim iztočnim križem dvie okrunjene glave, do tih pako stoji prvo slovo imena kraljeva ili banova, koji su novac kovali.[1]

Osim toga davali su i sami kraljevi kovati za nas posebni novac i onda je imao nadpis „moneta regis pro Sclavonia"; ili pako (kao što na novcih Ludovika I. i Matije I. „rex Hungariae, Dalm. Croat.) Kako je bio taj naš novac ugledan i vjerovan, vidi se odtuda, što je i u Dalmaciji,[2] dapače i u samoj južnoj Ugarskoj išao i vriedio; zato je Karlo-Roberto (godine 1323.) obećao, da će kovati dati dobre dinare, tako težke kako su banski. Sad se nećemo čuditi povelji Andrije II. podieljenoj god. 1217. zagrebačkoj biskupiji, u kojoj se veli: „Premda nijedan kralj nije kovao kraljevskih novacah u banskoj ili vojvodskoj kraljevini; nu opet, ako bi to učinili naši nasljednici, čega nevjerujemo: ljudi crkve, tako biskupski kano i kaptolski, neka se nesile, da kupuju ili prodaju svoju robu za te novce".

Jošte Ludovik II. (god. 1525.) kovao je novce s nadpisom „Ludovicus Dei gratia Dalm. Croat. etc. rex". Isto tako čitamo na novcih Ferdinanda I. pak do Leopolda I. imena naših kraljevinah; poslije jih nestade, dok jih nagoda opet neuzkrisi, koja odredjuje u 64. §-u, da se ima u naslov kralja ugarskoga na kovanom novcu uvrstit i „Dalmacije, Hrvatske i Slavonije".

---

[1] U XIV. vieku bilo je u zlatnom dukatu 70 banskih dinarah, a jedan dinar vriedio je 12 bagatinah; 250 dinarah bilo je u jednoj marki, a 40—50 u jednoj pensi.

[2] U Dalmaciji zovu do danas sitni srebrni novac, sličan starim banskim pjenezom, bańovac ili banovica.

PRILOZI.

I.

Prva hrvatska krunitbena zavjernica izdana od kralja Franje Josipa I.

(Gledaj 87. stranu ove knjige.)

Mi Franjo Josip Prvi, po milosti božjoj car Austrijanski, Ugarske, Češke, Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Galicije, Vladimirije, Rame, Srbije, Kumanije i Bugarske kralj apoštolski; kralj Ilirije, Jerusolima itd. itd.; nadvojvoda Austrije; veliki vojvoda Toskane i Krakova; vojvoda Lotaringije, Solnograda, Štajerske, Koruške, Kranjske i Bukovine; veliki knez Sedmogradski, pokrajinski grof Moravski; vojvoda gornje i doljnje Sležke, Modene, Parme, Pijačence, Gvastale, Osviečima i Zatora, Tješina, Friaula, Dubrovnika i Zadra itd.; grof Habsburga i Tirola, Kiburga, Gorice i Gradiške; knez Trienta i Briksena; pokrajinski grof gornje i doljnje Lužice i Istrije; grof Hohenemsa. Feldkirha, Bregenca, Sonenberga itd.; gospodar Trienta, Kotora i Slovenske pokrajinske grofovine itd. itd.,

Kao Ugarske i posestrimih joj kraljevinah kralj apoštolski dajemo na uspomenu redci ove Naše zavjernice: da je — pošto se je Njegovo Veličanstvo slavni vladavši gospodar Ferdinando I., car austrijanski, kralj ugarski imena ovoga V., naš duboko poštovani i ljubljeni stric, izdanom u Olomocu još 2. prosinca 1848. odričnom listinom, kako no austrijsko-ugarske krune, tako i krunah ostalih pod njegovom vladom stojavših zemaljah svetčano odrekao; i pošto je nadalje Njegova Prejasnost, carsko-kraljevski nadvojvoda Franjo Karlo, naš duboko poštovani i vrlo ljubljeni otac, komu bi po nasljedbenom redu pripadalo bilo nasljedstvo na prestol, svoju odreku nanj istom prilikom i ravnom svetčanošću očitovao — po ustanovljenomu 1. i 2. članku godine 1723. nasljedbenom redu, na Nas, kao zakonom ovlašćenoga nasljednika, spalo

nasljedstvo na prestol kraljevski u Ugarskoj i posestrimih joj kraljevinah. — Mi smo i zbilja preuzeli vladanje, ali poradi nadošavših težkih preponah nemogosmo se za kralja Ugarske i posestrimih joj kraljevinah krunisati dati u roku, ustanovljenu čl. 3. god. 1791.

Docnije i to godine 1861. sazvasmo pomazanja i krunitbe Naše radi zemaljski sabor, te mu predložismo i prije napomenute listine ob odreci na prestol, kako Njeg. Veličanstva cara i kralja Ferdinanda, duboko štovanoga Nam strica, tako i Njeg. Prejasnosti nadvojvode Franje Karla, sinovljim poštovanjem ljubljenoga Nam otca; nu krunitba Naša ipak poradi obstojavših okolnostih ni tada se obaviti nemogaše.

Nanovo dakle sazvasmo krunitbe naše radi na 10. prosinca god. 1865. u slob. i kralj. grad Peštu sadanji ovaj zemaljski sabor, te ga otvorismo licem i predvodismo ga neprekidno. Poslje podužih viećanjah podje Nam božjom pomoćju na radost otčinskoga srdca Našega za rukom uzpostavom ustava ukloniti one težkoće, sbog kojih kraljevska Naša posveta i krunitba dosad izostade.

Onu zabrinutost pako, što ju je zemaljski sabor god. 1861. obzirom na abdikacijonalne listine Njeg. Veličanstva, cara i kralja Ferdinanda V., duboko štovanoga i ljubljenoga Nam strica, i Njeg. Prejasnosti, carsko-kraljevskoga nadvojvode Franje Karla, sinovljim štovanjem ljubljenoga Nam otca, opetovano Nam u svojih predstavkah očitovao bio, razpršila je ona po odgovornom Našem ministarstvu u ime Naše pred licem sabora učinjena izjava: da se iz formalnih nedostatakah gore spomenutih odrekah nikakove štetne posljedice za zakonitu samostalnost i neodvisnost zemlje izvadjati nesmiju, te da se čin odreknuća na prestol u buduće ima uz osobitu napomenu Ugarske, njezinu obaviest i privolu dogadjati; pa da se za obezbiedjenje zemlje u toj stvari odmah poslje svetčane krunitbe Naše osobiti zakon stvoriti ima.

Uzevši dakle zemaljski velmože i zastupnici u obzir odredbu domaćih zakonah i želeći Nas u njihovom smislu čim prije krunisati kao zakonitoga i pravoga im nasljednika na prestol i krunu Ugarske i posestrimih joj kraljevinah: obratiše se sa podaničkom pokornošću na Nas, moleći preponizno, da Mi u smislu temeljnih zakonah zemlje i svakako prije krunisanja Našega krunitbenu zavjernicu izdati, te njom za obezbiedjenje pravah zemlje dolje na-

značene članke i sve, što je u njih sadržano, primiti, kraljevskom Našom moći odobriti, potvrditi, te kakono Sami milostivo obdržavati, tako i po drugih obdržavati dati blagoizvolimo. — Ovih je članakah sadržaj sliedeći:

§. 1. Sveto i nepovredimo obdržavat ćemo, a kraljevskom Našom moći i po drugih obdržavati dati nasljedbu na kraljevski prestol, ustanovljenu u 1. i 2. članku god. 1723.; krunitbu, po propisu članka 3. god. 1791. obavljat se imajuću; prava, ustav, zakonitu neodvisnost, slobodu i zemljištnu cjelovitost Ugarske i posestrimih joj kraljevinah; — sveto i strogo ćemo obdržavati sve u istih zemljah i kraljevinah zakonito postojeće sloboštine, povelje, zakonske običaje i dosad po zemaljskih saborih stvorene, te po slavnih Naših predjih, krunisanih Ugarske kraljevih posvećene, kakono i odsad po zemaljskih saborih stvoriti i po Nas, kao krunjenom kralju, posvetiti se imajuće zakone u svih njihovih točkah, člancih i zaporkah, tako, kako što će istih smisao i uporaba obćim suglasjem kralja i zemaljskoga sabora ustanovljeni biti; izuzevši ipak dokinutu onu zaporku zakona blagopočinuvšega kralja Andrije II. od god. 1222., počamši od riečih: „Quodsi vero nos“ sve do onih riečih „in perpetuam facultatem“. Za obezbiedjenje svega toga služit će i ona Naša kraljevska zakletva, što ćemo ju vrhu sadržaja ovoga Našega kraljevskoga pisma na osnovu riečih krunitbene zakletve slavnoga Nam predšastnika **Ferdinanda I.** prigodom krunitbe Naše položiti.

§. 2. Svetu zemlje krunu dati ćemo po starodavnom zakonitomu običaju stanovnikah zemlje i po domaćih zakonih uviek u zemlji držati i čuvati po svjetskih osobah, koje se iz njihove sredine bez obzira na vjeru za to izabrale i ovlastile budu.

§. 3. Sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrimih joj kraljevinah, što su već natrag stečene, pa i one, što će božjom pomoćju odsele biti natrag pribavljene, pripojit ćemo u smislu krunitbene Naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimim joj kraljevinam.

§. 4. U onom slučaju, što da ga providnost božja daleko udalji — kad bi prekinuće sjemena obojega spola nadvojvodah austrijskih i to najprije izumrenjem nasljednikah, proizhodećih od koljena carevah i ugarskih kraljevah, slavne uspomene pradjedovah Nam VI., odnosno Karla III.; poslje: blagopočinuvšega Josipa I.; napokon blagopočinuvšega Lavoslava I. uzposljedovalo, —

spasti će podjedno prema ustanovi članka 1. i 2. god. 1723. na Ugarsku i posestrime joj kraljevine natrag preimućtva birati si kralja i krunisati ga, te će kod ovih zemljah po davnih njihovih običajih ostati nepovriedjeno u svojoj njekadašnjoj valjanosti i stanju svom.

§. 5. Kao što je gore u prvoj točki sadržano, imat će, koliko god putah se u buduće ovakovo krunisanje u Ugarskoj bude po zemaljskom saboru izvršivalo — nasljednici i potomci Naši krunisati se imajući kraljevi obvezani biti, svagda predposlati prihvat jamstvah ove zavjernice i položiti zakletvu nanj!

Mi dakle, primivši blagostivo prenavedenu molbu sabora, i sliedeći blago nagnuće otčinskoga srdca Našega, svekolike gore uvršćene članke i sav im sadržaj kako u pojedinostih, tako i u cielosti njihovoj umjestnimi i milimi Nam izpoviedamo i k istim s milostivom Našom privoljom pristupamo, obećavajući i kraljevskom Našom rieči osiguravajući Ugarsku i posestrime joj kraljevine, da ćemo sve, što je navedeno, kako sami obdržavati, tako i svakomu podaniku Našemu, ma bio kakova reda ili stališa, obdržavati dati, — kao što ih ovom našom zavjernicom primamo, odobravamo i potvrdjujemo.

Čega vjerodostojnosti i izviestnosti radi ovu listinu sobstvenom Našom rukom podpisasmo i kraljevskim Našim pečatom potvrdismo.

Dano u Budimu, glavnom gradu kraljevine Naše Ugarske na šestog lipnja godišta gospodnjega hiljadu osamsto i šestdeset sedme.

Franjo Josip I. s. r. Grof Julijo Andrassy s. r.

Zakletva kraljevska.

Mi Franjo Josip I., božjom milošću Ugarske i posestrimih joj zemaljah nasljedni i apoštolski kralj, zaklinjemo se živim Bogom, blaženom djevicom Marijom i svimi svetci božjimi, da ćemo crkve božje oblasti Ugarske i posestrimih joj kraljevinah i svakoga reda crkvene i svjetske stanovnike u njihovih pravih, preimućtvih, slobodi, sloboštinah, zakonih, davnih dobrih i odobrenih običajih uzdržati, svakomu pravdu i pravicu podjeljivati; Ugarske i posestrimih joj kraljevinah prava, ustav, zakonitu neodvislost i zemljištnu cjelokupnost nepovriedjeno im sačuvati, da ćemo zakone blagopočivšega Andrije II. (izuzamši ipak zaporku 31. istih zakonah, koja se ovako počimlje: „Quodsi vero Nos“ sve do riečih „in perpetuum facultatem“) obdržavati; da

granice Ugarske i posestrimih joj kraljevinah i sve, što ovim zemljam, kojim god pravom i naslovom pripada, nećemo niti otudjiti niti okrnjiti, paće da ćemo ih, na koliko moguće, umnožiti i razširiti, te sve ono učiniti, što na boljak, slavu i umnoženje ovih zemaljah po pravdi učiniti možemo. Tako Nam Bog pomogao i svi svetci božji.

II.

Hrvatsko-ugarska nagoda nadopunjena i izpravljena.

(Gledaj stranu 68.)

Zak. članak I. sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, (čl. XXX: 1868. ugar. sab.) o nagodi, koju sklopiše s jedne strane kraljevina Ugarska, sjedinjena s Erdeljem,[1] s druge strane kraljevine Hrvatska i Slavonija, za izravnanje postojavših izmedju njih državopravnih pitanjah:

Pošto su kraljevine Hrvatska i Slavonija tečajem stoljećah[2] koli pravno toli faktično spadale ka kruni sv. Stjepana, i pošto je u pragmatičkoj sankciji takodjer izrečeno, da su i zemlje krune Ugarske medjusobno nerazdružive: to su na ovih temeljih s jedne strane kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem,[3] s druge strane kraljevine Hrvatska i Slavonija za poravnanje nastavših medju sobom[4] državopravnih pitanjah sklopile sliedeću nagodbu:

§. 1. Kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem[5] i kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sačinjavaju jednu te istu državnu zajednicu tako napram ostalim pod vladom nj. veličanstva stojećim zemljam, kao što i napram inim državam.

§. 2. Iz ove državne zajednice i skupnosti sliedi, da se ima kralj kraljevinah Ugarske i Dalmacije, Hrvatske i Slavonije jednom te istom krunom i jednim te istim krunitbenim činom okruniti[6] i

---

[1] Riečih „sjedinjena s Erdeljem“ neima u magjarskom tekstu.

[2] U magjarskom tekstu stoji „századok óta“, to će reći „od vjekovah“. — Hrvatski jezik nágode hrdjav je do zla boga, te bi ju trebalo svu drugačije stilizirati. Mi ćemo se ovdje stegnuti na izpravak najkrupnijih pogrešakah.

[3] Riečih „sjedinjena s Erdeljem“ neima u magjarskom tekstu.

[4] Imalo bi se kazati „medju njima“.

[5] U magjarskom tekstu neima ni opet riečih „sjedinjena s Erdeljem“.

[6] Prema magjarskom tekstu imalo bi se mjesto ove izreke kazati: „da se kralj kraljevine Ugarske i kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije

za sve pod krunom sv. Stjepana stojeće kraljevine na zajedničkom saboru ovih kraljevinah zajednička krunitbena zavjernica utanačiti i izdati.

Izvornik ove krunitbene zavjernice ima se uz magjarski sastavak i jezikom hrvatskim sastaviti i kraljevinam Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji izdati i u njemu cjelokupnost i zemaljski ustav kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije zajamčiti.

Krunitbena zavjernica od god. 1867. ima se naknadno takodjer izvorno hrvatskim jezikom sastaviti[7] i saboru kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije što prije poslati.

§. 3. Iz gori spomenute nerazdružive državne zajednice sliedi nadalje, da glede svih onih predmetah, koji su svimkolicim kraljevinam krune Ugarske i ostalim zemljam nj. veličanstva zajednički, ili koji se zajedničkim sporazumkom razpravljati imadu, treba da bude kraljevinam Ugarskoj i Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji jedno te isto zakonito zastupstvo, zakonodavstvo i što se izvršbe (Executive) tiče, zajednička vlada.

§. 4. Kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija pripoznavaju zakonski članak XII. god. 1867. ugarskoga sabora, koj označuje[8] zajedničke poslove medju kraljevinami krune sv. Stjepana i ostalimi zemljami nj. veličanstva, zatim i poslove, koji premda nisu zajednički obim ovim strankam, nu ipak se zajedničkim sporazumkom njihovim razpravljati imadu, i koj ustanovljuje način njihova rukovodjenja,[9] — istom tako pripoznavaju i već na temelju ovoga zakona oživotvorene nagodbene ustanove,[10] osobito zakonske članke XIV., XV. i XVI. od god. 1867. i za se krepostnimi i obveznimi, nu ipak uz tu naročitu ogradu,[11] da se u bu-

---

kruni jednom ter istom krunom, jednom ter istom krunitbom, i da se za sve kraljevine stojeće pod krunom sv. Stjepana na zajedničkom saboru ovih kraljevinah utanačuje i izdaje zajednička krunitbena zavjernica".

[7] Magjarski glasi ova izreka: „krunitbena zavjernica od godine 1867. izdat će se naknadno takodjer s izvornim hrvatskim tekstom".

[8] U magjarskom tekstu stoji „meghatározza", a to će reći „ustanovljuje".

[9] Imalo se je kazati „opravljanja"..

[10] U magjarskom tekstu je na prosto „nagode".

[11] U magjarskom tekstu je „kikötés", to će reći „uvjet, priuzdržaj", a ne „ograda" (Verwahrung). U sliedećem pako stavku ima biti prema magjarskomu „hoće se", a ne „imaju se".

duće slični temeljni zakoni i nagodbe samo zakonitim sudjelovanjem kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije stvarati mogu.

U ovom stavku spomenuti temeljni zakon i zakonski članci imaju se naknadno u izvornom hrvatskom sastavku takodjer izdati i proglašenja radi saboru kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije što prije poslati.

§. 5. Izim onih predmetah, koji su kraljevinam krune sv. Stjepana i ostalim zemljam nj. veličanstva zajednički, ili koji se zajedničkim njihovim sporazumkom razpravljati imadu, postoje još i drugi kraljevine Ugarske i kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije jednako se tičući poslovi, glede kojih se ovom nagodbom priznaje potreba zajedničkoga zakonodavstva i zajedničke vlade za sve zemlje krune ugarske.

§. 6. Takav je prije svega zajednički posao za sve kraljevine krune sv. Stjepana opredieljivanje[12] troškovah za previšnji kraljevski dvor.

§. 7. Zajednički su poslovi nadalje: dozvoljivanje novakah, zakonarstvo za obranbeni sustav i vojnu dužnost i odredbe glede ponamješćivanja i obskrbljivanja vojske, glede česa se ipak za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju odredjuje:

a) da se broj novakah na Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju iz kontigenta zajednički opredieljenog odpadajući odmjeri po razmjerju ukupnoga pučanstva njihovoga; pri čemu se samo po sebi razumieva, da se, u slučaju promjene sadanjega obranbenoga sustava, propisi novoga obranbenoga sustava takodjer u kraljevinah Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji uvesti imadu,[13]

b) da se novaci iz kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije uvrstiti imadu u vojne pukovnije istih kraljevinah, napokon

c) da se pri uvršćivanju novakah obzir uzeti ima na njihovo usposobljenje za stanovite struke vojničtva, pa da se novaci iz Primorja najvećma uvršćivaju u pomorsku vojsku.[14]

§. 8. Zajednički su kraljevini Ugarskoj i kraljevinam Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji tako u obziru zakonarstva, kao što i

---

[12] U magjarskom tekstu je „megajánlás", a to će reći „ponuda".

[13] U magjarskom tekstu kaže se: „ako se dosadašnji obranbeni sustav preustroji, uporavit će se propisi novoga obranbenoga sustava i na kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju.

[14] Prema magjarskomu imalo bi se kazati „u ratnu mornaricu".

u obziru vladavine na sdolu opisani način financijalni poslovi takodjer. Prema tomu spada na zajednički državni sabor svih kraljevinah krune ugarske: ustanovljivati zajednički porezni sustav, dozvoljivati izravne i neizravne poreze tako glede vrstih kao i brojevnih stavkah istih porezah, istom tako razpisivati poreze, rukovoditi i utjerivati jih, uvadjati nove poreze, ustanovljivati proračun zajedničkih troškovah, kao i pregledavati godišnje zaključne račune, tičuće se troškovah za zajedničke poslove; — zatim spada na isti sabor: kontrahiranje novoga i konvertiranje već obstojećega državnoga duga, — nadalje uprava, prodaja, preinačivanje i obterećivanje nepokretnih državnih dobarah,[15] razpolaganje o monopolih i kraljevskih prihodih (jura regalia majora) i u obće svaka odredba, odnoseća se na takove financijalne predmete, koji su svim zemljam krune sv. Stjepana zajednički; s onim ipak ograničenjem, da, ako bi se radilo o prodaji državne dalmatinsko-hrvatsko-slavonske nepokretne imovine u zemljah i šumah,[16] o tom se i sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije saslušati ima, pa da se bez njegove privolje prodaja takova izvesti nemože.

Glede svih ovih predmetah zajedničko financijalno upraviteljstvo, koje vodi zajedničkomu saboru odgovorni kraljevski ugarski ministar financijah, proteže se i na kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju.

§. 9. Svim kraljevinam krune Ugarske zajednički poslovi su nadalje: novčarstvo, kovani novac i bankarstvo,[17] kano i ustanov-

---

[15] Prema magjarskomu tekstu imalo bi se kazati: „uprava, pretvaranje, obterećivanje i prodaja nepokretne državne imovine“.

[16] „Šumah“ neima u magjarskom tekstu, nego samo u obće „zemaljski posjed“ (földbirtok): zato je bilo godine 1873. u §-u 2. zak. čl. 34. uglavljeno: „§. 2. Rieči §-a 8. z. čl. XXX. od g. 1868. teksta magjarskoga, opredjeljujuće, da, što se tiče prodaje u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji ležeće nepokretne imovine državne, zajednički sabor svih kraljevinah svete krune ugarske razpolaže s ograničenjem, da se glede toga imade saslušati hrvatsko-slavonsko-dalmatinski sabor, bez kojega privolje se nemože izvesti prodaja, — imadu se razumievati: da izraz „državna nepokretna imovina“ u sebi sadržaje i državne šume.

[17] Ovo je sasvim krivo izraženo; imalo bi se kazati prema magjarskomu tekstu: „novac, pjenezi (kovani novac) i banknote“. Bankarstvo je = Bankwesen, pak to se spominje dalje; ovdje se radi samo ob izdavanju banknotah.

ljenje sustava novčana i obćenitoga novčanoga mjerila,[18] izpitivanje i odobravanje onih trgovačkih i državnih ugovorah, koji se jednako tiču svih zemaljah krune sv. Stjepana, ili se odnose na zemljištnu promjenu;[19] odredbe glede bankah, zavodah za vjeresiju i osiguravanje, povlasticah, mjere i vage; zatim zaštita markah[20] i muštrah, punciranje, vlastničtvo književnih i umjetnih proizvodah, pravo pomorsko, trgovačko, mjenbeno i rudno, te u obće trgovina, mitnice i malte,[21] brzojavi, pošte, željeznice, luke, brodarštvo i one državne ceste i rieke, koje se kraljevine Ugarske i kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije jednakim načinom tiču.

§. 10. Zajedničko je zakonodavstvo takodjer glede ustanovah ob obrtih, razumievajuć ovamo i kućarenje, o družtvih, kojim nije svrha zajedničkoga tečenja ili dobitka,[22] o putnih listovih,[23] redarstvu nad inostranimi, o državljanstvu i domaćinstvu.[24]

§. 11. Kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija pripoznavaju, da bi one dužne bile polag svoje porezne snage pridonašati za one troškove, koje s jedne strane kraljevinam ugarske krune i ostalim zemljam Nj. Veličanstva priznani zajednički poslovi, s druge strane svimkolikim zemljam krune ugarske gori izjavljeni zajednički poslovi iziskuju.

§. 12. Ovo poreznoj snazi primjereno razmjerje polag istih službenih podatakah, na kojih temelju je zemljam ugarske krune prinosbeno razmjerje

---

[18] Jasnije bi se naški reklo: ustanovljivanje težine i čistine pjenezah.

[19] Riečih „il se odnose na zemljišnu promjenu" neima u magjarskom tekstu.

[20] „Marka" je odviše obćenit pojam, trebaše kazati „biljeg robe" (Waarenstempel).

[21] Magjarska rieč „vám" neznači ovdje ni malte ni mitnice (što je oboje isto), nego „carinu" (Zoll), kao što se jasno razabira iz §-a 18., koji se poziylje na zak. čl. XII. od god. 1867., a taj govori u §-u 58. o „vámvonalok", t. j. carinska linija (medja = Zolllinie), a u §-u 59. o „vámszövetség", t. j. carinski savez (Zollbündniss). Tako su te rieči zbilja prevedene u hrvatskom tekstu pomenutoga zakona (Gledaj: Sbornik zakonah za godinu 1869. str. 32.)

[22] Imalo se je reći: „koja nesmjeraju na privredu", ili „koja neidu za privredom". O „dobitku" neima spomena u magjarskom tekstu.

[23] U magjarskom se kaže „sustav putnih listovah", a ne putni listovi u obće.

[24] Imalo se je reći „podomaćenje" (Indigenat, Naturalisirung), kao što je magjarska rieč „honositás" prevedena i u 50. z. čl. od god. 1879. Tà „domaćinstvo" znači „Hausvaterschaft", dakle posve drugo što.

Lakoumnosti s kojom se je kod nas u zakonskih poslovih godine 1868.

za pokriće troškovah zajedničkih poslovah sa ostalimi zemljami Nj. Veličanstva medjusobno na 10 godinah ustanovljeno, čini za isto ovo vrieme za kraljevinu Ugarsku s Erdeljem $93^{5592201}$, za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju $6^{4407799}$ postotak.

§. 13. Pošto bi pako svikoliki čisti dohodci kraljevinah Hrvatske i Slavonije onu svotu, koja bi po spomenutom u gornjem paragrafu poreznoj snazi primjerenom ključu za troškove zajedničkih poslovah na njih odpala, u sadanjih okolnostih samo tako pokriti mogli, ako bi ove kraljevine takodjer veći dio troškovah za svoju samoupravu potrebitih u tu svrhu podavale: s toga se kraljevina Ugarska obzirom na obnovljenje onoga bratskoga odnošaja, koji je medju njom i medju kraljevinami Hrvatskom i Slavonijom od stoljećah obstojao, drage volje sjedinjuje s ovimi kraljevinami u tom, da se ponajprije iz dohodakah kraljevinah Hrvatske i Slavonije povuče stanovita svota, koja se od vremena do vremena za troškove samouprave nutarnje ovih kraljevinah po nagodbi ustanovi, a ostala svota od pokrića potrebštinah nutarnje uprave preostavša da se obrati za obće potrebite troškove zajedničkih poslovah.

§. 14. Na temelju načela u predidućem paragrafu izraženoga s jedne strane medju kraljevinom Ugarskom, a s druge strane medju kraljevinami Hrvatskom i Slavonijom sliedeća se sklaplja financijalna pogodba:

§. 15. Potrebština nutarnje samouprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije za vrieme onih 10 godinah, dok traje medju kraljevinami krune ugarske i medju ostalimi zemljami Nj. Veličanstva obstojeća nagodba, ustanovljuje se sa 2,200.000 for.

§. 16 Ova svota ima se ponajprije sa 45 postotakah od njihovih izravnih i neizravnih porezah i drugih javnih dohodakah pokrivati, to jest toliki postotak sveukupnih dohodakah ovih kraljevinah ima se izručivati u onu hrvatsko-slavonsku zemaljsku ili municipalnu blagajnu, kamo će to združenih kraljevinah zakonarstvo ili vlada željeti.

§ 17. Postotak od 55 iz svih dohodakah javnih kraljevinah Hrvatske i Slavonije imat će se za pokriće zajedničkih troškovah u zajedničku državnu blagajnu izručivati.

Godine 1873. uglavljen je mjesto ovih 6 §§-ah evo ovaj §. 3.:

§ 3. §§. 15., 16., 17., 25. i 26. zakonskoga članka I. od godine 1868. stavljaju se izvan krieposti, a mjesto njih odredjuje se što sliedi:

Potrebština nutarnje samouprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije imade se za vrieme od 1. siečnja 1873. počimajuć,

---

postupalo, najočitiji dokaz je ovaj 10. §., kojemu je u hrvatskom tekstu izpušten završetak, i to vrlo znamenit, štono ga čitamo u magjarskom tekstu, naime: „nego izvršba (executiva) za ove predmete pridržava se kraljevinam Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“.

dok traje medju kraljevinami krune ugarske i medju ostalimi kraljevinami i zemljami Njegova Veličanstva nagoda, sklo pljena glede razmjerja prinosa na troškove zajedničkih poslovah, prije svega pokrivati sa 45% izravnih i neizravnih porezah i drugih javnih dohodakah kraljevinah Hrvatske i Slavonije, t. j. toliko postotakah javnih dohodakah istih kraljevinah ima se izručivati u onu hrvatsko-slavonsku zemaljsku ili municipalnu blagajnu, kamo će to željeti zakonodavstvo ili vlada sdruženih kraljevinah.

Pedeset i pet postotakah svih javnih dohodakah kraljevinah Hrvatske i Slavonije imade se za pokriće javnih zajedničkih troškovah izručivati u zajedničku blagajnu državnu.

Izračunanje 45% čistih javnih dohodakah kraljevinah Hrvatske i Slavonije biva tako, da se od ukupnoga izravnoga i neizravnoga poreza, od prihodah državnih dobarah, ležećih u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji i od inih javnih prihodah odbiju samo izdatci, koji su skopčani s razpisivanjem i utjerivanjem poreza, — nerazumievajuć amo troškove zajedničke uprave financijalne — s administracijom državnih dobarah, s nabavom ili proizvadjanjem i neposrednim rukovanjem neizravnih porezah, pristojbah i inih javnih prihodah.

Kada nerazvojačeni jošte dio vojničke krajine bude dielom ili ukupno, sjedinjen administrativno s kraljevinami Hrvatskom i Slavonijom, ter se za ukupni tadašnji obseg kraljevinah Hrvatske i Slavonije budu mogli ustanoviti koli javni prihodi, toli troškovi nutarnje uprave, — imat će se, ako bi se na temelju tom pokazala potreba, da se preinači gore navedena odredba ovoga zakona, koja za upravne troškove istih kraljevinah opredjeljuje 45% javnih prihodah kraljevinah Hrvatske i Slavonije, — ista preinaka, ako i nebude nastao bio rok, naznačeni u §. 12. zak. čl. I. od godine 1868., sa uvaženjem promienjenih okolnostih i pravih potrebštinah kraljevinah Hrvatske i Slavonije udjelotvoriti načinom, propisanim u §. 70. zak. čl. I. godine 1868.

Godine 1880. uglavljeno je još i ovih 5 §§-ah:

§. 1. Sve one tražbine, odnosno dužnosti, što su od strane Ugarske napram Hrvatskoj i Slavoniji ili obratno od strane

Hrvatske i Slavonije naprama Ugarskoj u prošlosti — računajuć u prošlost i godinu 1879. — do posljednjega prosinca 1879. postojale pod kojim bilo naslovom, imaju se zamjenito izravnanimi smatrati, tako da od 1. siečnja 1880. iz vremena, što je pred tim danom trajalo, medju Ugarskom, Hrvatskom i Slavonijom nepostoji ni jedna kako mu se drago zvala tražbina, dotično dug.

§. 2. Prama onomu od strane kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u §. 11. zak. čl. I. : 1868. priznatomu načelu, da su te kraljevine dužne prama svojoj poreznoj snagi prinositi onim izdatkom, koji se ištu za skupne poslove, to medju zemljami krune ugarske i ostalimi zemljami Njegovoga Veličanstva priznane, to medju svekolikimi zemljami krune ugarske u zak. čl. I. : 1868. nabrojene: toj poreznoj snagi primjereni razmjer, na podlogi onih istih službenih podatakah, na kojih je podlogi zak. čl. XIX. : 1878. ugarskoga sabora uglavljen za dobu do konca godine 1887. prinosni razmjer zemaljah ugarske krune na skupne poslove napram ostalim zemljam Njeg. Veličanstva, ustanovljuje se za tu istu dobu
glede Ugarske sa . . . . 94.4·299·011·
glede kraljevinah Hrvatske i Slavonije pak sa 5.5·700·989·
postotaka.

§. 3. Pošto ipak navedeni u §. 13. zakonskoga članka I. 1868. obziri traju još i u ovo vrieme, pristaje kraljevina Ugarska drage volje i sada u to, neka se od prihodah kraljevinah Hrvatske i Slavonije stanoviti dio, koji se za troškove nutarnje uprave tih kraljevinah uglavljuje u ovoj nagodbi, i za trajanja ove nagodbe prije svega izluči, preostala pako iza pokrića potrebštine nutarnje uprave svota neka se upotrebi na troškove skupnih posalah.

§. 4. Na temelju izrečenih u gornjih paragrafih načelah uglavljuje se medju Ugarskom s jedne, medju Hrvatskom i Slavonijom s druge strane sliedeća financijalna nagodba:

§. 5. Potrebštine nutrnje samouprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije imadu se za vrieme od 1. siečnja godine 1880. počimajuć, dok traje medju kraljevinami krune Ugarske i medju ostalimi kraljevinami i zemljami Njegova Veličanstva nagoda, sklopljena glede razmjera prinosa na troškove za-

jedničkih poslovah, prije svega pokrivati sa 45% izravnih i neizravnih porezah i drugih javnih dohodakah kraljevinah Hrvatske i Slavonije, — u koliko ti prihodi nepadaju medju ustanove §. 6, ovoga zakona — to jest toliko postotakah čistih javnih dohodakah istih kraljevinah ima se izručivati u onu hrvatsko-slavonsku zemaljsku ili municipalnu blagajnu, kamo će to želiti zakonodavstvo ili vlada združenih kraljevinah.

Petdesetii pet postotakah svih dohodakah kraljevinah Hrvatske i Slavonije imade se za pokriće zajedničkih troškovah izručivati u zajedničku blagajnu državnu.

Izračunanje 45% čistih javnih dohodakah kraljevinah Hrvatske i Slavonije biva tako, da se od ukupnih izravnih i neizravnih porezah, od prihodah državnih dobarah, ležećih u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, i od inih javnih prihodah, — u koliko ovi nepadaju medju ustanove §. 6. ovoga zakona — odbiju samo izdatci, koji su skopčani s razpisivanjem i utjerivanjem poreza, — nerazumievajuć amo troškove zajedničke uprave financijalne, — s administracijom državnih dobarah, s proizvadjanjem i neposrednim rukovanjem neizravnih porezah, pristojbah i inih javnih prihodah.

Za one porezne zaostatke, koji su do konca godine 1867. uključivo postojali, a poslje 1. siečnja 1880. unišli, valja i u napried §. 30. zakonskoga članka I. 1868.

Kada sada još pod posebnom upravom stojeće područje bivše vojničke krajine bude, dielom ili ukupno, sjedinjeno administrativno s kraljevinami Hrvatskom i Slavonijom, ter se za ukupni tadašnji obseg kraljevinah Hrvatske i Slavonije budu mogli ustanoviti koli javni prihodi, toli troškovi nutrnje uprave: imati će se, ako bi se na temelju tom pokazala potreba, da se preinači gore navedena odredba ovoga zakona, koja za upravne troškove istih kraljevinah opredjeljuje 45% javnih prihodah kraljevinah Hrvatske i Slavonije, — ista preinaka, ako i nebude nastao bio rok naznačeni u §. 2. nazočnoga zakona, s uvaženjem promienjenih okolnostih i pravih potrebštinah kraljevinah Hrvatske i Slavonije udjelotvoriti načinom, propisanim u §. 70. zakonskoga članka I. 1868.

§. 18. Izmedju dohodakah onih, koji će se po §§. 16. i 17. za potrebštinu nutarnje samouprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije i za troškove zajedničkih poslovah podieliti, izuzimlju se:

a) potrošarine od vina i mesa, koje se u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji polag dosadanje porabe nadalje takodjer na pokriće občinskih potrebštinah obraćati mogu;

b) dohodci od mitnicah u sljedstvu zak. čl. XII. god. 1867.

Mjesto ovoga paragrafa uglavljen bje god. 1880. evo ovaj §.:

§. 6.: „Paragraf 18. zakonskoga članka I. : 1868. preinačuje se tako, da se sliedeće stavke izuzimlju od onih prihodah Hrvatske i Slavonije, koji se po smislu §. 5. ovoga zakona imaju dieliti medju pokriće troškovah samouprave Hrvatske i Slavonije i medju pokriće skupnih posalah:

a) u smislu zak. članka ugarskoga XII. : 1867. prihodi od carinah;

b) potrošarina od vina i mesa, koja će se u Hrvatskoj i Slavoniji i unapried moći upotrebljivati na pokriće občinskih razhodah;

c) župnički bir od katoličkoga puka u belovarskoj županiji, koji će takodjer moći služiti pokriću autonomnih troškovah Hrvatske i Slavonije;

d) vojena oprostna na zak. članak XXVII. : 1880. osnovana taksa, koja — kao dohodak namienjen posebnoj svrhi — nemože biti predmetom razdiobe;

e) uvedene ugarskim zak. člankom XXIII. : 1868. biljegovne pristojbe na željeznička i parobrodarska poduzetničtva i na agencije osjeguravajućih družtvah; provozarinski porez, uveden ugarskim zak. čl. XX. : 1875. kao i biljegovne pristojbe na poštarske tovarne listove; — svi ovi prihodi neimaju se prama percentualnom u §. 5. ovoga zakona ustanovljenom razmjeru dieliti, nego će se pod naslovom u ovoj točki e) navedenih javnih prihodah na korist kraljevinah Hrvatske i Slavonije računati paušalna svota od 20.000 for. svake godine, uz naročiti ipak uvjet, da se ova svakogodišnja paušalna svota neće moći ni onda mienjati, ako bi se za trajanja ove nagodbe koji god od neizravnih porezah u ovoj točki e) navedenih bilo povisio, bilo umanjio; napokon

f) oni neizravni porezi (duhan, sol, biljegovine, lutrija) koji potiču iz razvojačene, no administrativno još s Hrvatskom nespojene krajine, takodjer neidu medju one javne prihode, koji se u smislu §. 5. ovoga zakona medju kraljevinom Ugarskom i kraljevinami Hrvatskom i Slavonijom diele".

§. 19. Ako bi se zemljištni obseg kraljevinah Hrvatske i Slavonije faktičnim pridruženjem Dalmacije, ili sjedinjenjem uprave vojničke krajine povećao: dohodci teritorija s kraljevinami Hrvatskom i Slavonijom sjedinjenoga imat će se takodjer po ključu ustanovljenom u §. 16. i 17. podjeljivati medju troškove nutarnje uprave kraljevinah ovih i troškove zajedničkih poslovah.

§. 20. Obstojeći za sada zemaljski namet, kao što u kraljevini Ugarskoj, ima se i u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji spojiti sa državnimi porezi.

§. 21. Zemljo-razteretni namet pako ima i nadalje rukovoditi zemljo-razteretno ravnateljstvo ovih kraljevinah, i financijalno ravnateljstvo ima ga u blagajnu zemljo-razteretnoga ravnateljstva izručivati sve dotle, dok se podpuno neizplati zemljo-razteretni zemaljski dug kraljevine Hrvatske i Slavonije. Sa svim tim uzdržaje se zajedničko jamstvo kraljevinah krune ugarske za ovaj zemljo-razteretni dug nadalje takodjer, i u tu svrhu možebit potrebita pripomoć predujmivat će se iz zajedničke državne blagajne polag dosadanjega načina i običaja.

§. 22. Kraljevski ugarski ministar financijah vodi izvršbu (Executivu) u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji glede izravnih i neizravnih porezah, dohodakah od državnih monopolah,[25] biljegovine, taksah, pristojbah i dohodakah od državnih dobarah[26] po ravnateljstvu financijalnom zagrebačkom, koje on imenuje.

§. 23. Oni odjeli zemaljskoga računovodstva zagrebačkoga, koji rukovode predmete u područje autonomne vlade kraljevinah Hrvatske i Slavonije spadajuće, podpadaju u svakom obziru odredjivanju ovih kraljevinah. Nu posljedci vodjenih po ovih računovodstvenih odjelih zaključnih računah imat će se zajedničkomu

[25] U magjarskom tekstu stoji „jövedék", to je dohodarstvo (Gefälle), a ne dohodak od monopolah; jer na dohodarstvo spada n. pr. i lutrija.

[26] U magjarskom tekstu je samo „államjavak", t. j. državna dobra; dohodku neima ondje ni spomena.

ministru financijah priobćivati u tu svrhu, da se financijalni podatci svih zemaljah ugarske krune podpuno sastavljati uzmognu.

§. 24. Autonomna zemaljska vlada i oblasti kraljevinah Hrvatske i Slavonije imadu u osiguravanju i utjerivanju javnih dohodakah sa svom pripravnošću podupirati organe zajedničke financijalne vlade, i točno izpunjavati zakonite odredbe ministra financijah zajedničkomu saboru odgovornoga.

§. 25. Ako postotak 45 od svihkolikih dohodakah u gdjekojih godinah nebi mogao pokriti sgora (§. 15.) ustanovljenu potrebštinu nutarnje uprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije, tada će kraljevina Ugarska manjak predujmiti.

§. 26. Bude li obratno spomenuti postotak 45 nadvisio svotu, koja je za potrebštine nutarnje uprave kraljevinah Hrvatske i Slavonije nagodbom ustanovljena, to će se višak obratiti na pokriće zajedničkih troškovah.

Mjesto ovih §-ah uglavljeno je godine 1873. ono, što smo naveli gore pod §-om 17.

§. 27. Nu budu li dohodci kraljevinah Hrvatske i Slavonije povećanjem porezovne snage nadvisili onaj dio zajedničkih troškovah, koji bi po ključu poreznoj snagi primjerenom i u §. 12. opredieljenom na njih spao: to će višak ovaj na razpolaganje kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji pripasti, bez da bi ove kraljevine zato bile dužne one svote naknadno pokriti, koje u prediducih godinah glede zajedničkih troškovah uplatile nisu.[27]

§. 28. Obračunavanje o dohodcih kraljevinah Hrvatske i Slavonije ima se načiniti po načelih u prediducih paragrafih spomenutih, i takovo skupa sa zaključnimi računi svih zemaljah krune ugarske u isto vrieme predložiti zajedničkomu zakonodavstvu svih kraljevinah ugarske krune.

Ovdje izpitani račun priobćit će se znanja radi i saboru kraljevinah Hrvatske i Slavonije.

§. 29. Posebni izkaz o dohodcih kraljevinah Hrvatske i Slavonije moći će se početi voditi poslje oživotvorenja nagodbe i samo s 1. siečnja godine 1869. Dok nagodbu neprimu oba zakonodavstva, i dok ju nepotvrdi Nj. Veličanstvo, bit će proračun od god. 1867. pravilom glede kraljevinah Hrvatske i Slavonije za doznačivanje troškovah njihove samouprave.[28]

---

[27] U magjarskom tekstu stoji: „u kojih su zaostale".

[28] Magjarski tekst kaže „nutrnje uprave", što dakako nevalja, jer nam treba troška i za druge ogranke uprave.

§. 30. Iz poreznih zaostatakah kraljevinah Hrvatske i Slavonije, koji su do konca god. 1867. uključivo nastali i koji se utjerati mogu, imadu se 63 postotka obratiti na potrebštine nutarnje samouprave rečenih kraljevinah,[29] a 37 postotakah usuprot spada u zajedničku državnu blagajnu.[30]

§. 31. Pravo zakonarsko glede onih predmetah, koji su kravinam ugarske krune i ostalim zemljam Nj. Veličanstva zajednički, ili se njihovim medjusobnim zajedničkim sporazumkom obavljati imadu, kao i glede onih poslovah, koji se u gornjih paragrafih za svekolike kraljevine ugarske krune zajedničkimi označuju,[31] pripada zajedničkomu saboru kraljevinah ugarske krune, koj se svake godine u Peštu sazvati imade.

§. 32. Na tom zajedničkom saboru bit će kraljevine Hrvatska i Slavonija po razmjerju broja njihovoga pučanstva zastupane sa 29 zastupnikah; ovamo nerazumievajući grad Rieku s njegovim kotarom s razloga u 66. paragrafu navedenoga. — Ako bi se broj zastupnikah ugarskoga sabora s vremenom promienio, imat će se broj zastupnikah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju uz priuzdržanje razmjerja pučanstva ustanoviti po istih načelih, koja budu upotrebljena kod opredjeljivanja broja zastupnikah kraljevine Ugarske.

§. 33. Ako se pučanstvo kraljevinah Hrvatske i Slavonije budi sjedinjenjem uprave vojne krajine, budi sdruženjem Dalmacije umnoži: tada će se broj zastupnikah sdruženih kraljevinah povisiti upravo po istom razmjerju, u kom se njihovo pučanstvo umnožalo bude.

Mjesto ovih §-ah stvoren je godine 1873. sliedeći

§. 1. Sjedinjene budući s kraljevinami Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom dvie varaždinske krajiške pukovnije, vojnička obćina senjska i belovarska, grad Ivanić i obćina sisačka: povisuje se na temelju §-a 33. z. čl. I. g. 1868. u razmjerju pomnoženja pučanstva od 29 na trideset i četiri (34) broj zastupnikah, što ih imade sabor kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije šiljati na sabor zajednički.

Nu godine 1881. bio je i ovaj §. dokinut i sada valja ono, što je navedeno malo niže pod §-om 42.

§. 34. Kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija biraju svoje zastupnike na zajednički sabor iz sredine vlastitoga svoga sabora, i to za cielo ono vrieme, dokle traje zastupnička vlast zastupnikah

---

[29] Bolje „upotrebiti". Riečih „nutarnje samouprave" neima u magjarskom ekstu.

[30] Po blagajni se tu ima razumievati ono, što obično zovemo „erar".

[31] Pravije: „koji su bili u gornjih paragrafih zajedničkimi za svekolike kraljevine ugarske krune označeni".

zajedničke zastupničke kuće.[32] — U slučaju, ako bi medjutim razpušten bio sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ostaju njihovi zastupnici na zajedničkom saboru tako dugo, dok novosazvani sabor nebude izabrao druge zastupnike.

Godine 1873. bilo je uglavljeno:

§. 4. Paragrafu 34. zakonskoga članka I. godine 1868. dodaje se na kraju alinea sliedeća: „U slučaju spomenutom imade se sabor kraljevinah Hrvatske i Slavonije, računajuć od razpusta njegova, za tri mjeseca sazvati".

§. 35. Zastupnici kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije vrše na zajedničkom saboru osobno právo razpravljanja i odvjetovanja[33] u svih poslovih, koji su u prediducih paragrafih zajedničkimi pripoznati, upravo tako samostalno i bez ikakva naputka, kao god ostali članovi zajedničkoga sabora.

§. 36. Kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija odaslati će takodjer iz svoga sabora dva zastupnika u kuću velikašah zajedničkoga sabora.

Gledaj pod §-om 42.

§. 37. Velikaši i oni crkveni i svjetovni dostojanstvenici kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koji su u ugarskoj velikaškoj kući prije godine 1848. imali právo siela i osobnoga glasa, bit će istim pravom i u buduće članovi kuće velikašah zajedničkoga sabora sve dotle, dok se ova kuća na drugih temeljih neuredi.

§. 38. Zajednički poslovi će se na zajedničkom saboru, koliko je moguće, razpravljati prije svega i uzastopce, ter će se u svakom slučaju obzir uzeti na to,[34] da se zastupničtvu kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ostavi vrieme najmanje triuh mjesecah za razpravljanje vlastitih samoupravnih poslovah na domaćem njihovom saboru.

---

[32] Nije tačno prema magjarskomu tekstu, imalo se je kazati: „i to za sve ono razdoblje, na koje se proteže ovlast (mandat) zajedničke zastupničke kuće".

[33] Valjalo je kazati „právo očitovanja (ili izjavljanja) i glasovanja".

[34] Jasnije i tačnije bilo bi kazano: „svakako će se gledati, da se zastupnikom kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ostave svake godine barem tri mjeseca danah za opravljanje njihovih nutrnjih poslovah na njihovu saboru".

§. 39. Svi troškovi zajedničkoga sabora, dakle i dnevnice i konakovina zastupnikah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, namiruju se iz zajedničke državne blagajne.

§. 40. Čim kraljevine ugarske krune jedan dio zadatakah zajedničkoga svoga sabora, najme ustanovljenje troškovah, potrebitih za one zajedničke poslove, koje iz pragmatičke sankcije proiztičućimi pripoznavaju, izvršavaju sredstvom poslanstva (delegacije) iz sredine svoje izabranoga: to će se po zajedničkom saboru izmedj zastupnikah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije birati toliko licah u ugarsku delegaciju, koliko zahtieva ključ, po kom ove kraljevine učestvuju na zajedničkom saboru.

Mjesto ovoga §-a valja ono, što je navedeno za §-om 42.

§. 41. Prema tomu se odredjuje, da će se izmedju zastupnikah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od strane zastupničke kuće četiri zastupnika, a od strane velikaške kuće jedan član birati u delegaciju ugarsku.

§. 42. Ako se broj zastupnikah dalm.-hrv.-slav. sabora umnoži usljed zemljištnoga povećanja u §. 33. napomenutoga: povisit će se po razmjerju tom povećanju odgovarajućem broj onih članovah, koji se izmedju zastupnikah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije biraju u delegaciju ugarsku.

Mjesto ovih paragrafah uglavljena su g. 1881. ova 4. §-a:

§. 1. Paragrafi 32., 33., 36., 40. i 42. zak. čl. I. (XXX.) 1868., zatim §. 1. zakona od 30. studenoga (zak. članak XXXIV.) g. 1873. stavljaju se, kad ovaj zakon stupi u život, izvan kreposti, a mjesto njih valjaju sliedeće ustanove:

§. 2. Broj zastupnikah, što se od strane Hrvatske i Slavonije imaju pošiljati u zastupničku kuću skupnoga ugarskoga sabora, ustanovljuje se za budućnost, i to od onoga časa, kada poslje izvedene administrativne spojitbe vojne krajine sa spomenutimi kraljevinami i njezino pučanstvo bude jur faktično udjelovalo na ustavnom životu, da bude bez obzira na razmjer pučanstva ustanovljen — u stalnoj brojki od četrdeset, neuzumievajuć ovamo grad Rieku i njezin kotar iz razloga spomenuta u §. 66. zak. čl. I. (XXX.): 1868. Ako se kašnjim kojim zakonom broj članovah ugarske zastupničke kuće u obće promieni: onda će se i ovako ustanovljena brojka hrvatsko-slavonskih zastupnikah u ugarskoj zastupničkoj kući u onom razmjerju promieniti, u kojem novim zakonom ustanoviti se imajući broj sveukupnih članovah ugarske zastup-

ničke kuće stoji naprama sadanjemu sveukupnomu broju članovah te kuće.

§. 3. Od spomenuta u §. 2. ovoga zakona roka počamši, izašiljati će Hrvataka i Slavonija po svom saboru u gornju kuću zajedničkoga sabora ugarskoga tri člana.

§. 4. Za slučaj, kada se Dalmacija opet spoji sa Hrvatskom i Slavonijom, to će se načinom u §. 70. zakonskog čl. I. (XXX.) : 1868. propisanim, uglaviti potrebita pogodba glede zastupstva tih zemaljah na skupnom ugarskom saboru medju ugarskim i hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim saborom.

§. 43. Glede svih onih poslovah, koji su zak. čl. XII. god. 1867. i ovom nagodbom svim zemljam krune ugarske zajedničkimi izjavljeni, izuzam u §. 10. navedene predmete, vodi središnja[85] u Budimpešti stolujuća vlada izvršbu sredstvom vlastitih svojih organah takodjer u kraljevinah Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji.

§. 44. Obzirom na zastupanje interesah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ima se za iste kraljevine imenovati[86] jedan posebni dalmatinsko-hrvatsko-slavonski ministar bez listnice kod središnje vlade u Budimpešti. Taj ministar je član ukupnoga ministarskoga vieća, imajući u njem pravo odvjeta,[87] pa je odgovoran zajedničkomu državnomu saboru. — On će biti svezom izmedju Nj. c. i kr. apoštolskoga Veličanstva i zemaljske vlade kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Godine 1873. dodat je ovomu §-u sliedeći

§. 5. §. 44. zakonskoga članka I. godine 1868. imade se dopuniti sa sliedećim na kraju dodatkom: „u svojstvu tom podastire on bez promjene i bez odvlake Njegovu Veličanstvu predstavke banove, i u slučaju samo, kada bi s gledišta državne zajednice ili zajedničkih interesah zakonskim člankom I. godine 1868. ustanovljenih, nastala dvojba koja, u koliko se ona saslušanjem bana nebi mogla ukloniti, podastire on

[85] Izraz „središnja vlada“, koji i u sliedećih §-ih dolazi, nije prema ostaloj nagodi. Za Ugarsku je središnja vlada u Budimpešti, za nas u Zagrebu. Kao što nije skupno ministarstvo monarkije za Magjare „centralnom vladom“, tako nije niti ugarsko ministarstvo za nas središnjim, nego samo zajedničkim (kao što ga zove i §. 58.), pak i to tek donjekle.

[86] U magjarskom tekstu je „imenuje se“, ne „ima se imenovati“.

[87] Bolje: „právo glasa“.

Njegovu Veličanstvu istodobno, ali odieljeno, istih se tičuće primjetbe svoje, dotično zajedničke vlade ugarske".

§. 45. Središnja vlada nastojati će, da u obsegu kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije sporazumno postupa sa autonomnom[38] vladom istih kraljevinah; nu budući da je središnja vlada za postupak svoj odgovorna zajedničkomu saboru, na kom su i kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija zastupane: s toga će zemaljska vlada istih kraljevinah i njene oblasti podpomagati[39] središnju vladu u obziru njenih odredbah, pače takove i neposredno izvršivati na toliko, na koliko središnja vlada vlastitih svojih organah ondje imala nebi.

§. 46. Kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija pako na njihovo zahtievanje osiguravaju se, da će središnja vlada tako činovnike za hrvatsko-slavonske odsjeke, koji će se kod središnje vlade ustrojiti,[40] kako takodjer i one svoje organe, koji će u obsegu kraljevinah ovih uredovati, obzirom na potrebitu strukovnu vještinu, u koliko to samo moguće bude, imenovati izmedju domaćih sinovah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

§. 47. Glede svih onih predmetah, koji ovom nagodbom nisu priuzdržani zajedničkomu saboru i središnjoj vladi, pripada kraljevinam Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji právo podpune samouprave (autonomije) tako u području zakonarstva kao izvršbe.

§. 48. S toga razloga spada u djelokrug podpune autonomije kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije zakonarstvo i uprava u svih poslovih nutarnjih, bogoštovja, nastave i pravosudja, amo računajuć sudbenost u svih molbah, izim sudbenosti glede pomorskoga práva.[41]

---

[38] U magjarskom tekstu je „posebnom" mjesto autonomnom.

[39] Prema magjarskom tekstu imalo se je reći: „prema potrebi podpomagati".

[40] Ove izrreke neima u magjarskom tekstu, već se ondje kaže, da će središnja vlada isto tako činovnike za hrvatsko-slavonske odsjeke središnjih oblastih, kao što i svoje organe, uredujuće u obsegu pomenutih kraljevinah, koliko samo bude moguće obzirom na stručnu vještinu, imenovati izmedju hrvatsko-slavonsko-dalmatinskih domaćih sinovah.

[41] Nit ovaj §. nesudara se s magjarskim tekstom, koji glasi ovako: „S toga razloga proteže se právo autonomije kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije isto tako u zakonarstvu kao što i u upravi na sve upravne, bogoštovne i nastavne poslove, pak i na pravosudje ovih kraljevinah, ovdje razumievajuć, osim sudbenosti pomorskoga práva, i sudstvo u svih molbah.

§. 49. U pogledu zakladah vjerozakonskih i nastavnih imádu se tražbine, tičuće se prošlosti, putem medjusobnoga obračunavanja izjednačiti.[42]

Ovomu §-u dodat je godine 1873.:

§. 6. §. 49. zak. čl. I. godine 1868. dopunjuje se sliedećim dodatkom:

„Iza obavljena medjusobnoga obračunanja imade se kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji pripadajući dio njihov izlučiti izmedju zakladah zajednički rukovanih i izručiti autonomnoj vladi rečenih kraljevinah".

A godine 1880. uglavljen je ovaj

§. 7. Pošto su u smislu §. 1. ovoga zakona medju kraljevinom Ugarskom i kraljevinami Hrvatskom i Slavonijom postojale tražbine i dužnosti izravnane: to se ima pripadajući Hrvatskoj i Slavoniji dio vjerozakonskih i naukovnih zakládah prema §. 49. zak. čl. I. : 1868. i prema §. 6. zakona od 30. studenoga 1873. izručiti autonomnoj vladi rečenih kraljevinah.

§. 50. Na čelu autonomne vlade kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije stoji ban, koj je odgovoran saboru istih kraljevinah.

§. 51. Bana kraljevinah Dalmacije Hrvatske i Slavonije imenuje Nj. c. i kr. apošt. Veličanstvo na predlog i uz premapodpis zajedničkoga kr. ugarskoga ministarskoga predsjednika.

§. 52. Gradjansko dostojanstvo bana odlučuje se za buduće od dostojanstva vojničkoga, pa se pravilom ustanovljuje, da odsele vojnička osoba nemože imati ikakva upliva na gradjanske poslove u kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.[43]

Ovaj §. bio je godine 1873. ovako promienjen:

§. 7. Mjesto §. 52. zakonskoga članka I. godine 1868. stavlja se §. sliedeći:

„Ban nemože imati djelokruga vojničkoga".

---

[42] Ovaj se §. takodjer razlikuje od magjarskoga teksta, koji glasi ovako: „Zahtjevi glede vjerozakonskih i nastavnih zakladah naravnat će se uzajamnim obračunom dužnostih u prošlosti".

[43] Prema magjarskom tekstu imalo bi ovako glasiti: „neka po sada vojnička osoba neutječe u gradjanske poslove kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije".

§. 53. Banu gradjanskoga stališa biti će i odsada naslov: „Ban kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", i časti banskoj pripadati će sva ona preimućtva i dostojanstva, koja se slažu sa njegovim novim položajem. Po tom ostaje i nadalje članom kuće velikašah zajedničkoga sabora.

Mjesto ovoga §-a uglavljen je godine 1873.

§. 8.: §. 53. zak. čl. I. god. 1868. stavlja se izvan krieposti i mjesto njega opredjeljuje se što sliedi:

„Ban će i odsada nositi naslov „Ban kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije" i ostaje član velikaške kuće zajedničkoga sabora".

54. Na temelju predloga banova ustanovit će sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije dalnje ustrojstvo autonomne zemaljske vlade s previšnjim privoljenjem c. i kr. apoštolskoga Veličanstva.

§. 55. Iza previšnje potvrde ove nagodbe ima se odmah dokinuti hrv.-slav. dvorska kancelarija.

§. 56. U svemkolikom obsegu kraljevinah Hrvatske i Slavonije službeni je jezik hrvatski toli u zakonodavstvu, koli u sudstvu i upravi.

§. 57. Za organe zajedničke vlade ustanovljuje se takodjer hrvatski jezik službenim jezikom unutar granicah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

58. Predloge i spise[44] u hrvatskom jeziku sastavljene, pa iz kraljevinah Hrvatske i Slavonije na zajedničko ministarstvo podnešene, imade to ministarstvo primati i riešitbe svoje na istom jeziku izdavati.

§. 59. Obzirom na to, da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući posebni svoj teritorij i u pogledu nutarnjih svojih poslovah vlastito zakonodavstvo i autonomnu vladu, ustanovljuje se[45] nadalje, da se zastupnici istih kraljevinah tako na zajedničkom saboru, kako i delegaciji mogu služiti i jezikom hrvatskim.

---

[44] U magjarskom stoji „predstavke i podneske".

[45] Prema magjarskom tekstu imalo bi se kazati: „očituje se" ili „izjavlja se". Sav ovaj §. je pobrkan, pak bi imao ovako glasiti: „Nadalje očituje se, da zastupnici Hrvatske i Slavonije, kao političkoga naroda imajućega posebni teritorij i kao kraljevinah imajućih za nutrnje svoje poslove vlastito svoje zakonarstvo i vladu, mogu se služiti hrvatskim jezikom i u zajedničkom saboru i u njegovoj delegaciji".

§. 60. Na zajedničkom saboru stvoreni i podpisom Nj. c. i kr. apošt. Veličanstva providjeni zakoni izdavat će se za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju u izvorniku hrvatskom i odaslati saboru tih kraljevinah.[46]

§. 61. U poslovih autonomnih imadu se unutar granicah kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije upotrebljavati sjedinjene boje i grbovi istih kraljevinah, potonji providjeni krunom sv. Stjepana.[47]

§. 62. Kod označivanja poslovah, svim kraljevinam krune ugarske zajedničkih, upotrebljuju se sjedinjeni grbovi kraljevinah Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.[48]

§. 63. Za razpravljanja zajedničkih poslovah imade se uz ugarsku zastavu i sjedinjena zastava kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije razviti na sgradi, u kojoj se obdržava zajednički sabor zemaljah krune ugarske.

§. 64. Na kovanom novcu ugarske krune ima se kraljevskomu naslovu uvrstiti[49] takodjer naslov kralja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

§. 65. Kraljevina Ugarska priznaje zemljištnu cjelokupnost kraljevinah Hrvatske i Slavonije i nastojati će o tom, da se ova oživotvori.[50]

Napokon će ona i u buduće uskorivati,[51] da se onaj dio vojne krajine, koj ka kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji spada, skupa sa vojnimi krajiškimi komuniteti sjedini sa pomenutimi kraljevinami

---

[46] Ovaj §. glasi evo ovako prema magjarskomu tekstu: „Zakoni, koje će zajedničko zakonarstvo za kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju stvoriti, imaju se i u hrvatskom tekstu, podpisanom od njegova veličanstva, izdavati, te saboru imenovanih kraljevinah pošiljati".

[47] I ovaj §. nije tačno sastavljen prema magjarskomu, koji ovako glasi: „Kraljevine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija mogu do svojih medjah i u svojih nutrnjih poslovih upotrebljavati sjedinjene svoje kraljevinske boje i grb, nego ovaj potonji pokriven krunom sv. Stjepana".

[48] Ovaj §. nije takodjer tačan prema magjarskomu tekstu, koji veli: „Zajedničkim poslovom zemaljah krune ugarske obilježje su sjedinjeni grbovi Ugarske, te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije".

[49] U magjarskom tekstu je: „uvršćuje se".

[50] U magjarskom tekstu kaže se tačnije: „Ugarska priznaje zemljišnu cjelokupnost Hrvatske i Slavonije i obriče, da će nastojati oko njezina popunjenja".

[51] Ovaj izraz nije prema magjarskomu, koji veli: „Osobito će i po sada požurivati".

u obziru zakonodavstva, uprave i sudstva[52] i kako je dosada višeput rieč digla, neće i u buduće prestati[53] temeljem prava sv. ugarske krune zahtievati reinkorporaciju Dalmacije, kao i zahtievati, da se Dalmacija pridruži kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji;[54] nu svakako se bude Dalmacija ob uvjetih ove reinkorporacije[55] saslušati imala.

§. 66. U smislu prijašnjega paragrafa priznavaju se kao k teritoriju kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadajuće:[56]

1. Sve ono zemljište, koje sada skupa s gradom i kotarom bakarskim spada k županiji riečkoj, s izuzetjem grada i kotara riečkoga, koji grad, luka i kotar sačinjavaju posebno s ugarskom krunom spojeno tielo (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus), i glede kojega kao takova, posebne autonomije i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošajah uredjenja, imat će se putem odborskih razpravah izmedju sabora kraljevine ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje postići.

2. Županija zagrebačka sa gradovi Zagrebom i Karlovcem i slobodnim kotarom Turopoljskim.

3. Županija varaždinska s gradom Varaždinom.

4. Županija križevačka s gradovi Križevci i Koprivnicom.

---

[52] To je već učinjeno zak. čl. XL. od god. 1882., koji u §-u 1. kaže: „Pošto su previšnje naredbe Njeg. Veličanstva od 8. lipnja 1871. izdane u svrhu dokinuća vojnog sustava u hrvatsko-slavonskoj Krajini jur provedene, a stanovničtvo vojne Krajine na temelju previšnjega manifesta od 8. kolovoza 1873. u pogledu obranbene dužnosti ostalomu pučanstvu zemaljah krune ugarske uzporedjeno; pošto je uprava u cielom području hrvatsko-slavonske Krajine uredjena kao uprava gradjanska, i pošto je Njegovo Veličanstvo u smislu domaćih zakonah, naročito §. 65. zak. čl. XXX.: 1868., previšnjom naredbom od 15. srpnja 1881. blagoizvoljelo odrediti, da se i onaj dio hrvatsko-slavonske Krajine, koj do sada još nije bio utjelovljen, s istoimenimi zemljami krune ugarske sjedini, ter dočim je uslied toga dosadanja posebna uprava bivše hrvatsko-slavonske Krajine dne 1. kolovoza 1881. faktično prestala: s toga se ovo sjedinjenje uzakonjuje".

[53] U magjarskom je tekstu na prosto: „zahtievati će i po sada", a ne: „neće i u buduće prestati zahtievati".

[54] U magjarskom tekstu nespominje se Slavonija.

[55] Magjarski tekst kaže tačnije: „reinkorporacija".

[56] Ovo je onaj kobni §., napisan u hrvatskom izvorniku nagode na posebnoj krpici, a u magjarskom na čitavom listu papira. Pravo hrvatski bi se reklo: „Prema prvašnjemu §-u priznaje se, da na teritorij kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadaju": itd.

5. Županija požežka s gradom Požegom.
6. Županija virovitička s gradom Osiekom.
7. Županija sriemska.

Nadalje sliedeće krajiške pukovnije:

1. Lička.
2. Otočka.
3. Ogulinska.
4. Slunjska.
5. Banovačka prva.
6. Banovačka druga.
7. Varaždinsko-križevačka.
8. Varaždinsko-gjurgjevačka.

Godine 1873. uglavljen bje ovaj

§. 9. Uslied oživotvorenoga medjutim sjedinjenja dviuh hrvatsko-slavonskih krajiških pukovnijah s kraljevinami Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, preinačuje se §. 66. zak. čl. I. godine 1868. kako sliedi:

Iza 7. točke prve alinee uvršćuje se: „8. županija belovarska".

Izmedju krajiških pukovnijah pak, izbrojenih u istom §-u, izpuštaju se: „7. varaždinsko-križevačka i 8. varaždinsko-gjurgjevačka".

9. Gradiškanska.
10. Brodska.
11. Petrovaradinska.

Napokon sadašnja Dalmacija.

§. 67. Kraljevina Ugarska privoljuje na to, da se mitnice[87] u Zemunu, Mitrovici, Rači, Klenaku i Jakovu i donle, dok gore označena zemljištna cjelokupnost istinom postane, iz sadanje neposredne središnje uprave izluče, te u znak priznanja zemljištne cjelokupnosti podrede zagrebačkomu financijalnomu ravnateljstvu.

§. 68. Kriepost svih zakonah i odredabah, koje se nazočnoj nagodbi protive, ima prestati, čim ova nagodba postigne previšnju sankciju.

---

[87] Nisu to mitnice (Mauthämter), nego carinare (Zollämter).

§. 69. Nasuprot se i za buduće imadu smatrati[58] zajedničkimi právi i temeljnimi zakoni ugarske krune[59] sva ona ustavna práva i svi oni temeljni zakoni, kojih se užitak i zaštita u prošlosti ravnim načinom protezala kako na kraljevinu Ugarsku tako i na kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, te koji s nazočnom nagodbom u oprieci nestoje.

§. 70. Iza kako bude nazočna nagodba postigla previšnju sankciju,[60] imade se ona kao zajednički temeljni zakon uvrstiti u posebne zakonike kraljevine Ugarske i kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije; pa se podjedno ustanovljuje, da ova nagodba nemože biti predmetom zakonodavstva pojedinih nagadjajućih se kraljevinah, i da promjena iste uzsliediti može samo onim putem, kojim je udjelotvorena,[61] pristupom naime svih onih činbenikah, koji ju sklopiše.

III.

Zakon ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije. Hrvatske i Slavonije.

(Popunjen izbornim redom za bivšu krajinu od 3. siečnja 1883.)

I. Izborni kotari.

§. 1. Kraljevine Hrvatska i Slavonija diele se na sedamdeset i sedam izbornih kotarah, od kojih svaki bira jednoga zastupnika.

(Hrvatsko-slavonsko krajiško područje djeli se na 35 izbornih kotarah, od kojih svaki bira jednoga zastupnika u sabor kraljevinah Hrvatske i Slavonije.*)

---

[58] U magjarskom tekstu kaže se na prosto: „smatrat će se".

[59] Pogreška; ima biti: „zemaljah krune ugarske".

[60] Magjarski tekst kaže: „Iza previšnje sankcije uvrstit će se ova nagoda kao zajednički temeljni zakon Ugarske, te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u posebne zakonike pomenutih kraljevinah".

[61] Pravo hrvatski: „i da se nagoda može promieniti samo na onaj isti način, kako je i postala, naime sudjelovanjem svih onih faktorah, koji su ju sklopili".

*) Ono što je ovako zagradjeno, proteže se na bivšu krajinu.

§. 2. Izborni kotari jesu sliedeći:

1. sa biralištem u Zagrebu, na koji spada gornji grad Zagreb, počamši od mosta kaptolskoga s desne strane Jelačićeva trga i Ilice i na briegovih ležeća sela;

2. sa biralištem u Zagrebu, na koji spada dolnji grad Zagreb sa svojimi sastojinami s lieve strane Jelačićeva trga i Ilice do černomerskoga mosta;

3. sa biralištem u Zagrebu, na koji spada Laška ulica, Nova Ves, Pod Zidom, Kaptol i Potok s lieve strane;

4. sa biralištem u Osieku, na koji spada Osiek, gornja varoš;

5. sa biralištem u Osieku, na koji spada Osiek, dolnja varoš, tvrdjava i nova varoš;

6. sa biralištem u Varaždinu, na koji spada dio grada Varaždina ležeć iztočno od duge, dućanske i gospodske ulice, zatim glavnoga i banskoga trga s Ledinami i Varaždin-briegom;

7. sa biralištem u Varaždinu, na koji spada ostali dio grada Varaždina s Novim selom;

8. sa biralištem u Bakru, na koji spada grad Bakar, Sv. Kuzman, Vitoševo i Škrljevo;

9. sa biralištem u Karlovcu, na koji spada grad Karlovac;

10. sa biralištem u Križevcih, na koji spada grad Križevci;

11. sa biralištem u Senju, na koji spada grad Senj;

12. sa biralištem u Koprivnici, na koji spada grad Koprivnica sa predgradjem Bregi;

13. sa biralištem u Belovaru, na koji spada grad Belovar;

13. sa biralištem u Požegi, na koji spada grad Požega;

15. sa biralištem u Krasici, na koji spadaju upravne obćine Kraljevica, Hreljin, Krasica, Grobnik i Trsat.

16. sa biralištem u Novom, na koji spadaju upravne obćine Bribir, Grižane-Belgrad, Cirkvenica, Novi i Selce;

17. sa biralištem u Delnicah, na koji spadaju upravne obćine Vrbovsko, Ravnagora, Delnice, Lokve, Mrkopalj, Fužine i Skrad;

18. sa biralištem u Čabru, na koji spadaju upravne obćine Brod, Gerovo, Čabar i Prezid;

19. sa biralištem u Netretiću, na koji spadaju upravne obćine Severin, Bosiljevo i Novigrad izuzam porezne obćine Zadoborje.

20. sa biralištem na Baniji, na koji spadaju upravne obćine Banija, Draganić i Rečica, zatim porezna obćina Mahično iz upravne obćine Ozalj, porezna obćina Kupčina dolnja iz upravne obćine Pisarovina i porezna obćina Zadoborje iz upravne obćine Novigrad;

21. sa biralištem u Ozlju, na koji spadaju upravne obćine Krašić, Vivodina, Ribnik i Ozalj izuzam poreznu obćinu Mahično;

22. sa biralištem u Jastrebarskom, na koji spadaju upravne obćine Jastrebarsko, Cvetković, Petrovina, Sv. Ana, Plešivica, Klinčaselo i Pisarovina izuzam poreznu obćinu Kupčina dolnja;

23. sa biralištem u Sv. Nedelji, na koji spadaju upravne obćine Podvrh i Rakovpotok zatim porezne obćine Zadvorsko, Golibreg, Grančari i Desprim iz upravne obćine Odra;

24. sa biralištem u Velikoj Gorici, na koji spadaju upravne obćine Velika Gorica, Odra izuzam porezne obćine Zadvorsko, Golibreg, Grančari i Desprim, zatim upravna obćina Orle izuzam porezne obćine Oborovo, Novaki oborovački i Prečno;

25. sa biralištem u Selih, na koji spadaju upravne obćine Sela, Pokupsko i Martinska ves, izuzam porezne obćine Dubrovčak levi;

26. sa biralištem u Popovači, na koji spadaju upravne obćine Topolovac, Kutina i Moslavina, izuzam porezne obćine Grabrov potok, Potok, Ludina velika, Vidrnjak, Jelenska gornja, Okoli, Stružec, Selišće katoličko i Hruškovica;

27. sa biralištem u Sesvetah, na koji spadaju upravne obćine Stenjevec, Sesvete i Dugoselo, izuzam porezne obćine Okunšćak, Rugvica i Hrušćica;

28. sa biralištem u Dolnjoj Bistri, na koji spadaju upravne obćine Stubica gornja, Stubica dolnja, Bistra i Brdovac;

29. sa biralištem u Sv. Ivanu-Zelina, na koji spadaju upravne obćine Popovec-Moravče, Sv. Ivan-Zelina i Bedenica, zatim porezne obćine Kraljevec dolnji i Hrašćina iz upravne obćine Budinšćina;

30. sa biralištem u Samoboru, na koji spada obćina trgovišta Samobor;

31. sa biralištem u Sisku, na koji spada grad Sisak;

32. sa biralištem u Varaždinskih Toplicah, na koji spadaju upravne obćine Varaždinske Toplice, Novimarof, zatim

porezne obćine Biškupec, Sv. Ilija, Beretinec, Kučan gornji, Črešnjevo i Šandorovec iz upravne obćine Biškupec;

33. sa biralištem u Vinici, na koji spadaju upravne obćine Vinica, Petrijanec, Maruševec i Biškupec izuzam porezne obćine Biškupec, Sv. Ilija, Beretinec, Kučan gornji, Črešnjevo i Šandorovec;

34. sa biralištem u Ivancu, na koji spadaju upravne obćine Ivanec i Bednja;

35. sa biralištem u Zlataru, na koji spadaju upravne obćine Zlatar, Bistrica i Budinščina izuzam porezne obćine Kraljevec dolnji i Hrašćina;

36. sa biralištem u Sv. Križu, na koji spadaju upravne obćine Sveti Križ izuzam porezne obćine Šemnica dolnja i Velika ves, upravna obćina Krapinske Toplice izuzam poreznu obćinu Čret i upravna obćina Mače izuzam porezne obćine Mihovljan i Veternica;

37. sa biralištem u Krapini, na koji spada upravna obćina Gjurmanec, zatim porezne obćine Mihovljan i Veternica iz upravne obćine Mače, i porezne obćine Šemnica dolnja i Velika ves iz upravne obćine Sv. Križ;

38. sa biralištem u Klanjcu, na koji spadaju upravne obćine Veliko trgovište, Kraljevec, Klanjec i Sela;

39. sa biralištem u Pregradi, na koji spadaju upravne obćine Pregrada, Desinić i Hum, zatim porezna obćina Čret iz upravne obćine Krapinske Toplice;

40. sa biralištem u Krapini, na koji spada upravna obćina trgovišta Krapine;

41. sa biralištem u Ludbregu, na koji spadaju upravne obćine Ludbreg i Jalžabet;

42. sa biralištem u Velikom Ravnu, na koji spadaju upravne obćine Sv. Petar kod Orehovca, Raven, Sudovec i Vrbovec;

43. sa biralištem u Rasinji, na koji spadaju upravne obćine Sokolovec i Kuzminec, izuzam porezne obćine Otok veliki, Imbrievci, Zablatje i Ivanec;

44. sa biralištem u Križu, na koji spadaju upravne obćine Bregi i Križ, zatim porezne obćine Oborovo, Novaki oborovački i Prečno iz upravne obćine Orle, porezne obćine Okunšćak, Ru-

gvica i Hruščica iz upravne občine Dugoselo, porezna občina Dubrovčak lievi iz upravne občine Martinska Ves, napokon porezne občine Grabov potok, Potok, Ludina velika, Vidrnjak, Jelenska gornja, Okoli, Stružec, Selišće katoličko i Hruškovica iz upravne občine Moslavina:

45. sa biralištem u Garešnici, na koji spadaju upravne občine Vukovje, Garešnica, Hercegovac i Berek;

36. sa biralištem u Čazmi, na koji spadaju upravne občine Kloštar Ivanić, Čazma, Ivanska i Dubrava;

47. sa biralištem u Velikom Grdjevcu, na koji spadaju upravne občine Grubišnopolje, Veliki Grdjevac, Rača i Severin;

48. sa biralištem u Sv. Ivanu-Žabno, na koji spadaju upravne občine Vojakovec, Sv. Ivan-Žabno i Farkaševec;

49. sa biralištem u Trojstvu, na koji spadaju upravne občine Kapela, Trojstvo i Gudovac;

50. sa biralištem u Virju, na koji spadaju upravne občine Novigrad i Virje;

51. sa biralištem u Peterancu, na koji spada upravna občina Peteranec, zatim porezne občine Otok veliki, Imbrievci, Zablatje i Ivanec iz upravne občine Kuzminec;

52. sa biralištem u Kloštru, na koji spadaju upravne občine Gjurgjevac i Pitomača;

53. sa biralištem u tvrdji Ivaniću, na koji spada grad Ivanić;

54. sa biralištem u Suhompolju, na koji spadaju upravne občine Špišić-Bukovica, Lukač, Suhopolje i Voćin, izuzam porezne občine Bokani, Ćeralje, Drenovac, Gjurišić, Meljani gornji, Pušina, Rijenci, Sekulinci i Smude;

55. sa biralištem u Virovitici, na koji spada upravna občina trgovišta Virovitice;

56. sa biralištem u Slatini, na koji spadaju upravne občine Slatina i Gornji Miholjac, zatim porezne občine Bokani, Ćeralje, Drenovac, Gjurišić, Meljani gornji, Pušina, Rijenci, Sekulinci i Smude iz upravne občine Voćin;

57. sa biralištem u Dolnjem Miholjcu, na koji spadaju upravne občine Dolnji Miholjac, Šljivoševci i Moslavina;

58. sa biralištem u Valpovu, na koju spadaju upravne občine trgovišta Valpovo, vanjska občina Valpovo i Bizovac;

59. sa biralištem u Dalju, na koji spadaju upravne občine Sarvaš i Dalj, zatim porezna občina Retfala iz upravne občine Petrijevci, kao i porezna občina Laslovo iz upravne občine Čepin;

60. sa biralištem u Našicah, na koji spadaju upravne občine Našice, Feričanci i Orahovica;

61. sa biralištem u Vuki, na koji spadaju upravne občine Vuka i Petrijevci izam poreznu občinu Retfala, zatim upravna občina Čepin izuzam porezne občine Laslovo;

62. sa biralištem u Djakovu, na koji spadaju upravne občine vanjska djakovačka, Semeljce, Levanska Varoš i Drenje;

63. sa biralištem u Djakovu, na koji spada upravna občina Djakovo;

64. sa biralištem u Daruvaru, na koji spadaju upravne občine trga Daruvara, vanjska daruvarska, Bastaji i Uljanik;

65. sa biralištem u Pakracu, na koji spadaju upravne občine trga Pakraca, vanjska pakračka i Buč;

66. sa biralištem u Vilićselu, na koji spadaju upravne občine Cernik, Brestovac i Velika, izuzam porezne občine Češljakovac, Kaptol, Doljanovci, Podgorje i Vetovo;

67. sa biralištem u Kutjevu, na koji spadaju upravne občine Begtež i Pleternica, zatim porezne občine Češljakovac, Kaptol, Doljanovci, Podgorje i Vetovo iz upravne občine Velika;

68. sa biralištem u Boboti, na koji spadaju upravne občine Bobota, Trpinja, Gaboš i Nuštar, izuzam porezne občine Jankovci, Petrovci, Bogdanovci i Marinci;

69. sa biralištem u Vukovaru, na koji spada upravna občina trgovišta Vukovara;

70. sa biralištem u Sotinu, na koji spadaju upravne občine Sotin, Tovarnik i porezne občine Jankovci, Petrovci, Bogdanovci i Marinci iz upravne občine Nuštar;

71. sa biralištem u Erdeviku, na koji spadaju upravne občine Erdevik, Šid, Kukujevci i Čalma;

72. sa biralištem u Iloku, na koji spadaju upravne občine Čerević, Beočin, Kamenica i Ilok;

73. sa biralištem u Irigu, na koji spadaju upravne občine Irig i Jazak, zatim porezne občine Grgurevci i Šuljani iz upravne občine Veliki Radinci;

74. sa biralištem u Dobrincih, na koji spadaju upravne obćine Brestač, Dobrinci, Indija i Veliki Radinci, izuzam porezne obćine Grgurevci i Šuljani;

75. sa biralištem u Rumi, na koji spada trgovištna obćina Ruma;

76. i 77. Grad Rieka s kotarom bira i u napredak dva zastupnika; način izbora, i da li će birati skupa ili razdieljen na dva kotara, odredjuje grad sam.

§. 2. **(U krajini)** svaka gradska obćina, koja ima do 10.000 i više stanovnikah, sačinjava jedan izborni kotar. Gradskim obćinam, koje imaju manje stanovnikah, dodieliti će se u svrhu sastavljenja izbornoga kotara bliže seoske obćine ili dielovi istih u toliko, u koliko je to za dopunjenjenje gore označenoga broja dušah potrebito.

Gdje manje gradske obćine graniče, ter gdje prema mjestnom položaju nije moguće, da se broj stanovnikah svake takove gradske obćine u svrhu ustrojenja izbornoga kotara dodieljenjem seoskih obćinah dopuni do 10.000 dušah: imaju se te gradske obćine sjediniti u jedan izborni kotar, a ako se ni ovim sjedinjenjem nebi postigao za ustanovljenje izbornoga kotara potrebit broj dušah, imaju se k istomu pridieliti bližje seoske obćine.

§. 3. Izborni kotari u području bivše hrvatsko-slavonske Krajine jesu sliedeći:

1. sa biralištem u Karlobagu, na koji spadaju grad Karlobago, upravne obćine Jablanac i Sv. Juraj, te sela Cesarice, Lukovo-Šugarje i Oštaria obćine Smiljanske;

2. sa biralištem u Gospiću, na koji spadaju upravne obćine Gospić i Osiek, izuzam selo Kula, nadalje upravna obćina Smiljan izuzam sela Cesarice, Lukovo Šugarje i Oštaria;

3. sa biralištem u Lovincu, na koji spadaju upravne obćine Medak, Lovinac i Gračac;

4. sa biralištem u Srbu, na koji spadaju upravne obćine Zrmanja, Srb i dolnji Lapac;

5. sa biralištem na Udbini, na koje spadaju upravne obćine Bruvno, Udbina, Podlapac i Bunić;

6. sa biralištem u Perušiću, na koji spadaju upravne

občine Perušić, Klanac i Kosinj, ter selo Kula upravne občine Osiek;

7. sa biralištem u Otočcu, na koji spadaju upravne občine Otočac, Sinac i Vrhovina;

8. sa biralištem u Brlogu, na koji spadaju upravne občine Brlog, Škare, Dabar, Kriviput i Krmpote;

9. sa biralištem u Petrovuselu, na koji spadaju upravne občine Korenica, Zavalje, Petrovoselo i Drežnik;

10. sa biralištem u Brinju, na koji spadaju upravne občine Brinj, Jezerane i Drežnica;

11. sa biralištem u Ogulinu, na koji spadaju upravne občine Ogulin, Gomirje, Oštaria, Touin, Dubrave i Generalskistol;

12. sa biralištem u Plaškom, na koji spadaju upravne občine Plaški, Primišlje, Josip dol i Modruš;

13. sa biralištem u Slunju, na koji spadaju upravne občine Slunj, Rakovica i Vališselo;

14. sa biralištem u Veljunu, na koji spadaju upravne občine Krstinja, Vojnić, Krnjak, Perjasica i Veljun;

15. sa biralištem u Švarči, na koji spadaju upravne občine Barilović, Vukmanić i Švarča izuzam sela Marindol, Milićselo i Paunovac;

16. sa biralištem u Vrginmostu, na koji spadaju upravne občine Bović, Lasinja, Čemernica i Vrginmost;

17. sa biralištem u Glini, na koji spadaju upravne občine Glina I., Glina II., Stankovac i Topusko;

18. sa biralištem u Maji, na koji spadaju upravne občine Jabukovac, Kraljevčani, Maja, Klasnić i Mali gradac;

19. sa biralištem u Dvoru, na koji spadaju upravne občine Rujevac, Dvor i Divuša;

20. sa biralištem u Petrinji, na koji spadaju gradska občina Petrinja i upravne občine Gora i Hrastovica;

21. sa biralištem u Kostajnici, na koji spadaju gradska občina Kostajnica i upravne občine Majur i Mećenćani, nadalje selo Slabinje upravne občine Dubica;

22. sa biralištem u Sunji, na koji spadaju upravne občine Petrinja, Graduša, Sunja, Staza i Dubica izuzam selo Slabinje;

23. sa biralištem u Novskoj, na koji spadaju upravne obćine Jasenovac, Krapje, Lipovljani, Novska, Raić i Čaglić;

24. sa biralištem u Novojgradiški, na koji spadaju upravne obćine Okučani, Uskoke, Mašić, Nova Gradiška i Rešetare;

15. sa biralištem u Oriovcu, na koji spadaju upravne obćine Svinjar, Pretrovoselo, Nova kapela, Oriovac, Kobaš, Stupnik, Bebrina, Kaniža i Sibinj;

26. Sa biralištem u Brodu, na koji spadaju gradska obćina Brod i upravne obćine Podvinj i Trnjane;

27. sa biralištem u Vrpolju, na koji spadaju upravne obćine Garčin, Andrievci, Vrpolje, Kopanica, Stari-Mikanovci, Gundince, Sikirevci, Babinagreda i Šamac;

28. sa biralištem u Vinkovcih, na koji spadaju upravne obćine Vinkovci, Novoselo, Ivankovo, Mirkovce, Andriaševce, Crna i Privlaka;

29. sa biralištem u Bošnjacih, na koji spadaju upravne obćine Otok, Komletince, Nemce, Gradište, Štitar, Županje, Bošnjaki, Vrbanja, Drenovce i Rajevoselo;

30. sa biralištem u Moroviću, na koji spadaju upravne obćine Račinovce, Jamina, Morović, Grk, Lipovac, Adaševce, Kuzmin i Martince;

31. sa biralištem u Mitrovici, na koji spadaju gradska obćina Mitrovica i upravne obćine Ladjarak, Šašince i Jarak;

32. sa biralištem u Karlovčiću, na koji spadaju upravne obćine Hrtkovce, Klenak, Grabovce, Karlovčić, Kupinovo, Boljevce, Surčin, Bežanija, Dobanovce, Ugrinovce, Deč, Šimanovce i Perhovo;

33. sa biralištem u Staroj-Pazovi, na koji spadaju upravne obćine Batajnica, Vojka, Nova-Pazova, Stara-Pazova, Golubince, Novi Banovci, Stari Banovci, Belegiš, Surduk, Novi Karlovci, Novi Slankamen, Stari Slankamen i Krčedin;

34. sa biralištem u Karlovcih, na koji spadaju gradske obćine Karlovci i Petrovaradin, ter upravne obćine Bukovac, Čortanovci i Beška;

35. sa biralištem u Zemunu, na koji spada gradska obćina Zemun.

§. 4. Za provedbu izborah u području hrvatsko-slavonske Krajine imaju biti mjerodavne ustanove zakona od 15. srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (§§. 3.—55.) uz sliedeće preinake).

II. Izborno pravo.

§. 3. Právo izbora ima svaki, koji je polag ustanovah zakona od 30. travnja 1880. ob uredjenju zavičajnih odnošajah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji stekao zavičajno pravo u kojoj obćini ovih kraljevinah, ako je 24 godine navršio, ter imade koje od svojstvah naznačenih u §§. 5. i 6. ovoga zakona.

Pravo izbora nemogu vršiti:

1. osobe, koje stoje pod skrbničtvom ili pod stečajem, dok ovaj traje;

2. osobe, odsudjene radi zločina ili radi drugoga po kaznenom zakonu kažnjiva čina, počinjena s koristoljubja ili proti javnoj ćudorednosti.

§. 4. Izborno právo vrši se posredno i neposredno.

Oni, koji vrše izborno právo posredno, zovu se **birači**, a oni, koji ga vrše neposredno, zovu se **izbornici**.

§. 5. U 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 30., 31., 40., 53., 55., 63., 69. i 75. izbornom kotaru vrši se izborno právo samo neposredno, pa takovo pripada:

a) mjestnim gradjanom, koji su takovimi imenovani godine predhodeće popisu izbornikah, dotično godišnjoj reviziji izbornih listinah;

b) vlastnikom nekretninah, ležećih u ovih kraljevinah, ako plaćaju najmanje 15 for. izravnoga poreza;

c) obrtnikom, trgovcem, brodovlastnikom i činovnikom tečevnih družtvah, koji plaćaju najmanje 15. for. izravnoga poreza;

d) javnim članovom obrtničke ili trgovačke tvrdke, u koliko na svakoga pojedinoga odpada najmanje 15 for. izravnoga poreza;

e) svećenikom svih u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji priznatih vjeroizpoviestih, službujućim, razpoloživim i umirovljenim kraljevskim, zemaljskim, gradskim i obćinskim činovnikom, umirovljenim vojničkim častnikom, odvjetnikom, doktorom bud kojega fakulteta, pravim članovom jugoslavenske akademije, magistrom

ranarstva, ljekarom, diplomiranim mjernikom, pomorskim kapetanom, ter učiteljem gradjanskih javnih pučkih učiona.

(§. 5. Stanovnici krajiških gradskih obćinah vrše izborno právo samo neposredno.

Glede osobah navedenih u točki b), c) i d) §. 5. zakona od 15 srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ustanovljuje se u gradskih obćinah minimalni iznos izravnoga poreza sa 10 forintih).

§. 6. U svih ostalih izbornih kotarih vrši se izborno pravo neposredno i posredno.

Neposredno biraju narodnoga zastupnika:

a) svi, koji bud sami, budi sa svojom obitelju ili kao gospodari kućne zadruge posjeduju nekretnine, ležeće u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, ter plaćaju najmanje 50 for. (u krajini 25 for.) izravnoga poreza.

U 15., 16., 17., 18. i 19. izbornom kotaru, zatim u obćinah Ozalj i Ribnik 21. izbornoga kotara biraju neposredno narodnoga zastupnika, koji uz gornje uvjete posjeduju nekretninah, ležećih u ovdje naznačenih izbornih kotarih i obćinah, te plaćaju najmanje 30 for. (u seoskih obćinah ličko-otočkog i ogulinsko-slunjskog okružja 15 for.) izravnoga poreza;

b) svećenici svih u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji priznatih vjeroizpoviestih, službujući, razpoloživi i umirovljeni kraljevski i zemaljski činovnici, umirovljeni vojnički častnici, zatim obćinski načelnici i bilježnici, odvjetnici, doktori bud kojega fakulteta, magistri ranarstva, ljekari, diplomirani mjernici, pomorski kapetani, ter učitelji gradjanskih i javnih pučkih učionah;

c) obrtnici, trgovci i brodovlastnici, gospodarski, šumarski i novčanih zavodah činovnici, koji plaćaju najmanje 30 for. (u krajini 20 for.) izravnoga poreza.

Posredno biraju narodnoga zastupnika:

aa) svi, koji budi sami, budi sa svojom obitelju, budi kao gospodari kućne zadruge, posjeduju u dotičnom izbornom kotaru nekretninu i plaćaju najmanje 5 for. (u krajini 3 for.) izravnoga poreza;

bb) obrtnici, trgovci, šumarski, gospodarski ter novčanih zavodah činovnici, koji plaćaju najmanje 5 for. izravnoga poreza.

§. 7. U svotu izravnoga poreza naznačenu u §§. 5. i 6. imadu se uračunati sve vrsti izravnoga poreza.

§. 8. Právo izbora može svatko vršiti samo u onom izbornom kotaru, u kojem redovito stanuje.

Nu tko obitava izvan obsega kraljevinah Hrvatske i Slavonije kao javni službenik, te uz svojstva §. 3. ov. zak. posjeduje u obsegu istih kraljevinah nekretnine, i plaća najmanje 50 for. izravnoga poreza, imade se uvrstiti u listine one obćine, u kojoj plaća najviše poreza, ter može izborno pravo vršiti u izbornom kotaru, na koj dotična obćina spada.

III. Listine biračah i izbornikah.

§. 9. U roku od deset danah nakon proglašenja nazočnoga zakona u sborniku zakonah i naredabah imaju gradska i ostala obćinska poglavarstva popisati osobe, koje u smislu predidućih ustanovah ovoga zakona imadu právo bud posredno bud neposredno birati zastupnika u sabor.

U obćinah, u kojih se izborno pravo vrši posredno i neposredno, imadu se napose sastaviti listine biračah, a napose listine izbornikah.

U obćinah, kojih područje spada na dva ili više izbornih kotarah, imaju se za svaki izborni kotar sastaviti posebne listine biračah i izbornikah za ona mjesta, koja pripadaju dotičnomu izbornomu kotaru.

U gradovih, koji biraju više od jednoga zastupnika, imade se popis obaviti za svaki izborni kotar napose.

§. 10. U obćinah, uredjenih prema zak. članku XVI.: 1870., i prema redu za obćine razvojačene krajine od 8. lipnja 1871., uzakonjenom zak. člankom od 30. prosinca 1873. (u ostaloj krajini po redu za seoske obćine od god. 1871.), obavljaju taj popis obćinska poglavarstva pod neposrednim nadzorom podžupanijskoga (u krajini: kotarskoga) izaslanika.

§. 11. Po izmaku roka navedena u §. 9. imadu se listine biračah i izbornikah na svačiji uvid izložiti kroz osam danah u obćinskom uredu i pribiti na obćinski ured; osim toga ima se u svakom mjestu obćine javno izložiti listina biračah i izbornikah iz dotičnoga mjesta.

Uzeti si prepis od izloženih listinah svakomu je slobodno.

Čim su listine izložene, imade se to obnarodovati oglasi, pribijenimi na običnih mjestih, ter valja u oglasu izrično navesti dan od kojega i do kojega su listine izložene, i da je uz osamdnevno izloženje otvoren rok za prigovore proti listinam izbornikah i biračah.

IV. Reklamacija proti listinam izbornikah i biračah i izbor izbornikah.

§. 12. Tkogod drži, da je protuzakonito izpušten iz listinah biračah ili izbornikah, može u roku od osam danah, računajuć od dana, kojega budu listine izložene, i to po mogućnosti uz doprinešenje eventualno potrebitih dokazalah zahtievati, da se u odnosnu listinu unese.

U istom roku može svaki upisani birač ili izbornik i to po mogućnosti uz doprinešenje eventualno potrebitih dokazalah zahtievati, da se iz dotičnih listinah briše birač ili izbornik u nje nepravilno unešen, ili da se upiše, tko je iz dotičnih listinah izpušten.

Reklamacije imadu se podnieti pismeno ili prijaviti ustmeno obćinskomu poglavarstvu, koje je dužno u slučaju potrebe ureda radi pribaviti potrebita dokazala.

O ustmenih reklamacijah ima se spisati zapisnik.

O svih reklamacijah vodi obćinsko poglavarstvo točan popis.

§. 13. Reklamacije rješavaju:

a) u gradovih odbori, koji sastoje od načelnika ili njegova zamjenika kao predsjednika i dvajuh članovah gradskoga zastupstva, koje gradsko zastupstvo izabere većinom glasovah;

b) u obćinah, uredjenih prema zak. članku XVI.: 1870., i prema redu za obćine razvojačene krajine od 8. lipnja 1871., uzakonjenom zak. čl. od 30. prosinca 1873. (u ostaloj krajini po redu za seoske obćine od god. 1871.), odbori, koji sastoje od izaslanika podžupanije (u krajini: kotara) kao predsjednika i dvajuh članovah obćinskoga zastupstva, koje obćinsko zastupstvo izabere većinom gla-o\ah.

Glede obavljanja pisarničkih poslovah imadu predsjednici ovih odborah odrediti, što treba.

§. 14. Reklamacije proti listinam biračah rješava u predstojećem §. 13. sl. *b*) rečeni odbor u roku od tri dana, bez svakoga

daljega priziva, te odredjuje na temelju izpravljenih listinah biračah u dalnjem roku od tri dana izbor izbornikah.

Dan i mjesto izbora ima se tri dana prije izbora u svih mjestih dotične obćine proglasiti.

§. 15. Izbor izbornikah rukovodi odbor sastojeći od obćinskoga načelnika i dvajuh obćinskih zastupnikah, koje obćinsko zastupstvo izabere većinom glasovah.

Biranje izbornikah biva ustmeno i javno.

Izbor ovaj valja na tri godine. Izbor prvih izbornikah valjati će ipak do konca godine 1884. (§. 36).

§. 16. Svaka skupina od petdeset biračah bira izmedju popisanih biračah dotične obćine jednoga izbornika, koj sa neposrednimi izbornici bira narodnoga zastupnika.

17. Birači svake pojedine političke obćine i, ako je ova razdieljena na više izbornih kotarah, svakoga takova diela, biraju izbornike pravilno u mjestu sjedišta dotičnoga obćinskoga poglavarstva. No za pojedina mjesta ili za pojedine gromade mjestah, koja imaju preko 200 popisanih biračah, te su preko 10 kilometarah odaljena od sjedišta poglavarstva, ima odbor (§. 15.) odrediti izbor izbornikah u dotičnom mjestu.

Došavše k izboru birače poziva predsjednik izbornoga odbora onim redom, kojim su u listinu upisani sve do 50.

Svakih 50 biračah sačinjava jednu skupinu. Skupine imadu se tako sastavljati, da budu u svaku pribrani birači jednoga mjesta, zatim iz najbližih susjednih mjestah.

Ako je u skupini od 50 biračah prisutno barem njih petorica, biraju jednoga izbornika. Zatim proziva predsjednik istim načinom opet sliedeće skupine od petdeset do petdeset i prisutni od ovih, ako ih ima najmanje petorica za svaku skupinu, biraju po jednoga izbornika.

Ako bi za posljednju skupinu preostao manji broj od petdeset biračah, pak su prisutna barem trojica, ovi biraju jednoga izbornika.

Za izbornika izabran je onaj, za koga je absolutna većina glasovala, i ako nebi nitko absolutne većine dobio, ponavljaju izbor prisutni od petdesetorice prije glasovavših biračah izmedju one dvojice, koji su kod prvog biranja najviše glasovah dobili.

Započeto glasovanje nesmie se prekinuti.

§. 18. Imena izabranih izbornikah ima odbor (§. 15.) po dovršenom izboru na biralištu proglasiti, zatim izložiti načinom propisanim u §. 11. i proglasiti trodnevni rok za prigovore proti izabranim izbornikom, a ujedno posljedak izbora uz prilog listine biračah i izbornoga zapisnika priobćiti odboru za rješavanje reklamacijah (§. 13. b).

§. 19. Prigovori proti izabranim izbornikom, odnosno proti izbornomu činu, imaju se podnieti obćinskomu poglavarstvu po propisu §. 12. u roku od tri dana.

§. 20. Reklamacionalni odbor ima svekolike prigovore tako proti neposrednim kako proti biranim izbornikom riešiti u roku od pet danah, računajuć od dana podnešene reklamacije, ter odluke svoje, čim postanu pravomoćne, u izbornih listinah provesti.

§. 21. Riešitbe imadu se obrazložiti, ter neodvlačno u pismenom odpravku dostaviti dotičnim strankam.

§. 22. Proti riešitbam odbora može dotičnik prizvati kr. stol sedmorice. U prizivu mogu se navesti i doprinieti nova dokazala.

Priziv valja uložiti pismeno ili ustmeno u roku od pet dana, računajuć od dana dostave odborske riešitbe.

U gradovih ulaže se priziv kod gradskoga poglavarstva, u obćinah, uredjenih prema čl. XVI.: 1870., i prema redu za obćine razvojačene krajine od 8. lipnja 1871., uzakonjenom zak. član. od 30. prosinca 1873., kod podžupanije (u ostaloj krajini kod kotarske oblasti).

O ustmenih prizivnih prijavah ima se spisati zapisnik.

O svih prizivnih prijavah vodi se točan popis.

§. 23. Gradska poglavarstva i podžupanije imadu neodvlačno predložiti prizive uz odborsku odluku i nuždne priloge neposredno kr. stolu sedmorice.

§. 24. Kr. stol sedmorice rješava prizive u senatu od tri člana.

Senatu predsjeda predsjednik ili zakoniti mu zamjenik.

Kao članovi senata mogu se prizvati i viećnici banskoga stola.

§. 25. Senat odlučuje s izključenjem svakoga daljega izvida u tajnoj sjednici absolutnom većinom glasovah.

Svikoliki prizivi imadu se riešiti u roku od osam danah.

§. 26. Riešitbe imadu se obrazoložiti, i u pismenom odpravku bezodvlačno dostaviti oblasti, koja je priziv podniela.

O riešitbah stola sedmorice imadu se bezodvlačno pismeno obaviestiti prizivatelji.

§. 27. Na temelju riešitbah kr. stola sedmorice ima reklamacijonalni odbor izpraviti i konačno ustanoviti listinu neposrednih i izabranih izbornika.

Ako bude izbor biranoga izbornika proglašen nevaljanim, ima dotična skupina biračah u roku od 8 danah naknadnim izborom izabrati novoga izbornika.

Glede ovoga izbora valjaju propisi §. 15—22.

No izbor ovaj neprieči, niti da se konačno ustanove izborne listine, niti da se preduzme u to vrieme padši izbor narodnoga zastupnika.

Čim ovakov izbor postane pravomoćnim, uvršćuje ga reklamacijonalni odbor naknadno u izbornu listinu.

§. 28. Izvornike listinah neposrednih i biranih izbornikah, podpisane po reklamacijonalnom odboru, imadu čuvati načelnici občinah, a ovjerovljene prepise istih imadu gradska poglavarstva podnieti kr. vladnomu odjelu za unutarnje poslove, ostala pako občinska poglavarstva podžupaniji.

§. 29. Na temelju konačno ustanovljenih listinah imadu podžupanije sastaviti listine izbornikah za svaki pojedini izborni kotar svoga područja, ter ih u ovjerovljenom prepisu podnieti kr. vladnomu odjelu za unutarnje poslove.

Ako pako koja občina ili dio občine spada u izborni kotar druge podžupanije, imaju se izborne listine ove občine ili diela njezinoga priobćiti dotičnoj podžupaniji (u krajini: kotarskoj oblasti).

§. 30. Ovako sastavljene listine jesu stalne i mogu se promieniti samo putem revizije, koja se svake godine obaviti ima, zatim naknadnim izborom (§. 33.) i napokon novim izborom izbornikah, koj se svake treće godine preduzeti ima (§. 31—36).

V. Revizija izbornih listinah i nov izbor izbornikah.

§. 31. Od 1. do 30. siečnja svake godine imadu gradska i ostala občinska poglavarstva, potonja pod neposrednim nadzorom podžupanijskoga izaslanika, pregledati listine izbornikah ter sastaviti

1. Izkaz onih osobah, koje su medjutim polučile svojstva, koja zakon propisuje, da mogu neposredno vršiti aktivno izborno právo.

Ako izborno právo visi o dobi koje osobe, imadu se uvrstiti u izkaz i one osobe, koje će zakonom propisanu dobu polučiti do 1. srpnja dotične godine.

2. Izkaz osobah. koje se iz listinah izbornikah imadu brisati, naročito:

a) umrvših izbornikah;

b) onih izbornikah, koji su izgubili svojstva, propisana zakonom za vršenje aktivnoga izbornoga práva;

c) onih u listinah izbornikah, o kojih se poglavarstvo uvjeri, da su u listine krivo bili unešeni, makar da i nije bilo prigovora proti njihovu upisu.

§. 32. Oba ta izkaza imadu se najdulje do 31. siečnja uz stalne listine izložiti, ter oglasiti prema propisom §. 11.

§. 33. Ako bude uslied revizije početkom druge ili treće godine izborne periode birani izbornik iz listine brisan, ima se njegovo mjesto popuniti naknadnim izborom po propisu §§. 15 do 22. i 27.

§. 34. S reklamacijami proti revizionalnim izkazom valja postupati kako propisuju §§. 12., 13., 19, do 27.

§. 35. Na temelju ovako izloženih revizionalnih listinah i odnosnih riešitbah reklamacionalnih odborah i kralj. stola sedmorice imadu se originalne stalne listine izpraviti, ter od tako izpravljenih listinah podnieti ovjerovljeni prepisi vladnomu odjelu za unutarnje poslove, dotično podžupaniji, kako to propisuju §§. 27. i 28.

§. 36. Svake treće godine imadu se uz reviziju izbornih listinah (§§. 30. i 31.) iznova sastaviti listine biračah (§. 15.) i na temelju ovih po propisu ovoga zakona obaviti novi izbori izbornikah.

Čim ovi izbori postanu pravomoćni, imaju se uvrstiti u listine izbornikah, a prijašnji birani izbornici, kojim je trogodišnji mandat utrnuo, imadu se brisati.

VI. Izbor narodnih zastupnikah.

§. 37. Izbor narodnih zastupnikah ima se obaviti na temelju stalnih izbornih listinah, koje su početkom dotične godine konačno ustanovljene.

*

Padne li izbor na mjesec siečanj, onda se obavlja po listinah prošle godine.

§. 38. Vlada odredjuje dane za izbor narodnih zastupnikah u pojedinih izbornih kotarih, nu tako, da se izbori mogu obaviti najmanje deset danah prije otvorenja sabora.

§. 39. Mjesto i dan izbora narodnoga zastupnika, pak i sat, kada izbor počimlje i kada se svršuje, imade podžupanijska oblast, odnosno gradsko poglavarstvo, najmanje deset danah unapried obnarodovati u službenih novinah i oglasi pribijenimi na obćinskih kućah i u svih mjestih dotičnoga izbornoga kotara.

§. 40. Čim je dan izbora narodnih zastupnikah proglašen, imadu se listine izbornikah cieloga izbornoga kotara (§. 29.) izložiti na svačiji uvid u obćinskom uredu, nalazećem se u biralištu dotičnoga izbornoga kotara i strankam se dozvoljuje uvid u izvorne listine, nalazeće se kod obćinskih načelnikah.

U isto doba imaju gradska poglavarstva i podžupanije iz listinah izbornikah cieloga izbornoga kotara sastaviti abecedni imenik izbornikah i predati ga dan prije izbora zajedno s izbornimi listinami predsjedniku izbornoga odbora (§. 41.).

§. 41. Izborom narodnoga zastupnika ravna odbor, koji se ima ustrojiti za svaki pojedini izborni kotar.

Članovi odbora mogu biti samo izbornici, vješti čitanju i pisanju.

Predsjednik odbora jest u gradskih izbornih kotarih izaslanik gradskog poglavarstva, u županijskih izbornih kotarih, sastojećih se iz obćinah, uredjenih prema članku XVI.: 1860. i prema redu za obćine razvojačene krajine od 8. lipnja 1871. uzakonjenom zak. člankom od 30. prosinca 1873., izaslanik podžupanije (u ostaloj krajini izaslanik kotarske oblasti) one, u obsegu koje je biralište.

U gradovih i onih upravnih obćinah, koje same za sebe sačinjavaju izborni kotar, odbor se sastoji iz dva člana uz predsjednika.

U ostalih izbornih kotarih, sastojećih se iz upravnih obćinah podredjenih podžupanijskoj (u krajini: kotarskoj oblasti, odbor se sastoji uz predsjednika iz onoliko članovah, koliko imade upravnih obćinah, koje spadaju na dotični izborni kotar.

Odbornike biraju zastupstva onih gradskih, dotično upravnih obćinah, koje spadaju u dotični izborni kotar.

Ako bi gradska, dotično obćinska zastupstva propustila izabrati odbornike, imenuje predsjednik odbora propisani broj članovah izmedju prisutnih izbornikah, vještih čitanju i pisanju.

Predsjednik imenuje izmedju prisutnih čitanju i pisaniu vještih izbornikah zamjenike onim izabranim odbornikom, kojih nebi bilo na biralištu u vrieme, kada se izbor ima započeti.

§. 42. Predsjednici odbora dužni su uzdržavati kod izbornoga čina redoviti postupak, te im pripada právo i dužnost uzdržavati mir i red. Zabranjeno je k izbornomu činu oružje sobom ponieti.

§. 43. Gradjanske oblasti i zapovjednici oružane sile držani su zadovoljiti bez oklievanja pozivu predsjednika odbora, kad ih on u svrhu uzdržavanja mira i poredka zatraži za pomoć.

§. 44. Bude li u slučajevih izvanrednih za uzdržanje mira i poredka u pomoć pozvana oružana sila (§. 43.), dužan je predsjednik odbora pismenim oglasom, koj se na više mjestah i na vratih birališta pribiti imade, oglasiti, pa prije započeta izbora prisutnim izbornikom ustmeno izjaviti, da je oružana sila samo zato pozvana, da se uzdrži mir i red, i da se svakomu zajamči pravo slobodnoga glasovanja.

§. 45. Kandidatom za narodnoga zastupnika smatra se onaj, koga pred izbornim odborom kao takova označi u gradovih i trgovištih imajućih uredjene magistrate 10, a u županijskih izbornih kotarih 5 izbornikah.

Ovi kandidati smiju u izbornoj skupštini govoriti, ali samo prije započeta glasovanja.

Kandidati nesmiju biti članovi izbornoga odbora onoga izbornoga kotara, u kojem kandidiraju.

§. 46. Izbornici imadu k izboru doći osobno i tamo glasovati ustmeno.

Kod biranja narodnoga zastupnika imadu se izbornici pozivati iz listine abecednim redom.

Da uzmognu glas svoj dati izbornici, koji pri prvom čitanju izborne listine i prozivanju izbornikah nebijahu prisutni, moraju se, prije nego se zaključi izbor, imena njihova još jedanput abecednim redom prozvati.

§. 47. Izabranim narodnim zastupnikom smatra se onaj, za koga je glasovala nadpolovična većina glasujućih izbornikah. Ako

nije nitko dobio absolutne većine, opetuje se izbor izmedju one dvojice kandidatah, koji su kod prvoga glasovanja dobili najviše glasovah.

§. 48. Izborni odbor, imenito predsjednik istoga, imade se brinuti, da predane glasove točno bilježi bilježnik, koga imenuje predsjednik odbora. Bilježnika imadu kontrolirati članovi odbora, a osim njih i oni odbornici, koje će kandidirajući izbornici za kontrolu odrediti. U tu svrhu mogu naime kandidirajući izbornici u interesu svoga kandidata dvojicu odbornikah imenovati.

§. 49. O svakom izboru ima se sačiniti izborni zapisnik u dva primjerka, te ima u sebi sadržavati mjesto i dan izbora, vrieme kada je izbor počeo i kada je svršen, broj glasovavših izbornikah, ime izabrana zastupnika i broj glasovah, s kojim je izabran.

Zapisnik taj podpisuju svi članovi izbornoga odbora. Jedan primjerak toga zapisnika ima se odmah dostaviti izabranomu zastupniku, da mu bude vjerodajnicom na saboru, a drugi primjerak gradskomu poglavarstvu, dotično podžupaniji.

§. 50. Gradsko poglavarstvo, dotično podžupanija, prijaviti će bezodvlačno banu imena izabranih u njihovu području narodnih zastupnikah, priloživ tomu svomu izvješću dostavljene si izborne zapisnike.

Ostala na izbore odnoseća se pisma sahranit će se u županijskom, odnosno gradskom arkivu dotičnoga izbornoga kotara.

§. 51. Izbornikom i kandidatom slobodno je biti na biralištu, dok se izbor neproglasi, tako, da tim nebude preprziečen pristup izbornikom ka glasovanju.

VII. Obćenite ustanove.

§. 52. Sve oblasti i uredi dužni su u pomoć biti obćinskim poglavarstvom, reklamacijonalnim odborom i kr. stolu sedmorice pružanjem dokazalah, koja su nuždna, da se listine biračah i izbornikah što točnije sastave i izprave, i da se temeljito rieše reklamacije.

§. 53. Svi podnesci, izvadci, svjedočbe i ma kakove izprave, koje se odnose na izborne listine, prosti su od biljegovine i inih pristojbah.

§. 54. Zakon ovaj stupa u krepost danom proglašenja u sborniku zakonah i naredabah za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.

§. 55. Zakonski članak III.: 1870. ob izbornom redu, zatim zakon od 6. srpnja 1875. o preinaci i popuni toga zakonskoga članka, kao i §. 29. kraljevskoga odpisa od 8. lipnja 1871. o ustanovah za prelaz razvojačenih krajiških dielovah iz vojne na gradjansku upravu, uzakonjena zakonskim člankom od 30. prosinca 1873., stavljaju se izvan kreposti.

§. 56. Izvršba ovoga zakona povjerava se banu.

Dano u Ischlu dne petnaestoga srpnja godine hiljadu osamsto osamdeset i prve. (M. P.) Franjo Josip s. r. Koloman Bedekovich s. r. Ladislav grof Pejacsevich s. r.

KAZALO.

Pogreške.

Strana 99. redak 9: *mjesto:* sabornoga reda, *čitaj* izbornoga reda.
„ 158. „ 21: *pred riečima:* u Karlovcu, *izpušteno je:* do lani.
„ 159. „ 13: *rieči:* i Osieku, *stavi odmah za riečju:* Rakovcu.

